

1999

3

AETAS

Ungváry Jenő
Rendíthetetlen szavárdok?

Szegfű László
Még egyszer Szent Gellért prédikációiról

Font Márta
A kijevei (nagy) fejedelmi hatalom jellegéről

Homonnai Sarolta
Egy diplomáciai utazás és költségei 1346-ban

Dominique Iogna-Prat
A politikai tér keresztény létrehozása

Pierre Monnet
A középkori Patria Németország vonatkozásában

Beszélgetés Dominique Barthélemyvel

Következő számunk tartalmából

DÁVID GÉZA

Az első szegedi bég, Dervis életpályája

IVANICS MÁRIA

Krími tatár követjárások a bécsi udvarban

FODOR PÁL

Az oszmán pénzrendszer 16. századi válságáról

DARIUS KOŁODZIEJCZYK

Az oszmán „katonai elmaradottság” és a kelet-európai hadszíntér

NENAD MOAČANIN

Kapudánságok a bosnyák határvidéken a 16-18. században

BAGI ZOLTÁN

Esztergom 1595-ös ostroma

CLAUDIA RÖMER

Egy tizenöt éves háborúból származó oszmán sírkő

TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ

Küçük Mehmed magyarországi tevékenységéhez

PAPP SÁNDOR

Székely Mózes erdélyi erdélyi fejedelem hatalomra kerülésének diplomáciai tanulságai

FERIDUN M. EMECEN

Oguz hagyomány és Közép-Ázsia ismerete az első oszmán krónikákban

Beszélgetés Markus Köhbachkal, a Bécsi Egyetem Orientalisztikai Intézetének vezetőjével

MARKUS KÖHBACH

Çasar vagy imperator?

1999/3

AETAS

Történettudományi folyóirat

A kiadványt szerkesztette:

KOSZTA LÁSZLÓ

A kiadvány
Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata,
a Délmagyarország Könyv- és Lapkiadó Kft.,
a Fund for Central and East European Book Projects,
a Magyar Kulturális Alap,
A Soros Alapítvány,
A József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány,
és a szegedi József Attila Tudományegyetem
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

GALAMB GYÖRGY
KOSZTA LÁSZLÓ
PAPP SÁNDOR
PELYACH ISTVÁN
TOMKA BÉLA
TÓTH SZERGEJ
VAJDA ZOLTÁN

BENKES RÉKA
(olvasószerkesztő)

TARTALOM

Tanulmányok

UNGVÁRY JENŐ Rendíthetetlen szavárdok?	5
SZEGFŰ LÁSZLÓ Még egyszer Szent Gellért prédikációról	12
FONT MÁRTA A kijevi (nagy) fejedelmi hatalom jellegéről	22
HOMONNAI SAROLTA „...cundo in nuncium regis versus regem Hungariae...” Egy diplomáciai utazás és költségei 1346-ban	34
DOMINIQUE IOGNA-PRAT A politikai tér keresztény létrehozása	57
PIERRE MONNET A középkori <i>Patria</i> Németország vonatkozásában, birodalomszervezés és regionális tudatformák között	73
SELÁF LEVENTE Nagy Sándor és a trójaiak a burgundi irodalomban	95

Vita

TAKÁCS KÁROLY Néhány észrevétel Györfly György Árpád-kori történeti földrajzá- nak legújabb kötetéhez	123
---	-----

Elnémet és módszer

K. HORVÁTH ZSOLT Az eltűnt emlékezet nyomában. Pierre Nora és a történeti emléke- zetkutatás francia látképe	132
PIERRE NORA Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája	142

Határainkon túl

„Minden egyes nemzetnek olyan, mint ugyanannak a könyvnek a lapjai...” Beszélgetés Dominique Barthélemyvel	158
Dominique Barthélemy műveinek bibliográfiája	163
DOMINIQUE BARTHÉLEMY A történeti gondolkodás visszafajlódése: az „ezredik év körüli át- alakulás” teóriája	166

A hunok társadalmi szerkezete (<i>Tibor Schäfer: Untersuchungen zur Gesellschaft des Hunnenreiches auf kulturanthropologischer Grundlage. [Studien zur Geschichtsforschung des Altertums, 3] Kovács Verlag, Hamburg, 1998.</i>)	
KELLER LÁSZLÓ	174
Egy elfelejtett szent: Magyar Mózes (<i>Ivancsó István: Magyar Mózes – liturgikus tiszteletének tükrében. Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza, 1997.</i>)	
MIKLÓS PÉTER	177
Újabb könyv a Német Lovagrendről (<i>Font Márta: A német lovagrend alkonya. JPTE TK Kiadói Irodája, Pécs, 1997.</i>)	
VAJDA TAMÁS	180
Magyar kalandozások a Nyugat szemével (<i>Maximilian Georg Kellner: Die Ungarneinfälle im Bild der Quellen bis 1150. Von der „Gens destenda“ zur „Gens ad fidem conversa“. [Studia Hungarica 46.] Schriften des Ungarischen Instituts München, München, 1997.</i>)	
ZIMONYI ISTVÁN	184
Történelem a nevekben (<i>Benkő Loránd: Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998.</i>)	
WEISZ BOGLÁRKA	191
Alberti és a „pictor doctus” (<i>Leon Battista Alberti: A festészetéről – Della pittura, 1436. Fordította, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Hajnóczi Gábor. Balassi Kiadó, Budapest, 1997.</i>)	
VÍGH ÉVA	194
Számunk szerzői	197

UNGVÁRY JENŐ

Rendíthetetlen szavárdok?

DAI 38,3–10:¹

“Οτι τὸ τῶν Τούρκων ἔθνος πλησίον τῆς Χαζαρίας τὸ παλαιὸν τὴν κατοίκησιν ἔσχεν εἰς τὸν τόπον τὸν ἐπονομαζόμενον Λεβεδία ἀπὸ τῆς τοῦ πρώτου βοεβόδου αὐτῶν ἐπωνυμίας... Οὐκ ἐλέγοντο δὲ τῷ τότε χρόνῳ Τούρκοι, ἀλλὰ Σάβαρτοι ἄσφαλοι* ἐκ τινος αἰτίας ἐπονομάζοντο.

A türkök népe régen Kazáriához közel szerzett magának lakóhelyet, azon a helyen, melyet első vajdájuk nevéről Levedianak neveznek ... De abban az időben nem türköknek mondták őket, hanem valamilyen okból szávtartú ászfalúnak** nevezték.

* σαβαρτοίασφαλοι P ** sabartoi asphaloi-nak ÁMTBF 43.

DAI 38,24–31:

Ἐναμεταξὺ δὲ τῶν Τούρκων συναφθέντος πολέμου καὶ τῶν Πατζινακιτῶν, τῶν τηρικαῦτα Κάγγαρ ἐπονομαζομένων, τὸ τῶν Τούρκων φοςσάτον ἠττήθη καὶ εἰς δύο διηρέθη μέρη. Καὶ τὸ μὲν ἐν μέρος πρὸς ἀνατολὴν εἰς τὸ τῆς Περσίδος μέρος κατώκησεν, οἱ καὶ μέχρι τοῦ νῦν κατὰ τὴν τῶν Τούρκων ἀρχαίαν ἐπωνυμίαν καλοῦνται Σάβαρτοι ἄσφαλοι,* τὸ δὲ ἕτερον μέρος εἰς τὸ δυτικὸν κατώκησε μέρος ἄμα καὶ τῷ βοεβόδῳ αὐτῶν καὶ ἀρχηγῷ, Λεβεδία, εἰς τόπους τοὺς ἐπονομαζομένους Ἐτελκούζου...

Amikor a türkök és az akkor kangarnak nevezett besenyők közt háború ütött ki, a türkök hadserege vereséget szenvedett és két részre szakadt. Az egyik rész kelet felé, Perzsia vidékére telepedett le, s ezeket a türkök régi nevén mostanáig szávtartú ászfalúnak** hívják, a másik rész pedig vajdájukkal és vezérükkel, Levedivel nyugatra ment lakni, az Eteklüzü nevezetű helyekre ...

* σάβαρτοι ἄσφαλοι P ** sabartoi asphaloi-nak ÁMTBF 44.

Pecz Vilmos² és Gyomlay Gyula³ óta egyhangú nézet, mondhatni közhely a magyar őstörténeti kutatásban, hogy a σάβαρτοι ἄσφαλοι név ἄσφαλοι elemé egy olyan hímnemű pluralis nominativus forma, amelynek singularis nominativusa: ἄσφαλος. Ez

¹ DAI=Bíborbanszületett Konstantín: A birodalom kormányzása. A görög szöveget kiadta és magyarra fordította Moravcsik Gyula. Budapest, 1950. ÁMTBF=Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Összegyűjtötte, fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Moravcsik Gyula. Budapest, 1988². DCAB=De cerimoniis aulae Byzantinae. P=Codex Parisinus Graecus Bibliothecae Nationalis 2009. (Fényképmásolata: OSZK Kézirattár, Facs. I. 386.)

² A magyarok ősi neve Konstantinos Porphyrogenetosnál. EPhK. 20. 1896. 385-389.; Még egyszer a magyarok ősi nevééről. EPhK. 20. 1896. 800-806.; A magyarok ősi nevééről Konstantinos Porphyrogenetosnál. 22 (1898) 209-221.

³ A magyaroknak Constantinus Porphyrogenitus-féle ősi nevééről. EPhK. 22. 1898. 305-324. (a továbbiakban: Gyomlay 1898).

utóbbi pedig az eredetileg σ -tönvű $\acute{\alpha}\sigma\phi\alpha\lambda\eta\varsigma$ melléknév középgörög (népies) alakja, és credménye annak a hosszú folyamatnak, amelynek során az eredetileg σ -tönvű melléknévek \omicron -tönvűvé váltak. Így a $\Sigma\acute{\alpha}\beta\alpha\rho\tau\omicron\iota \acute{\alpha}\sigma\phi\alpha\lambda\omicron\iota$ név jelentése a következő lenne: rendíthetetlen (szilárd, biztos) szavárdok.

Az említett tudósok okfejtésének azonban van két súlyos fogyatéksága. Az egyik az, hogy a DAI-ban az $\acute{\alpha}\sigma\phi\alpha\lambda\eta\varsigma$ szó előfordul, még hozzá a szokott σ -tönvű alakban, a szokásos jelentésben: 19,6: $\acute{\alpha}\sigma\phi\alpha\lambda\acute{\epsilon}\sigma\tau\omicron\tau\omicron\nu$; 31,37: $\acute{\alpha}\sigma\phi\alpha\lambda\epsilon\iota\varsigma$. De a DCAB-ben is csak a klasszikus alakokat találjuk: 2,186 infra c. 2,1: $\acute{\alpha}\sigma\phi\alpha\lambda\acute{\epsilon}\omega\varsigma$;⁴ 453,13: $\acute{\alpha}\sigma\phi\alpha\lambda\epsilon\sigma\tau\acute{\epsilon}\rho\omega\nu$.⁵ A másik pedig az a tény, hogy semmi nyomát sem leljük annak a DAI-ban, hogy a klasszikus görögben σ -tönvű melléknévek közül bármelyiknek is \omicron -tönvű változatát használná a császár, egyetlen ilyen metaplasztikus melléknévi alak sem fordul elő a műben.

Ezekre a nehézségekre már száz évvel ezelőtt rámutatott Fiók Károly, de haszatalanul.⁶ Pecz és Gyomlay más szerzőktől és más korszakokból származó példákkal próbálták meg alátámasztani nézetüket, a DAI-ból persze ők sem tudtak egyetlen egy, a saját véleményüket igazoló idézetet sem hozni. Ennek ellenére a magyar kutatás tényként fogadta el érvelésüket, és így a mai napig kísért az őstörténeti irodalomban a „rendíthetetlen” szavárdok semmivel sem igazolható képzete. Darkó Jenő, aki bár jól látta, hogy Konstantinos az irodalmi $\acute{\alpha}\sigma\phi\alpha\lambda\epsilon\iota\varsigma$ alakot használta volna, ha a ’szilárd, megbízható, rendületlen’ jelentésű melléknévet akarta volna szövegébe szőni, azzal csatlakozott Pecz és Gyomlay nézetéhez, hogy „Miatán cz az egyetlen mód arra, hogy a kérdéses névben világos értelmet adó görög szót nyerjünk, meg kell állapodnunk e magyarázat mellett.”⁷ Nagymértékben hozzájárult a mai vélekedés egycduralkodóvá válásához Gyóni Mátyás is, aki Fiók ellenvéleményét elsikkasztva, annak három elutasító cikke ellenére így fogalmazott: „Az $\acute{\alpha}\sigma\phi\alpha\lambda\omicron\iota$ névvel Pecz és vclé [!] Fiók, majd Gyomlay is a klasszikus görög $\acute{\alpha}\sigma\phi\alpha\lambda\eta\varsigma$ ’szilárd, megbízható, rendületlen’ mn. közép- és újgörög népies $\acute{\alpha}\sigma\phi\alpha\lambda\omicron\varsigma$ alakja többes hímnemű nom.-ának tartották.”⁸ Így azután mindenki nyugodtan vehette tudomásul, hogy a probléma meg van oldva, az összes mérvadó tudós egy véleményen van. Ezek után persze nem is kelt különösebb meglepetést, hogy kézikönyvekben és lexikonokban is ez a magyarázat szcrepel.⁹

Pedig a fentebb elmondott érvek alapján egyértelmű: minden filológiai megalapozottságot nélkülöz az a magyarázat, hogy az $\acute{\alpha}\sigma\phi\alpha\lambda\omicron\iota$ alak az $\acute{\alpha}\sigma\phi\alpha\lambda\eta\varsigma$ -ből származnék.¹⁰ Írásomban a $\Sigma\acute{\alpha}\beta\alpha\rho\tau\omicron\iota \acute{\alpha}\sigma\phi\alpha\lambda\omicron\iota$ név egy új magyarázatát adom. Pontosabban: a $\Sigma\acute{\alpha}\beta\alpha\rho\tau\omicron\iota$ jelentésével nem foglalkozom, csak az $\acute{\alpha}\sigma\phi\alpha\lambda\omicron\iota$ -jal. Ez a szó nyilvánvalóan jelzője a $\Sigma\acute{\alpha}\beta\alpha\rho\tau\omicron\iota$ -nak, minden bizonnyal görög,¹¹ és mivel ebben a formában hagyományozott alakja kirí a DAI nyelvezetéből, biztosan rontott szó. Történetek kísérletek az

⁴ Ed.: A. Vogt, Paris 1939.

⁵ Ed.: J. J. Reiske, Bonn 1829.

⁶ Sabartoiásfaloi. Századok, 30. 1896. 607-616.; Megint a »Sabartoiásfaloi« névről. Századok, 31. 1897. 611-617., 699-706.; Nulla dies sine linea. Századok, 33. 1899. 9-20.

⁷ A magyarokra vonatkozó népnevek a bizánczi íróknál. AkadÉrtNy. 21/6. 1910. 63.

⁸ A magyar nyelv görög feljegyzéses szóróványemlékei. Budapest, 1943. 113. Gyóni ezen eljárása – úgy látszik – nem egyedül eset. Nemrégiben Fehértói Katalin kapta rajta azon, hogy a Lcbedias címszóban Gombocz és Melich véleményének ismertetése során is „csúsztatott” (Árpád-kori Levente és Leuc, Lewedi személynveink. MNy. 93. 1997. 432.)

⁹ Például Szádeczky-Kardoss Samu: sabartoi asphaltoi. In: Korai magyar történeti lexikon. Főszerkesztő Kristó Gyula. Budapest, 1994. 590.; Róna-Tas András: A honfoglaló magyar nép. Budapest, 1996. 222.; Harmatta János: A magyarok nevei a görög nyelvű forrásokban. In: Honfoglalás és nyelvészet. (=A honfoglalásról sok szemmel III.) Budapest, 1997. 129-130.

¹⁰ Úgy látszik, Moravcsik Gyula sem érezte megnyugtatónak ezt a magyarázatot: „griech. $\acute{\alpha}\sigma\phi\alpha\lambda\omicron\iota$ (= $\acute{\alpha}\sigma\phi\alpha\lambda\epsilon\iota\varsigma$)”. Byzantinoturcica. Berlin, 1958². II. 261. (a továbbiakban: BT II.)

¹¹ Lásd Gyomlay 1898. 317 skk.

ἀσφαλοι szó más nyelvekből való származtatására és értelmezésére,¹² Konstantinos nyelvezete alapján azonban mindenképpen egy olyan görög melléknév hímnemű, többes számú alanyesetével van itt dolgunk, amelyik eredetileg is o-tönű.

Először is feltűnő, hogy kifejezésünk az első előfordulásakor a helyesírást tekintve teljesen leheterlen, negyedéles alakban áll (38,9–10: σαβαρτοιασφαλοι), a második alkalommal azonban az ortográfia már korrekt (38,28: σάβαρτοι ἄσφαλοι). Mit mutat ez? Egyrészt azt, hogy P másolója nem javított az előtte fekvő szövegen – egy helyesírásban jártas másoló a negyedéles alakot nem hagyta volna meg! – sőt, szinte „lerajzolta” az általa használt példányt. (Csak így magyarázható példának okáért az a tény is, hogy értelmetlen mondatok találhatók a szövegben, pl. 38,64: ἀποκρίσεσιν ἄλταλ; 40,49: ἐτέρους ἄλταλ okozva.) Másrészt azt is mutatja ez az eltérés, hogy már a másolásra használt kódexben is ez a szöveg állt. De vajon hogyan keletkezett a σαβαρτοιασφαλοι alak?

Ha lehet egyáltalán következtetéseket levonni egy ilyen szóból, akkor a következő gondolatmenet látszik számomra logikusnak. A helyesen írt σάβαρτοι ἄσφαλοι-ból kiindulva ketté tudjuk választani az egybeírt alakot is: σαβαρτοι ασφαλοι. A két *sabartoi* között most már csak a hangsúly tekintetében van különbség, hiszen az előbbi harmadéles, az utóbbi végéles. De – és ez lényeges – harmadéles szó is kaphat éles ékezetet az utolsó szótagjára, ha utána simulószó következik. A σαβαρτοί tehát minden valószínűség szerint σάβαρτοί-ból keletkezett, nyilván úgy, hogy valamilyen sérülés folytán az első α-ról eltűnt az ékezet. A simulószók közül a kontextus alapján pedig csak a τις megfelelő alakja jöhet szóba, így szövegrészletünket (38,9–10) a következőképpen tudom rekonstruálni: Οὐκ ἐλέγοντο δὲ τῷ τότε χρόνῳ Τοῦρκοι, ἀλλὰ Σάβαρτοί τινες ἔκ τινος αἰτίας ἐπωνομάζοντο. Hogy egy ilyenfajta fogalmazás egyáltalán nem volt idegen Konstantinostól, azt jól mutatja 39,7: καὶ Κάβαροί τινες ὠνομάσθησαν. De van még egy körülmény, amely ezt a szövegrekonstrukciót támogatja: a τινες (plur. nom.) simulószó mindenütt helyes hangsúlyozása, ami pedig bizánci kéziratokban nem éppen természetes.

De hogyan lett a σάβαρτοί τινες-ből σαβαρτοιασφαλοι? P előkéreinek másolója először a fent rekonstruált szöveget (σάβαρτοί τινες) írta le, majd amikor elért 38,28-ig, akkor felfedezte a σαβαρτοι ἄσφαλοι nevet, amit ő a turkok régi neveként értelmezett.¹³ Visszatért tehát az előbbi helyre, kivakarta a τινες-t (amúgy is gyanús lehetett számára a határozatlan névmás kétszeri előfordulása), és a helyére besűrítette az ασφαλοι-t, amely nemcsak hosszabb szó, de szélesebb betűkből is áll. Ez megmagyarázza azt is, hogy miért olvadt össze a két szó. A σάβαρτοί első ékezte is lehet, hogy ennek a mechanikai behatásnak esett áldozatul, csakúgy, mint a következő ἔκ hehezete (P-ben ἔκ áll).

Ebből az eredményből az a következtetés adódik, hogy a turkok régi neve 38,9 alapján σαβαρτοι volt, a 38,28-ban található σαβαρτοι ἄσφαλοι pedig már egy jelzős kifejezés. De vajon mi lehet ez az ἄσφαλοι?

¹² Az irodalomra lásd BT II. 261–262; Pekkanen, Tuomo: On the Oldest Relationship between Hungarians and Sarmatians: From Spali to Asphali. UAJb 45. 1973. 1–64. (a továbbiakban: Pekkanen) A legutóbbi ilyen kísérlet Vékony Gábor nevéhez fűződik: A magyar etnogenézis szakaszai [II.]. Életünk, 1997/3. 398.

¹³ A κατὰ τὴν τῶν Τοῦρκων ἀρχαίαν ἐπωνυμίαν kifejezést lehet úgy is értelmezni, ahogyan azt a másoló is tette és a mai fordítók is értik, tehát hogy a kifejezés azt jelenti: a keleti turkokat pontosan ugyanúgy hívják most (950 körül) is, ahogyan régen az összes turkot hívták. Lehet azonban úgy is, ahogyan például Turkia leírásában (40,35–40) szerepel: itt az egyes kisebb területeket κατὰ τὰς {τοῦ} τῶν ἐκεῖσε ῥέοντων ποταμῶν ἐπωνυμίας nevezik el, tehát a folyónév csak alapja, egyik eleme a területnévnek. Nehezen képzelhető el ugyanis, hogy egy területnek például Tisza lett volna a neve. Úgy vélem, 38,28-ban is ez a helyzet. A hely értelme tehát: a turkok régi elnevezését *alapul véne* nevezik a keleten lakó turkokat *sabartoi asphaltoi*-nak.

A magyarázat előtt egy kis kitérőt kell tennem. Az utóbbi időben Harmatta János hívta fel a figyelmet arra, hogy P minuszcula írásában betűk, illetve betűkapcsolatok ($\alpha \sim \text{ou} \sim \text{ov}$) egymással összetéveszthetők, ezáltal rontott alakok keletkeztek, de szövegkiesés következtében is romlott a DAI textusa. Ezért azután több helyütt is indokoltan javított a szövegen.¹⁴ Az $\alpha \sim \text{ou}$ tévesztéssel magyaráztam magam is a DAI egy értelmetlen passzusát egy korábbi cikkemben,¹⁵ most lássunk néhány példát a szövegkiesésre: 21,48: Ἰουστινιανός: Ἰουστιανός P (talán 22,4: Ἰουστῖνος P is); 25,3.7.10: Οὐαλεντιανός: Οὐαλεντιανός P; 37,22: Χαραβόη· Χαβόη P; 42,12: Παπαγία: Παγία P. Mindezen alakok úgy keletkeztek, hogy a másoló szeme egy-két betűt vagy szótagot a betűk, illetve szótagok azonossága vagy hasonlósága miatt átugrott. Bár felteszik, hogy a DAI eredeti példánya minuszkulában íródott, némely romlott alak arra látszik utalni, hogyvagy az eredeti példány, vagy a mű forrásai unciálisban készültek. A fenti másolási hibák egyikével sem magyarázhatók ugyanis az itt következő romlások, ezek az unciálisból készült másolatok tipikus betűtévesztéseit mutatják:

23,10: ΕΛΒΥΣΙΝΙΟΙ: ἑλευσῖνιοι P	B ~ E
29,90: ΚΑΛΦΟΥΣ: κλαφούς P	A ~ Λ
29,92: ΒΟΥΤΟΒΑ: βούγοβα P	Τ ~ Γ
29,117.122.126.136: ΔΟΔΟΙΧΟΣ: δολοήχος P	Λ ~ Δ
33,19: ΔΙΤΖΙΚΗ: διτζικη P	Λ ~ Δ

Talán az oly sokat vitatott Μαζάρους (37,4) kérdése is megoldódik ilyképpen. Abban ugyanis a Χαζάρους konjektúra ellenzőinek igazuk van, hogy minuszkulában (legalábbis P minuszkulájában) $\chi \sim \mu$ tévesztés nem lehetséges.¹⁶ Lehetséges azonban unciálisban. És persze a nevezetes 38. fejezet sem mentes az ilyen rontástól, így nem maradhat ki a sorból:

38,48: ΣΥΛΛΑΛΗΣΑΝΤΕΣ: συλαλλήσαντες P	A ~ Λ
---------------------------------------	-------

Most térjünk vissza az ἄσφαλοι-ra. Miután a szó nyilvánvalóan romlott, és ezzel az alakjával nem megyünk sokra, hogy valami fogódzónk azért legyen, nézzük meg a végét. Két olyan szót találunk a DAI-ban, amelyek -φαλος-ra végződik: ὕφαλος (9,69; Jenkins konjektúrája) és αὐτοκέφαλος (29,62.66.87; 44,28). Jelentése és keletkezése okán az első itt nem jöhet szóba, de a második, az αὐτοκέφαλος (= önálló, független) már annál inkább. Nézzük meg először is azt, hogy palcográfiailag magyarázható-e egy feltételezett σάβαρτοι αὐτοκέφαλοι kifejezésnek oly mértékű romlása, hogy abból σάβαρτοι ἄσφαλοι legyen. Első ránézésre csak annyi pozitívumot látunk, hogy mindkét szó -φαλοι -ra végződik. Másodikra már azt is felfedezzük, hogy mindkettő harmadéles, pedig egy σ-önű végéles ἄσφαλής alakból csak végéles ο-önű ἄσφαλοί keletkezhetett volna.¹⁷ Nagyot azután akkor csodálkozunk az ember, ha egymás alá írja a két szót illetve kifejezést:

¹⁴ Konstantinos Porphyrogenetos magyar vonatkozású művei. In: A honfoglaláskor írott forrásai. (=A honfoglalásról sok szemmel II.) Budapest, 1996. 105-111.

¹⁵ Κεφαλή. In: Studia varia. Tanulmányok Szádeczky-Kardoss Samu nyolcvanadik születésnapjára. Szerkesztette Makk F. – Tar I. – Wojtilla Gy. Szeged, 1998. 150-151.

¹⁶ Pekkanen 47-48.

¹⁷ Gyomláynak egyedül a szó hangsúlyával volt gondja: „Legfellebb az accentus kérdése lehet vitás; ezt illetően magam is azt hiszem, hogy a proparoxytonon hangsúly Constantinus idejében erre a melléknévre nézve be nem bizonyítható. Tehát szerintem ἄσφαλοί írandó.” Gyomlay 1898. 316.

CABARTOI

ΑΥΤΟΙ<Ε ΦΑΛΟΙ

CABARTOΙACΦΑΛΟΙ

ΑΥΤΟΙ<Ε ΦΑΛΟΙ

Egyszerre összszáll a kép: a DAI eredeti példányának a másolója a jelzős kifejezés leírásakor két hibát vétett. A CĀBARTOI leírása után a szó végével írásképbben majdnem teljesen megegyező ΑΥΤΟ utáni folytatásra ugrott a szemé. Lehet hogy az epszilon ε alakja már sérült volt, lehet hogy nem, de az Ε ~ C tévesztés unciális írásban egészen közönséges. A kappa Ι< alakja pedig arra csábította, hogy saját javítását megejtse a szövegen és CĀBARTOI<CΦΑΛΟΙ helyett CĀBARTOI ACΦΑΛΟΙ alakot írjon, czzel akarván legalább a saját maga számára értelmes kifejezést teremteni. P előképecnek másolója már ezt az alakot találta az általa használt kéziratban, és javította ennek alapján a 38,9–10 eredeti σάβαρτοί τινες-ét. Végül P másolója előtt már egy olyan kézirat feküdt, amelyben mindkét helyen romlott szöveg volt. Összefoglalva tehát az eddigieket, a két hely romlását az alábbiakban vázolhatjuk:

	38,9–10	38,28
forrás	CĀBARTOÍ TINE C	CĀBARTOI ΑΥΤΟΙ<Ε 'ΦΑΛΟΙ
eredeti példány	CĀBARTOÍ TINE C vagy σάβαρτοί τινες	CĀBARTOI ACΦΑΛΟΙ vagy σάβαρτοι άσφαλοι
P előképe	σάβαρτοί τινες > σαβαρτοίασφαλοι	σάβαρτοι άσφαλοι
P	σαβαρτοίασφαλοι	σάβαρτοι άσφαλοι

A fenti táblázatból arra is választ kapunk, hogy miért a bizonyossággal határos az a feltételezésem, hogy P előképecnek másolója javította 38,9–10 szövegét. Valószínűtlen ugyanis, hogy két helyen is ugyanaz a szövegromlás következett volna be. Tehát ha eredetileg nem állt mindkét helyen σάβαρτοι άσφαλοι, – ami a fentiek alapján bizonyos – akkor csakis 38,9–10 szövege megváltoztatásának esete állhat fenn.

Azt kell még megvizsgálnunk, hogy a feltételezett σάβαρτοι αύτοκέφαλοι kifejezés beleillik-e szövegiünkbe, volt-e valami valós alapja annak, hogy az eredeti σάβαρτοι népvét egy jelzővel látták el. Vegyük tehát sorra azokat a passzusokat, amelyekben az αύτοκέφαλος szó szerepel:

DAI 29,58–66:

Amikor a rómaiak birodalma az akkori uralkodók hanyagsága és együgyűsége folytán, kivált az amorioni Dadogó Mihály alatt, már-már szinte teljesen semmivé zsugorodott össze, a Dalmácia városaiban lakók függetlenekké (αύτοκέφαλοι) lettek, úgyhogy sem a rómaiak császáranak, sem senki másnak nem voltak alávetve, sőt még az ottani népek, a horvátok, szerbek, zachlúmok, terbunióták, kanaliták, diokleciánuszok és paganok is, lerázván a rómaiak uralmának jármát, önállókká és függetlenekké (ιδιόρρυθμοι καὶ αύτοκέφαλοι) lettek és senkinek sem voltak alávetve.

DAI 29,84–88:

Mint ahogy pedig, mint előbb mondtuk, hogy tudniillik az uralkodók hanyagsága és együgyűsége folytán a rómaiak ügye hanyatlófélben volt, a dalmáciai városok lakói is függetlenekké (αύτοκέφαλοι) lettek, sem a rómaiak császára, sem más valaki alá nem tartozva.

DAI 44,24–29:

... Abdulhamíd halála után pedig legidősebb fia, Abúszaváda vette kezébe az uralmat. Ez, miután Szmbatot, a fejedelmek fejedelmét Abúszádzs, Perzsia emírje megölte, mint független kényúr (ὤς δεσπότης καὶ αὐτοκέφαλος) teljhatalmúan és önkényesen birtokába vette Manckert városát s a többi várost és a földeket ...

Mindhárom helyen ugyanarról van szó: αὐτοκέφαλος az, akinek a feje fölül eltűnik az addigi hatalom, aki a saját maga ura lesz. Ugyanerről olvassunk 38,25–30-ban is: a turkok (seregének) kettészakadása után az uralkodó, Levedi, a nyugatiaknál volt, amint a szöveg ezt világosan ki is mondja, ebből következően a keleten lakó turkoknak már nem ő volt az uralkodója, az utóbbiak tehát önállókká és függetlenné váltak. Ennek a függetlenségnek a következménye az, hogy a keleten lakó turkoknak egy önálló βοέβοδος-jelenik meg a színen Álmos személyében.¹⁸ A keleti turkokra tehát nagyon is ráillett az αὐτοκέφαλος = független, önálló jelző.

Teljesen biztos lábakon álló megoldást a Σάβαρτοι ἄσφαλοι régóta vitatott kérdésére a rendelkezésre álló szöveg kézirati hagyománya folytán természetesen én sem tudtam adni, úgy gondolom azonban, hogy fenti magyarázatom az eddigieknél jobban ragaszkodik mind Konstantinos nyelvezetéhez, mind szövegének belső logikájához.

UNGVÁRY, JENŐ

Steadfast Savartians?

The expression Σάβαρτοι ἄσφαλοι, as an early name of the Turks, i.e. Magyars occurs twice in Chapter 38 of *De Administrando Imperio* (DAI) of Constantine Porphyrogenitus. It is a commonplace of the studies in early Hungarian history that the name-element ἄσφαλοι of Σάβαρτοι ἄσφαλοι is a masculine plural nominative form, the singular nominative of which is ἄσφαλος. This latter, in turn, is the Middle Greek popular form of the adjective ἀσφαλής, originally with stem in -σ, the result of a long process whereby the originally in -σ adjectives acquired stems in -ο. Thus, the meaning of the name Σάβαρτοι ἄσφαλοι would be „steadfast (staunch, secure) Savartians”.

This line of reasoning has two serious deficiencies. One is that the word ἀσφαλής does occur in DAI in the usual stem in -σ form with its usual meaning (19,6; 31,37), and, similarly, *De cerimoniis* contains the classical forms only (2,186 *infra* c. 2,1; 453,13). The other is the fact that there is no evidence in DAI that the emperor ever used the stem in -ο version of any of the in -σ adjectives in classical Greek.

It would seem obvious, on the basis of the above, that the derivation of the form ἄσφαλοι from ἀσφαλής lacks any philological support. In my paper I put forward a new explanation of the word ἄσφαλοι. This word is obviously the attribute of Σάβαρτοι, is certainly Greek, and, since in its present form it definitely stands out in the linguistic context of DAI, it must be a corrupted word. There have been attempts to have the word ἄσφαλοι derived from, and explained in terms of, other languages, but on the basis of Constantine's language what we have here is the masculine plural nominative of a Greek adjective, originally with stem in -ο.

¹⁸ Vö. Ungváry J.: Πρώτος βοέβοδος. MNy. 94. 1998. 190-191.

An orthographic and paleographic examination of Cod. Parisinus gr. 2009 has led me to the conclusion that DAI 38,9-10 can be reconstructed in the following way: Οὐκ ἐλέγοντο δὲ τῷ τότε χρόνῳ Τοῦρκοι, ἀλλὰ Σάβαρτοί τινες ἐκ τινος αἰτίας ἐπωνομάζοντο.

The second element of the expression Σάβαρτοι ἄσφαλοι in DAI 38,28 would seem to be the result of a simple textual corruption: the word ἄσφαλοι is the corrupted form of the word αὐτοκέφαλοι; the latter appears in other places of DAI (29,62.66.87; 44,28). The question arises, then, whether the assumed expression Σάβαρτοι αὐτοκέφαλοι fits our text, and whether the assumption that the original ethnonym Σάβαρτοι was complemented with this attribute has any realistic foundation. The passages that include the word αὐτοκέφαλος (see above), would seem to support this view. All the occurrences talk about the same thing: αὐτοκέφαλος is the one that has superior power disappear from over his head and becomes his own master. DAI 28, 25-30 says the same: after the army of the Turks, i.e. Magyars had split into two, their ruler Lebedias was with those in the West, as the text clearly says, thus he was no longer the ruler of the Turks in the East, i.e. the latter had become autonomous and independent. It was the result of that independence that an autonomous βοέβοδος of the Eastern Turks appeared on the scene in Almoutzis. Hence, the attribute αὐτοκέφαλος = autonomous, independent fitted the eastern Turks very well.

SZEGEGY LÁSZLÓ

Még egyszer Szent Gellért prédikációiról

A nagyobb Gellért legenda különös hangsúlyt helyez hőse szentbeszédcire. Egy ízben készíttettem már elemzést e témáról, amelyben arra a konklúzióra jutottam, hogy a szentnek tulajdonított beszédek egy része tételes prédikáció (*sermo*), amely az ő korában még nem volt divatban (ilyenek a Pécsen, Pécsváradon, Székesfehérváron előadott beszédek), más rész (mint például a Keresztelő János születésnapján elhangzott prédikáció) gyanúba fogható, hogy az archetípában is szereplő motívumot megtoldották egy igével, végül a harmadik csoport (a világ folyásáról, illetve a Szent Szabina egyházában elmondott és az Aba-ellenes húsvéti beszéd) pedig valószínűleg közel egykorú feljegyzésben szerepelhetett. Úgy gondoltam, hogy a nagyobb legenda 14. századi átdolgozása kapcsolatban lehetett a pécsi egyetem alapításával vagy annak szándékával. Végül következőként így fogalmaztam: „A Deliberatio témagazdagsága ismeretében természetesen nem tartjuk lehetetlennek, hogy Gellért nemcsak mondott, hanem írt is bármilyen témában, témakörben beszédeket, beszédsorozatokat, sőt még azt sem tartjuk kizártnak, hogy a tételes beszédek korai előfutárát kell tisztelnünk személyében. De mindezt elsősorban nem a legendák alapján véljük bizonyíthatónak.”¹

Ilyen, a legendától nem független, de a szentbeszédek értékelése szempontjából mégis önállóan tekinthető forrás az a töredék, amelyet Felix Heinzer lelt fel egy 14. század elejére datálható pergamenkódex két oldalán (Karlsruhe, Badische Landesbibliothek, Hs. St. Peter perg. 23. kötetben a 113. rektó és verző oldalon).²

E rövid értekezés célja, hogy az említett szövegről verifikálni próbálja, szerzője valóban a magyarországi Szent Gellért volt, s a citátum valóban egy tőle származó homíliagyűjtemény részlete. Úgy hisszük, e szövegtöredék hitelét megerősítik azok a gondolati párhuzamok, olykor szövegegyezések, amelyek a Deliberatioval rokoníthatók. (Az interpretáció megkönnyítése érdekében azokat a mondatokat, amelyekhez magyarázatot kívánunk fűzni, megszámoztuk.)

Ime a szöveg:

„Beatus gerardus primo fuit devotus monachus (1), secundo in finibus panonic (2) episcopus (3) moresenus (4), tercio martirio coronatus (5) lapidatus sicut beatus stephanus pro lapidantibus (6) flexis genibus deum exorabat (7), tandem gladio percussus gaudio fruitur sempiterno. (8)

Hic premissa fide catholica cum articulis quam credebatur (9) subiunxit: anathematizo omnes hereses et scismaticos et peccata universa. (10) Recipio duo testamenta (11) et omnium sanctorum patrum preclarissima dicta. (12) Haec est fides mea, domine deus meus quam de te me docuerunt revelante gratia tua (13) apostoli tui et apostolici viri. (14) Hanc in me semper auge et sicut tu es ita me credere doce. (15) Hic etiam beatus Gerardus de incarnatione domini et de beata virgine omelias et sermones (16) novo quodam modo more peroptimo compilavit. (17) Ubi etiam in fine sic loquitur.

¹ Szegegy László: Szent Gellért Prédikációi. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominata, Acta Historica, 82. 1985. 19-29.

² Heinzer, Felix: Neues zu Gerhard von Csanád: die Schlußschrift einer Homiliensammlung. Südost-Forschungen, 41. 1982. 1-7. (a továbbiakban: Heinzer); Heinzer, Felix – Stamm, Gerhard: Die Handschriften von St. Peter im Schwarzwald. II. Die Pergamenthandschriften. Wiesbaden, 1984. 57-61.; Vízkeleti András: Szent Gellért elveszett prédikációiból fennmaradt szöveg. [= Kódexek a középkori Magyarországon. (Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban. Budapest, Budavári Palota, 1985. november 12. – 1986. február 28.) Budapest, 1985. 83.]

Notum sit universis (18) in hoc libro legentibus quod necessitatis causa adorsus sum (19) post antiquos quosdam divine theologie <mysteria> (20) inspicere ac meditari <et> stilo comitante (21) Christi gratia percurrere. (22) Denique sine omni pene librorum sumptu (23) inter gentiles (24) episcopus constitutus (25) in pannonic finibus (26) a rege eiusdem provincie (27) christianissimo stephano (28) quac terminis iungitur pincenetorum (29) quibus numquam ante martirum tempus predicatum fuit verbum dei gloriosum, (30) provocatus a sanctis et simplicibus viris (31) ut in epistolis et ewangeliis (32) causa edificacionis ac perfectus rudi ecclesie scriberem (33) ne dies sollempnes ducerentur sine compendio et claritudine eloquiorum dei. (34) Itaque gemina provocatus causa (35) nimirum obediencie et professionis largiente illius dono et gratia sine quo nichil possumus facere (36) aggressus sum, quo quidem tenerrima plebs pro solido cibo lac sugeret a nutritore. (37) Rogo itaque ut ignoscant presumenti (38) precant obedienti atque laudes referant deo. (39) Hunc vero librum legentes (40) omnipotens deus ab omni malo dignetur protegere. amen.”³

A szöveg magyar fordítása pedig a következő:

„Szent Gellért először áhítatos szerzetes volt, másodsor Pannónia határvidékén marosi püspök, harmadszor vértanúsággal koronázott, amikor kövezték, mint Szent István az őt kövezőkért, térdén állva könyörgött Istenhez, végül, miután karddal átdöfték, örök üdvösségnek örvend.

A katolikus hitvalláshoz, melyet tételeivel együtt hitt, miután elmondta, még hozzátette: kiátkozom az összes eretnekséget és szakadárt és valamennyi tévelygést. Elfogadom a két testamentumot és az összes egyházatya szerfelett világos tanítását. Ez az én hitem, Uram Istenem, amelyet Rólad nékem, a Te nyilvánvaló kegyelmedből az apostolok és apostoli férfiak tanítottak. Ezt a hitet folyton folyvást gyarapítsd énbennem, és taníts meg, hogy olyanak higgyelek, amilyen vagy.

Ez a Szent Gellért az Ur megtestesüléséről és a Szent Szűzről szentbeszédeket és tételes prédikációkat állított össze új és kiváló módon. Ahol is a végén így szól: Tudja meg mindenki, aki e könyvben olvasgat: elkerülhetetlen szükség okából fogtam hozzá, hogy az egyházatyák nyomán az isteni teológia misztériumait megvizsgáljam, és elmélkedjem felettük, majd írásba foglalva Krisztus kegyelmével fússam át azokat. Ezenkívül a könyvek csaknem teljes hiányában, engem – akit Pannóniának a besenyők határaival érintkező végvidékeire, pogányok közé, akiknek a vértanúk ideje előtt soha Isten dicsőséges igéjét nem hirdették, ugyanezen tartomány legkeresztényibb királya, István, püspökké nevezett ki – szent és együgyű férfiak szólítottak fel, hogy az apostoli levelekben és az evangéliumokban való épülés, és az új egyház előrehaladásának okából írjak, hogy az ünnepnapokat ne töltsék az isteni ige nyeresége és fényekedése nélkül. Így felszólítatván kettős okból, tudniillik az engedelmesség és a hitvallás okából, annak ajándékából és kegyelméből, aki nélkül semmit nem lennénk képesek cselekedni, hozzáfogtam, hogy a szilárd étel helyett legalább tejet szophasson táplálójától a legzsengőbb népesség.

Kérem tehát, hogy bocsássonak meg nekem, a vakmerőnek, imádkozzanak érettem, a kötelességvállalóért, s zengjenek dicsőítő éneket az Úrnak. Azokat pedig, akik e könyvet olvassák, méltóztassék a Mindenható Isten megoltalmazni minden gonosztól. Amen.”

Nézzük meg részleteiben e szöveget!

(1) Hazai forrásaink egybecsengően állítják, hogy Gellért Velencéből érkezett hazánkba. Már István nagyobb legendája is elmondja, hogy szerzetes (monachus) volt, Bakonybélben remetéskedve élte szemlélődő életét (vitam contemplativam), áhítatos (devotus) voltát meg-

³ Heinzer 6-7.

erősíti saját kisebb legendája, a nagyobb pedig azt is tudni véli, hogy Istennek felajánlott gyermek (oblatus) volt a San Giorgio Maggiore monostorában.⁴

Petrus de Natalibus ugyanakkor úgy tudja, hogy Gellért a velencei Szent Márk székesegyház kanonokja volt, s erre építve akad, aki megkérdőjelezi szerzetesi voltát.⁵ Gellért a Deliberatióban többször is hivatkozik a kánoni órára gyülekező testvéreire, egy helyütt pedig kifejezetten a szerzetesi életre utaló „a jámbor testvérek mielőbb várnak a fürdőnél” megjegyzést teszi. Gabriel Silagi szerint a szentgalleni típusú kolostorokban ugyanis egymás mellett helyezkedett el a könyvtár, a scriptorium és a fürdő.⁶

(2) Gellért valóban az ország délkeleti végvidékén nyerte el püspöki székét, Ajtony terítóriumáa ugyanis a Körösöktől egészen Erdélyig és Vidinig és Szörényig nyúlt. Pannónia elnevezéssel ez idő tájt pedig valóban az egész Magyarországot illették. Gellért is Pannoniát, illetve „nostra Pannoniát” mond „hazájaként” a Deliberatióban.⁷

(3) A szent szerző püspöki méltóságára csak hazánkban emelkedett, ezt megerősítik legendái is, de így titulálja a Deliberatio címe is, sőt ő maga is megjegyzi egy helyen, hogy „episcopi nominamur”,⁸ ez önmagában is megerősíti, hogy szóban forgó művei hazánkban keletkeztek, burkolt célzásai és megjegyzései elsősorban a honi valóságra utalnak.

(4) Egyetlen kutató sem vitatja, hogy működése idején a csanádi egyházmegyét marosi egyháznak nevezték, ez volt Szent István utolsó alapítása, s hogy 1030 körül, a szeparatista törzsi vezér, Ajtony leverése és területének pacifikálása után állították Gellértet e püspökség élére.⁹

(5) Gellért meggyilkolását a Pozsonyi Évkönyvek és nagyobb legendája is 1047-re datálja. A valóságban 1046. augusztus 29-én történt nem valószínűtlen, ám rendkívül körülményes kivégzése; népi kanonizálása 1053 körül történhetett, hivatalos szentté avatására 1083-ban került sor (nagyobb legendája tévesen 1068-at említ), ünnepét a szabolcsi zsinat (1092) óta Máté apostol és evangélista, valamint Mihály arkangyal között, szeptember 24-én üli meg a magyar egyház.¹⁰

⁴ *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. 1-2. vol. (ed. Emericus Szentpétery) Budapest, 1937-1938. (a továbbiakban: SRH) idézett helyek: SRH 2:388, 471, 481. ill. SRH 1:341. Gellért maga is dicsőítőleg említi a szerzeteseket, vö. *Deliberatio Gerardi Moresenae Acclesiae Episcopi Svpra Hymnum Trium Pverorum Ad Isingrimum Liberalem*. Gellértnek, a marosi egyház püspökének elmélkedése a három fiú himnuszáról a tudós Isingrimushoz. Ed. Karácsonyi Béla – Szegefű László. Budapest–Szeged, 1999. (megjelenés előtt) (a továbbiakban: Delib). Idézett hely: Delib. 20.; Lásd még: Szegefű László: Szent Gellért családjáról. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae, Acta Historica*, 75. 1983. 11-18.

⁵ *Catalogus fontium historiae Hungariae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCII*. (Ed. Albinus Franciscus Gombos) 1-3. tom. Budapest, 1937-1938. (a továbbiakban: CFH). Idézett hely: CFH 2:878.; Lcclerq, Jean: *San Gerardo di Csanad e il monachesimo*. [= Venezia e Ungheria nel Rinascimento. (a cura di Vittore Branca). Firenze, 1973. 3-22.], illetve Lcclerq, Jean: *Saint Gérard de Csanad et le monachisme*. *Studia Monastica*, 13. 1974. 13-30.

⁶ Delib. 21., 38., 120., 136., 664., ill. 570.; Gerardi Moresenae Acclesiae Sev Csanadiensis episcopi: *Deliberatio svpra Hymnum trivm pverorum*. Ed. Gabriel Silagi. Tvrnholti, 1978. 153.

⁷ SRH 2:490.; SRH 1:89-90.; Delib. 132., 258.

⁸ SRH 2:473., 480., 492-493.; CFH 2:878.; Delib. 2., 184.

⁹ SRH 2:473., 480., 486., 489., 496.; CFH 2:878.; Delib. 2.; *Diplomata Hungariae Antiquissima accedunt epistolae et acta ad historiam pertinentia*. Vol. I. Ab anno 1000 usque ad annum 1131. Ed. Georgius Györffy. Budapest, 1992. (a továbbiakban: DHA) Idézett hely: DHA 1:21.

¹⁰ SRH 1:125.; SRH 2:503.; Szegefű László: Az „első mártír Pannoniában”. *História*, 2. 1980. 3. sz. 15-16. (a továbbiakban: Szegefű 1980.); SRH 2:503-504., 521., 478-479., 506.; Závodszy Levente: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. Budapest, 1904. 164. (a továbbiakban: Závodszy)

(6) A krónikák a legenda minor előadásával megegyeznek abban, hogy Gellért – mintegy ördögűzőként – azokra hányt a keresztet, akik kövezték őket. A nagyobb legenda ezt – bizonyára a kisebb legendában szereplő „benedictiót”, amelyet nem szoktak a hit ellenségeire adni, félreérthette – összezavarva úgy állítja be a jelenetet, mintha a csanádi püspök mártír-társait erősítené meg a kereszt jelével. Egyébként a Deliberációban is előfordul István protomártír, de itt ékesszóló prédikálása említetik, másutt pedig Gellért azt mondja: „ha üldözőinket megáldjuk, Krisztus példáját követjük”, tehát gondolkodásától nem állhatott távol a nagyobb legenda által megfogalmazott elképzelés sem.¹¹

(7) A szent szájába adott patetikus szavakat a legendaszerző két biblikus szövegrészletből (Act. 7,60 és Lc 23,34) kompilálta.¹²

(8) Gellért halálát – nagyobb legendája szerint – közvetlenül az okozta, hogy agyvelejét egy sziklára kiloccsantották, tehát az elemzett textusban valószínűleg félreértésről van szó. Karddal ölte meg a kelenhegyi támadáskor Murthmur Szolnok ispánt, Mügelin Henrik arról is tud, hogy Beztricus püspököt is karddal sebeztek halálra. Petrus de Natalibus arról beszél, hogy a hitetlenek köveket hajigáltak a révhez érkezőkre, majd Gellértet lándzsával átdöfték „és más, kardéltre hányt keresztények sokaságával együtt fekiüdt ott holtan kiterítve, ahol el is temették”.¹³

A fentiek alapján, úgy gondoljuk, nehéz lenne vitatni, hogy itt valóban az első marosi (csanádi) püspök az, akit a 14. század elején írott kódex megidéz. Tudósítása nem hibamentes ugyan, de tévedése magyarázható.

(9) Gellért szerint azok üdvözülhetnek csupán, akik az apostolok tanítását és hitvallását (doctrinam et fidem apostolorum) vallják, azt az apostoli hitet, amely az egész világot Krisztus uralma alá hajtotta. Az apostoli hitvallásra való hivatkozás, mintegy önigazolásképpen, ez időben általánosnak tűnő szokás, elég talán ez ügyben Piligrim levelére vagy az Intelmekre utalnunk.¹⁴

(10) Gellért az eretnekek hosszú listáját állította össze Isidorus Hispalensis: Etymologiarum libri XX című műve felhasználásával. Valójában az eretnekségek közül egy neomanikeus szektát, minden bizonnyal a Balkánról – talán éppen Gellért egyházmegyéjén keresztül – hazánkba is beszivárgó bogumilizmust ostromozza keményen. Az eretnekek mellett szerepelnek a „schismatici” is. Kiátkozott, bűnös népnek pedig elsősorban a zsidóságot tartja, mert nem fogadta be Krisztust, de a bibliai „tisztátalan föld” (terra imunda – Ez 22,24) fogalomtartalmát a bűnösök összességére értelmezve kifejti, hogy azokat „kétségtől kívül valamennyi átokkal sújtani fogják az ítéletkor”.¹⁵

(11) A négy sarkalatos erény, a két szövetség és a szeretet az a hét formáció, amely az egyház fiainak ékessége Gellért szerint. Az igazi prédikátor pedig a gonoszok elleni küzdelemhez a „két testamentummal” van felfegyverkezve, és ezek felhasználásával képes megtörni „az eretnekek veszett dühét”. Állítja, hogy „az Újtestamentum ígéhirdetésének nincs hitele, ha az Ótestamentum előre kinyilatkoztatott tanúbizonysága nem szól mellette”, ám „ha valamit megjövendöltek, és azután valóra válik, ez mindenkor kétségbevonhatatlan hitelességet kölcsönöz neki”. Vagyis: „ami benne van a két testamentumban, az a lelkek életője és meg-

¹¹ SRH 1:340.; SRH 2:388., 422., 502.; (vö. Act. 7,59.); Delib. 300., 150.

¹² SRH 2:478., 502.

¹³ SRH 2:502.; SRH 1:342.; SRH 2:264.; CFH 2:878. Lándzsadöfést említ a halál okaként a kisebb legenda is. Vö. SRH 2:478.

¹⁴ Delib. 126 és 234.; Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Tom. 1. Ed. Georgius Fcjr. Budae, 1829. (a továbbiakban: FCD) Idézett hely: FCD 1:263-265.; SRH 2:621.

¹⁵ Delib. 30-36.; Szegfű László: A bogumil eretnekség hatása a XI. századi magyarság ideológiai fejlődésére. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominae, Dissertationes Slavicae, 14. 1983. 39-68.; Delib. 36., 494., 264-266.

világosítója”. A Nap és Hold is, „c két nagy fényforrás az égen, a két testamentumot” jelképezi.¹⁶

(12) Gellért azt állítja, hogy „gyező hittartalmúak az eltérő megfogalmazás ellenére is a szentek tanításai” és az egyház ezen „isteni összhang miatt erős”, bár azt is megjegyzi, hogy sok egyháztanító kitűnő műve „a latymatagok gondatlansága folytán” feledésbe merült. A szent egyháztanítók nála az isteni titkok tudói, az ég csillagai és ünnepi ékszerai, akik az égi kegyelem útmutatásával Isten misztériumainak mélységein elmélkednek, az igazi tudomány birtokosai, igaz hitelű írásaikban (in caracteribus catholicis) tanítanak minden emberet, hogy tökéletesek legyenek Isten egyházában stb. Számos egyházatyát említ név szerint is (Ambrosiust, Augustinust, Bedát, Dionysziust stb), de kétségtelenül Szent Jeromos az, akit kivételesen nagyra tart. („Splendor doctorum hieronimus et lux inter rutilantissima celi sidera clarius omnibus lucens.”)¹⁷

(13) Gellért már a *Deliberatio* első oldalán így fohászodik: „az én Istenem segítsen úgy elget tennem felszólításodnak, hogy ellenségeim csapdáiit kikerülhessem” („Deus autem meus ... adiuuet sic me tuę postulationi satisfacere, quo inimicorum laqueos possim euadere”). Másutt pedig „christi dei nostri anticipante gratia” folytatja munkáját. Műve vége felé pedig így fohászodik: „Adj meg nekem az én Istenem az ő láthatatlan ajándéka révén, hogy segítségével része legyek ama léleknek, aki feltárja Isten rejtett misztériumait” („Det mihi deus meus per donum inuisibile sui, quo ego illius spiritus particeps redolar, qui misteria dei reserat occulta”). Másutt pedig ugyanerről kifejti: „Krisztus mindent feltárt, mindent kinyilatkoztott” („Christus itaque cuncta reuelauit, omnia manifestauit”).¹⁸

(14) Szentünk az apostolok tanait és hitét kívánja követni. Szerinte az evangélium ra-gyogása az apostolok révén nyilvánult meg, a Nap nála az apostolok prédikációját jelképezi, akiknek mestere (magister apostolorum) a Szentlélek volt, és e lélek együtt jár az apostolokkal és apostoli férfiakkal (cum apostolis et apostolicis uiris), jóllehet az Úr házában „másként fényeskednek az apostolok, mint az apostoli férfiak”. Akik az apostoli útmutatást követik, „az égi kegyelem útmutatásával” (celesti preuenti gratia) Isten misztériumainak mélységein elmélkednek, ahogyan ezt a szent egyháztanítók tették.¹⁹

(15) Mint feljebb láttuk, Gellért csak Isten segítségével érzi képesnek magát, hogy az ő kegyelme révén meg tudja fejteni az ő misztériumait; a maga felkészültségét ehhez kevésnek tartja, s csak azt adja elő „amire Isten ajándékából” rájött, de neki is, mint minden jeles egyháztanítónak, fő törekvése, hogy Istent minél tökéletesebben megismerje.²⁰

(16) Az egész gellérti elmélkedésben lépten-nyomon előkerül az Úr testet öltésének gondolata, amely többször is összekapcsolódik az istenszülő Szűz Máriával, de bizton nem merjük állítani, hogy ezek a felvetések esetleg egy homília alapgondolatai vagy részei lennének. Más a helyzet a „szentbeszéd” kifejezésének lehetőségével. A *Deliberatio*-ban a „homília” szó nem fordul elő, ellentétben a gyakran használt „sermo” szóval. Ez utóbbit azonban nem „igehirdetés” értelemben használja elsősorban, hanem „dei sermo”, azaz a Szentírás jelölésére (így pl. Is 5,13, 33,7.; Dn 3,60; Mt 9,25.; Act 10,38 etc.). A közel félszáz „sermo” említésből 42 biztosan a Szentírásra utal vagy bibliai idézetben fordul elő. Egy helyütt Pált idézi (sermo meus et praedicatio mea – 1 Cor 2,4), ahol valóban a prédikáció szinonimája igehirdetés értelemben a „sermo”. Más helyütt így ír: „Persze fáradságos dolog mindarról értekezni, ami az isteni tudásból felénk árad, s nem vesztélytelen dolog bátran és hosszasan prédikálni (texere sermonem) olyanoknak, akik nem akarnak meghallgatni bennünket, s nem mindenkinek feltétlen kötelessége, hogy a legfinomabb szálból font mentőkötelet vessen

¹⁶ Delib. 248., 200., 344., 242., 456., 391.

¹⁷ Delib. 30., 120., 6., 299., 331., 20., 396., 94., 216., 28., 640., 290., 120., 122., 160., 284., illetve 50., 182., 236., 272., 290., 358., 360., 488., 532., 578., 600.

¹⁸ Delib. 2-3., 172., 626-627., 574-575.

¹⁹ Delib. 126., 232., 228., 230., 336., 20.

²⁰ Delib. 2., 134., 136.

azok elé, akik erre méltatlanok.” Talán egy másik esetben is, egy szerénységi formulában, valószínű a „sermo” szentbeszéd értelme. Íme: „jóllehet képességeink szerények, beszédünk gyakorlatlan (imperiti sermone), és kicsiny a tudományunk.” Bár Kálmán törvénycibben is előfordul a „sermo” igehirdetés értelemben, amikor megtiltja az apátoknak, hogy a néphez prédikációt (sermonem) intézzenek, mégis azt kell mondanunk, hogy a szónak ez az értelme – bár már a Vulgátában fellelhető – igen ritka a 11. századi hazai gyakorlatban. Gellért is inkább – vagy félszáz esetben – a praedicare, praedicatio, praedicator szavakkal jelöli az igehirdetést s az igehirdetőket. A „homilia” szó egyébként, érdekes módon, legendáiban sem fordul elő.²¹

(17) Úgy gondoljuk, arról szó nincs, hogy bárki is vitatná Gellért egyházzsónoki képességeit vagy azt, hogy ilyen műveket is írhatott akár udvari működése, akár remetesége idején, avagy még inkább egyházmegyéje papjainak és híveinek épülésére, csak a nagyobb legendában felsorolt, modernül hangzó beszédek váltottak ki kétkedést. Azonban ezek egy részének tényleges elhangzása is valószínűsíthető, másrészt újabb forrásfeltárások is igazolni látszanak illetően munkálkodását.²²

Mindarról tehát, amit a kódexíró cmesél a szent püspök hitvallásáról, teológiai állásfoglalásairól és Isten megismerésére való alázatos törekvéséről, azt mondhatjuk, hogy gondolati, lelki tartalmukban párhuzamba állíthatók másik fennmaradt műve ide vonható vallomásaival.

(18) A „notum sit omnibus” vagy „notum sit cunctis”, vagy „notum esse” korszerűnek tűnik a 11. században is, tehát nem kérdőjelezi meg a „notum sit universis” esetleges gellérti használatát. A Deliberatioiban többször is utal olvasóra, elmondja, hogy „a hitben szilárd olvasóknak” is vesztélyes eretnek tanokról beszélni. A logikai értelmezéshez felkészültnak kell lennie az olvasónak, jó tehát, ha használja az eszét, hiszen minden misztérium megvilágosulhat, „ha az olvasó tudatosan közeledik hozzájuk”. Bár azt is tudja, hogy az olvasók közül sokan csak csodálják, ámde nem értik meg például Cicerót, a hosszadalmas, szószátyár előadástól pedig „dűhbe gurulnak”.²³

(19) Gellért a Deliberatio clején kifejti, hogy a prédikátorok beszéde gyakran falra hányt borsó, ezért „a nagy szükség (maxima necessitate) közepette” Isten tüzes igéiben a nyelv gyakran él rózsák helyett tövisekkel. A hatásos igehirdetés nagy szüksége mindkét műben kifejezésre jut. Ezt közvetve a nagyobb legenda is megerősíti, amikor arról szól, hogy Gellért egyházmegyéjébe magyarul is beszélő papokat toborzott.²⁴

(20) Az „antiqui” szó Gellértnél a Deliberatioiban vonatkozhat prófétákra, egyháztanítókra, de utalhat az antik filozófusokra is. A „mysteria” szó – mint látjuk – nem szerepel a prédikációtorodék elemzett szövegében, ez Heinzer értelemszerű betoldása, ami követezik a szöveggörnyezetből. Gellértra egyébként nagyon jellemző, ugyanis az egész Deliberatio sem más, mint az Isten igéiben rejlő misztériumok megfejtésének kísérlete. Szerinte az ég a Bibliában jelkép (symbolum quoddam maximis sacramentis perplexum), nagy misztérium (mysterium magnum), amelyen a teológiát kell érteni (theologia admittenda). A három fiú

²¹ A Zsidókhoz írott páli levél első fejezetének, amelyről a marosi püspök saját bevallása szerint kommentárt írt, voltaképpen szintén Krisztus testbe öltözése a témája. Máriaáról: Delib. 32., 38., 72., 210., 238., 306., 348., 452., 470., 480. Vö. még: Barré, H.: L'oeuvre Mariale de Saint Gérard de Csanád. Marianum, 25. 1963. 262-296. (a továbbiakban: Barré); Delib. 26., 114., 96., 50., 124., 172., 582., 490.; Závodszyk 201.

²² Varga Damján: Szent Gellért „a böles prédikátor” mártíromsága. A Szent István Akadémia Értesítője, 24. 1944-1946. 33-47.; Varga Damján: Martirio di San Gherardo „il predicatore saggio”. A Szent István Akadémia Értesítője, 24. 1944-1946. 79-93.; Barré 262-296.; Heinzer 1-7. Szegfű László: Szent Gellért prédikációi. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nomintae, Acta Historica, 82. 1985. 19-29.

²³ FCD 1:270., 271., 273., 332. stb.; Delib. 36., 110., 357., 120., 305., 160.

²⁴ Delib. 18.; SRH 2:494.

énekéről pedig azt mondja, „nem szabad azt gondolni, hogy az egész himnusz mentes a misztériumtól, ellenkezőleg: az egészet a legnagyobb misztériumként kell felfogni.”²⁵

(21) Hasonló felsorolásokkal Gellért a *Deliberatió*ban is él. „Ki lenne képes hamarjában – írja – ilyen magasztos dolgokat fenségükhöz méltóan elmondani vagy megfogalmazni, vagy írásban kifejtetni?” (*Quis possit cito tanta secundum dignitatem tantorum sicut ore dicere, sicut mente concipere, sicut stilo explicare?*). Ilyen megfogalmazások általában szerénykedési formuláiban gyakoriak. A „meditor” is sokszor használt gellérti íge, előfordul vagy másfél tucatszor.²⁶

(22) Természetesen „Isten kegyelmére és irgalmára támaszkodva elmélkedjünk” (*fulti gratia et misericordia dei ... meditemur*), ám így is fáradságos Gellért szerint az eretnekek ostobaságait felsorakoztatni (*ineptias percurrere*). Másutt napi munkáját, „az Isten ajándékából és kegyelméből befejezett negyedik könyvet” (*quarto libro dei dono et gratia expleto*), így zárjuk – mondja –: Legyen áldott az Úr neve stb.²⁷

(23) Gellért részint magával hozta „tudománya könyveit” útjában szamarakra mállázva – ha hitelt lehet adni nagyobb legendájának –, másrészt, ha igen szűkösön is, de lelhetett helyben is kódexeket, harmadrészt pedig az általa alapított káptalani iskola tanítói is magukkal hozták legszükségesebb könyveiket. Persze könyvtára összességében még így sem lehetett valami jelentős. Ugyanakkor a *Deliberatió*ban az írnokok és a pergamen hiányáról is panaszkodik.²⁸

(24) Sajat maga mondja el – érdekes módon többször megemlítve, de egyszer sem elmarasztalólag –, hogy pogányoknak hirdeti az ígét. „Magam is – írja – valahányszor a pogányokat (*gentiles*) tanítom, akik nem ismerik Krisztust (*christum nescientes*), és ők az Ige hallatán megtérnek Isten befogadására, a meggyőzéssel, a szóval és a hittel Krisztust vetem nekik, és Krisztus előttem jár a magvetésben.” Persze beszél „esztelen pogányokról”, a „pogányság szemétdombjáról” stb., de ilyenkor többnyire igazolhatóan nem a kortárs hazai pogányságról esik szó, hanem az evangéliumi idők pogányságáról.²⁹

(25) Gellértet, aki 1024 körül vonult bakonybéli remeteségébe – mint említettük – a király a hetedik esztendőben szólította onnan elő, hogy a frissen meghódított területnek, Ajtony territóriumának egyházfője legyen. Ez megegyezik az *Annales Posoniense* adatával: „1030. Gerardus episcopus ordinatur.”³⁰

(26) Mint már említettük, Pannónia a 11. század folyamán Magyarország egészének szinonimájaként is szerepel. Így találjuk a kortárs Szent Zocard-András legendájában csakúgy, mint Szent István három életiratában, Szent Imre herceg legendájában, de Gellért legendáiban is. Ugyanígy Pannóniáról beszél a marosi püspök elmélkedésében, és a „finis”-t is használja hasonló értelemben.³¹

(27) Gellért a „regnum” szót legtöbbször csak biblikus idézetekben vagy azok kapcsán használja. Ugyanakkor a „provincia” szó ország értelemben – akárcsak itt – a *Deliberatió*ban is előfordul.³²

(28) István önmagát is „keresztény”-nek nevezi a veszprémvölgyi alapítólevélben, nagyobb legendája már fejedelmeként is „princeps Christianissimus”-nak mondja, a kisebb

²⁵ Delib. 332., 142., 20., 88., 134., 76., 134-135.

²⁶ Delib. 134-135., 490., 522., 550., 20., 44., 48. stb.

²⁷ Delib. 98., 36., 202.

²⁸ SRH 2:483., 485., 495-496.; Delib. 658.

²⁹ Delib. 454., 44. stb.

³⁰ SRH 2:472-473., 492-493.; SRH 1:125.

³¹ SRH 2:357., 378., 383., 389., illetve: 403., 409., 412., 423., 432., 433., 435. István kisebb legendájában a lakosok Pannonici, vö. SRH 2:398., 400.; Lásd még: SRH 2:450., 451., 456., 458., 460., 472., 476., 478., 479., 496., 500., 502., 506.; Delib. 132., 258., 436.

³² Delib. 110.

Gellért-legendája pedig (és nyomán Petrus de Natalibus is) „Christianissimus rex”-nek titulálja őt.³³

(29) A „terminus” szó határ értelemben előfordul a Deliberatióban is. Azt pedig, hogy a marosi egyházmegye valóban a besenyők határvidékén volt, igazolja, hogy István királyhoz Bulgária felől érkeztek betelepülni szándékozó besenyő családok. De nemcsak délről, hanem feltehetőleg keletről (Vata nációja) és északról (Thonuzoba népe) is besenyő szállásterületekkel érintkezett dioecsis.³⁴

(30) E körülményes szövegezésből kiittközik, hogy Gellért elég jól ismerhette a Középduna-medence római kori viszonyait. A „mártírok ideje előtt” ugyanis az „apostolok ideje” volt, ő pedig tudhatta, hogy abban az időben az egyházmegyéje területén nem folyt keresztény térítés, de a szomszédos Pannonia Secundában, a hagyomány szerint, már Szent Pál alapításaként létrejött Szent Andronikosz székbe ültetésével a szirmiumi püspökség. Ez később érseki rangra emelkedett, de a népvándorlás viharában elpusztult, ám II. Hadrián Szent Metódnak Pannónia érsekévé szentelésével felújította azt. Valószínűleg ennek az érsekségnek jogutóda lett a pápaság tervei szerint, a bizánci és a német egyház alávetési törekvéseivel szemben (az Esztergom székhellyel életre hívott) magyar érsekség. Érthető tehát, ha Gellért, akinck az ún. Methodianistac-csoportjával szemben fenntartásai voltak, nagyon óvatosan fogalmaz.³⁵

(31) Gellért véleménye szerint „az egyházatyák (doctores) a Szentírás misztikus jelképeiről mélyebb értelmezést adnak, és az együgyűek előtt feltárják a titkokat” („obscura reuelant simplicibus”). Az „együgyű” azonban nála nem elmarasztaló kategória, csupán a tanulatlanokat jelöli a tanultakkal szemben, például nála az apostolok „nem tudósok, hanem együgyűek” („non dialecticos, sed simplices”), s ez önmagában is mutatja, hogy a fentiekben „a szent és együgyű férfiak” kifejezés lehet a gellérti frazeológia része. (Hasonló értelmű a Bibliában is találkozunk.)³⁶

(32) Egy zsoltárverset (Ps. /G/ 101,27) elemelve megemlíti a szerző, hogy „középszerűségemhez képest Pál apostol Zsidókhöz írott levelének első részéről értekezve” („disputans ... in primo capitulo epistule pauli ad hebreos”) már sokat beszéltem erről. Itt tehát ő maga adja tanúbizonyságát annak, hogy írt bibliakommentárokat. Megjegyzendő, hogy voltaképpen a Deliberatio sem más, mint Dániel egy helyének (Dn 3,57-65) értelmezése. A feladat megoldása tehát nem jelenthetett különösebb nehézséget a számára. A Szentírásban való feltemetés járatosságát a Deliberatio bizonyítja, de legendája is kiemeli.³⁷

(33) Nem tudhatni, nem csupán szerénységi formula-e Gellértnél, hogy gyakorta hivatkozik műve(i) írásakor mások kéré, sürgető, provokáló felszólításaira, de ez a tömeges előfordulás talán feltételezni enged, hogy akik ismerték tehetségét és kiválóságát, valóban megkövették őt (különösen a nagy teológiai felkészültséget igénylő témák esetében), írjon eligazító jellegű (adott esetben homíliaszzerű) munkákat.³⁸

(34) Ami az ünnepi szentbeszédet illeti, még ha nem is fogadjuk el mindenben a nagyobb Gellért-legendája tanúskodását, azt kell mondanunk, hogy az általa felhasznált, azóta

³³ DHA 1:85.; SRH 2:383., 472.; CFH 2:878.

³⁴ Delib. 64.; SRH 2:397-399. Később is besenyőket említenek itt: SRH 1:369., SRH 2:389., 520.; SRH 1:338-342., Kristó Gyula: Megjegyzések az un. „pogányládások” kora történetéhez. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae, Acta Historica, 18. 1965. 37-39.; SRH 1:116-117. Szegefi László: A Thonuzoba-monda. (Interpretációs kísérlet Janus Pannonius két sorához). A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, 1974. 275-285.

³⁵ Minderre: Szegefi László: Gondolatok a Kárpát-medence IX-XI. századi kereszténységéről. [=Honfoglalási emléknapok. Szerkesztette Jancsák Cs., Kósa K., Nagy T., Nyulassy Á. Szeged, 1996. 29-46.]

³⁶ Delib. 192., 170. Vö. még: Iob 1,1.

³⁷ Delib. 276.; SRH 2: 488.

³⁸ Delib. 2., 6., 94., 98., 114., 134., 490., 498., 520., 570 stb.

clenyészett vagy lappangó Gellért-öslcgenda legalább három – a Keresztelő Szent János születése ünnepeén, az 1042. év húsvétján és végül Keresztelő Szent János fejtételének napján Szent Szabina templomában elhangzott – ünnepi beszédet tulajdonított neki.³⁹

(35) Heinzer szerint az eredeti szövegben a „genua provocatus causa” szerepel, amelynek így nem igen van értelme, ezért javasolja a „genua” elé a „per” praepositio betoldását. A szövegösszefüggésekből azonban valószínűsíthetőnek tűnik egy (Karácsonyi Béla által javasolt) világosabb coniectura, mégpedig – mint fent hoztuk – a „genua” módosítása „gemma”-ra. A „geminus” Gellért kedvelt jelzője. Szerinte a kettős szeretet (dilectio gemina) a hitharcos sisakja, a kettős szeretet érzésével szárnyalnak Istenhez a látására méltóak, a két-szarvú Hold az egyházat jelképezi, amely szintén „bicornis” a kettős szeretet folytán, a szentek kettős szeretettel ékesítettek fel stb. Beszél a hívők és a gonoszok kétféle életéről (de geminas conuersationibus), bizonyos holdfázisok – szerinte – a két szövetséget (gemina testamenta) idézik fel. Varró két nemes tudományt (nobiles geminas disciplinas) különböztetett meg, Szókratész logikája két tudományt (geminas disciplinas), a dialektikát és a retorikát tartalmazza. A bibliai elemzéseknél kétféle tartalmat (geminam seriem) kell megkülönböztetni. A főszelekhez további két-két szél társul (habentes geminos uentorum spiritus), a berill kettős színt (geminos colores) mutat, Krisztus „kétélű, borotvaéles karddal” (gemino climatissimo mucrone) fegyverzi fel jelképesen övét.⁴⁰

(36) Mint láttuk, Gellért úgy adja elő írói működésének indítékát, mintha kéréseknek és felszólításoknak engedelmessé válna. Arról is szólunk, hogy műveit „dei dono et gratia” írja. Egyik oldalán azt a zsoltáridézetet elemzi: „Aki beborítja az eget fellegekkel”, majd így folytatja: „Nyilvánvalóan Krisztus borítja be, Krisztus takarja el, más nem képes erre. Nélküle ugyanis senki nem képes semmire.” (Sine ipso enim nemo quid potest.) A párhuzam önmagáért beszél.⁴¹

(37) Láttuk, hogy Gellért egyik műve Pál Zsidókhöz írott leveléhez készült kommentár volt, tehát az apostoli levél közel állt a szívéhez. Itt is páli parafrázissal él. Az apostol szövegét szó szerint kétszer is megismételve idézi a Deliberációban, mintegy hangsúlyozva fontosságát, másutt pedig arról szól: a Szentírás szövege azért olyan egyszerű, hogy „az életet adó tanítás táplálékától senki ne maradjon éhen”, az igaz tanítások letéteményesének tartott egyházat pedig „beatissima nostra nutrix” jelzővel illeti.⁴²

(38) Gellért többször is céloz arra, hogy istenkísértő vakmerőség kellő felkészültség nélkül a bibliai misztériumok kutatásába fogni. „Csekélységem az általad régmóta kért kommentár elkezdését azért halasztotta sokáig, hogy a nagy misztériumok fürkészése el ne csüggeszzen ahelyett, hogy lelkesítene, és hogy mindjárt ezek kutatása legkezdetén valamelyik kiterjedt hegység legmagasabb csúcsáról gyenge testem alá ne zuhanjon egészen a Föld mélyécre.” Prófétikus szavak!⁴³

(39) Gellért a fent kifejtettek szerint munkálkodását gyakran kötelességvállalásként, avagy vállalása teljesítésként interpretálja. Egy epizód beiktatását műve fővonulatába például így indokolja: „A fő témától eltérve beleszövök szent ígéket a Szentírásból, hogy veled együtt nagyobb örömet leljek vállalt kötelezettségeimben” (quo potius delecter tecum in officiis). „A gonosz királyt nem tisztelik a szentek” (rex maledictus ... non est obeditus a sanctis), ám „jaj nekünk – írja –, akik valahányszor inkább a fejedelmeknek engedelmessé válnunk, mint az Istennek” (principi obcedimus quam deo). Az egész Deliberatio pedig vissz-

³⁹ SRH 2:494-495., 500., 502.; Szcgfü 1980. 15-16.

⁴⁰ Heinzer 7.; Delib. 166., 192., 246., 376., 404., 248., 142., 144., 132., 658., 378., 302.

⁴¹ Delib. 2., 6., 36., 94., 202 etc., ill. 76. Vö. még: Io 15,5, ahol Krisztus mondja: „sine me nihil potestis facere”.

⁴² Hbr 5,11-14. Hasonló gondolat: 1 Cor 3,1-2.; Delib. 314-318., 548., 94.

⁴³ Delib. 134-135.

hangozza a dánieli himnusz Istenre vonatkozó „benedicite, laudate et superexaltate” felszólítását.⁴⁴

(40) Gellért nagyra becsüli olvasóit, főként ha azok „hitben szilárdak”, és a misztériumok befogadására felkészültek, azonban erősen szidalmazza az Isten igéit meg nem értő, világi élvezeteket hajhászó olvasókat, a test hirdetőit (lectores carnales). Az ő munkái azonban az Úr nagyobb dicsőségére készültek, méltán kérhette tehát az Istent, hogy olvasóit óvja meg minden gonosztól.⁴⁵

Az elmondottak tükrében tehát, úgy ítéljük meg, fenntarthatjuk mindazt, amit a szentéletű marosi püspök prédikációiról közel másfél évtizede leírtunk azzal a kiegészítéssel, hogy a szövegtörésekben valamelyes kapaszkodót nyertünk szerencsésen, legendái tudósításaitól függetlenül, Gellért prédikátori működésének felderítéséhez, illetve a már feltárt tények reális újraértékeléséhez.

SZEGFŰ, LÁSZLÓ

Once more on the sermons of Saint Gerald

In 1985, analysing the legends of the saint, the author already discussed the sermons of Saint Gerald (c. 980--1046). Then he came to the conclusion that the 14th-century *Legenda maior Sancti Gerardi* modernized the data of its lost source precisely concerning the subject of the preaching to an extent, giving into the saint's mouth *sermones* that became regular around the turn of the 12th and 13th centuries, that its data can be accepted partially and after meticulous examination only.

However, a recently discovered fragment of a 14th-century legend has directed attention to the issue again. In the present paper the author attempts to show that all that has emerged from the latter source can be substantiated from other sources as well, especially from Gerald's theological treatise entitled *Deliberatio supra hymnum trium puerorum*. The author regards it as probable that the part of this note attributed to Gerald is indeed a quotation by the saint. He believes this would support the scholarly hypothesis that Saint Gerald, as a bishop, wrote homilies on the incarnation of the Lord (*De incarnatione Domini*), on the Virgin Mary (*De beata Virgine*), and on the holidays of the Christian calendar (*De diebus sollemnibus*) for his fellow priest to use in their missionary and preaching activities.

⁴⁴ Delib. 26., 10-12., 2., 220.

⁴⁵ Delib. 36., 110., 357. etc., ill. 632.

FONT MÁRTA

A kijevi (nagy) fejedelmi hatalom jellegéről¹

Fejedelem, nagyfejedelem

A keleti szláv törzsek élén a legkorábbi adatok alapján is a fejedelem (knyaz) állt.² Az első óorosz évkönyv (*Poveszty vremennih let* – a továbbiakban *Poveszty*) a „tengeren túlról” hívott varég-ruszkok vezetőit is fejedelmeknek nevezi, illetve uralkodói ténykedésükre a *knyazsity* igét használja.³ A Kijevi Rusz létrejötte után ugyancsak fejedelmekről szólnak a hírek, közülük emelkedik ki Kijev ura, a nagyfejedelem.⁴ Ezen adatok azt a vélekedést erősítik meg, hogy a fejedelmi hatalom eredete a törzsi-nemzetségi viszonyokban gyökerezik. A Kijevi Rusz mint törzsszövetség és a keleti szláv törzsek összefogása „termeli ki” a nagyfejedelmi státuszt, tehát szervez folytatása a korábbi fejlődésnek. Minőségbeli változás nem következett be, olyan, amit másutt a királyság és a létrejöttét szimbolizáló királykoronázás megteremtett. A nagyfejedelmek a többi knyaz közül való kiemelkedésben a törzsszövetség (Kijevi Rusz) létrejöttét látjuk, a fejedelmeket nem törzsszövetségi, hanem csak törzsi vezetőknak tartjuk.⁵

A fejedelmek tevékenységéről csak a Kijevi Rusz létrejötte után rendelkezünk adatokkal, elsősorban a nagyfejedelméről vannak információk. A nagyfejedelem hadat vezet, dönt a háború és béke ügyében, vallási kérdésekben nyilvánít véleményt és az igazságszolgáltatás le-téreményesc. A hadakozás során a fejedelmek egymással konfliktusba keveredtek (lásd pél-

¹ Dolgozatunk célja nem 'uralkodóportré' megrajzolása, amely elsősorban az elbeszélőforrások króniká-sainak szemléletmódját igazolva vagy cáfolva szünetik, nem is az uralkodóról való korabeli gondolkodás megfejtésére irányul mint erre lásd: Der Herrscher. Leitbild und Abbild in Mittelalter und Renaissance. Hsg. von H. Hecker. Düsseldorf Studien zum Mittelalter und Renaissance. Bd. 13. Düsseldorf, 1990.; Müller, L.: Helder und Heilige aus russischer Frühzeit. Quellen und Studien zur russischen Geistesgeschichte. Bd. 3. München, 1984. Célunk a fejedelem pozíciójának kijelölése a tényleges hatalmi, politikai és gazdasági viszonyok között. Módszertanilag lásd erre Boshof, E.: Königtum und Königerrschaft im 10. und 11. Jh. Enzyklopädie deutscher Geschichte. Bd. 27. München, 1993., illetve Schimmelpfennig, B.: Könige und Fürsten, Kaiser und Papst nach dem Wormser Konkordat. Enzyklopädie deutscher Geschichte. Bd. 37. München, 1996.

² Az óorosz 'knyaz' szó etimológiailag azonos töről fakad a germán 'kuning' szóval, amiből a német 'König', az angol 'king' származik. Lásd erre Frojanov, I. Ja.: Kijevszkaja Rusz. Ocserki szocialno-polityicseszkoj isztorii. Leningrad, 1980. 10. (a továbbiakban: Frojanov 1980.); Vodoff, V.: Nais-sance de la chrétineté Russe. Paris, 1988. 23. (a továbbiakban: Vodoff)

³ Lásd erre az első óorosz évkönyvet, a *Poveszty vremennih let-et* (a továbbiakban: *Poveszty*). In: Pamjatnyiki Lityeraturi Drevnyej Ruszi. (a továbbiakban: PLDR) I. XI–nacsala XIII v. Moskva 1978. 22–277, a kommentárok 417–451. A páros oldalak az óorosz szöveget, a páratlanok a mai orosz fordítást tartalmazzák. itt: 36, 38.

⁴ A 'nagyfejedelm' elsőként Oleg nevéhez kapcsolódva bukkan fel a 912. évnél a Bizánccal kötött meg-állapodás szövegében. PLDR 46. A megállapodás szövegét a *Poveszty* őrizte meg, bár feltehetőleg az évkönyv szövegéhez csak később csatolták. Lásd erre Malingoudi, J.: Die russisch-byzantinischen Vorträge des 10. Jh. aus diplomatischer Sicht. Thessaloniki 1994. A nagyfejedelmi címre lásd Poppe, A.: Words that Serve the Authority on the Title of „Grand Prince” in Kievan Rus. Acta Poloniae Historica, 60. 1989. 159–184.

⁵ Font M.–Szvák Gy.–Niederhauser E.–Krausz T.: Oroszország története. Budapest, 1997. 31–35. (5–123. Font M. munkája)

dául Igor és a drevljan Mal);⁶ de Bizánc ellen vonulva és a steppei harcok során a kijevi nagyfejedelem mellett ott kellett lenniük a Kijev számára adót fizető törzsek fejedelmének és hadercjének. Sajnos, a korai időkre ezt megerősítő adatunk nincs, a későbbi gyakorlat alapján és a steppei szokások ismeretében csak valószínűsíteni tudjuk. Az „egész Rusz” nevében békét és Bizánccal szerződést kötő személy ugyancsak a nagyfejedelem, más fejedelmek jelenlétéről nem szól a Poveszty, csak a kísérettagok nevét sorolja fel.⁷ A fejedelemnek a pogány vallási rítusban betöltött szerepéről egyedül Vlagyimir tette tanúskodik,⁸ midőn az isteneket ábrázoló idolek felállíttatta a kijevi várhegyen. A fejedelem igazságszolgáltatási jogkörét a Pravda⁹ cikkelyei alapján regisztrálhatjuk. A passzusok jelentős része a szokásjogon alapuló rendszert állít elénk, így bizonyára a fejedelem bírói funkciójának is korábbra visszanyúló eredete van.

Ha nem is az adatok bőségével, de úgy véljük, mégiscsak igazolható, hogy a fejedelem mint törzsi-nemzetségi előkelő kerül elénk a legkorábbi forrásokban. A törzsi-nemzetségi viszonyok közepette pedig származása, vérségileg előkelő volta predestinálta erre a szerepre. A Kijevi Rusz mint törzsszövetség létrejöttével egy „fejedelmek felett álló fejedelem” azaz a nagyfejedelem (*velikij knyaz*) kiemelkedése történt meg. Az első nagyfejedelmek a varégrusok közül kerültek ki, de a 10. század folyamán – Szvjatoszlavtól kezdve – szláv neveket viseltek. Úgy gondoljuk, hogy a névadási szokás megváltozása mögött a varég-rusz előkelők elszlávosodása, a helyi szláv előkelőkkel való gyors összecsalódása húzódik meg. A varég-rusz fejedelmek Kijevbe érkezve kerültek szorosabb (illetve vérségi-rokoni) kapcsolatba szlávokkal, mégpedig a Kijev környékén élő polján törzssel. Nem lehet véletlen, hogy a 12. század eleji Poveszty a szláv törzsek közül a poljánokat¹⁰ említi az első helyre, a varég-rusok közül is azokat, akiket a 11–12. század fordulójának fejedelmi őseik között tartottak számon. E szempontból világos, miért nem maradt fenn más keleti szláv törzs előkelőinek névsora, hiszen ők ellenfelei voltak a polján-varég/rusz törzsi előkelőknek, akiknek kezén a nagyfejedelemi hatalom megszilárdult.¹¹

A Kijevi Rusz létrejötte után nem csak a nagyfejedelmek kerültek ki ebből az elitből. A nagyfejedelem leszármazottait származásuknál fogva fejedelemnek tekintették, rajtuk keresztül valósult meg az egyre növekvő területű Rusz irányítása. A fejedelmi házasságok fontosabb cseményeiről – elsősorban a külföldre férjhez adott lányokról és a fejedelmek idegen származású feleségeiről – tudunk,¹² de messze nem mindegyikről, hiszen a fejedelem leánygyermekéről sokszor születésüket sem jegyezték fel. A fejedelmi „családfa” női ága igen hiányosan mutatható be. Adatok híján véleményünk csupán feltételezés: a kijevi nagyfejedelem fiai az egyes később meghódított központokba kerülve a korábbi törzsi központ elítjéhez há-

⁶ PLDR 68., 70.

⁷ PLDR 46., 60.

⁸ PLDR 94.; Vodoff 42–43.; Vlagyimir szerepéről lásd még Müller, L.: Die Taufe Russlands. Quellen und Studien zur russischen Geistesgeschichte. Bd. 6. München, 1987. (forrásszövegek)

⁹ Pravda Russzkaja I. Tekszti. pod red. Grekova, B. D. Moszkva-Leningrad, 1940. II. Kommentarii. Moszkva-Leningrad, 1947.; Pamjatnyiki russzkogo prava. vip. 1. Moszkva, 1952. (a továbbiakban: PRP); Zakonodatelszvo Drevnyj Ruszi. t. 1. pod red. Janyina, V. L. Moszkva, 1984.; Feldbrugge, F. J. M.: The Law of Land Tenure in Kievan Russia. 1–28.

¹⁰ Amint a Poveszty leírja, a polján törzs játszotta a legfontosabb szerepet a Kijevi Rusz létrejöttében. Ugyanakkor a poljánokról korabeli forrás nem tesz említést, noha a keleti szláv törzseket felsorolja. Lásd Biborbanszületett Konstantin: De administrando imperio. (Ob upravlenii impericij. pod red. Litavrina, G. G. i Novoszelceva, A. P. Moszkva, 1989. 51.)

¹¹ Font M.: Magyarok a Poveszty vrcmennih let-ben. In: In memoria Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére. Pécs, 1996. 39–51., itt: 46–47.

¹² A teljesség igénye nélkül lásd például PLDR 168., 174., 272.; A külföldi házasságok is nemritkán a Ruszon kívüli forrásokból állapíthatók meg, lásd Baumgarten, V.: Génalogies et mariages occidentaux des Rurikides du Xe au XIIIe siècles. Roma, 1927.; Forssman, J.: Die Beziehungen altrussischer Fürstengeschlechter zu Westeuropa. Bern 1970.

zasságon keresztül kötődtek. Ez lehetett az a személyi kapocs, amely háttérét adta például olyan merész lépéseknek, mint a Kijev számára fizetendő adó visszatartása. Másrészt így érthető a helyi elit ragaszkodása bizonyos személyekhez. E konkrétan nem igazolható kapcsolatoknak túlzott jelentőséget semmiképpen sem akarunk tulajdonítani, hiszen a fejedelem személyének megválasztása, hívása, a fejedelem elkergetése ennek némileg ellentmondó helyzetről árulkodik.

Vitatott kérdés a nagyfejedelem és a többi fejedelem egymáshoz való viszonya.¹³ A fejedelmi dinasztián belül a rokonság ténye fennáll, az idő múltával az egyes generációkon belül rokonsági fok tekintetében távolodás következik be. Általános törekvésnek mutatkozik és de iure el is ismerik, hogy a fejedelmi dinasztián belül minden felnőtt férfi jogosult a dinasztia hatalmából (jövendelmiből, presztízséből stb.) részesülni; ugyanakkor de facto a távolabbi rokonság kiszorítására törekednek. A jog szerint megfogalmazott elv a dinasztia felnőtt férfi tagjai között a rangidősség (senioratus, *sztarsinsztvo*) alapján tesz különbséget; a törekvések pedig a primogenitura megvalósítására irányulnak. A fejedelmek közötti kapcsolatrendszer az évkönyvek a rokoni kapcsolatok jelölésére használt kifejezésekkel (apa, fiú, fivér) írják le. A konkrét vérségi kapcsolatok az oldalági rokonok között nem egyértelműek, mégis a közvetlen vérségi kapcsolatra utaló fogalmakkal írják le. A jelenség magyarázatául az szolgálhat, hogy a Kijevi Ruszban a kereszténység felvétele után, amelyet az állam létrejöttével azonosítunk, nagyon lassan bomlottak fel a korábbi vérségi-nemzetségi kötelékek, nem lépett helyükbe egy személytelen intézményi kapcsolatrendszer, amely a nagyfejedelem és a többi fejedelem közti viszonyt objektívebbé tette volna. Azaz biztosította volna a legfőbb hatalomra jogosultak körének szűkülését és a dinasztia többi tagjának az előkelők csoportjához való idomulását. Végző soron a társadalom csúcán a vérségi-nemzetségi előkelők egy csoportját látjuk, amelynek differenciálódása igen lassan halad előre. A differenciálódás bizonyos egyéneknek a csoporton belüli kiemelkedését jelzi: például a 12. század közepén az úgynevezett „duumvirátus” idején létezett egy apává-fiúvá fogadás,¹⁴ ami a valós rokoni kapcsolatok helyébe egy fiktív rokonságot léptetett. A 12. század második felében működő „duumvirátus”¹⁵ a kezdetek után nemcsak személyek, hanem rajtuk keresztül dinasztia-ágak közti hatalommegosztási mód is. Úgy tűnik, sikeresebb volt (hosszabb ideig létezett), mint Bölcs Jaroszlav által elrendelt „triumvirátus”.¹⁶ A másik póluson viszont van példánk a dinasztiaiból való „kihullásra” is (például Ivan Berladnyik és fia), amihez a volosztj-nélküliség vezetett.¹⁷ Bizonyára gyakoribb volt ez a jelenség, de a krónika csak olyan eseteket jegyzett le, ahol a volosztj-szerzésre igen szívósan törekedtek. Szórványos próbálkozások lehettek a háttérben ott is, ahol egy-egy személyről semmit sem tudunk azon kívül, hogy el tudjuk helyezni a családfán.¹⁸ A fejedelmek közötti kapcsolatrendszer tehát egyre kevésbé függött a valós ro-

¹³ Frojanov (lásd Frojanov 1980. 52–64.) a fejedelmek közötti vazallitásról beszél. Ezt a véleményét nem tudjuk elfogadni. A hatalomra kerülés a gentilis társadalmaknak a seniorátusra épülő szokása és a tényleges hatalmi erőviszonyok alapján dőlt el. Lásd erre Rüss, H.: *Das Reich von Kiev*. In: *Handbuch der Geschichte Russlands*. I Stuttgart, 1981. 200–428., itt: 299–300. (a továbbiakban: *Handbuch*); Franklin, S.–Shepard, J.: *The Emergence of Rus’ 750–1200*. London, 1996. 245–277.

¹⁴ Például 1150-ben Vjacseszlav és Izjaszlav Msztjizslavics között. Lásd erre Font M.: *Magyarok a Kijevi Évkönyvben*. Szegedi Középkortörténeti könyvtár 11. Szeged, 1996. 138–139. (a továbbiakban: KÉ)

¹⁵ Az 1150-es évektől kezdve gyakran előfordult, hogy a Kijevért versengő hatalmi csoportok mindegyike állított egy nagyfejedelemet, ami kiegyenlített erőviszonyokról árulkodik. Lásd erről Font M.: *Oroszország, Ukrajna, Rusz. Fejezetek a keleti szlávok korai történetéből*. Pécs, 1995. 60–64. (a továbbiakban: Font 1995.); Alekszandrov, D. N.–Melnjikov, Sz. A.–Alekszejev, Sz. V.: *Ocserki po isztorii knjazszskoj vlasztjji i szopravitelstvja na Ruszi v IX–XV vv*. Moszkva, 1995.

¹⁶ A duumvirátussal ellentétben csak egyetlen alkalommal fordult elő a 11. században, 1054–1073 között Bölcs Jaroszlav (1019–1054) rendelkezésének (ún. „végrendeletének”) nyomán. PLDR 173.

¹⁷ Iván Berladnyikról lásd 1144-ben és 1157-ben: KÉ 72–75, 272–280; fiáról Rosztjizslavról: uo. 303–306.

koni kapcsolatokról, alapvető volt az önálló jövedelemhez (*voloszty*)¹ jutás, amely nem földbirtokot, hanem az adott területről beszedett adójövedelmet jelentette. Földbirtok híján indokolatlan a fejedelmek közti kapcsolatrendszerre a vazallitás fogalmát alkalmazni, ahogy ezt az orosz nyelvű történeti szakirodalomban nemegyszer teszik.¹⁹ A vazallitás fogalmának olyan kitágítása pedig, amely lehetővé teszi a nemzetségi viszonyokra való alkalmazását is, vélcényünk szerint szükségtelen és csak a fogalmi tisztánlátást nehezíti.

A fejedelem jövedelmei

A Poveszty szerint a fejedelemnek és kíséretének legfőbb jövedelmi forrása az adó (*dany*) volt. Adónak nevezi az évkönyv azt a bevételt, amit például a Konstantinápolyt ostromló ruszok a császártól kicsikartak elvonulásuk fejében²⁰ – bár ez inkább a „zsákmány kiváltásának” tekinthető. Zsákmányra elég sokfelé tehettek szert a 9–10. század fejedelmei, hiszen a Fekete-tenger parti görög települések bizonyára nem egyszer kerültek Konstantinápolyhoz hasonló helyzetbe. De ejtettek zsákmányt a besenyőkkel és a kazárokkal való harcok során is. A *dany* fogalmat használja az évkönyv arra az esetre is, amikor a kijevi nagyfejedelmek a keleti szláv törzsek egymás utáni alávetése során a függőség elismeréseként adót szedtek a legizott törzsektől.²¹ Az adó begyűjtését kezdetben a fejedelem személyesen végezte; kíséretével együtt körbejárta az uralma alatti területeket és begyűjtötte járandóságát. Innét az adószedés neve: *poljuggyje*²² (lásd például Igor esetét a drevljanokkal). Hasonló esetek ismétlődhettek másutt is. A Poveszty úgy meséli el Vlagyimir fejedelem hatalmának kiterjesztését a különböző keleti szláv törzsekre, hogy a fejedelem „üzen” és megtudakolja, hogy: „kinck fizettek adót?”. A válasz rendre az: „a kazároknak”. Mire Vlagyimir: „Ne a kazároknak adóztatok, hanem nekem!”²³ A meseszéri történet arra világít rá, hogy a kijevi fejedelmek terjeszkedése úgy valósult meg, hogy a kazár adóztatók helyébe léptek.²⁴ Az adó nyilvánvalóan a rendelkezésre álló naturáliákból tevődött össze. Lényegében a steppén szokásos nomádok általi adóztatás jelenségével állunk szemben. A Vlagyimir-kori államszervezés során és azt követően is a Kijevtől való függés az adófizetési kötelezettségen keresztül valósult meg. Az adó a kijevi nagyfejedelmet illette meg.²⁵ A 12. század közepén is például Izjaszlav Msztjiszlavics és Jurij Dolgorukij között arról folyt a vita, ki kapja meg a Novgorodtól Volhiniáig terjedő rész adót.²⁶ Ugyanakkor a Kijevtől való függetlenség jele az adófizetés megtagadása, illetve beszüntetése.²⁷ Az adót egy-egy törzs vagy egy adott terület lakói közösen fizették, így semmiképp sem lehet a személyi függés valamiféle változatát sejtteni mögötte.

¹⁸ Lásd Rapov, O. M.: Knyazszszkije vlagyenyija na Ruszi v X – pervoj polovinye XIII v. Moszkva, 1977. függelékként elhelyezett családfáit.

¹⁹ Lásd Frojanovon kívül (13. jegyzetben) Pasuto, V. T.: Isztorieszkoje znacsenyije perioda feodalnoj razdroblennosztyi na Ruszi. In: Polska i Rusz. Moszkva, 1974. 9–17.; Pasuto, V. T.: Mecszo Drevnyej Ruszi v isztorii Jevropi. In: Feodalnaja Rosszija v vszemirnoisztorieszskom processze. Moszkva, 1972. 188–200.

²⁰ PLDR 44.

²¹ PLDR 38., 40.

²² Handbuch 299–300.; Igor esete a drevljanokkal: PLDR 68.

²³ PLDR 38., 40.

²⁴ Lásd erre Boba, I.: Nomads, Northmen and Slavs. Eastern Europe in the Ninth Century. The Hague, 1967. 56–68.

²⁵ Az adóbevételekről tanúskodik Vlagyimir nagyfejedelem (980–1015) által az egyház számára átengedett fejedelmi jövedelmekről szóló irat (usztav). Lásd Scsapov, Ja. N.: Drevnyerusszskije knyazszszkije usztavi XI–XV vv. Moszkva, 1976. 37. (a továbbiakban: Scsapov) Lásd az usztav 3. pontját.

²⁶ KÉ 124–125.

²⁷ Lásd már Vlagyimir és Bölcs jaroszlav vitáját a 11. század elején: PLDR 144.

A fejedelmek másik jelentős jövedelmi forrása a kereskedelem hasznából való részcsedés volt. Nemesfémre aligha tehetek volna másképp szert. Korai adat erre nincs, de a későbbi novgorodi gyakorlatból tudjuk, hogy a kereskedők fizettek a piacon (torg) való árusításért, a hitelesnek elfogadott súlyok használatáért, az árulcrakatért stb.²⁸ A kijevi nagyfejedlem egy-egy terület (voloszty) – pontosabban a felette gyakorolt uralom – átengedésével az adott terület jövedelmének egy részéről mondott le, illetve engedte át másoknak. De adót továbbra is kapnia kellett onnét. Ezt a jövedelem-átengedést nevezik „táplálásnak” (kormlenyije).²⁹

A fejedelmnek jelentős jövedelmei származtak az igazságszolgáltatásból is. A Rövid Pravda szövege nem mindig tudatja, hogy a büntetéspénzből mennyi a sértettnek járó kártérítés és mennyi a fejedelmnek fizetendő „illeték”. Kivétel a Rövid Pravda 41–42. cikkelye,³⁰ ahol a 12 grivna értékű büntetésből 10 a fejedelmé volt; illetve a „ladja”-t lopó tolvaj 30 rezant fizetett a károsultnak, hatvanat pedig a fejedelmnek (Rövid Pravda 35.).³¹ Az igazságszolgáltatás fóruma minden esetben a fejedelmi udvar volt, a tolvajt például oda kellett vezetni (Rövid Pravda 38.).³² Szabályozták a büntetéspénzek behajtásánál közreműködő fejedelmi tisztségviselő juttatását (Rövid Pravda 42.): természetbeni ellátás járt neki egy héten keresztül.³³

Végül a fejedelmnek lehetett valamiféle ingatlan tulajdona is, mivel a Bővített Pravda 71–75. cikkelyei szerint³⁴ büntetendő, ha valaki a határjeleket eltávolítja. A határjelek magántulajdonról tanúskodnak, eltávolításukért 12 grivna büntetést lehetett kiszabni. Arról, hogy mi volt a határjelek között, nincs információ. Egyetlen kivétel a Bővített Pravda 72. cikkelye, ahol a méhészkedés határcmezgyeiről, az udvarok közti határjelző pontokról és „mezői határról” is hallunk. A Bővített Pravda 1200 körül keletkezett,³⁵ a passzusaira építő megállapításokat is ezen időbeli határvonal tájkára kell érvényesnek tekinteni. Az állattenyésztés elsősorban a déli régió jellemzői közé tartozott. Különösen értékes állat volt a ló, amely ekkor elsősorban nem gazdasági, hanem közlekedési és harci eszköznnek számított. Nem véletlen, hogy a törvénykönyv külön kiemeli és bünteti a fejedelmi ménesek fosztogatóit.³⁶ Úgy tűnik, ménese a fejedelmnek és az előkelőknek volt. A természetbeni adókon keresztül a fejedelm feltehetően részesült a Rusz gazdasága által produkált egyéb javakból is. Például a régészeti leletként felbukkanó állatsontok a ló és a szarvasmarha mellett a juh, a kecske és a sertés tenyésztéséről is szólnak. Kelet-Európa területe folyókban, erdőkben gazdag táj; a halászat és a vadászat üzésére igen alkalmas körülményeket biztosított. A vadászat a kis prémes állatok nagy számáról tanúskodik, a szőrme keresett és könnyen értékesíthető cikk volt. Hasonlóan kiemelkedő erdei foglalatosság a méhészkedés: a Pravda büntető passzusai szerint jelentős bevételi forrás lehetett, hiszen a méhészet eszközzeit, termékeit óvni kellett a tolvajoktól.³⁷ Az erdő adta javak a kereskedelem (és az adók) legfontosabb elemeit jelentették. Fontos kereskedelmi cikk volt a só is, amit Kijevbe a Rusz délnyugati részciből

²⁸ Novgorodszkaja pervaja letopisz sztarsego i mladsego izvodov. Moszkva–Leningrad, 1950. 559.

²⁹ Frojanov, I. Ja.: Kijevszkaja Rusz. Ocserki szocialno-ekonomicseszkoj isztorii. Leningrad, 1974. (a továbbiakban: Frojanov 1974.)

³⁰ A törvény szövegére Amelin, G. K.: Goszudarsztvo i pravo Ruszi v period feodalnoj razdrobленnosztyi. Moszkva, 1962. alapján hivatkozunk. (a továbbiakban: RP) Az itt közölt paragrafusszámok megegyeznek a PRP 1950-ben közöltekkel, itt: RP 7.

³¹ RP

³² RP

³³ RP 8.

³⁴ RP 20.

³⁵ Lásd erre Larin, V. N.: Lekcii po isztorii russzkogo literaturnogo jazika (X–szeregyina XVIII vv.). Moszkva, 1975. 52–94.; Zakonodatyełsztvo 28–30.

³⁶ RP 6. (28. passzus)

³⁷ RP 6., 20. (Rövid pravda 32., Bővített 71–72., 75–76. passzusok)

(Halics) szállítottak. Ez is lehet a magyarázata Halics különösen fontos szerepének és a halicsi terület relatív gazdagságának.³⁸

A nemesfém (főként ezüst) is a kereskedelem útján került a Rusz területére; és az adóból, a kiszabott büntetésből eredően veretlen ezüsttömbként (*grivna*) jutott a fejedelmek udvarába. A kijevi nagyfejedelmek a 11. században verettek ezüsttömböt (*szerebrennyiki*). Valószínű, hogy inkább presztízsszempontok játszottak ebben szerepet, mert igen kis mennyiségben történhetett a pénzverés. Bölcs Jaroszlav érméiből mindössze hat darabot ismerünk. Ez a kis mennyiség a Kijevi Rusz forgalmában a grivnát és a természeti pénzeket nem tudta kiszorítani, a távolsági kereskedelemben pedig a Rusz határain kívül vert érmék voltak forgalomban. Csak Dmitrij Donszkoj alatt jelent meg ismét keleti szláv területen vert pénz (*gyenyigi*).³⁹

A fejedelem és a kíséret

A fejedelmek kiválását, kiemelkedését a törzsi-nemzetségi előkelők közül a fejedelmi kíséret (*druzszina*) segítette elő.⁴⁰ A kíséret jelenléte általában az átalakuló, differenciálódó barbár társadalmak sajátja, így a druzszina megléte egyben minősítője is a Kijevi Rusznak. A kísérettek a társadalom differenciálódásának elősegítői, amennyiben a fejedelem számára, akinek a szolgálatába szegődtek, olyan lehetőséget teremtettek, hogy akarátát a környezetében érvényesíteni tudja. Az eredetileg törzs-, illetve nemzetségtől fejedelmek (*knyazok*) számára a varég-ruszkok megjelenése a kelet-európai térségben nagy jelentőségű volt: a kereskedő-harcos varégek a keleti szláv előkelőkön keresztül tudták adófizetőjükké tenni a környék törzseit. A harcok elemek beépülése a keleti szláv knyazok kíséretébe a fejedelmi különhatalom létrejöttét gyorsította meg. A kíséret volt az a közeg – mindenütt –, amely legkönnyebben fogadta be és asszimilálta a különféle etnikai csoportokból érkezőket. A kíséretben belüli ugyanis az eredet már nem volt lényeges, a fejedelem szolgálata hozta „közös nevezőre” a kíséret tagjait. További sorsuk is ettől függött, a fejedelemtől nyert juttatásoktól. A fejedelmek számára az idegen eredetű (nem helybéli szláv) kísérettagok fontosabbak voltak a helybélieknél (noha ilyen kísérettagokkal is számolni kell), mivel a fejedelem szolgálatában és parancsai végrehajtásában nem jelentett visszahúzó erőt saját nemzetségük. A szolgálatok fejében a fejedelemnek gondoskodni kellett kíséretének tagjairól (élelem, ruházat, fegyver). Az adók nem mindig voltak elegendők erre, s például az vezetett a 10. században élt Igor fejedelem halálához,⁴¹ hogy dupla mennyiségű adóra lett volna szüksége a kíséret igényeinek kielégítéséhez.

A hiányzó jövedelmek pótlására indították egyre-másra a zsákmányszerző („kalandozó”) hadjáratokat. Elsősorban Konstantinápolyra és a Fekete-tenger melletti görög kereskedővárosokra támadtak, ahonnan olyan javakat tudtak zsákmányolni, amilyenre adó formájában nem lehetett szert tenni.⁴² Ugyanezen okból a kényszer erejével hatott a keleti szláv törzsek

³⁸ Halics fejedelmi jelentős összegeket tudtak kifizetni, például Vlagyimirko Volodarevics 1150-ben a békekötés fejében; illetve unokája, Vlagyimir Jaroszlavics 1189-ben kétezer grivna évpénzt ígért Barbarossa Frigyes császárnak katonai segítség fejében. Lásd KÉ 153., 311.

³⁹ A Rusz pénzviszonyaira lásd összefoglalóan Janyin, V. L.: Gyenyezsno-veszovije szisztyemi russzkogo srednyevkovja. Domongolszkij period. Moszkva, 1956.; Potyin, V. M.: Drevnyaja Rusz i jevropejszkije gosudarstva v XI–XIII vv. Leningrad, 1968.; Noonan, Th. S.: The Monetary History of Rus' in Soviet Historiography. In: Harvard Ukrainian Studies. vol. XI. No. 3–4. 1987. 384–443.; Heller, K.: Russische Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Darmstadt, 1987. 73–76. (a továbbiakban: Heller)

⁴⁰ Frojanov 1980. 64–98.; Zernack, K.: Fürst und Volk in den ostslavischen Frühzeit. In: Forschungen f. osteuropäische Geschichte 18. 1973. Berlin, 9–24.; Halbach, U.: Der russische Fürstenhof vor dem 16. Jh. Stuttgart 1985. 94–110. (a továbbiakban: Halbach)

⁴¹ PLDR 68.

⁴² PLDR 34., 36., 38., 44., 56., 58., 78., 84.

közötti további hódítás: az adók mennyiségét növelte. A prémek, illetve a hadjáratok során ejtett foglyok eladása a fejedelmet újabb jövedelemhez juttatta. A nagyobb jövedelem nagyobb létszámú kíséret eltartását tette lehetővé. A kezdeti időben a kíséretnek bizonyára szerepe volt abban, hogy a fejedelmek a dnycperi vízi út kereskedelmét meg tudták adóztatni, mígnem az „szokássá” vált. Kijev előnyös földrajzi helyzete hozzájárult, hogy a nagyfejedlem nagyobb zsákmány- és adójövedelemhez jutott, mint a többi hasonlóan kiemelkedő törzsi-nemzetségi előkelő. Ez a körülmény a nagyfejedelmi méltóság létrejöttét is elősegítette.⁴³

A kíséret léte a fejedelem számára előnyöket biztosított, de kötelezettségekkel is járt; a fejedelem egyben függött is bizonyos mértékben a kíséretétől. A kísérettagokkal (*druzszinyiki*) időről időre tanácskozott (*dumi*), illetve tanácskozni kellett. Kezdetben a fejedelem közvetlen környezetében élt minden kísérettag: együtt laktak, közösen étkeztek. A 12. századtól az írott forrásokból ismerjük az erődítmények *szenyinek* nevezett részét, ahol a fejedelem összegyűlt kíséretének tagjaival és lakomázott (*pir*). A *szenyi* a régészeti adatok alapján egy fedett, de nyitott oldalú építmény volt, ahol kedvezőtlen időjárás esetén egy nagyobb csoport is kényelmesen elhelyezkedhetett.⁴⁴ Hiába tartózkodott a fejedelem közelében a kíséret minden tagja, nem egyformán részesültek a jövedelmekből, a kíséreten belül is kialakult egy hierarchia. Ennek első jeleként értékelhetjük a Rövid Pravda azon cikkelyeit, ahol egyes fejedelmi tisztségviselők (*ognyicsanyin, sztarsij konyuh*) vérdíja a duplájára emelkedett.⁴⁵ Egy szűkebb és egy tágabb kör formálódott, a kisebb és a nagyobb kíséret, a szláv szóhasználat szerint ifjabb és idősebb kíséret.

A kíséret tagjai általában fegyveres szolgálattal tartoztak a fejedelemnek; az „átlag” főlé különleges megbízással lehetett emelkedni, ez kedvezett a kíséret további differenciálódásának. A fejedelem és kísérete nem tartózkodott állandóan ugyanazon helyen. A *voloszty*⁴⁶ igazgatásával a kísérettagok közül bízott meg valakit a fejedelem, akit namesztnyiknek vagy poszadnyiknak neveztek. Ha nagyobb hadat toborzott a fejedelem, a *vojevoda* és a *tiszjackij* voltak segítségére. A kísérettagok közül azok emelkedhettek ki, akik megbízhatóságuk alapján lehetőséget kaptak egy-egy fontos feladat ellátására, a származás itt nem játszott szerepet. A 12. században a fejedelmek „diplomatai” is a bojárok közül kerültek ki. Például Pjotr Boriszlavics, aki számtalan ügyben járt el Izjaszlav Msztyiszlavics nagyfejedelem megbízásából.⁴⁷ A *poszadnyik* és a *vojevoda* elsősorban nem a fejedelem környezetében teljesített szolgálatot, ezáltal a szó fizikai értelmében távolabb kerültek a fejedelemtől, de a külön feladat kiemelte őket a kísérettagok közül. Szükségszerű, hogy a fejedelemtől nagyobb juttatás járt nekik. A Poveszty a fejedelmi helytartókat bojároknak nevezi. A bojárok tehát credendően szintén a kíséret tagjai voltak, a fent említett okok miatt igen hamar leváltak a kíséretéről.⁴⁸ A fejedelmi helytartó szerep vélhetően a fejedelmi jövedelmek begyűjtésében is fontos pozícióhoz juttatta a bojárokat. Ezt jelzi például az, hogy a kijevi megmozdulások idején (1068, 1113, 1147) a „népharag” ellenük irányult: házaikat feldúlták, kifosztották.⁴⁹ Sem a Povesztyben sem a Pravdában nincs utalás arra, hogy a bojárok földbirtokosok lettek volna. A bojár-fejedelem viszony egy átalakulóban lévő kíséretviszony, amely a fejedelmi jövedelmek

⁴³ Lásd Scsapov 15.; Heller 35–73.

⁴⁴ Halbach 63–71.

⁴⁵ RP 5–6. (19. és 23. passzusok)

⁴⁶ A voloszty nem fejedelemség, de nem is birtok, hanem az a terület, ahonnan a befolyó jövedelem egy-egy fejedelem önálló egzisztenciáját biztosítja. A jövedelmek (és a volosztyok) összességével a dinasztia egésze rendelkezett. A volosztyok elosztása a dinasztia rangidős tagjától függött, de jogot formálhatott arra mindenki, aki fejedelemnek született. Lásd Font 1995. 53.

⁴⁷ KÉ 248–257.

⁴⁸ Rüss, H.: Herren und Diener. Die soziale und politische Mentalität des russischen Adels 9–17. Jh. Köln–Weimar–Wien 1994. 95–106.

⁴⁹ PLDR 180., 182., 184., 186.; KÉ 78–81.

„táplálására”⁵⁰ átengedett részén keresztül érvényesül és magában hordja a bojári függetlenség lehetőségét. A bojárok végleges leszakadása az egykori kíséretől a 13. század végére következett be.⁵¹ A földbirtok léte vagy nemléte a bojárok esetében még kevésbé igazolható vagy cáfolható, mint a fejedelmek esetében. A bojári földbirtoklásra bizonyító adataink csak a 14–15. századból Novgorodból vannak.⁵²

A kíséret másik része megtartotta szoros kapcsolatát a fejedelemmel a szó fizikai értelmében is, hiszen továbbra is egy fedél alatt éltek (mladsaja druzsina).⁵³ A kisebb kíséret tagjait az összefoglaló *griggy/griggyba* szóval jelölték, amely a skandináv *griðböl* származva személyes szolgát, testőrt jelent. A fegyveres kíséretben belül is lezajlott egy differenciálódási folyamat, az ide tartozó csoportok a következők voltak: *gyetszkije, otroki, paszinkí, koscsí, csad(o)*. A *gyetszkije* a kisebb kíséret felső rétegét alkotta, ők ott voltak akkor is, amikor a fejedelem a bojárokkal tanácskozott (*dumi*). A *gyetszkije* csoportot szabadok alkották. A forrásokban a 12. századtól kezdve fordulnak elő; de inkább a részfejedelmi korszak szereplői. Tulajdonképpen a nyugat-európai ministerialisoknak felelnek meg. Az *otrokinak* nevezett személyek a fejedelem környezetének nem szabad tagjai közül kerültek ki. Egy nevezetes otrok a mártírhalált halt Borisz Vlagyimirovics szolgája, Georgij volt, aki éppen magyar származású volt, és urát védte a rátörő gyilkosokkal szemben.⁵⁴ A paszinkí és a koscsí szintén a 12. századtól vannak jelen a fejedelem kíséretében, de ekkor sem szerepelnek túl gyakran. Az utóbbi a druzsinába került török (kun, volgai bolgár) elemek közül kerülhetett ki. Mindkét elnevezés a fejedelem udvari szolgáit takarja. Andrej Bogoljubszkij megölésekor⁵⁵ csak egy fiatal koscsí volt a közelében, aki ez esetben volgai bolgár származású egyén lehetett. A fejedelem környezetének legalsóbbrendű szolgálói az összefoglaló néven *csadonak* nevezett csoport volt.

Ahogy a fejedelmek egymás közti viszonyának leírására a rokonsági fokot jelölő terminus technikusokat alkalmazták,⁵⁶ a fejedelem és a kísérettagok viszonyában ugyancsak ezek domináltak. Mindez a barbár-nemzetségi társadalom lassú átalakulásának kísérőjelensége. A nagyobb és gyorsabban felbomló druzsinából váltak ki a bojárok, akikből a 12–13. század fordulójától kezdve fokozatosan alakult ki egy önálló réteg, de a kísérethez tartozás köldökzsinórját még a 13. század végén is viselték. A kisebb kíséret átalakulása szintén lassan haladt: a fejedelmi udvartartás formálódott ki belőle, de a 12. század végi kezdetek után – hosszan átnyúlva a részfejedelemségek időszakába – fejeződött be. A fejedelmi udvartartás legfontosabb tisztségviselői a holopok közül kikerülő⁵⁷ *tyiun* és *kljucsnyik* voltak; de ismerünk *mecsnyiket* (kardhordó), *biricset* (őr), dajkát, nevelőt. A kijevi korszakban és a részfejedelemségek kialakulása idején a fejedelmek még igen közel álltak a társadalom egészéhez, udvaruk inkább egy vendégeket maga köré gyűjtő udvar volt, nem pedig gazdálkodási egység.

A kíséretnek a 9–10. században varég elemekkel töltődtek fel, a 12. századtól a steppei török elem került túlsúlyba: északon a volgai bolgárok, délen pedig az úz, tork, kun népesség

⁵⁰ Frojanov 1974. 68–69.

⁵¹ Halbach 101–104., 131–137.

⁵² Janyin, V. L.: Problemi szocialnoj organizacii Novgorodskoj respublikii. In: Isztorija SZsZSZR 1970/1. 44–54.; Birnbaum, H.: Topography and Demography. A Horizontal and a Vertical View of Novgorod's Population. In: Lord Novgorod the Great. UCLA, 1981. 73–74.

⁵³ Halbach 104–110.

⁵⁴ Borisz és Gleb legendája. In: PLDR 278–303., itt: 286. Lásd erről részletesebben folyóiratunk c. számában az Lephahin Valerij: Georgij Ugrin, azaz Magyar György – az alig ismert szent című tanulmányt.

⁵⁵ Makai J.: Andrej Bogoljubszkij egyházpolitikája. In: Acta Academiae Pedagogicae Agricensis. Nova Series. t. XXI. Sectio historica, Eger, 1993.

⁵⁶ Rahbek-Schmidt, K.: Soziale Terminologie in russischen Texten des frühen Mittelalters (bis zum Jahre 1240) Copeghagen 1964.

⁵⁷ Halbach 110–131.

volt jelen nagyobb számban. Amilyen viszony jellemezte a fejedelmet és kíséretét, a rendszeres tanácskozások és lakomák (dumi, piri); hasonlóan írható le a nagyfejedelem és a többi fejedelem kapcsolata is: időnkénti összejöveteleikre, tanácskozásaikra több kifejezést is használnak: „szjom”, „szjczd”, „szobor”.⁵⁸ Végso soron a nagyfejedelem és a többi fejedelem viszonya egy virtuális kíséretviszonynak fogható fel; egy olyan sajátos rendszernek, amely sem bizánci sem kazár minták alapján nem vezethető le.

A társadalmi differenciálódás legobjektívebb példáit a korai törvényekből méríthetjük, például a gyilkosság esetén kiszabható vérdíjak (vira) összegéből. A Kratkaja (Rövid Pravda Böles Jaroszlav-kori részéből származik a vérdíj fizetésének „alapszövege”, ugyanis ekkor a vérdíj mellett megengedik a vérbosszút is a legközelebbi hozzátartozók (apa, fiú, testvér, unokatestvér) számára. A vérdíj összege szabad ember (muzs) számára 40 grivna (Rövid Pravda 1.).⁵⁹ Néhány évtized múlva a szabad emberért fizetendő 40 grivna mellett megjelenik a dupla vérdíj (80 grivna), ha a gyilkosságot a fejedelem szolgálatában álló személy, például ongyiscsanyin, fejedelmi tyiun, főlovász (konyuh) sérelmére követték el (Rövid Pravda 19.).⁶⁰ De csak 12 grivna volt fizetendő, ha alacsonyrangú volt az illető, aki a fejedelem szolgálatában állt; például a fejedelem falusi előljárója (sztaroszta), rab-dajka vagy gyagyko, azaz a fejedelem gyermekeinek nevelője (Rövid Pravda 24., 27.).⁶¹ Társadalmi különbségek mutatkoznak a testi sértések esetében kiszabott bírságok összegénél is. Itt elsősorban az okozott sérülések alapján szabályozzák a büntetést, de éles határ húzódik a szabadok és a szolgák megítélése között. A szolgák által okozott kár miatt ők maguk nem vonhatók felelősségre: a szolgáért urának kell jótállnia anyagilag. Kiemelt helyzetre utal, hogy varég-kolbjag esetében nekik a bíróság előtt nem kell tanút állítaniuk, elegendő az eskütétel (Rövid Pravda 10.).⁶² A törvények alapján a társadalom szélső rétegeit lehet könnyen elkülöníteni: a fejedelem szolgálatában álló elitet, a dupla vérdíjasokat. Az egységesen szabadnak mondottak között lényeges gazdasági különbségek mutatkoztak, őket az eladósodás veszélye fenyegette, ami akár szabadságuk elvesztésével is járhatott. A keleti szláv társadalom jellegzetes csoportja az „izgoj”, akiket migráns, vándorló, természetes közegéből (a nemzetségből) kiszakadt egyéneknek foghatunk fel. Az izgojok nemcsak az alsóbb rétegekben bukkantak fel, hanem ismerünk knyaz-izgojt is, aki voloszty nélkül vándorolt egyik fejedelmi udvarból a másikba, és kísérettag vált belőle.

A fejedelem és a vecse

Kezdetben a „muzsi” vagy „ljugyi” szavak minden bizonnyal a közszabadságot élvező egyének megjelölésére szolgáltak, akikért a 40 grivna vérdíj járt.⁶³ Később, amikor jelzős szerkezetben kerülnek elének mint például „luessije muzsi” vagy „ljugyi gradszkije”, a közszabad réteg differenciálódását jelzik. A fejedelemnek is vannak „emberci” (muzsi, ljugyi), akikkel tanácskozik, tehát a kísérettagok közé tartoznak. A „gradszkije ljugyi” nem kísérettagokat jelöl, hiszen adott esetben a fejedelem akaratának ellenszegülnek, amit a kísérettagok aligha tehettek meg. A „gradszkije ljugyi” jelentkezik más formában is, amikor az évkönyvek „kijevick, halicsiak, szmolenszkiek, novgorodiak stb.” módon határozza meg csoportjukat. Tehát valamilyen formában a területi központhoz tartozó embereket jelöli. Biztosan ki vannak zárva e fogalomkörből az idegen kereskedők, akiket „goszty” néven ismertek Rusz-szerre. A „gradszkije ljugyi” helybelieket jelöl, akik között vannak „cerkovnije ljugyi” és „sztarejsina

⁵⁸ Drevnyusszkoje goszudarsztvo i jego mezsudunarodnoje znacsenyije. pod red. Pasuto, V. T. i Cserepnynina, L. V. Moszkva, 1965. 11–24. (a továbbiakban DRG)

⁵⁹ RP 3.

⁶⁰ RP 9.

⁶¹ RP 6.

⁶² RP 4.

⁶³ Frojanov 1980. 118–149.

grada” (a város seniorjai). Ez egy olyan csoport, amely adott esetben a fejedelem akaratával is szembeszegülhetett. Szabad voltuk mellett szól továbbá, hogy alkalmanként fegyvert vi-selhettek, ilyenkor „voi” = „harcosok” volt az összefoglaló nevük. Vállalták a harcot egyik-másik fejedelem érdekében. Szabad voltuk mellett szól, hogy véleményüket testületként fogalmazhatták meg és képviselőikén keresztül tudatták a fejedellemmel. Ez a testület a vecse.⁶⁴

A vecse véleményt nyilvánított a háború és béke kérdésében, támogatta egyik vagy másik fejedelmet politikailag, de akár fegyveresen is. A vecse az a testület, amely feltételeket szabott a hívott fejedelem számára. A vecse a politikai élet aktív közreműködője. A vecseről szóló első híradások az évkönyvekben például Novgorod esetében már 1016-nál, Belgorod esetében 997-nél olvashatók. Ez utóbbi – a 12. század eleji Povesztyben a kutatás mai állása szerint – későbbi betoldás lehet, kompiláció. A vecse mint testület a 11. század második felében kezdte hallatni a hangját, igen aktívnak mutatkozott az egész 12. századon keresztül, a 13. század elején helyenként visszaszorult, másutt továbbra is virulens maradt (például Novgorod). A vecse tevékenységének csúcspontját az évkönyvekben az alábbi időpontokban jelzik: Kijev (1068, 1147/48), Halics (1144, 1188), volhiniai Vlagyimir (1197), Rosztov-Szuzdal (1157), Kljazma-parti Vlagyimir (1157), Polock (1159), Szmolenszk (1185). A vecsével kapcsolatban mindenekelőtt azt kell leszögezni, hogy működése a 11. század második fele és a 13. század első fele közötti időszakban az egész Rusz területén általános.⁶⁵ Hogy nem mindenütt egyformán tudunk róla, azt lehet az amúgy is szűkös forrásanyag egyenetlenségével magyarázni. A nevezett időszak vecse-aktivitása – úgy tűnik – a széttagolódás folyamatának kísérőjelensége. A fentebb elsorolt megmozdulások a fejedelem és a vecse közötti hatalmi konfliktusok állomásai.

A vecsén megjelenő közösség (kijeviek stb.) nemcsak a központban lakókat foglalta magába, hanem a „körzet”, a voloszty szabad lakosságát is. A vecse lényegében egy „conventio populi”, óvakodnánk mégis „népgyűlésként” aposztrofálni, mivel nem igazolható a vecse kontinuitása az egyenlőségen alapuló ősi szláv közösségekkel. A voloszty és a település központjában összehívott vecse hatalmi kérdésekben nyilvánította ki akaratát, de a konfliktusokból leszűrhető, hogy a vecse mint testület szintén érdekcsoportok szerint tagolt volt. Nem lehetett független a fejedelmi kíséret legfőbb tisztségviselőitől (namesztnyik, poszadnyik, tiszjackij), akik a fejedelem nevében a volosztyot irányították; de nem volt független a helyi előkelők akaratától sem, akik szembehelyezkedtek a fejedellemmel és tisztségviselőivel. A vecse összehívása ad hoc történt, rendszerint akkor, ha valakinek (a fejedelemnek) vagy egy csoportnak (a helyi előkelők, a fejedellemmel szembeni oppozíció) érdeke fűződött hozzá: a fejedelem például a vecsével, illetve vezetőivel ismertette el trónutódlási akaratát. Ezt a vecse nevében egyes képviselői meg is tették, de az illető halála után rendszerint már semmi sem kötelezte őket az ígéret betartására, lásd például Vszvolod és Igor Olgovics esetét 1146–47-ben. Másutt, például Novgorodban a vecse szabta meg a megállapodás vagy szerződés (rjad) feltételeit az új fejedellemmel.⁶⁶

A vecse nem nyilvánított véleményt egyetlen alkalommal sem jogi, bírósági, gazdasági és adminisztratív kérdésekben, mint például a voloszty nagysága vagy új voloszty kialakítása. (Ez esetben a későbbi novgorodi esetektől elvonatkoztatunk.) Hiányzik belőle az önkormányzati jelleg, ami Nyugat- és Közép-Európa valódi városait jellemzi. Hiszen a nyugat-európai szabad városok legfontosabb ténykedése, illetve szabadságuk megnyilvánulása lényegé-

⁶⁴ Frojanov 1980. 150–184.; DRG 24–34.; Zernack, K.: Die Burgstädtische Volksversammlungen bei den Ost- und Westslawen. Studien zur verfassungsgeschichtlichen Bedeutung des Vecce. Wiesbaden, 1967.

⁶⁵ Lásd erre összefoglalóan: DRG 234–278.; Zernack 1967. 82–126.; Frojanov, I. JA.–Dvornycsenko, A. Ju.: Sztanovlenyije i razvityije rannnyklasszovih obszesztv. Leningrad, 1986. (a továbbiakban: Frojanov–Dvornycsenko)

⁶⁶ Burov, V. A.: Ocszarki isztorii i arhcologii szrednyevkovogo Novgoroda. Moszkva, 1994. 6–15.

ben a belső jogi, igazságszolgáltatási autonómiára épült. A vécse hatáskörében ilyen privilégiumok nem voltak, ezt a fejedelem és tisztségviselői gyakorolták.

Végül megállapítható, hogy a fejedelem mint egy potenciálisan monarchikus hatalom⁶⁷ és a vécse mint bizonyos archaikus vonásokkal bíró közhatalom közötti vetélkedés zajlott a politikai széttagolódási folyamat hátterében. A kíséret mint fegyveres különhatalom kiemelte a fejedelmet a „primus inter pares” státusából, de nem adott a kezébe akkora ütőképes haderőt, amellyel a vécse akaratát rá tudta volna kényszeríteni. A vécse pedig ekkor már nem az az archaikus törzsi-nemzetségi közhatalom, már csak azért sem, mert a 12. században a törzsnevek már nincsenek használatban, helyettük területi alapokon (voloszty, gorod) történt a szerveződés. Az egykori törzsi-nemzetségi közszabadságból csupán a fegyverforgatás gyakorlata (lásd voi) és a szabad státus (a vécseknél való megjelenés joga) maradt meg. Ugy gondoljuk, hogy az egykori törzsi-nemzetségi keretek átalakulása egyrészt a kereskedő-zsákmányoló gyarapodáson keresztül megvalósult gazdasági differenciálódás, másrészt pedig a varég-szláv etnikai összolvadás nyomán következett be. A tatárjárás előtt azonban nem jött létre öröklődő monarchikus hatalom, hanem a két hatalmi pólus (a fejedelem és a vécse) közötti konfliktus elhúzódott és a Rusz régióiban különböző módon fejlődött tovább. Ezeket a hatalmi szférában is meglévő különbségeket a tatár hódítás tovább mélyítette.

Összegzés

A törzsi-nemzetségi elitből kiemelkedő fejedelem katonai, bírói, spirituális ügyekben döntési jogkörrel volt felruházva. Kiváltságos helyzetét előkelő származásának köszönhette, de a privilegizált helyzet önmagában semmiképpen sem jelent monarchikus hatalmat, még kevésbé azt, hogy a fejedelem azonnal földbirtokos is volt – amint azt a szovjet korszak történetírói többsége vallotta.⁶⁸ A földbirtoklás csúcsának, de legalábbis egy területhez való ragaszkodás megnyilvánulásának az 1097. évi ljubecki megállapodást tekintjük.⁶⁹ A fejedelmeknek a zsákmányból és az alávetett törzsek adójából származó jövedelme mellett a 12. századra mutatkoztak a földbirtoklás első jelei, például 1136-ban, amikor Rosztyiszlav Msztyiszlavics fejedelem a szmolenszki püspökség alapításakor két falut is adományozott.⁷⁰ A fejedelmek közül kiemelkedett a Kijevet kézben tartó nagyfejedelem, akinek pozíciója a dinasztia belüli senior státuszon nyugodott, amit a többi fejedelemmel, illetve a kijevi vécsevel el kellett fogadtatni. A 12. század második felétől a senior státusz már nem valódi, hanem csak deklarált/clisimert rangidősséget jelentett. Lényegesnek tartjuk, hogy a nagyfejedelmi hatalom legitimáló tényezői közül hiányzik a koronázás. Helyette csak a „trónra ültetés” gyakorlatát látjuk, amely úgy tűnik, megmarad a világi keretek között. Ezáltal hiányzik az a spirituális megerősítés, amely az uralmat „Dei gratia” erezteti. Az intronizációt („sede na stol otca svojego i deda svojego” azaz: apja és nagyapja trónjára ült) kísérő híradásnak a megfogalmazása az uralom családi szálán igazolható jogosságát bizonyítja csupán. Az a néhány oklevél (usztav), amely a kijevi korból fennmaradt az „En, a fejedelem...” (Sze jaz knyaz ...) formulával kezdődik, majd a Szentháromságra utaló mondat követi, amely a fejedelem keresztény voltáról tanúskodik. A nagyfejedelemtől kisebb rangú fejedelmek esetében a legitimitációt a nagyfejedelemtől kapott felhatalmazás vagy a helyiek (vécse) közreműködése (hívás, választás) teremtette meg.

⁶⁷ Frojanov–Dvornycsenko. 311.

⁶⁸ Font M.: A Kijevi Oroszország megítélése a legújabb szovjet irodalomban. Világtörténet, 1989/4. 86–91.

⁶⁹ PLDR 248.

⁷⁰ Scsapov 143.

FONT, MÁRTA

On the nature of the authority of the Kievan (Grand) Prince

Emerging from the elite of the tribes and kinships, the prince was authorized to make decisions in military, judicial and spiritual cases. His privileged position, which was due to his aristocratic birth, did not in any way mean monarchic powers in itself, let alone that he was by definition the owner of estates as professed by most historians in the Soviet era. We regard the agreement at Lyubech in 1097 as the beginning of land-ownership or at least the manifestation of the adherence to a territory. Besides the revenues from spoils and the tributes by subjugated tribes, the first signs of the land-ownership of princes are detectable by the 12th century, as for instance in 1136, when Prince Rostislav Mstislavich granted two villages to the bishopric of Smolensk at its foundation. First among the princes was the grand prince holding Kiev, whose position rested on his senior status within the dynasty, which he had to have accepted by the other princes and the Kievan *veche*. From the middle of the 12th century the senior status meant merely declared/recognized rather than real seniority. It would seem significant that coronation was absent from among the legitimizing factors of the authority of the grand prince. What we have instead was the practice of “setting on the throne”, and this element would apparently retain its secular nature. Thus the spiritual confirmation, deriving authority *Dei gratia*, is missing. The formulation of the description of enthronement (“*sede na stol ottsa svojego i deda svojego*”, i.e. “he sat on his father’s and grandfather’s throne”) merely shows the legitimacy of the authority grounded on a familiar basis. The few charters (*ustav*) that have survived from the Kievan period begin with the formula “I, the prince...” (*Se yaz knyaz...*), which is followed by a reference to the Holy Trinity, proof of the Christianity of the prince. In the cases of smaller princes, legitimation was achieved either by authorization by the grand prince or by the participation (invitation, election) of the locals (*veche*).

HOMONNAI SAROLTA

„...eundo in nuncium regis versus regem Hungariae...”¹

Egy diplomáciai utazás és költségei 1346-ban

[Mi] Edward „Franciaország és Anglia királya” „ily nagy bűn megtorlásához... örömet adunk tanácsot és segítséget...” „Kelt westminsteri palotánkban Március 18. napján. 1346.”²

1345. szeptember 18-án Aversában meggyilkolták I. (Nagy) Lajos király (1342-1382) öccsét, András herceget, a nápolyi trón örökösének, Johannának férjét. Scjteni lehetett, hogy a gyilkosság mögött igen magas rangú személyek rejtőztek. A politikai megfontolásból elkövetett merénylet értelmi szerzője Valois Katalin tarantói hercegnő és címzetes konstantinápolyi császárnő volt. Ő hálózta be és nyerte meg ügyünk a nápolyi udvar magas rangú tisztségviselőit Johanna és rajta keresztül saját családja előnyhöz juttatására.³ Mivel I. Lajos király és Erzsébet anyakirályné hasztalanul próbálkoztak VI. Kelemen pápánál a valódi vétkesek megbüntetését kérve, felmerült a fegyveres megtorlás lehetőség.⁴ Nagy Lajos szövetségeseik után nézett, akik természetesen az avignoni pápai udvarral és a nápolyi királysággal ellenséges viszonyban lévők közül kerültek ki. A magyar uralkodó diplomáciai tevékenysége révén erős támogatót nyert a nápolyi hadjárat tervéhez Bajor Lajos személyében,⁵ és az osztrák herceg is támogatta a nápolyi ügyet.⁶ I. Lajos rajtuk keresztül jutott el III. Edward angol királyhoz (1327-1377), aki melegen pártfogolta a megtorló akciót és segítséget

¹ Trautz, Fritz: Die Reise eines englischen Gesandten nach Ungarn im Jahre 1346. In: Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (Innsbruck – Graz) 1952. 363. (a továbbiakban: MIOG 1952.)

² „...ad vindicandum tantum scelus... daremus libenter consilium et innamen...” In: Fejér György: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I-XLII. Buda 1829-1844. IX./1. 368-369. (a továbbiakban: Fejér)

³ Miskolczi István: Magyarország az Anjouk korában. Budapest, 1923. 42-43. (a továbbiakban: Miskolczi 1923.); Miskolczi István: Nagy Lajos nápolyi hadjárata. Hadtörténeti Közlemények, 1933. 46. (a továbbiakban: Miskolczi 1933.); Lásd részletesen: Pór Antal: Nagy Lajos 1326-1382. Magyar Történeti Életrajzok. Budapest, 1892. 89., 101-141. (a továbbiakban: Pór 1892.); Hóman-Bálint-Szekfű Gyula: Magyar történet II. Budapest, 1936. 180-184. (a továbbiakban: Hóman-Szekfű 1936.); Kristó Gyula: Az Anjou-kor háborúi. Budapest, 1988. 103-104.; (a továbbiakban: Kristó 1988.) Bertényi Iván: Nagy Lajos király. Budapest, 1989. 71-72. (a továbbiakban: Bertényi 1989.)

⁴ Az ügy békés, diplomáciai úton való elintézési kísérleteiről és azok kudarciról részletesen lásd az alábbi műveket: Pór 1892. 101-104.; Fraknói Vilmos: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szent-székkal. A magyar királyság megalapításától a konstanzi zsinatig. Budapest, 1901. 187-93. (a továbbiakban: Fraknói 1901.); Miskolczi 1923. 44-46.; Miskolczi 1933. 46-47.; Miskolczi István: Magyar-olasz összeköttetések az Anjouk korában. Magyar-nápolyi kapcsolatok. Budapest, 1937. 87-96. (a továbbiakban: Miskolczi 1937.); Kristó 1988. 105.; Bertényi 1989. 72-74.

⁵ Wenzel Gusztáv: Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból. I-III. Budapest, 1875. II. kötet 175. sz. 179.; Pór 1892. 114.; Fraknói 1901. 193-194.; Miskolczi 1923. 44.; Miskolczi 1933. 47.; Hóman-Szekfű 1936. 169., 185-186.; Miskolczi 1937. 97.; Kristó 1988. 109.; Bertényi 1989. 73.

⁶ További szövetségesként kínálkozott Szicília királya, mert már régóta folyt a harc a szigetért a nápolyi Anjouk és az Aragónok között. A sziget igen fontos lett volna hajóhadászati szempontból. Esetleg Genova városa is szóba jöhetett a hadjárat támogatójaként, mert birtokperben állt a nápolyi királynővel, és vetélytársa volt Lajos ellenségének, Velencének. Miskolczi 1933. 47.

ígért fent idézett levelében. Lajos tervei szerint ő az ellenséges táborba tartozó franciákat kötötte volna le a száz éves háborúval.⁷

III. Edward és Nagy Lajos követváltása

Az angol uralkodóval felvett kapcsolat eddig ismert bizonyítéka annak – már idézett – levele, melyben kifejezi őszinte együttérzését a magyar királyi családdal, feltétlenül megboszszulandónak tartja András meggyilkolását és ehhez minden segítséget megad. III. Edward két hasonló tartalmú levelet küldött, az egyiket Lajos királynak, a másikat Erzsébet anyakirálynénak.⁸ Ezekből a levelekből kiderül, hogy Nagy Lajos a garamszentbenedeki bencés monostor apátját, a 14. század nagy magyar bencés reformerét, Szigfridet küldte III. Edwardhoz, hogy ügyének támogatására felkérje.⁹

Az apát maradéktalanul teljesítette a rábízott feladatot, mert III. Edward március 18-án kelt okleveleiből azt is megtudjuk, hogy Szigfriddel együtt saját követét, Walter de Mora szerzetest is elküldte Magyarországra, hogy kedvező választást eljuttassa Lajos királyhoz. A Szigfrid által vezetett követtség nyomát őrzí III. Edward pénzügyi kimutatásai között egy 1346. április 6-án kelt oklevél is, melyben 20 márká értékű ajándékáról szóló bejegyzés szerepel. Ezt a „csekély” figyelmességet III. Edward Nagy Lajosnak szánhatta, hiszen Szigfrid apátnak adott rételként van nyilvántartva.¹⁰

Az említett oklevelekkel azonban nem zárul le az angol kapcsolat írásos emlékeinek sora. A fent leírt dokumentumokból csak annyit tudunk meg, hogy Anglia királya útnak indította követét, de hogy meg is érkezett Magyarországra és fogadta őt Erzsébet királyné, valamint Lajos király, arról már egy újabb – a magyar szakirodalomban eddig nem tárgyalt – forrás tudósít. Ez a dokumentum nem kifejezetten politikátörténeti jellegű, csak adalékkul szolgál az Anjou-kori magyar külkapcsolatok történetéhez.

III. Edward követének, Walter de Mora domonkos szerzetesnek útitámlájáról van szó, mely a magyarországi diplomáciai küldetés során keletkezett kiadásait tartalmazza.¹¹ Ez a számla 1347. május 3-i dátummal került be az angol királyi levéltárba. Bevezető és záró sorainak kézírása eltér a tényleges számlát formáló betűtől. Valószínűleg a keretlevelet a hivatali személyzet, a kiadásokról szóló részt pedig Mora szerzetes írta.¹²

A követekkel kapcsolatos anyagi ügyeket – mint az országot érintő gazdasági, pénzügyi feladatokat általában – az Exchequer vagy Scaccarium nevű szerv intézte. Mora is nekik volt köteles elszámolni a kiadásaira kapott összegről. Ez az intézmény a legfőbb gazdasági és pénzügyi hivatal volt a középkori Angliában. Nevét a pénzügyek elszámolási módjáról kapta, ugyanis az egy sakktábla mintájú asztalon történt. Az intézmény 1118 körül alakulhatott meg és 1330 óta részletes kimutatásokat vezetett (Pipe Rolls), ezek között maradt

⁷ Pór 1892. 114.; Fraknoi 1901. 193-194.; Miskolczy 1923. 44.; Miskolczy 1933. 47.; Hóman-Szekfi 1936. 185.; Miskolczy 1937. 97.; Kristó 1988. 109.; Bertényi 1989. 73. Fraknoi szerint az előző évben az angol uralkodó szövetségi ajánlatokat tett I. Lajos királynak. Fraknoi 1901. 194. Attól függően, hogy mikor vette fel a magyar uralkodó a kapcsolatot a nápolyi hadjárat ügyében III. Edwarddal, ez az év lehet 1344 és 1345 is.

⁸ Fejér IX./1. 368-369.; MIÖG 1952. 360-361. Az Erzsébet királynénak írt levelet Fejér csak részben közli. Fejér IX./1. 369. A Fejér által közölt oklevelek származási helye: Rymer, T.: Foedera, Litterae and Acta Publica. London, 1825. Vol. 3. pars 1. 75., 76. Ez utóbbi információért Szántó Richárdnak tartozom köszönettel.

⁹ Nagy Lajosnak Anglia királyához küldött leveléről nincs tudomásunk.

¹⁰ „cuidam abbati de partibus Hungarie nuper venienti in nuncium domino regi de rege Hungarie” MIÖG 1952. 360. 11. jegyzet.

¹¹ MIÖG 1952. 359-368.

¹² MIÖG 1952. 363.

fenn Mora számlája is.¹³ Az Exchequer kezdő hivatalos bejegyzése 1346. április 6-i dátummal fejeződik be, de a számlából kiderül, hogy Mora már március 25-én, Gyümölcsoltó Boldogasszony napján elindult, hogy eleget tegyen a rábízott feladatnak.

Az angol királyi követ Európán át Magyarországra vezető útja során pontos „könyvelést” vezetett a kiadásairól. A gondos barát még arra is ügyelt, hogy a hasonló jellegű tételeket külön-külön csoportban jegyezze fel a jobb áttekinthetőség kedvéért. Így a kimutatása négy, jól elkülöníthető részre tagolódik:

1. Az egyes városokban étkezésért és éjszakai szállásért kifizetett összegek. Ebből a részből ismerhetjük meg a követ pontos útvonalát.

2. Ruhára, lovagló öltözékre, lábbelire fordított kiadások.

3. Lóvásárlásra, lófelszerelésekre, istállóra, patkolásra kiadott dénárok. Ezen a részen belül elkülöníthető egy „egyéb költségek” névvel illethető kategória, melyben négy, egymástól különböző tétel van rögzítve.

4. Vízi közlekedéssel kapcsolatos kiadások, csónakra, átkelésre, hajóbérletre költött pénz.

Ahhoz azonban, hogy e forrás több legyen, mint egy pusztán elszámolás, azaz beszélni tudjon egy korabeli utazó, követ mindennapjairól, az eleven középkori élet egy szeletéről, el kellett végezni néhány feloldást.

A helynevek beazonosítását – néhány kivétellel – Trautz, a számla latin szövegének kiadója már megoldotta.¹⁴

Meg kellett határozni az egyes állomásokon való tartózkodás pontos időpontját is. Trautz csak a számlában szereplő – a követ által leírt – dátumokat oldotta fel: „in annunciatione beate Marie virginis”,¹⁵ „in cena domini”,¹⁶ „in die sancto Pasche”,¹⁷ „in die Pentecostes”,¹⁸ és „in die Corporis Christi”,¹⁹ illetve néhány ezekhez közeli napot határozott meg,²⁰ és ismerjük a diplomáciai küldetés befejezésének pontos időpontját is.²¹ A többi állomáshoz nem kapcsolt időpontot. A fenti ünnepnapok nélkülözhetetlen „kapaszzkodókat” jelentettek, hiszen például a félnapos vagy többnapos tartózkodások esetében akkor juthattam a megfelelő eredményhez, ha nem folyamatosan számoltam a napokat, hanem a fenti ünnepekhez viszonyítva visszafelé haladva határoztam meg az egyes városokba érkezés napját. A dátumozásnál további segítségemre volt az, hogy a követ a számla első részében az étkezésekre és az éjszakai szállásokra kifizetett összegeket tüntette fel. S ha tudjuk, hogy a középkorban az első étkezés késő délelőtt volt, ez tovább pontosíthatja az időpontok meghatározását, ami a napi haladási sebességek megállapításához nyújtott elengedhetetlen segítséget. Ezekről a későbbiekben részletesen lesz szó. Némileg hátráltatta a pontos datálást az, hogy a követ néha azokat a napokat is egészként tüntette fel a számla szöveges részében, amelyekről a dátummeghatározás során kiderült, hogy csak fél vagy biztosan nem teljes napok lehettek.

¹³ Váczy Péter: A középkor története. Egyetemes történet II. Budapest, 1936. 486. (a továbbiakban: Váczy 1936.); Bónis György: A jogtudó értelmiség a középkori Nyugat- és Közép-Európában. Budapest, 1972. 114-145.

¹⁴ Közölt feloldásainak ellenőrzésére, illetve az általa bizonytalanul, vagy nem meghatározott helynevek beazonosításához az alábbi munkákat használtam: Johannes Lipszky: Mappa Generalis regni Hungariae. Pesthini 1806.; Ortway Tivadar: Magyarország egyházi földleírása I-III. Budapest, 1891.; Csánki Dezso: Körös megye a XV. században. Budapest, 1893.; Györfly György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I-III. Budapest, 1963-1987. (a továbbiakban: ÁMTF); Grassc-Benedict-Plechl: Orbis Latinus. I-III. Budapest, 1972. (a továbbiakban: OL 1972.); Heller, Georg: Comitatus Crisiensis. München, 1978.; Heller, Georg: Comitatus Zagrabiensis. München, 1980.

¹⁵ Március 25. MIÖG 1952. 361., 363.

¹⁶ Április 13. MIÖG 1952. 364.

¹⁷ Április 16. MIÖG 1952. 364.

¹⁸ Június 4. MIÖG 1952. 365.

¹⁹ Június 15. MIÖG 1952. 365.

²⁰ MIÖG 1952. 361. Természetesen ellenőriztem a feloldások helyességét.

²¹ Július 13. MIÖG 1952. 368.

Ezek főleg akkor foghatók meg, amikor a követség több napig tartózkodott egy helyen – például Mainz, Regensburg, Zágráb vagy Brugges esetében. Ilyenkor akkor is teljes napot tüntetett fel az elszámolásnál, amikor aznap csak dél körül érkezett az adott városba. Talán nem lehetett véletlen, hogy Mora csak a fontos ünnepek napjait írta le, mert különben 0,5 vagy 1,5 napos beosztásokkal kellett volna dolgoznia a költségek lejegyzésénél. A számlavezetés nélkül is messze fölülmúlja az átlagos precizitást.

S végül az utolsó feloldásra váró tétel: az elszámolás pénzügyi rövidítései. A számunkra jelenleg fontos angol pénztörténet esetében viszonylag könnyű dolgunk van. Angliában az egész középkor folyamán – sőt napjainkig – ugyanaz a pénzfelosztási rendszer érvényesült: 1 font ezüst 20 solidusnak felelt meg, s ebből 240 dénárt vertek.²² Ezeknek újkori megfelelői a font – most már mint valós pénz – a schilling és a penny. A középkorban országonként más elnevezésük volt, de felosztásuk mindenhol követte Nagy Károly pénzrendszerét.²³

A számlában található rövidítések feloldása tehát a következő:

Li. = libra, a font latin elnevezése

s. = solidus

d. = dénár

Gondolhatnánk arra is, hogy az s. rövidítés mögött a sterling kifejezés állhat, ám ez tévútra vinne minket. A korai középkorban a pénzromlás ellensúlyozására ugyanis a legtöbb országban súlyra és finomságra nézve is jobb minőségű dénárokat bocsátottak ki. Ilyen javított dénár volt a 12. század végén Angliában kibocsátott sterling. Tehát nem egy számítási, hanem egy valós, forgalomban lévő pénzről van szó. Az angol sterlingnek a 13. század végén megjavított formája ugyanolyan gyorsan elterjedt Európában, mint néhány évvel korábban a toursi, majd a párizsi garas.²⁴ Angliában kizárólag a királyé volt a pénzverés joga, így ott sokkal stabilabb volt a pénz értéke, mint a többi európai országban.²⁵

Tehát a képlet, amellyel dolgozni fogunk:

1 libra = 20 solidus = 240 dénár

1 solidus = 12 dénár

A hely-, időpont- és pénzegység-meghatározások során feltáruló ismeretek birtokában nincs más hátra, mint „összrakni” a teljes utat, és a számla puritán sorai mögül előcsalogatni a beszédes középkori hétköznapiakat, betekintve a korabeli Európa és Magyarország utazási szokásaiba, ár- és értékviszonyaiba, szárazföldi és vízi útjainak állapotába.

Egy középkori itinerárium

Walter de Mora 1346. március 25-én indult el Londonból, hogy fontos küldetését teljesítse. A követ útja során felmerülő költségeire 20 librát, azaz 4800 dénárt kapott. Összehasonlításként álljon itt a magyar királynak szánt ajándék, 13 libra 6 solidus 8 dénár, amely 3200 dénárt ér.²⁶ Ehhez viszonyítva nem túl sok 110 nap kiadásra 4800 dénár, s mint látni fogjuk, nem is volt clég.

²² Hóman Bálint: Magyar pénztörténet. 1916. 36., 50.; Kulesár Zsuzsanna: Így éltek a középkorban. Nyugat-Európa a XI-XIV. században. Budapest, 1967. 213.; (a továbbiakban: Kulesár 1967.) Henri Pirenne: A középkori gazdaság és társadalom története. Budapest, 1983. 176. (a továbbiakban: Pirenne 1983.); Engel Pál: A 14. századi magyar pénztörténet néhány kérdése. Századok, 1990./1. 27., 69. (a továbbiakban: Engel 1990.)

²³ Pirenne 1983. 177.

²⁴ Pirenne 1983. 183-184.

²⁵ Pirenne 1983. 181.

²⁶ Szokássá vált a középkori követjárások során, hogy a küldöttek ajándékot vittek magukkal. Ohler, Norbert: Reisen im Mittelalter. München, 1995. 103. (a továbbiakban: Ohler 1995.)

A számla első és legnagyobb részéből kirajzolódik Mora útvonala: Londonból kiindulva átkelt a tengeren, majd Flandria és a Német-Római Birodalom legjelentősebb városait érintve megérkezett Magyarországra. A Duna mentén eljutott Visegrádra, Budára, majd onnan átutazva a Dunántúlon érkezett meg Zágrábba, és innen ugyanazon az úton ment vissza az ország „fővárosába”. Magyarországról Anglia felé nagyjából hasonló úton haladt, mint hazánkba jövet, de néhány helyen letért róla, más városok érintésével. Az angliai partok elérése után London felé vette útját, de a királyt csak Wight szigetén érte el. A magyar király üzenetét – melyet sajnos nem ismerünk – itt adta át III. Edwardnak, s útját Windsorban fejezte be.

A részletes útvonal az alábbi volt:

Dátum ²⁷	Tartózkodási hely, kiadás megnevezése	A kiadás számlában feltüntetett összege	A kiadás összege dénárban ²⁸
1346. március 25.	Gyümölcsoltó Boldogasszony [napján] kenyérért, borért és halért a hajóra	II.s.	24
március 25. éjjel	Gravesendben (Kent) egy éjszakán át magunkért és a szolgálókért	VII.d.	7
március 26.	Sluisnél, a tengeren való átkelés után reggeliért magunknak és a szolgálóknak.....	XX.d.	20
március 26. éjjel	Eeklonál (Flandria) egy éjszakán át magunkért és a szolgálókért	IX.d.	9
március 27., 28., 29.	Gentben három napon át magunkért és a szolgálókért.....	? sérült	
március 29. éjjel	Applonba egy éjszakán át magunkért, a lovakért és a szolgálókért	? sérült	
március 30.	MecheInben egy nap és éjjel magunkért, a lovakért és a szolgálókért	? sérült	
március 31.	Valamint ugyanott a második napon reggeliért magunknak, a lovaknak és a szolgálóknak	? sérült	4
március 31. éjjel	Diestben egy éjszakáért	XVIII.d.	18
április 1.	Maastrichtban reggelire	XXII.d.	22
április 1. este	Aachenben vacsorára és egy éjszakáért	II.s.	24
április 2.	Valamint ugyanott másnap reggelire	XIX.d.	19
április 2. éjjel	Bergheimbén egy éjszakáért	XII.d.	12
április 3.	Kölnben egy napon és éjszakán át	III.s.VI.d.	42
április 4.	Bonnban reggelire	II.s. I.d.	25
április 4. éjjel	Andernachban egy éjszakáért.....	XVIII.d.	18
április 5.	Koblenzben reggelire.....	XX.d.	20

²⁷ Ennek az oszlopnak az adatai nem szerepelnek a számla eredeti szövegében. Dőlt betűvel jelzem azokat a dátumokat, melyeknek szövegszerű megfelelőjük megtalálható az eredeti verzióban.

²⁸ Az itt található adatok nem szerepelnek a számla eredeti szövegében.

Dátum ²⁷	Tartózkodási hely, kiadás megnevezése	A kiadás számlában feltüntetett összege	A kiadás összege dénárban ²⁸
április 5. éjjel	Boppardban egy éjszakáért.....	XVII.d.	17
április 6.	Bacharachban reggelire	XIX.d.	19
április 6. éjjel	Bingenben egy éjszakáért	XX.d.	20
április 7.	Mainzban első nap és éjszaka	III.s.V I.d.	42
április 8.	Valamint ugyanott másnap reggelire	XXII.d.	22
április 8. éjjel	Babenhauseben egy éjszakáért	XVI.d.	16
április 9.	Miltenbergben reggelire és egy éjszakáért	?	sérült
április 10.	Könighcimben reggelire	?	sérült
április 10.	Tauberbischofsheim	?	sérült
április 11.	Aubban reggelire és egy éjszakáért.....	III.s.V.d.	41
április 12.	Windesheimben reggelire.....	XX.d.	20
április 12. éjjel	Markterlbachban egy éjszakáért	XVIII.d.	18
április 13.	Nürnbergben Húsvét előtti csütörtökön egy napon és éjjel át	III.s. VI.d.	42
április 14.	Kallmünzben reggelire és egy éjszakáért	II.s.	24
április 15.	Regensburgban Húsvét előtti egész nap és éjjel	III.s.VI.d.	42
április 16.	Valamint Húsvét szent napján ugyanott	III.s.VI.d.	42
április 17-18.	Valamint ugyanott hétfőn és kedden, várakozván az apát miatt	VII.s.	84
április 19.	Valamint ugyanott szerdán reggelire	XIX.d.	19
április 19. éjjel	Straubingben egy éjszakáért	XX.d.	20
április 20.	Osterhofenben reggel vásárolva.....	IX.d.	9
április 20.	Vileshofenben reggelire	XIII.d.	13
április 20. éjjel	Passauban egy éjszakáért	II.s. I.d.	25
április 21.	A hajón, Stein felé első nap ételért és abrakért.....	?	sérült
április 21. éjjel	Mauthausenben egy éjszakáért.....	?	sérült
április 22.	Másnap a hajón ételért és abrakért.....	?	sérült
április 22. éjjel	Steinben egy éjszakáért	XVII.d.	17
április 23.	Másnap a hajón, Bécs felé ételért és abrakért	XVII.d.	17

Dátum ²⁷	Tartózkodási hely, kiadás megnevezése	A kiadás számlában feltüntetett összege	A kiadás összege dénárban ²⁸
április 23., éjjel 24., 25., éjjel is	Bécsben három éjjen és 2 nappalon át az apátra való várakozás miatt	II.s.III.d.	27
április 26.	Fischamendban reggel vásárolva.....	XIII.d.	13
április 26.	Sommercinben reggelire	XV.d.	15
április 26. éjjel	Óváron egy éjszakáért	II.s.	24
április 27.	Öttevényben reggel vásárolva.....	XIII.d.	13
április 27.	Győrnél reggelire	XX.d.	20
április 27. éjjel	Komáromban egy éjszakáért	II.s.I.d.	25
április 28.	Esztergomban reggelire és egy éjszakáért.....	III.s.X.d.	46
április 29- május 11-ig	Visegrádon, – ahová megérkeztünk Magyarország királynéjához – 13 napon át ..	? sérült	
május 12. éjjel	Budán egy éjszakáért.....	II.s.VI.d.	30
május 13.	Fehérváron reggelire és egy éjszakáért	III.s.IX.d.	45
május 14.	Valamint ugyanott másnap reggelire az apát várakozása miatt	II.s.VI.d.	30
május 14. éjjel	Somogyváron, amit magyarul Somognak mondanak egy éjszakáért.....	II.s.VI.d.	30
május 15.	Segesden reggelire	II.s.V.d.	29
május 15. éjjel	Zákánynál egy éjszakáért.....	II.s.VI.d.	30
május 16.	Kaproncán reggelire	XXII.d.	22
május 16. éjjel	Kőrösön egy éjszakáért	XXVI.d.	26
május 17.	Rakovccen reggelire.....	XXI.d.	21
május 17. éjjel	A „Szlávok egyházában” (talán Scsvetc) egy éjszakáért.....	II.s.	24
május 18-20.	Zágrábban, – ahová megérkeztünk Magyarország királyához – 3 napon és éjszakán át...	X.s. II.d.	122
május 21-26	Valamint adtam Lászlónak, a mi királyi kíséreknek költségeinkre a visszaúton 12 aranyforintot, amelyet ő 5 nap alatt teljesen elköltött, mivel hatan voltunk lovon és a királyi hadsereg minden tekintetben drágaságot okozott. Összesen.....	XXX.s.	360
május 27.- június 1.	Visegrádon 6 napon át a királyné válaszára várván	XVIII.s. IX.d.	225
június 2.	Esztergomban reggelire	II.s.	24
június 2. éjjel	Ferrobán, magyarul Vasban egy éjszakáért ..	XXI.d.	21
június 3.	Óváron reggelire.....	II.s. I.d.	25

Dátum ²⁷	Tartózkodási hely, kiadás megnevezése	A kiadás számlában feltüntetett összege	A kiadás összege dénárban ²⁸
június 3. éjjel	Hainburgban egy éjszakáért	XIX.d.	19
<i>június 4.</i>	Valamint ugyanott másnap, Pütkösd szent napján reggelire	III.s. I.d.	37
június 4. éjjel	Petronellben egy éjszakáért	II.s. V.d.	29
június 5-7.	Bécsben három napon át Ausztria hercegének kísérőjére várván	XI.s. VI.d.	138
június 7. éjjel	Tullnban egy éjszakáért	XXIII.d.	23
június 8.	St. Pöltenben reggelire.....	XX.d.	20
június 8. éjjel	Melkben egy éjszakáért	XIX.d.	19
június 9.	Amstettenben reggelire.....	XIX.d.	19
június 9. éjjel	Ennsben egy éjszakáért	II.s. I.d.	25
június 10.	Eferdingben reggelire	XXI.d.	21
június 10. éjjel	Peucrbachban egy éjszakáért	XIX.d.	19
június 11.	Passauban reggelire.....	II.s. I.d.	25
június 11. éjjel	Vilshofenben egy éjszakáért	XX.d.	20
június 12.	Plattlingban reggelire.....	XVIII.d.	18
június 12. éjjel	Straubingban egy éjszakáért	XX.d.	20
június 13.	Regensburgban reggelire	XXII.d.	22
június 13. éjjel	Kallmünzben egy éjszakáért	XX.d.	20
június 14.	Neumarktban reggelire	XIX.d.	19
június 14. éjjel	Nürnbergben egy éjszakáért	II.s. I.d.	25
<i>június 15.</i>	Valamint ugyanott másnap Krisztus Testének szent napján reggelire	II.s.	24
június 15. éjjel	Windesheimben egy éjszakáért	XX.d.	20
június 16.	Aubban reggelire	XIX.d.	19
június 16. éjjel	Tauberbischofsheimben egy éjszakáért.....	XXII.d.	22
június 17.	Miltenbergben reggelire.....	XX.d.	20
június 17.	Valamint ugyanott kenyérért, borért, húskért, szénáért, abrakért a hajóra	XVI.d.	16
június 17. éjjel	Scligenstadtban egy éjszakáért	IX.d.	9
június 18.	A Majna melletti Frankfurtban reggelire.....	XIX.d.	19
június 18. éjjel	Mainzban egy éjszakáért.....	II.s. I.d.	25
június 19.	Valamint ugyanott másnap reggel reggelire.	XVIII.d.	18
június 19.	Valamint borért, szénáért és abrakért a hajóra	IX.d.	9

Dátum ²⁷	Tartózkodási hely, kiadás megnevezése	A kiadás számlában feltüntetett összege	A kiadás összege dénárban ²⁸
június 19. éjjel	Kapellenben egy éjszakáért.....	II.s.II.d.	26
június 20.	Koblenzben reggelire.....	XX.d.	20
június 20. éjjel	Andernachban egy éjszakáért.....	XXII.d.	22
június 21.	Bonnban reggelire	XVII.d.	17
Június 21-23.	Kölnben két napon át a lovakról való gondoskodás miatt és a harmadik napon reggelire	IX.s. VII.d.	115
június 23. éjjel	Jülichben egy éjszakáért	II.s. III.d.	27
június 24.	Aachenben reggelire	XVIII. d.	18
június 24. éjjel	Maastrichtban egy éjszakáért	XIX.d.	19
június 25.	Saint Truidenben reggelire.....	II.s.I.d.	25
június 25. éjjel	Leuvenben egy éjszakáért.....	XX.d.	20
június 26.	Vilvordeban reggelire	XVII.d.	17
június 26. éjjel	Dendermondeban egy éjszakáért	II.s. I.d.	25
június 27.- július 2.	Gentben 6 napon át William Stury úrra való tekintettel	XIII. s. I. d.	157
július 2-3.	Brugges-ben 2 napon át az átkelésre várakozván	III.s. II.d.	38
július 3.	Kenyérré, borra és húsokra a hajón	XII.d.	12
július 4.	Ospringeiben (Faversham mellett) reggelire.	XIII.d.	13
július 4. éjjel	Rochesterben egy éjszakáért.....	XVI.d.	16
július 5.	Londonban.....		
július 5.	Kingston on Thamesban reggel.....	IX.d.	19
július 5.	Guildfordban reggeliért a lovaknak és szolgálóknak.....	IX.d.	9
július 5. éjjel	Petersfieldben egy éjszakáért	XXI.d.	21
július 6.	Portsmouthban reggel reggelire	II.s.	24
július 6-9.	Freshwaterben 3 napon és 4 éjszakán át.....	III.s.II.d.	50
július 10.	Newportban egy éjszakáért visszatérőben ...	XVIII.d.	18
július 11.	Portsmouthban visszatérőben reggelire	XVI.d.	16
július 11. éjjel	Chichesterben egy éjszakán át a lovakért és a szolgálókért.....	VIII.d.	8
július 12.	Guildfordban reggelire és egy éjszakán át a lovakért és a szolgálókért.....	XII.d.	12

Dátum ²⁷	Tartózkodási hely, kiadás megnevezése	A kiadás számlában feltüntetett összege	A kiadás összege dénárban ²⁸
július 13.	Windsorban reggel a lovakért és a szolgálókért.....	VI.d.	6
	Összesen.....		3582

Ahhoz azonban, hogy az egész útról teljes képet kapjunk, azaz a tengeren való átkeléstől a szárazföldön lóval megtett úton át a folyami közlekedésig kirajzolódjon előtünk ez a középkori itinerarium, a számla első fejezetét és a vízi közlekedéssel kapcsolatos tételek csoportját együtt kell tárgyalnunk.

Angliától Magyarorszáig

Az indulás napján – március 25-én – Mora gondoskodott az élelmiszerekről, amelyeket csónakokon szállítottak a tengeren való átkeléshez bérelt hajóra, melynek díja 120 dénár volt. Ez igen tekintélyes összeg a számlában később előforduló folyami hajóbérletekhez képest. A magas ár a tengeri hajózás veszélyét is jól érzékeltette. Nyílt tengerre nem igen merészkedtek a hajók, inkább a part mentén haladtak, bár itt a hajótörés veszélye fenyegette a tengerészeket. Tájékozódásuk megkönnyítésére világítótornyokat emeltek, melyek már 15 km-ről jól láthatók voltak.²⁹ A számla tanúsága szerint Mora igen gyorsan átkelt a tengeren, mivel a több mint 200 km-es távolságot körülbelül fél nap alatt tette meg. Ez a tény legalább 20 km/h sebességgel haladó hajót feltételeznc, ám a régióban használatos korabeli kogge csak 13 km/h-ra volt képes.³⁰ A kogge azonban a Hanza által használt kereskedelmi hajó volt, mely terheléséből kifolyólag lassabban haladt, s a partmenti hajózás szintén sebességcsökkentő tényező volt.³¹ Létezett viszont már ebben az időben egy olyan hajótípus, a karavella, melynek sebessége elérte a 20 km/h-t. A karavella a 13. századtól a 17. századig terjedő időszak nyílt óceánjáró hajója volt. Kis mérete és könnyű kezelhetősége lehetővé tette a 11 csomós, azaz több mint 20 km/h-s sebességet.³² S ehhez hozzávehetjük még azt is, hogy egy viszonylag üres hajó part-part között – az időjárás kedvező hatásait jobban kihasználva – gyorsabban is haladhatott 20 km/h-nál. Ráadásul a 13. század második felétől közvetlen kikötői kapcsolat létesült Flandria és Anglia között,³³ ami arra enged következtetni, hogy kitapasztalták a két ország közti leggyorsabb és legbiztonságosabb átjárót.

Mora Sluisben, Brugge 1293 körül létesített előkikötőjében ért partot.³⁴ Gentben 3 napig tartózkodott, majd lovat vásárolt és azon folytatta útját. Dendermondenál átkelve a Scheldén, március 30-án érkezett Mechelnbe, ahol ismét kicsit tovább időzött, mert ruhát vásárolt és patkoltatott. A következő állomás, Maastricht kedvelt város volt az utazók körében, mert a rajta keresztül folyó Maas nem jelentett különösebb akadályt, hiszen kőhíd ívelt át a folyón.³⁵ A középkorban általában gázlón keltek át a folyón – lóval, kocsival egyaránt –, mert kevés volt a híd, s azokat többnyire fából építették. Igen ritkán emeltek kőhidakat, mert létrehozásuk több tíz évet vett igénybe.³⁶ A rajtuk átkelő utasoktól hídvámot szedtek

²⁹ Kulesár 1967. 153. és 207.

³⁰ Ohler 1995. 141.

³¹ Kulesár 1967. 183.; Ohler 1995. 141.

³² 1 csomó = 1,852 km/h, tehát 11 csomó = 20,372 km/h. Guláš, Štefan – Leščinský, Dušan: A vitorlás hajók története. Budapest, 1984. 81.

³³ Pirenne 1983. 169.

³⁴ Pirenne 1983. 224-225.

³⁵ Pirenne 1983. 152.

³⁶ Kulesár 1967. 204-205.; Ohler 1995. 47.

a karbantartási költségek fedezésére. Az út további részében nem találkozunk hidakkal, Mora és kísérete révekkel küzdött le a folyók támasztotta akadályokat.

Maastrichtból fél nap alatt jutottak el a 14. század folyamán fellendülő, a magyarok által különösen kedvelt zarándokhelyre, Aachenbe.³⁷ A magyar zarándokok is az alább ismertető útvonalon közlekedtek Aachen és Magyarország között,³⁸ mely egybeesett a Rajna mentén haladó kereskedelmi úttal. A Rajna az Itália és Németalföld közötti átmenő forgalom egyik jelentős útvonala volt,³⁹ de a Kelet- és Nyugat-Európa közötti kereskedelem vérkeringésének is fő útőrcét képezte. Itt keresztezte egymást a két útvonala.⁴⁰ Mora és kísérete Magyarország felé menet nem tudta kihasználni a folyó biztosította gyors utat, hiszen folyásiránnyal ellentétesen haladtak. A hajóvontatás költséges és időigényes volt: a part mentén, mindkét oldalt kiépített vontatóúton állati vagy emberi erővel, kötelek segítségével húzták a hajókat árral szemben.⁴¹ Érthető, hogy követcink nem ezt a módszert választották, hanem a jól bejáratott, az egykori útkényszer⁴² meghatározta Rajna menti szárazföldi kereskedelmi utat vették igénybe.

Aachenből 1,5 nap alatt utaztak át Kölnbe. Innen, a Rajna bal partján haladva április 5-én érkeztek Koblenzbe, ahol ismét folyó állta útjukat, a Mosel, ám itt híd nem lévén – mint Maastrichtban – a puszta folyón kellett átkelniük. Mainzba április 7-én érkeztek, s másnap, étkezés után indultak tovább. A Majna–Rajna torkolatának közelében átkeltek a folyón, és hamarosan elérték a Majna bal partján fekvő Miltenberget. Továbbra is szárazföldön haladva jutottak el Nümburgbe, ahová Nagycsütörtökön (április 13.) érkeztek, majd – megszakításal – körülbelül 1 nap alatt Regensburgban voltak, ahol több napig tartózkodtak, mivel itt töltötték a Húsvétot. Regensburg volt tulajdonképpen a dunai kereskedelmi út kiinduló pontja, inentől kezdve volt hajózható a Duna. Regensburgi kereskedők igen gyakran megfordultak hazánkban is, és Nagy Lajos király többször biztosított kedvezményeket számukra.⁴³ Regensburg igazán nagy jelentősége 1221-től valamelyest csökkent, mert Bécs ekkor szerzett árumegállító jogot, s ez kissé visszaveterte a Regensburg és Magyarország közti kereskedelmet.⁴⁴

A Mora vezette követség a Húsvétot követő szerdától (április 19.) gyorsabban haladhatott, mert ki tudták használni a Duna folyási irányát, és Bécsig hajóval mentek. A számla át-

³⁷ Bálint Sándor – Barna Gábor: Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza. Budapest, 1994. 37-39. (a továbbiakban: Bálint – Barna 1994.); Csukovits Enikő: „cum capsas ... cum bacillo”. Középkori magyar zarándoklatok. Actas, 1994. 7-8., 10., 13-14. (a továbbiakban: Csukovits 1994.)

³⁸ Bálint – Barna 1994. 39.; Csukovits 1994. 14.

³⁹ Pirenne 1983. 229.

⁴⁰ Kulcsár 1967. 203-204.

⁴¹ A lovak ereje napi 15-20 km távolságra volt képes elvontatni a hajókat, az ökrök és az emberek kevesebbet bírtak. Ohler 1995. 56. Egy közepes méretű uszály vontatásához 30-40 lóra volt szükség. Egy kb. 3 napos, folyón lefelé megtett utat visszafelé jövet, árral szemben kb. 3 hét alatt lehetett leküzdeni. Dezsényi Miklós – Hernády Ferenc: A magyar hajózás története. Budapest, 1967. 30-33. (a továbbiakban: Dezsényi – Hernády 1967.)

⁴² Az útkényszer – e tipikus középkori közlekedési szabály – meghatározta a kereskedelmi út irányát, a rajta fekvő vámhelyekkel együtt. Kulcsár 1967. 206.; Tarr László: A kocsis története. Budapest, 1968. 170. (a továbbiakban: Tarr 1968.); Korai Magyar Történelmi Lexikon (9-14. század). Főszerkesztő: Kristó Gyula. Budapest, 1994. 703. (a továbbiakban: KMTL) Valószínűleg ezek az utak lehetnek a legjobb állapotban, hiszen a kényszer miatt ezeken jártak a legtöbben – a kereskedőkön kívül mindenféle utazó is –, s a forgalom fenntartása miatt a városok érdekelték voltak a karbantartásukban.

⁴³ Csánki Dezső: Hazánk kereskedelmi viszonyai I. Lajos korában. Budapest, 1880. 37. (a továbbiakban: Csánki 1880.)

⁴⁴ Csánki 1880. 38.; Domanovszky Sándor: Duna – fekete-tengeri hajózásunk múltjából. Tenger, 1918. 163. (a továbbiakban: Domanovszky 1918.)

írt szövegének közlöje szerint már Regensburgtól hajóval folytatták útjukat.⁴⁵ A forrás első és a hajózással kapcsolatos részében közölt adatok együttes vizsgálatából azonban az derül ki, hogy hajót csak Vilshofentől béreltek. Regensburg alatt a Duna – mint már említettem – hajózható volt, de nem veszélytelenül. Egy 11. századi forrásból ugyanis tudjuk, hogy a várostól nem messze kavargó Pogica örvény bizony komoly megpróbáltatások elé állította a hajósokat.⁴⁶ Elképzelhető, hogy e veszélyesebb szakasz miatt szálltak csak később vízre, de az is lehetséges, hogy Regensburg imént említett forgalma és ennél fogva közlekedési eszközeinek kihasználtsága miatt ott nem tudtak hajót bérelni, csak lejjebb, egy kisebb városban. Vilshofennél 12 dénárért fizettek egy hajóért, mellyel kevesebb, mint fél nap alatt Passauban értek. Passauban két napra béreltek hajót Steinig 42 dénárért, azaz a hajó napi bére 21 dénár volt. Steinben 30 dénárért fizettek a hajóbérlésért, majd 1 napi utazás után Bécsben fejezték be dunai útjukat. Az árakból kitűnik, hogy mennyivel olcsóbb volt a folyami közlekedés a tengerinél, hiszen útjuk elején, a Flandriába való átkeléshez 120 dénárért tudtak hajót bérelni.

Bécsben ismét Szigfrid apát teendői miatt kellett több ideig tartózkodnia a követségnek. Az itt eltöltött 3 nap után 1 napi lovaglással, Sommerein⁴⁷ városán át érkeztek meg Magyarországra, s az első éjszakát Óváron töltötték.

A magyarországi útvonal

Úgy tűnik, hogy a követség Béctől már nem a Dunán haladt, pedig a már említett 11. századi forrás szerint Regensburgtól 3 nap alatt lehetett eljutni Magyarországra.⁴⁸ A számla adatai szerint azonban 5 nap alatt tették meg ezt az utat. A Duna jelentős kereskedelmi útvonal volt a középkorban, de kijárata a Fekete-tenger felé kihasználatlan maradt. Mindössze átmenő forgalmat bonyolított le Bajorország és Ausztria között Augsburg, Regensburg és Bécs városán keresztül.⁴⁹ A Duna alsó-ausztriai szakaszán 77 helyen szedtek vámot, mely igencsak hátráltatta a forgalmat.⁵⁰ Ha nem is volt összeköttetése a levantei kereskedelemmel, a magyarországi forgalomban fontos szerepet játszott. Különösen Pozsony és Buda között volt viszonylag élénk a kapcsolat,⁵¹ de a Bécs és Buda közötti szakaszon is hasonló lehetett a helyzet.⁵² Kováts Ferenc szerint a Dunán Pozsony és Győr között főként a mosoni mellékágon hajóztak, és ritkábban használták a Nagy-Dunát.⁵³ Az angol királyi követség is ezen az útvonalon haladt. Kérdés azonban, hogy miért nem használták ki a Duna vízi útját, hiszen a városok, ahol megálltak, illetve megszálltak, mind a Duna partján fekszenek. Lehet, hogy a választ éppen – a Rajna vízi útjához mérten – a kevésbé jelentős, csupán a belföldi kereskedelmet szolgáló dunai forgalom körül kell keresni. Itt ritkábban jártak a hajók, elképzelhető, hogy sokáig kellett volna bérelhető hajóra várniuk – talán már Bécs után is ezért nem szálltak vízre –, s inkább a lovaglás mellett döntöttek.⁵⁴ A győr-mosoni főúton haladva Óváról ki-

⁴⁵ MIOG 1952. 361.

⁴⁶ Arnolfus (Arnoldus) regensburgi prépost utazása. Gombos F. Albin: *Catalogus fontium historiarum Hungaricarum*. Budapest, 1937. 308. (a továbbiakban: Gombos 1937.)

⁴⁷ Glaser Lajos: *A Dunántúli középkori úthálózata. Századok*, 1929. 258. (a továbbiakban: Glaser 1929.)

⁴⁸ Gombos 1937. 308.

⁴⁹ Domanovszky 1918. 166.; Pirenne 1983. 230.

⁵⁰ Kulcsár 1967. 206.; Pirenne 1983. 150.

⁵¹ Pozsony és Buda között főként bort és gabonát szállítottak. Kováts Ferenc: *Adalékok a dunai hajózás és a dunai vámok történetéhez az Anjouk korában. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle*, 1901. 434., 438-439., 444. (a továbbiakban: Kováts 1901.)

⁵² Csánki 1880. 11.

⁵³ Kováts 1901. 442.

⁵⁴ Sőr a Duna Magyarországra érve lelassul, ezért a követek lóval gyorsabban haladhattak, mint a lassan hőmpölygő vízen.

indulva, majd Ötvevénynél tartva pihenőt kevesebb, mint fél nap alatt értek Győrbe.⁵⁵ A három folyó városában át kellett kelniük a Rábán, hogy a mosoni ág vonalát követve mostantól már a Nagy-Duna jobb partján haladhassanak.⁵⁶

A követség következő szálláshelyén, Komáromnál érdekes bejegyzést találunk: „a Dunán való kétszeri átkelésért” fizettek. Furcsa egyrészt, hogy miért kellett átmenniük a bal partra, amikor minden további állomásuk a Duna jobb partján fekszik; másrészt mi értelme volt ennek, ha még ugyanazon a helyen vissza is jöttek. Nem valószínű, hogy „kirándulni” akartak, amikor hivatalos úton jártak, s ráadásul már több napot elvesztegettek a Szigfrid apátira való várakozások miatt. A probléma megoldásához Komárom fekvése adja meg a magyarázatot. Komárom a „Vágköz”-ben, azaz a Vág és a Duna torkolata szögének alsó végén épült.⁵⁷ Tehát ahhoz, hogy Komáromba jussanak, át kellett kelniük a Dunán, s hogy folytatni tudják útjukat ugyanúgy a Duna jobb partján, mint eddig, másnap újfent át kellett kelniük a folyón.

Mora egy napos esztergomi tartózkodás után, április 29-én érkezett meg a magyar királyi udvarba, csak hogy Lajos királyt nem találta Visegrádon. Ha hat nappal korábban érkezik – ugyanis épp ennyit „vesztegetett el” Gentben, Regensburgban és Bécsben –, még éppen elérte volna a magyar uralkodót, aki április 24-én indult el Zára felmentésére,⁵⁸ melyet még 1345. augusztus 12-én ostrom alá vett a korábbi birtokos, Velence.⁵⁹

Morának tehát – hogy III. Edward levelét átadhassa – el kellett indulnia Lajos után, a tengerpart felé. Ugyanis bármennyire nagy hatalommal rendelkezett Erzsébet királyné – aki a dalmáciai és a nápolyi hadjáratok idején fiával, István herceggel együtt kormányozta az országot⁶⁰ –, nem intézkedhetett egyedül oly nagy fontosságú ügyben, mint a nápolyi hadjárat diplomáciai előkészítése. Morának többnapos várakozás után sikerült csak bejutnia Erzsébet királynéhoz, s ehhez még az ajtónállót is meg kellett vesztegetnie. E mögött azonban nem kell valamiféle rossz szándékot feltételezni; a követek megvárakoztatása, a kenőpénz az uralkodóhoz való bebocsátatásért a követjárások „tartozékainak” számítottak.⁶¹ Morának a Dalmácia felé vezető útját is meg kellett szerveznie, így volt foglalatossága bőven, s mindez 13 napot vett igénybe Visegrádon. Nem igazán örülhetett az angol követ ennek a tengerparti „kiruccanásnak”, hiszen már a pénze is fogytán volt. Eddigi útja során körülbelül 2600 dénárt költött már el, az egész útra kapott összegnek – 4800 dénárnak – több mint a felét. Szigfrid apát Dalmáciába is elkísérte, bár Fehérváron újból a rá való várakozás hátráltatta Morát feladata teljesítésében.

Az angol követség Fehérvártól a Balaton déli partján haladt.⁶² Az út következő állomása Somogyváron volt, majd rövid segesi pihenő után Zákánynál keltek át a Dráván. Ezt követően pedig Kaproncán, Kőrösön, Rakovecen át a földrajzilag nehezen meghatározható,

⁵⁵ Glaser 1929. 159.; Ennek az útnak a vámhelyeit Kováts ismerteti, szerepel köztük Óvár és Ötvevény is. Kováts 1901. 442.

⁵⁶ A Duna mindkét partján vezetett egy-egy út. Csánki 1880. 31.

⁵⁷ ÁMTF III. 429., 432.

⁵⁸ Kristó 1988. 106.

⁵⁹ Pór 1892. 83-94.; Wertner 1918. 75.; Kristó 1988. 101-102., 104., 105-106.; Bertényi 1989. 60-61.

⁶⁰ Kumorovitz L. Bernát: Tótsolymosi Apród János kancelláriai működése. Levéltári Közlemények, 1980-81. 9.; Kristó 1988. 112. Erzsébet királyné hatalmára utal az is, hogy Edward király neki is küldött külön, személyre szólóan, a Nagy Lajoshoz írottal megegyező tartalmú levelet.

⁶¹ Ohler 1995. 95., 101.

⁶² A Dunántúlon két fehérvár-zákányi út volt ismeretes. Glaser 1929. 264., 266-267. A tengerpartra vezető főútvonal a Balaton északi partján haladt. A déli part ilyen szempontú használatára vonatkozóan nem a fenti számla az egyetlen forrás. Az 1438-39. évi ferrarai-firenzei egyetemes zsinaton résztvevő Iszidor metropolita hazafelé menet Magyarországon keresztül utazott. Ugyanazon az útvonalon haladt a tengerpart és Buda között, mint Mora szerzetes 1346-ban. H. Tóth Imre-Kristó Gyula: Orosz utazó a XV. századi Magyarországon. Történelmi Szemle, 1977/1. 142-145.

talán Sesevete-vel azonos „Szlávok Egyházát” érintve, május 18-án érték utól Lajos királyt Zágrábban.

Mora és kísérete három nap múlva indult tovább Zágrábból. A király – gyakorlatilag a menlevél szerepét betöltő – kíséret adott melléjük. A visszaútra vonatkozó kiadások között szerepel egy bejegyzés, mely szerint „eramus sex in equis”, azaz a Mora vezette követség hat főből állt. Ebben azonban nem lehetünk teljességgel biztosak, hiszen nem tudhatjuk, hogy László, a királyi kísérő benne volt-e a hat főben. Ha igen, akkor az ő költségeit is Morának kellett állnia. Ellenkező esetben a király fedezhette megbízottja – feltehetően Visegrádig tartó – útjának kiadásait. Nem tudjuk azt sem, hogy mi történt Szigfrid apáttal. Valószínűleg csak Zágrábig kísérte Morát, onnan már nem ment vele vissza, hiszen akkor nem kellett volna Lajos királynak kísérőt adnia az angol követ mellé. A számlában külön tétel szól arról, hogy Mora Ausztriában, Bajorországban és Magyarországon összesen húsz solidust, azaz 240 dénárt fizetett a kísérőknek. Mindent egybevetve úgy gondolom, hogy László nem tartozott a hat lovas követ közé, hiszen a neki fizetett összeg egy külön bejegyzés részeként szerepel. Mora nem tüntette fel két helyen ugyanazt a költséget – ezzel csak a kiadások nyilvántartását bonyolította volna.

Úgy tűnik tehát, hogy az angol királyi követség hat főből állt. Vezetőjük, Mora a királyi kísérőre bízta a visszaút kiadásainak intézését, és nagyjából ugyanannyi idő alatt értek vissza Visegrádra, mint idefelé jövet. Ezt az utat rövidebb idő alatt is meg lehetett volna tenni, ha odafelé menet Fehérváron a Szigfrid apátra való várakozással, visszafelé jövet pedig Budán a lóvásárlással nem hosszabbítják meg. Visegrádon még 6 napot kellett várnia Morának a királyné válaszára.

Az Angliába vezető visszaúton sietősebbre fogta az utazást, mert magyarországi teendőit 20 nappal hamarabb is elintézhette volna, ha nem kényszerül a zágrábi kitérőre. Ez a terven felüli három hét körülbelül 1800 dénárjába került, azért ilyen sokba, mert Zágrábból visszafelé, Budán 2 lovat is vett 780 dénárért. Az egész útra kapott „költőpénzből” már 4400 dénár hiányzott. Az Angliába való visszatérésre maradt 400 dénárja, holott Magyarországra jövet körülbelül 2600 dénárt emésztettek fel a kiadások.

Hazatérőben Anglia felé

Mora a visszaúton nagyjából ugyanazon a vonalon haladt, néhol azonban eltért attól. Mindjárt Magyarországon kikerülte Komáromot, és Vason keresztül ment Óvárra. A visszaúton már nem tudták kihasználni a Duna vízi útját, hiszen a folyásiránnyal ellentétesen haladtak, ezért a Duna jobb partján vivő szárazföldi utat vették igénybe.⁶³ Óvárrol – elhagyva Magyarországot – fél nap alatt érkezett a követség Hainburgba.

A visszút az ausztriai szakaszon tért el leginkább a Magyarországra jövőtől. Mora Hainburgtól Passauig idefelé nem érintett állomásokon pihent meg. Bécsben ismét várakozásra kényszerült, amíg Ausztria hercegétől kíséretet nem kapott. Ezekben a napokban fogyhatott el az az összeg, amelyet Mora az angol királyi kincstártól vett fel a kiadásaira. Ettől kezdve maga állta az út költségeit. Talán nem véletlen, hogy olyan helyeken állt meg visszafelé, ahol monostorok emelkedtek – Petronellben, Tullnban, St. Pöltenben, Melkben –, hiszen egyházi személy, szerzetes volt.⁶⁴ Eferding és Peuerbach sem szerepelt a Magyarországra vezető út állomásai között. Mora június 11-én érkezett Passaubá, június 13-án már Regensburgban volt. Június 17-én hajót bérelt Miltenbergben és a Majna vízi útját kihasználva – melyre odafelé menet, az árral szemben nem volt módja – a Majna-menti Frankfurton át 1,5 nap alatt ért Mainzba. Ott ismét hajót bérelt, mellyel egészen Kölnig utazott a Rajnán 2-2,5

⁶³ A part menti vontatás igen sok időt vett volna igénybe, hiszen Pest és Bécs között 3 hétig is eltartott az árral szembeni út. Dezsényi–Hernády 1967. 33.

⁶⁴ OL 1972.

napon át. A Rajnán körülbelül 7 km/h sebességgel lehetett haladni.⁶⁵ A Miltenberg és Mainz között közlekedő hajó béreleti díja 30 dénár, a Mainz és Köln közötti 60 dénár volt. Érthető a különbség, hiszen a kölni hajóút hosszabb is volt, és jelentősebb – azaz „drágább” – folyón is vezetett. A napi hajóbéreleti díjak nagyjából megegyeznek a Dunán fizetettekkel. A hajózással kapcsolatos kiadásoknál egy 36 dénáros tétel szerepel különféle vámok kifizetéséről. Ez kifejezetten a folyókon, jelen esetben a Majnán és a Rajnán szedett vámokra vonatkozhatott, hiszen a révvámok, a folyókon való átkelésért fizetett díjak mindegyike külön-külön bejegyzésre került. A 14. században a Duna alsó-ausztriai szakaszán 77, a Rajnán 64 vámhely volt.⁶⁶ Mindenkitől beszédtek a hajózási illetéket – elvileg a folyó és a partszakasz rendben tartására⁶⁷ – még azoktól is, akik ki sem kötöttek az adott vámszedőhelyen. A partszakasz tulajdonosai gyakran karókkal, a folyók felett kifeszített láncokkal állták el a hajók útját, hogy a kereskedőket, utazókat megvámolják.⁶⁸

Mora és kísérete június 21-22-én Kölnben tartózkodott, ahol a fáradt lovakat kellett felkészíteni az út további részére. Innen Jülichen keresztül mentek Aachenbe, majd St. Truiden és Leuven érintésével június 27-én érkeztek meg Gentbe. Morának itt ismét meg kellett szaktánia útját. William Stury, III. Edward megbízottja „tartóztatta fél”, aki azért volt Flandriában több hónapja, hogy az ottani városokkal tárgyaljon a százéves háború során következő, Crécy-nél megívandó csatájáról, illetve, hogy megnyerje támogatásukat III. Edward számára. Stury híreket akart továbbítani Morán keresztül az angol királynak.⁶⁹ Mora július 2-án érkezett Brugges-be, Európa egyik legbiztonságosabb és legjobban felszerelt kikötőjébe, hogy áthajózzon Angliába. A tengeren való átkeléshez most 160 dénárért tudott hajót bérelni, 40 dénárral többért, mint az első átkeléskor. Amint partot ért Ospringe-nél, kétkerékű fogatot bérelt Rochesterig, majd váltott lovakkal ment Londonon keresztül Portsmouthig, ahol átkelt Wight szigetére, és július 6-7 körül érte el a királyt Freshwaternél. III. Edward már hajóra szállt, csak a kedvező szélre várt, hogy Crécy alá hajózzon és megütközzön a franciákkal Flandriáért, valamint a francia koronáért. Mora nagyon sietett a hírekkel királyához, mert a körülbelül 230 km-es utat 2 nap alatt tette meg, s ezzel a lóval megtehető legnagyobb napi sebességet érte el a március végétől július közepéig tartó küldetés során. Visszatérve a királytól, július 13-án fejezte be útját Windsorban.

Haladási sebesség

Mora szárazföldi, folyami, tengeri útjának pontos rekonstruálása után nézzük meg, hogy a követ – illetve a követség – milyen gyorsan haladt, mekkora menetszélességre volt képes.

A középkor rossz útviszonyai mellett egy szekér vagy egy kocs nem tudott gyorsabban haladni, mint egy gyalogos, napi 25-40 km megtételére volt képes. Egy lovas átlagosan 50-70 km-t tudott haladni egy nap.⁷⁰ A követeknek a lehető leggyorsabban kellett közlekedniük, hogy minél hamarabb ki tudják cserélni az információkat háborúkról, szövetségekről és egyéb, az országok sorsát meghatározó ügyekről. A pápai gyorsfutárok 100 km, a francia és a spanyol gyorsfutárok 150-200 km megtételére voltak képesek naponta. A 14. században egy egyszerű lovashírnök is napi 50-80 km-rel tudott haladni.⁷¹ Nézzük meg, hogy a Mora

⁶⁵ Ohler 1995. 54.

⁶⁶ Kulcsár 1967. 206.; Pirenne 1983. 150.

⁶⁷ Pirenne 1983. 153.

⁶⁸ Kulcsár 1967. 206.; Ohler 1995. 58.

⁶⁹ MIOG 1952. 361.

⁷⁰ Tarr 1968. 169.; Ohler 1995. 141.

⁷¹ Marco Polo elbeszélése szerint a 13. századi mongol birodalom lovasfutárai 375 km-t tudtak megtenni egy nap alatt. Ohler 1995. 141.

vezette követség megfelelt-e a fenti elvárásoknak. Az áttekinthetőség kedvéért táblázatba foglaltam azokat a távolságokat, melyeket Mora egy nap alatt tett meg, s így napi sebességét érzékeltetik. Elsősorban azoknak az adatoknak a kiválogatására törekedtem, melyeknél viszonylag pontosan meghatározható az egy napos időtartam.

Anglia – Magyarország			Magyarország – Anglia		
Kiindulási hely	Végállomás	Egy nap alatt megtett távolság (km-ben)	Kiindulási hely	Végállomás	Egy nap alatt megtett távolság (km-ben)
Mecheln	Diest	47	Visegrád	Vas	80
Diest	Aachen	84	Vas	Hainburg	100
Aachen	Berghcim	52	Hainburg	Bécs	60
Köln	Andernach	80	Tulln	Melk	55
Andernach	Boppard	36	Melk	Enns	80
Boppard	Bingen	47	Nürnberg	Aub	88
Mainz	Miltenberg	94	Jülich	Maastricht	62
Straubing	Passau	88	Maastricht	Leuven	80
Passau	Mauthausen	115	Leuven	Dendermonde	50
Óvár	Komárom	73			
Győr	Esztergom	71	Kingston-on Thames	Petersfield ⁷²	75
Fehérvár	Somogyvár	88	Newport	Chichester ⁷³	50
Somogyvár	Zákány	68			
Zákány	Kőrös	44			

A napi teljesítmények igen változatos képet mutatnak, 44 km-től 115 km-ig széles skálán mozognak. Feltűnően keveset haladtak április 5-én, csak az Andernach-Boppard távolságot tudták megtenni. Elképzelhető, hogy a köztes állomáson, Koblenznel túl sokat kellett várni a Moselen való átkelésre. Lehet, hogy hasonló körülmények hátráltatták a Zákány-Kőrös vonalon való továbbhaladást is – csak 44 km-t tettek meg május 16-án –, ott ugyanis a Dráva állta útjukat. Természetesen a lassúbb haladásnak számtalan más oka is lehetett, akár a rossz útviszonyok, a kellemetlen időjárás vagy az átlagosnál tovább tartó étkezés, de az ünnepek megtartása is kisleltető tényező lehetett.

A követség legnagyobb napi teljesítménye a Passau és Mauthausen között hajóval megtett távolság: 115 km. Lóval Nürnberg és Regensburg, valamint Vas és Hainburg között voltak a leggyorsabbak – nem számítva a már említett angliai, váltott lovas rekordot –, 100 km-t haladtak egy nap alatt, bár az előbb említett két város között valamivel több, mint egy napi utazás volt a távolság.

Bizonyos távolságok megtételének időtartama eltér egymástól a Magyarországra vezető és a Magyarországról visszafelé jövő úton. Ennek magyarázatát a szárazföldi és a vízi úton való haladás sebességének különbségében kell keresnünk. A Köln-Mainz távolságot 3,5 nap alatt tették meg lóval, míg hajóval csak 2-2,5 napig tartott visszafelé jövet ugyancsak a táv. Mainz és Nürnberg között 4,5-5 napot lovagoltak, visszafelé Nürnbergtől Miltenbergig lóval mentek, de Miltenbergtől hajóra szálltak, s ennek gyorsaságát kihasználva 1-1,5 nappal hamarabb érkeztek Mainzba. A Dunán, Regensburgtól Passauig – Vileshofenig lóval és csak

⁷² Londonból III. Edwardhoz, Wight szigetére menet.

⁷³ Wight szigetről visszafelé jövet, küldetésének vége felé közeledve.

onnan hajóval – 1,5 napig tartott az út; a Duna mentén lovagolva már 2 napig. A Straubing–Passau távolságot is kb. fél nappal rövidebb idő alatt teheték meg hajóval, mint lóval. A Passau–Bécs vonalon 0,5-1 nap a különbség a vízi, valamint a szárazföldi úton való haladás ideje között, természetesen az előbbi javára.

Egyetlen esetben találkozunk a fentiekkel ellentétes példával, azaz hogy szárazföldi úton gyorsabban lehet megtenni az ugyanazon két város közti távolságot, mint hajóval: Mainz és Miltenberg között a szárazon 1 nap, míg a vízen 1,5 nap volt az út. Hozzá kell azonban tennünk, hogy a Majnán hajózva nagyobb a távolság a két város között. Ám az átlagsebesség így is a szárazföldön volt a nagyobb.

Egyetlen adat áll rendelkezésünkre egy kétfogatú kocsi haladási sebességéről: Ospringetől Rochesterig (35 km) fél nap alatt lehetett eljutni vele, tehát napi teljesítménye hasonló egy lovaséhoz.

Az adatok tanúsága szerint Mora átlag 78-80 km/nap sebességgel haladt, mely igazodik a középkori közlekedési viszonyokhoz. A haladási sebességből jelen esetben nem igazán tudunk következtetni a szárazföldi utak állapotára, hiszen – mint láttuk – alig van két egyforma napi sebesség. Annál inkább sokatmondóak e téren a számla lovakra vonatkozó részének egyes tételei.

A lovakkal kapcsolatos kiadások

Az angol királyi követség az út nagyobb részét lóháton tette meg, így nem csoda, ha külön fejezetet szenteltek a lovakra fordított költségeknek. A bejegyzéseknek ebben a csoportjában leggyakrabban visszatérő tétel a patkolás. Úgy tűnik, hogy az újonnan vásárolt lovak patkói bírták a legkevésbé az út viszontagságait. A Gentben – még az út elején – vásárolt lovakat egy nap múlva Mechelnben teljesen újra kellett patkolni. Hasonló történt a Budán vásárolt két lóval is, ugyanis 3 nap alatt úgy elkoptak a patkóik, hogy Bécsben teljesen újakat kellett verni a lábukra.

Általában 4-7 naponta volt szükséges valamelyik lovat megpatkoltatni, s a követség a nagyobb városokban szakított erre időt: Mainzban, Regensburgban, Bécsben, Visegrádon. Fehérvár és Zágráb között egyszer sem álltak meg a lovak miatt, és a visszaúton sem találunk patkolással kapcsolatos bejegyzést. Ám lehet, hogy jobban tették volna, ha mégis szakítanak időt a gondozásukra, mert akkor talán nem kellett volna két új lovat vásárolniuk Budán. A gyakori patkolás, korabeli technikájának fejletlensége mellett jól érzékeltette a középkori utak rossz állapotát is, pedig azok, amelyekben a Mora vezette követség haladt, Európa legjelentősebb kereskedelmi útjai közé tartoztak. A nagy főútvonalakat és a folyópartokat olykor kikövezték,⁷⁴ de ez egyáltalán nem volt általános. A középkori utat sokszor csak keréknymokról, töltésről, hídról lehetett felismerni. Az útépítés a középkorban igazából csak annyit jelentett, hogy feltöltötték a kátyúkat, a vízenyós részeket, hogy valamelyest járhatóvá váljanak. Ezen munkálatok fejében vámot szedtek az arra haladóktól, ám az út tulajdonosa ezt nem útkarbantartásra fordította, hanem csak jövedelmét gyarapította vele. Gyakran előfordult az is, hogy szándékosan megrongálták az utat, mert a középkori közlekedés íratlan szabálya szerint a szekérről, lóról lecsett áru azt a földesurat illette, akinck a földjén a kereskedő áthaladt. Az utak nem igazán voltak alkalmasak a szekérforgalomra, s ezért a legtöbben lóval közlekedtek.⁷⁵ Éppen ezért a lónak igen nagy értéke volt a középkorban. Angliában egy

⁷⁴ Kulcsár 1967. 149-150.

⁷⁵ Glaser 1929. 151.; Kulcsár 1967. 204-207.; Pirenné 1983. 149., 152.; KMTL 702.; Ohler 1995. 47-50. Gárdonyi Albert a magyarországi útvizonyok kapcsán jegyzi meg, hogy mennyire elhanyagolták az utakat: gyakran elszántották azokat és sokszor begyepesedtek. Gárdonyi Albert: Felső-Magyarországi kereskedelmi útjai. I-II. Közgazdasági Szemle, 1908. 93-95.

szekér cél fogható ló 1350-ben 24 solidus 7 dénárba, azaz 295 dénárba került.⁷⁶ Mora úti számlája még inkább érzékelteti a ló jelentőségét. Még útja legelején, Gentben két lovat vásárolt 500-500 dénárért. A számla többi tételéhez viszonyítva drága volt a lófelszerelés is (80 dénár). Mora Magyarországon valamivel kevesebért, 390 dénárért vett egy lovat. A lóvásárláskor mindig ehhez értő emberekhez fordult, és fizetett nekik a közbenjárásukért.

A patkolás – bizonyára éppen gyakorisága miatt – olcsó volt, 4 és 12 dénár között mozgott. A követség magyarországi tartózkodása idején két ilyen adatunk van: Visegrádon 6, Fehérváron 8 dénárt fizettek a patkolásért. Sok esetben a patkolás ára együtt szerepel az istállóért kifizetett összeggel, s ilyenkor nem tudjuk az erre fordított pontos árat. Olyan tétel sincs a számla lovakkal kapcsolatos részében, mely csak istállóhasználat árát tartalmazná. Így csak sejteni lehet, hogy egy istálló napi használati díja nem lehetett több 4 dénárnál. Istállóra egyébként csak abban az esetben költöttek, ha egy napnál tovább időztek egy helyen. Egyetlen esetben találkozunk kiugróan magas összevont istállóbérlet- és patkolásdíjjal: Bécsben a visszaúton. Itt három napig időzött a követség, és 40 dénárba került az iménti szolgáltatás. Ugyancz, ugyanennyi időtartamra Magyarországra jövet Bécsben 20 dénárt, Zágrábban 21 dénárt, és Kölnben – ahol kifejezetten a lovak gondozása miatt álltak meg – csak 18 dénárt emésztett fel. A magas, 40 dénáros költség magyarázata a „teljesen új patkolás” lehet, ugyanis minden más helyen, ahol Mora patkoltatott jelző nélkül szerepel a patkolás mint kiadás. Talán ezeken a helyeken, csak meg kellett erősíteni vagy ki kellett javítani a patkót, viszont visszafelé Bécsben teljes „generálózásra” volt szükség, ami sokkal többbe került. Úgy tűnik, hogy Európa és Magyarország hasonló árfekvéssé volt a patkolás és az istállóhasználat tekintetében.

Az angol követség magával vitte a lovakat a Dunán, a Rajnán és a Majnán bérelt hajókra is. Erre engednek következtetni az útszámla első részének azon bejegyzései, melyek szerint a hajókra vitt élelmiszerek mellett abrak és széna is volt. A hajókon istálló vagy legalábbis külön hely lehetett fenntartva a lovak számára.⁷⁷ A tengeren való átkeléskor viszont – se jövet, se menet – nem szerepelnek lovak a hajón, mert ekkor csak emberi táplálékokról szóló bejegyzéseket találunk a számlában. Ezt látszik alátámasztani az is, hogy a partraszállás után nem sokkal Mora két lovat vásárolt Gentben. Visszafelé pedig szintén Gentben van tudomásunk utójára a lovakról, a hajón nincsenek, miután pedig Anglia földjére lépett a követ, két-kerekű kocsin, majd bérelt lovakon jutott el uralkodójához. S hogy mi lett a lovakkal, melyeket még Budán vásárolt? Talán eladta őket, mivel ekkorra már alaposan túlköltekezte magát – ahogy majd az elszámoltatásáról szóló fejezetben látni fogjuk –, és szüksége volt pénzre további költségeire. S hogy miért nem szerepel akkor ez a feltételezett lóeladás a követ számlájában? Talán azért, mert neki csak a kiadásairól kellett elszámolnia az Exchequer felé, a fenti eset viszont bevételnek számított.

A lovak ápolásához, illetve úsztatásához – feltehetően a gázlóknál – többször vásároltak zsírt.

A bérelt ló ára – lóváltással való közlekedés esetén – is elfogadható volt, 2 ló Rochestertől Londonig mindössze 18, Londontól Wight szigetéig és vissza 120 dénárba került.

⁷⁶ Kulsár 1967. 214.

⁷⁷ A kereszteteket szállító tengeri hajókon az állatok tartóhevedereken függtek, lábuk éppen csak érte a padlót. Kulsár 1967. 183. A folyami hajókon valószínűleg nem volt szükség ilyen stabil rögzítésre, hiszen akkora sodrással vagy hullámmázzal nem kellett számolni, mely indokolta tette volna ezt a módszert.

A követjárás mindennapos és hivatalos költségei

A mindennapi szükségletek kiadásai közé tartoznak a szállásra, étkezésre, öltözködésre fordított összegek.

Az éjszakai szállásért kifizetett tételek 9 és 27 dénár között váltakoznak. A nagyobb városokban, Kölnben, Mainzban, Nürnbergben, Regensburgban egységesen 42 dénárt tesz ki egy teljes nap és éjszaka költsége.

Bécs eltér ettől a tarifától: odafelé menet hihetetlenül keveset, 27 dénárt fizettek két teljes napért és egy éjszakáért, hazatérőben viszont 46 dénárba került egy napi teljes ellátás. Az Angliába való átkelés előtt, Gentben csak 26 dénárt kellett kiadniuk a napi szállásért és étkezésért, holott Flandria egyik legpezsgőbb gazdasági központjában minimum a német nagyvárosok tarifáira számíthatunk. Elképzelhető, hogy William Stury vendégszeretetének – melyet Moráccat tíznapos megváraztatásukért valamelyest kárpótolhatta – köszönhető a kevesebb kiadás.

Az étkezésre költött napi összeg általában 19-20 dénár volt. Természetesen voltak ettől eltérő esetek is: a legolcsóbban Vilshofenben reggeliztek 13 dénárért, a legdrágábban pedig Fehérváron 30, Segesden 29 dénárért.

A középkorban napi két főétkezés volt. Az első étkezésre, a prandiumra a délelőtti folyamán, sokszor késő délelőtt, dél körül került sor. Talán ez a villásreggeli bőségesebb volt a második étkezésnél, a cenánál, melyet általában este hat körül vagy később fogyasztottak el.⁷⁸ Mora számlájában minden reggeli külön bejegyzésre került, de cenáról csak egyetlen esetben olvashatunk, Aachenben, ahol a vacsoráért és az éjszakai szállásért kifizetett összeg 24 dénár volt. Másnap ugyanott 19 dénárt fizettek a reggeliért. A két összeg összehasonlítása azon állítást erősíti meg, mely szerint a reggeli volt a gazdagabb étkezés, hiszen a 24 dénárban a vacsorán kívül még a szállásdíj is benne volt. Úgy vélem, hogy a számla további bejegyzésében az éjszakai szállásdíj magában foglalja – bár ez nincs külön megnevezve – a vacsoráért kifizetett összeget is.

Ha összevetjük a reggeliért és az éjszakákért kiadott összegeket, a következőket figyelhetjük meg: Regensburgig általában a prandium többet került, mint az éjszakai szállás. Regensburgtól egészen az út végéig az éjszakai költségek voltak magasabbak, s a prandiumért kevesebbet fizettek. Mi ennek a magyarázata?

A Mora vezette követség Regensburgban ünnepelte a Húsvétot április 16-án. Addig a böjtöt betartva haladtak úton. Ezt igen jól érzékelteti a böjti időszak „csúcsán”, Nagypénteken kiadott összeg: a reggeliért és a szállásért mindössze 24 dénárt fizettek. Regensburgban azonban véget érték az étkezés megszorításai és a hústalan napok.

Úgy gondolom tehát, hogy gazdagodott az étrend, és az éjszakákért fizetett díjak emelkedéséből adódóan főleg a vacsora. Tehát böjti időben csak egy szerény vacsorát fogyasztottak. Véleményem szerint a vacsora tartalmasabbá válásával van dolgunk, de azért úgy, hogy a prandium továbbra is megőrzi a vele szembeni „előkelőbb” helyét a bőségesség tekintetében. Az is elképzelhető, hogy a böjti időszakban csak egyszer ettek, prandiumot, a böjt után viszont már kétszeri étkezés jutott egy napra és ezért növekszik az éjszakai ellátás díja, magában foglalva a vacsorát is. Mindkét elképzelés összehangolható az éjszakákért fizetett összegek emelkedésével.

Mi mással gazdagodhatott volna az étkezés böjt után, mint hússal. Ezen állítást a számla más adatai konkrétan is alátámasztják: a Flandriába való átkeléskor kenyceret, bort és halat vittek magukkal a hajóra. A majnai vízi úton és Anglia felé a tengeren már csak kizárólag húst ettek.

⁷⁸ Kulcsár 1967. 48.; Kubinyi András: A középkori anyagi kultúra kutatása és néhány módszertani problémája. Actas, 1990/3. 56.

Az étkezésre vonatkozóan Mainznál van feljegyezve egy „mane in prandio” – azaz „reggel reggelire” – kifejezés, mely a napi első főétkezés idejének meghatározását pontosítja. Ebből arra lehet következtetni, hogy a prandiumra általában késő délelőtt vagy dél körül kerítettek alkalmat az utazás során, s így tulajdonképpen az ebéd megfelelőjeként értelmezhető. Nem hangsúlyozta volna a követ különben, hogy a fenti esetben – a szokásostól eltérően – reggel fogyasztották el a prandiumot. A villásreggeli ily módon történő pontosabb időbeli értelmezése az út-idő-sebesség viszonyok meghatározásához is szükséges volt.⁷⁹

Olykor nem egy adott városban érkeztek, hanem a hajón. A Dunán haladva a napi első étkezést mindig a hajón fogyasztották el, s ott helyben biztosították számukra az ételt. Így volt ez Flandriából Angliába menet a tengeren is. Erre enged következtetni az ide vonatkozó bejegyzések „in navi” kifejezése. Más esetben ők maguk vitték az ételmet a hajóra („ad navem”), Londonban megvásárolván azt még az út legelején, vagy a rajnai és a rajnai úton. Ezekben az esetekben az általuk beszerzett étlem olcsóbb volt, mint az étkezésekért – feltehetően fogadókban vagy vendégházakban – kifizetett tételek, s valószínűleg többet kellett volna fizetni az étkezésért egy Majnán vagy a Rajnán közlekedő hajón, mint az „olcsóbb” folyón, a Dunán, ahol ezt – mivel megérte – ki is használták. A Majnán és a Rajnán az általuk a hajóra vitt ételmiszer ugyanis nagyjából annyiba került, mint a Dunán a hajón vásárolt és elköltött étel.

A hajóra bort, kenycet, halat és húst vittek, valamint takarmányt a lovak számára. A Majnán egy alkalommal a hajón fogyaszthatták el a vacsorát vagy egyáltalán nem ettek, mert a szállásukon, Seligenstadtban mindössze 9 dénárt fizettek egy éjszakáért. A csekély ár nem foglalhatott magában még étkezést is. A rajnai úton a hajóra vitt széna és abrak mellett csak bor szerepel emberi táplálékként. Ebben az esetben vízre szállás előtt reggeliztek – „mane in prandio” – és este – az árból következtetve – vacsoráztak is. A hajóra vitt bor csak a folyadékészükségletet fedezte, mivel a középkori ember nem ivott vizet.

Az étkezésekért kifizetett összegek között igazán nagy eltérések nincsenek, csak Magyarországon figyelhetők meg az átlagosnál magasabb árak. A drágaság nem volt jellemző az egész országban. Igazából csak Visegrádtól Zágráb felé haladva volt érzékelhető, bár már Esztergom sem volt olcsó. Itt 46, Fehérváron 45 dénárba került egy napi ellátás, ugyanakkor tudjuk, hogy az európai nagyvárosokban Kölnben, Mainzban, Nürnbergben és Regensburgban egységesen 42 dénárba került ugyanez. Ez az árkülönbség azonban egy kicsit megtévesztő, hiszen a fenti városokon bőjtidőben vonultak át a követek, mely időszakban – mint már korábban írtam, a vallási előírásokból kifolyólag – kevesebbet költöttek ételmiszerre. Ha megnézzük ugyanezen városokban az Anglia felé vezető visszaúton kifizetett összegeket – például Bécsben 46, Kölnben 46-47 dénár –, nem fogjuk kirívónak találni az esztergomi 46 dénárhoz viszonyítva, hanem úgy tűnik, hogy hasonló árak voltak az európai nagyvárosokban és a magyarországi jelentősebb városokban, habár ezek az árak magyarországi viszonylatban drágának minősültek. Még Zágráiban, a király táborában, annak vendégeként is átlagosan 40 dénárba került a követség napi szükségleteinek kielégítése. Az eddigi út során megszokott 20-22 dénáros reggeliárak helyett Magyarországon a 21 dénáros tarifa már olcsó volt, Fehérváron 30, Segesden 29 dénárt is elkértek a prandiumért. Nem lehetett ez másként a visszaúton sem, hiszen 12 aranyforint mindössze 5 napig tudta fedezni a követek költségeit. Az angol követ Visegrád és Zágráb között 6,5 nap alatt 300 dénárt költött el. Zágráiban a kiadásuk 147 dénár volt. Visszafelé menet 5 nap alatt fogyott el a 360 dénár-

⁷⁹ Igen meglepő haladási sebességek jöttek volna ki ugyanis akkor, ha a prandiumot valóban reggeli fogyasztásként értelmezzük. Ebben az esetben követségünk gyorsasága a váltott lovas pápai gyorsfutárkéval vetekedett volna, nem beszélve arról, hogy a számla záró keretoklevelében szereplő 110 napos utazás napi leosztását is felborította volna. Szerencsére maga a szöveg „mane in prandio” kifejezése is segített ennek elkerülésében.

nak megfelelő 12 aranyforint. E két adat valóban jól érzékelteti a drágaságot. Mi lehetett ennek az oka?

A magas magyar árak okát maga az angol követ határozta meg: „... és a királyi hadsereg minden tekintetben drágaságot okozott.” A Dalmácia felé vonuló magyar sereg ellátásának biztosítására felvásárolhatta az élelem nagy részét, s így átmeneti, általános áremelkedést idézett elő a Dunántúl középső és déli részén.

A Mora által vezetett követség kiadásai közül talán az öltözködés emésztette fel a legkevesebb pénzt. Az utazók jellegzetes öltözetével találkozhatunk a számla erre vonatkozó részében: vásároltak lovaglóköpenyeket, két hosszabb és két rövidebb felsőruhát, a lovagláshoz csizmát viseltek.⁸⁰ Gyakran kellett javíttatni az út során a cipőket, Mechelnben és visszafelé Bécsben pedig a teljes öltözköket kicserélték.

Mora a követi tisztséggel összefüggő kiadásainak nem nyitott külön fejezetet, hanem a lovakkal kapcsolatos tételek végéhez fűzte azokat, valamint az Exchequer számlavégi bejegyzésében találunk erre vonatkozó adatokat. Mora útjának hivatalos jellegét, megbízójának kilitét jelképező címerket 45 dénárért festetett.⁸¹ Fizetnie kellett a Bajorországban, Ausztriában és Magyarországon kapott, sértetlenségüket biztosító menlevelekért és ugyanczen országokban a királyi, illetve fejedelmi kísérekért is. A követi tisztség általánosan elfogadott „kellékéről”, a vesztegetési pénzről⁸², melyet Erzsébet királyné ajtónállójának adott külön bejegyzést készített. Ez az egyszeri étkezési- és szállásdíjakkal közel azonos összeg, 24 dénár volt.

Az elszámolás

Walter de Mora útja végeztével, rögtön másnap a királyi udvarba ment, hogy jelentést tegyen a rá bízott feladat teljesítéséről, és elszámoljon az út során felmerült kiadásairól.

A számla négy tételnek részkiadásai a következők:

1. 3582 dénár – ebben a fejezetben sok helyen sérült, beszakadt az oklevél, s így nem tudjuk a pontos összeget megállapítani, csak a rendelkezésünkre álló összegeket tudjuk figyelembe venni.

2. 664 dénár

3. 2706 dénár

4. 628 dénár

Az út összköltsége tehát 7580 dénár – a hiányzó adatok nélkül. Tudjuk, hogy a követ csak 4800 dénárt kapott a kiadásaira. A királyi gazdasági hivatal bejegyzése szerint azonban Mora 6600 dénárról számolt el, s ezen felül még felsorolt egy 60 és egy 600 dénáros tételt, azaz a hivatalos bejegyzés szerint 7260 dénárt költött el. Ez pontosan 380 dénárral kevesebb, mint a számlában szereplő – hangsúlyozom, hiányos – adatok összessége.

Az Exchequer a számla végösszegét 30 librában, azaz 7200 dénárban állapította meg.

Mennyit költött valójában Mora: 7580, 7260 vagy 7200 dénárt?

– Ténylegesen – a hiányzó adatok miatt – több mint 7580 dénárt.

– Mora saját belátása szerint hivatalosan elszámolhatóan 7260 dénárt.

– Az Exchequer által hivatalosan elszámolhatóan 7200 dénárt.

Véleményem szerint ugyanis a gazdasági hivatal a követi feladatok végrehajtásához nem találta feltétlenül szükségesnek azt a 60 dénárt, amelyen Mora két lovat bérelt és felfogadott

⁸⁰ Kulcsár 1967. 43-44.

⁸¹ A követeknek „feltűnőeknek” kellett lenniük, ruházatuknak, ékszereiknek, lószerszámaiknak jelznie kellett fontosságukat. Ohler 1995. 102.

⁸² Ohler 1995. 95.

két szolgát saját részére és társa számára. Azokról a tételekről nem is beszélve, amelyek már maga a követ sem látott hivatali útjával szorosan összecsejzethetőnek.

Milyen kiadásokra gondolhatunk? Talán legkézenfekvőbbben a lóvásárlásoknál tudott volna pénzt megtakarítani a követ, hiszen egyszer 1000 dénárért, máskor pedig 780 dénárért vett és szereztetett fel két-két lovat. Ezt bérlet formájában is megoldhatta volna, mint ahogy tette is egyes alkalmakkor. Igaz, útja elején még nem tudhatta, hogy a zágrábi kitérő mennyi pénzt visz majd el, s így a genti lóvásárlás akkor nem tűnt luxuskiadásnak. Azt sem tudhatta előre, hogy lehet-e lovat bérelni Magyarországon; ha lett volna rá módja és lehetőség, bizonyára ezt a megoldást választja, és nem vesz Budán két lovat, annál is inkább, mivel akkor már láthatta, hogy komoly pénzügyi nehézségi támadhatnak küldetése hátra lévő részében. S talán a lovak adódhattak segítség gyanánt is – mint már korábban jeleztem – a pénzzavar megoldására azzal, hogy eladta őket.

Az Exchequer csak 2400 dénárt tudott számára visszatéríteni – az útja elején kapott 4800 dénár felel – és több mint 380 dénárt veszteséggé könyvelhetett el.

Az angol–magyar kapcsolat utóélete

A költségeiről pontos kimutatást készítő Mora közvetlenül a Crécy-be való átkelés előtt érte el III. Edwardot, aki a százéves háború egyik legfontosabb csatája előtt állt. Nem ismerjük a Magyarországgal kapcsolatos további terveit, csupán annyit tudunk, hogy felhatalmazta a canterbury érseket, hogy amennyiben követek érkeznek Spanyolországból, Portugáliából vagy Magyarországról, tárgyaljon velük. A levélben és követe által is megerősített pártoló szándékából azonban tényleges katonai támogatás nem lett. Meghiúsultak Nagy Lajos diplomáciai tervai a többi remélt szövetséggel kapcsolatosan is. Bajor Lajos még a hadjárat előtt meghalt, Szicília nem támogatta, és Genova is finoman visszautasította a magyar sereg Apuliába való szállítását.⁸³ III. Edwardot azonban nagyon lefoglalhatta a Flandriáért és a francia koronáért folyó hosszú háborúskodás, mert angol-magyar követváltásnak vagy levelezésnek nincs nyoma az elkövetkező három évben. Az angol gazdasági hivatal bejegyzése szerint ugyan járt egy magyar követ 1349-ben Angliában, de szándékai nem ismeretesek.⁸⁴

III. Edward és Lajos király jó kapcsolatának legutolsó nyoma a második nápolyi hadjáratral kapcsolatos. 1350-ben a Nápoly felé tartó magyar király Melfiben kapta meg Tarantói Lajos levelét, melyben az utóbbi párbajban kívánja elintézni a nápolyi ügyet. Nagy Lajos nem fogadta el az ellenfele által felkínált helyszíneket, hanem azt javasolta, hogy „... ha párvialadt óhajtotok velünk vívni, legyen, ha erre hajlandók vagytok Németország császára előtt, aki a legfőbb úr, vagy Anglia királyának jelenlétében, aki közös barátunk ...” Tarantói Lajos azonban visszavonta ajánlatát.⁸⁵

A III. Edward királlyal 1346-ban felvett kapcsolat nyomát őrző útszámla csekély politikai történeti vonatkozással bír, ám annál nagyobb jelentőségű forrás egy Európát kétszer átszelő utazás mindennapjainak megismeréséhez. Segítségével betekintést nyerhettünk egy nálunk kevésbé kutatott terület rejtelmeibe, a 14. század anyagi kultúrájába.

⁸³ Miskolczi 1933. 47.; Kristó 1988. 109.

⁸⁴ MIÖG 1952. 362.

⁸⁵ Miskolczi 1923. 51.; Makkai László–Mezey László: Árpád-kori és Anjou-kori levelek. XI–XIV. század. Budapest, 1960. 271.; Kristó 1988. 121.; Bertényi 1989. 80.

HOMONNAI, SAROLTA

“...eundo in nunciium regis versus regem Hungariae...”

A diplomatic journey and what it cost in 1346

King Louis the Great of Hungary managed to include the King of England among his allies to support his campaign against Naples. Invaluable on account of its rarity, the statement of accounts of the trip by the envoy of Edward III in connection with these diplomatic preparations, for all its brevity and economy, brings to life not only a section of a mediaeval diplomatic journey but that of life in those days in general as well. After identifying the placenames, determining the points of time the envoy spent in various villages and towns, and resolving the financial abbreviations all one had to do was to unfold the information hidden in the mere accounts.

First I reconstructed the trip that lasted 110 days and included crossing seas, rivers, and land, trying to find the reasons why the English envoy picked that route. P. Walter de Mora started from London, transversed Europe, journeyed down to Zagreb and back, indeed, having got back to London he had to continue down to the Isle of Wight to report to King Edward on his trip. I discuss in a separate chapter the comparison of daily velocities, the expenses concerning the horses, the cost of food and accommodation, and the problems concerning the financial accounts of the diplomatic mission.

The promise of the King of England remained a promise, no military support resulted from the mission, the Hundred Years' War engaging to a considerable extent the forces of Edward. The source under discussion is really less interesting from a political historical view, than for the information it contains on everyday life in the Middle Ages.

DOMINIQUE IOGNA-PRAT

A politikai tér keresztény létrehozása

Bibliográfiai vázlat

A nemzet territoriális jellegével foglalkozó antropológusok az „eredet” kérdéskörére vonatkozóan olyan választ várnak a történészekről, amely képes megmagyarázni egy adott területhez való, az azonosságudaton alapuló területi meggyökerezés természetét. Nem sok mondanivalója akad a középkorkutatónak a *nemzet* vonatkozásában – legalábbis a kifejezés aktuális értelmezésében, amely kulturális (Herder) és politikai (Rousseau) változatában a 18. századból származik.¹ Legfeljebb annyit állapíthat meg, hogy az államoknak a középkor folyamán történő kialakulása rávilágít – igaz, közvetett módon – a „protonacionalizmusok” problémájára, ami azt jelenti, hogy a modern nacionalizmus számos régi anyagból, középkori jellegű maradványból táplálkozik.² Sok hozzáfűznivalója van viszont a középkor kutatójának a haza és egy adott nemzeti területhez való tartozás történetének – vagy inkább történetecinek – a kérdésköréhez. Erre teszünk most kísérletet egy klasszikus tanulmány (Kantorowicz) és újabb publikációk alapján,³ egy sajátos nézőpontból: a „szakrálisnak” a középkori Nyugaton történő „térbeliesítéséből” kiindulva. Az antropológus Zempléni András akként határozta meg a haza fogalmát, hogy az „mindenfajta korábbi – vallási, politikai, nyelvi, etnikai, kulturális – territorialitás továbbélésének a lehetséges tere”.⁴ Figyelmünket a territorialitás két első megjelenési formájára összpontosítva igyeckszünk megvizsgálni azt, hogy az egyház, miközben a híveket teljes mértékben a túlvilág felé fordította, hogyan vált földi hatalommá, a latin kereszténység miként határozta meg önmagát territorializált spirituális monarchiaként. E jelenség alkalmas arra, hogy bemutassa a rendszerezés, az ellenőrzés, az alávetés egész nyugati történetét – egyszóval a hatalom történetét –, valamint arra, hogy a középkori politikai teóriákat, mindenképp politikai teológiákká változtassa.

¹ A jelen közlemény egy antropológusokat (Albert Réka, Zempléni András), történészeket (Dominique Iogna-Prat, Pierre Monnet, Daniel Nordman, Sonkoly Gábor) és egy pszichoanalitikust (Anne Levallois) tömörítő kutatócsoportban végzett munka részleges eredménye. A CNRS (UMR 5605, Auxerre) és a Collegium Budapest által 1997-ben szervezett szemináriumok keretében folytatott munka címe „Határok, tér és identitás Európában” volt. – Ezúton is szeretnék köszönetet mondani Galamb Györgynek a fordítás átnézéséért és értékes megjegyzéseiért (*A ford.*).

² A célszerűen összeválogatott régi anyagot lásd Tipton, C. L.: *Nationalism in the Middle Ages*. New York, 1972. A kérdéskörnek a modern állam születése szempontjából történő tárgyalásához a W. Blockmans és J.-Ph. Genet vezetete vállalkozás különböző kötetekre kell utalni: *Les origines de l'État moderne en Europe*.

³ Eichenberger, T.: *Patria. Studien zur Bedeutung des Wortes im Mittelalter (6-12. Jahrhundert)*. Sigmaringen 1991. (*Nationes*, 9) (a továbbiakban: Eichenberger); Kantorowicz, E.: *Pro patria mori* in *medieval Thought*. *American Historical Review*, 56. 1951., 472-492. (francia fordítás: *Mourir pour la patrie*. Paris, 1984. 104-151. A továbbiakban az oldalszámok a francia kiadásra vonatkoznak. – *A Ford.*) (a továbbiakban: Kantorowicz); Krynen, J.: *L'Empire du roi. Idées et croyances politiques en France XIIIe-XVe siècle*. Paris, 1993. (*Bibliothèque des Histoires*) (a továbbiakban: Krynen); *Politik und Heiligenverehrung im Hochmittelalter*. J. Peterson (Ed.). Sigmaringen, 1994. (*Vorträge und Forschungen* 42.); Thomas, Y.: „Origine” et „commune patrie”. *Étude de droit public romain* (89 av. J.-C. – 21 ap. J.-C.). *École Française de Rome*, 1996. (a továbbiakban: Thomas)

⁴ Zempléni, A.: *Les manques de la nation. Sur quelques propriétés de la 'patrie' et de la 'nation' en Hongrie contemporaine*. In: *L'Europe entre cultures et nations*. D. Fabre (Ed.). Paris, 1996. (*Collection Ethnologie de la France. Regards sur l'Europe, Cahier* 10). 121-155. Idézet: 150. (a továbbiakban: Zempléni)

I. *Patria*: római és karoling előzmények

Ernst Kantorowicz a *Pro patria mori* című híres cikkében úgy vélekedett, hogy a görögök és a rómaiak számára a *Patria* elsősorban a várost jelentette, szemben a birodalommal, az *Orbis romanum*mal, egy távoli, területi jelleg nélküli *patriával*. Yan Thomas új tanulmánya megkérdőjelezi az antikvitás szakértőinek körében a városállam területi lényegével kapcsolatosan uralkodó historiográfiai konszenzust, mely szerint ez a „politikai közösséghez és annak részeihez való tartozás módja, ami inkább a területen, mint a rokonsági kapcsolaton alapszik”. Valójában az antik város szervezetében az ősökkel való kapcsolat fölébe kerekedik a *tartózkodási helynek*.⁵ A nyugati középkorig kell várni arra, hogy láthassuk az „eredet” képzetének összeomlását, a „leszármazás elvének” a terület javára történő visszaszorulását, vagyis az időhöz való kötődés lazulását és „a területhez fűződő kapcsolat megerősödését, ami az előfeltétele annak, hogy kialakuljon a területiség valódi eszméje, a tényleges állami-területi szervezet”.⁶

Yan Thomas az *origo* problémájáig lebontott *patria* kérdéskörét újra elővéve felállít egy alapvető: a lokális haza (*patria propria*) és a római haza (*patria communis*) közötti különbségtételt, valamint az egyikből a másikba történő átmenetet. Ennek az alapvetőnek az értelmében csak a saját hazáján keresztül válik valaki római polgárrá, és saját hazájában tartózkodva egyben Rómában is van. Ez a területi fikció a Város területét (és annak megtestesítőjét, a császárt) valódi mindenütt jelenvalósággal ruhazza fel, mivel a *patria propriae* beágyazódnak a *patria communis*ba. Nem területi államról van szó, hanem a különböző *patria propriae* és a mindenütt jelenlévő *patria communis* különbözőségét elegyítő térről. Miután felállította e fogalmi párost, Yan Thomas pontosítja a *patria propria* fogalmát. Ez nem azonos a lakóhellyel (*domicilium*, amely *incolává* tesz, de nem a polgárrá), sem pedig a születési hellyel. A származási hely (*origo*), a három nemzedékre visszamenő leszármazási *köteték*, az ősök hazája: ez teszi a római polgárrá. Valójában a három kifejezés – *domicilium*, születési hely, *origo* – összemósíthat, a római jog azonban súlyt helyezett szétválasztásukra.⁷ Magának Rómának, a *patria communis*nak is van *patria propria*ja, egy rituális *origo*ja, ami azonban nem a Városban, hanem Laviniumban található, ahol a Róma trójai eredetével kapcsolatos legenda szerint Aeneas partra szállt.⁸

Yan Thomas tartalmas tanulmánya arra a gondolatra csábít, hogy a *patria* fogalom napjainkig tartó utótörténete bizonyára nem más, mint ennek az alapvető fogalom párnak a variánsaival történő, hol újrazekedett, hol pedig abbahagyott, a végtelenségig tartó játék. A *patria propria* ily módon többszörösen is át lett alakítva, míg végül születési és tartózkodási hellyé vált, miközben a *patria communis*t a kereszténység (az égben és a Földön), a római egyház, a különféle nemzeti monarchiák és territoriális fejedelemségek ruházták fel új jelentéssel. Fontos megjegyezni, hogy kezdetben a *patria* lehetővé tette a két – mikroszkopikus és makroszkopikus – skálán szóló játékot, valamint azt, hogy e fogalom soha nem utal homogén és körbehatárolt területre. Ebből a szempontból az egyes területek elnevezésével foglalkozó munkák – kezdve Michel Zimmermannak a 10-12. századi katalán példát tanulmányozó művével vagy Élisabeth Lorans-nak Touraine-t vizsgáló írásával⁹ – rávilágítanak arra, hogy a földrajzilag kézzelfoghatóan (bár nem mindig pontosan elhelyezett) „ország”-ra tett utaláshoz kapcsolódik a hazához való viszony, a fogalom szűkebb vagy tágabb, de mindig el-

⁵ Thomas IX. és XI.

⁶ Thomas 190.

⁷ Thomas 55.

⁸ Thomas 133. skk.

⁹ Zimmermann, M.: La patria aux origines de la Catalogne. Kiadatlan előadás, amely a CNRS által szervezett, „La spatialisation du sacré dans le Moyen Âge occidental” című ülésen hangzott el (Auxerre, 1997. március 1.). Lorans, É.: Le Lochois du haut Moyen Âge au XIIIe siècle. Territoires, habitats, paysages. Tours, 1996.

mosódott és érzelmmel teli értelmében. Annak tehát, hogy kapcsolati viszonyokról beszéljünk (az én *patria propria*m, a grófság, a hercegség, a királyság, a kereszténység, az égi haza...) nem előfeltétel egy pontos területi leírás.

Mintegy húsz esztendője a német iskola – elsősorban Joachim Ehlers, Bernd Schneidmüller és Thomas Eichenberger jóvoltából – fontos, a *Nationes* sorozatban publikált tanulmányokat szentel a középkori *patriának*. Ezek a munkák részben Szűcs Jenő *Nation und Geschichte* című, 1981-ben németül megjelent könyvében¹⁰ kifejtett téziseire válaszolnak, másfelől a francia viszonyokra is széleskörű kitekintést engednek. A jelen és a Pierre Monnet által készített (szintén e számban olvasható) tanulmányok, amelyek három nemzeti modell (Németország, Franciaország, Magyarország) összehasonlító elemzésen alapuló próbálkozások sorába, melyek az ötvenes évektől kezdődően jellemzik a középkori protonacionalizmussal foglalkozó történetírást. Thomas Eichenberger művére támaszkodva először is igyekezzünk összefoglalni a német iskolának a kora középkori, azaz a 10. századig terjedő időszak *patria* fogalmára vonatkozó legújabb eredményeit. Az ezredik esztendő körüli időszak megfelelő fordulópontnak látszik elemzésünkhöz, amelyet három irányban kívánunk elvégezni. Megvizsgáljuk azt a politikai, területiális építőmunkát, amelyet a Capetingek vittek végbe a Karolingok hajdani *Francia occidentalis*ában, amelyet *regnum Francorum*nak, majd pedig *regnum Franciaenak* neveztek. Ezt követően egy új politikai szervezetre, a Magyar Királyságra fordítjuk figyelmünket. Pierre Monnet pedig a maga részéről német szemzőből tanulmányozza a középkori *patriát* ugyanezen időszak vonatkozásában.

A germán népek 5-6. századi meglepedése a régi Római Birodalom nyugati és északi részén hozzájárult annak a térségnek a regionalizálásához, amelyet addig *oikumenének*, azaz egyesített, de multikulturális területnek gondoltak. A frankok megjelenésével a *gentes* a *regna* keretén belül csoportosultak, amelyek visszaállították a régi római területi beosztást és elősegítették a különböző népek jogi rögzülését. *Ciuitates* és *pagi* a 7. századtól kezdődően beolvadnak a *patria*ebe (*patria Andegauensis*, *patria Aruernica*...), de minden egyes *ciuitates-pagi-patria*nak megfelel egy „nemzeti” (például száli vagy burgund) jogrendszer. Igazságszolgáltatási hatáskörökről van szó, amelyek utóbb már minden lakosra vonatkoztak, legyen akár germán, akár gallo-román származású.¹¹ Miként a régi római világban, a *patriához* való jogi tartozás az ősökhez fűződő, három generációra visszamenő kötelék formájában valósul meg. Nincs szó azonban a *patriának* a születési vagy tartózkodási hellyel való kötelező egybeeséséről. Ezt az elvet vallják még a karoling uralkodók és törvényhozók is, akik megkövetelik, hogy „mindenki tartsa be saját hazájának törvényét és szokását” (*ut uniuscuiusque patriae legem uel consuetudinem obseruaret*).¹² Mindent egybevéve tehát a *patria propria* viszszaulnak a *gens*-re, *moxra* és a *lexre*.

A korai középkorban a *patria propria* fogalma, mint ősi otthon – *patri-atría* –, fokozatosan magába olvasztja a születési helyet, ami hiányzott a római értelmezésből. Sevillai Izidor a 7. században már úgy tartotta, hogy „a közös szülőhelyet nevezik hazának” (*Patria autem uocata quod communis sit omnium qui in ea nati sunt*). Mégis századokra van még szükség ahhoz, hogy ez a definíció, ha szabad így mondani, a közhely rangjára emelkedjen. Honai Hugó magától értetődő módon mondja 1180 körül, hogy „a haza különböző családokat egyesít egy születési és lakóhelyen” (*Unio patriae est qua diuersae hominum familiae in unius loci natiuitate uel habitatione uniuuntur*). A 12. században, egy igen hosszú fejlődést követően

¹⁰ Szűcs, J.: *Nation und Geschichte*. Studien. Köln – Wien, 1981. (Beihefte zum Archiv für Kulturgeschichte 17.) (a továbbiakban: Szűcs 1981.) E tanulmánnyal kapcsolatban lásd J. Ehlers hosszás kritikai észrevételeit: *Nation und Geschichte*. Anmerkungen zu einem Versuch. Zeitschrift für historische Forschung, 11/2. 1984. 205–218.

¹¹ Eichenberger 91.

¹² Eichenberger 95.

– miként ettől az időtől fogva már a vidékre, a falu kialakulására és a keresztény temető születésére irányuló régészeti kutatások is szilárdan bizonyítják – a lakosság anyagi szempontból (uradalom) éppoly helyhez kötött, mint spirituálisan (plébánia). Megjegyzendő, hogy a területi vonatkozás mindkét esetben csak közvetett: a védelmezőhöz (a világi földesúrhoz vagy a védőszenthez) fűződő függőségi viszony határozza meg a helyhez való kötődést.

A korai középkor megőrzi a római világból örökölt alapvető fogalompárt: a *ciuitas*ra és a *pagus*ra alkalmazott, majd pedig a születési, lakó- és temetési hellyel összemosódott *patria propriat*, valamint az egyre inkább a Karoling Birodalom tágabb területét, majd pedig a területiális királyságokat és hercegségeket jelölő *patria communis*t. Hogyan alkalmazkodott a *patria communis* régi római fogalma az új társadalmi-politikai valósághoz? Összetett kérdésről van szó, amelyet többféle módon is meg lehet közelíteni. A német történészek megjegyzik például, hogy a germán világban a 9-10. századtól kezdve a nyelv kétségkívül a „hazafias” egyesítés motorja volt. Mi most egy fontos, de természetesen nem egyedüli tényezővel, a *patria communis* fogalmának szakrálissá válásával foglalkozunk.

Ernst Kantorowicz mutatott rá, hogy a kereszténység az ókori *patria communis* a mennybe emelte. Egy egyszerű hagiografikus példa rávilágít a fogalom mély értelműségére. Auxerre-i Szent Germanus 448-ban halt meg Ravennában.¹³ Életrajzírója, Lyoni Kostantín szerint maga Krisztus hozta a szent tudomására, hogy el fogja nyerni a „hazát”, az örök nyugalom helyét (*ad patriam non ad peregrinationem te dirigo ubi habebitis quietem et requiem sempiternam*). A haldokló azonban azt kéri Galla Placidia császárnőtől, hogy „hamvait adják vissza hazájának” (... *ut gleba corporis sui patriae redderetur*). A szent ugyan nem feledkezett meg *patria propriat*járól, a *patria communis* azonban, amelyet kicérdemelt, már a mennyben volt.

A *patria* fokozatosan keresztényi értelmet nyert, ugyanúgy, ahogy azok a római területi struktúrák is, amelyekbe az egyház behatolt.¹⁴ A vizigót és a karoling időszakban azután az a *patria communis* azon politikai teóriák középpontjában található, amelyek a *rex/princeps*, *gens*, *patria* „hármasságát” szentesítik. A *pater patriae*nak tekintett fejedelem vagy király isteni küldetéssel van felruházva, hogy védelmezzék a hazájában élő embereket. A *gens*nek és a *patriának* a *pater patriae*-vel való hasonló jellegű azonosítása ad talán magyarázatot arra a háromlábú figurára, amely a hármasság egyik középlatin ábrázolása, s amelynek a megléte Angliában a 10. századtól bizonyítható. Az azonosítás szerint a király személye testesíti meg a keresztény társadalmat alkotó három funkcionális rendet (imádkozók, harcosok, termelők).¹⁵ A karoling korszak, főleg pedig a 9. század – a második inváziós hullám körülményei közepette (normannok, szaracénok, magyarok) – döntő módon járult hozzá a *patria communis* fogalom szakralizációjához. A *defensio patriae* morális kötelezettséggé, közös felelősségből fakadó feladattá lép elő. A harcban résztvevők *proditor patriae*nak, *expositor christianitatis*nak tekintik. A *patria* a pogányokkal és hitetlenekkel szembeállított *patria christianorum*ot jelenti. Ezen a talajon fejlődik ki azután a 11-13. században a kereszties háború, azaz egy olyan kollektív erőfeszítés eszméje, amely egy egyetemes *patria communis* létrehozására irányul. Ez utóbbinak a központja a *Terra sancta*, amely a *patria communis* két – égi és földi – dimenziója közé illeszkedik. Az 1100-1200-as évek között kiteljesedett fejlődésnek a végére az a legfőbb kérdés, hogy milyen mértékben ment vagy nem ment végbe a szakrálissá lett *patria communis*nak egy adott politikai egységre való átruházása. Ezzel kapcsolatban Ernst Kantorowicz két, a királyi hatalom szakralizációjára vonatkozó munkahipotézist dolgozott ki, amelyek mostani gondolatmenetünk szempontjából is hasznosak lehetnek.

¹³ Vita sancti Germani, 7, 41-42. Kiadja R. Borius, Paris, 1965. (Sources Chrétiennes, 112.) 196-198.

¹⁴ A római területi struktúráknak az egyház által történő átvételére lásd Schmidt, H. J.: Grenzen in der mittelalterlichen Kirche. Ekklesiologische und juristische Konzepte. In: Grenzen und Raumvorstellungen (11-20. Jh.). Frontières et conceptions de l'espace (11e-20e siècles). Kiadja G. P. Marchal, Zürich, 1996. (Veröffentlichungen des Lehrstuhls für Allgemeine und Schweizer Geschichte Luzern 3.) 137-162.

¹⁵ Duby, G.: Les trois ordres ou l'imaginaire du féodalisme. Paris, 1978. Bibliothèque des Histories, 127. skk.

1. A kereszties mozgalom és a Szentföld képzetének a hatása a *regnum* felfogására. A 12-13. század során a kereszties hadjáratok céljaira történő adószedés mintájára végbemege bizonyos *ad tuitionem* vagy *ad defensionem patriae* adóbchajtás jogának az átruházása néhány királyságra (mint például Franciaország és Szicília), ami együtt jár a kedvezményezett egység szakralizációjának a jelenségével (*Francia Deo sacra*).¹⁶ Innen ered a korona védelmében elszennvedett hősi halál azonosítása az örök élet elnyerését lehetővé tevő mártíromsággal.¹⁷ Tegyük hozzá, hogy ez az „áldozati” kontextus másfelől annak a középkori koncepciónak kedvez, amelyik alárendeli a *patria propriát* a *patria communis*nak, mivel az előbbit fel kell áldozni az utóbbi javára.¹⁸

2. Egy új organikus, azaz a szervanalógián alapuló államelmélet kialakítása az egyháznak a *corpus mysticum* fogalomkörbe történő áthelyeződésével együtt – azt követően, hogy a 11. század közepén Tours-i Berengár által az eucharisztikus jelenlétről kirobantott vita kontextusában a fogalmat Krisztus misztikus teste helyett az egyház misztikus testére alkalmazzák. Az első hatáshoz két másik is kapcsolódott az új, szervanalógián alapuló *regnum*-koncepció meghatározásakor: egyfelől a római jog és a csoportokat, valamint közösségeket jelölő *persona ficta* képze; másrészt az arisztotelészi etika és társadalomelmélet, melynek értelmében mindenki *természetlől fogva* egy társadalmi közösség részét képezi. Mindezen hatások közepette a *patria (communis* vagy *propria*, azaz lehet bármekkora kiterjedésű: falu, város, királyi tartomány, a világ) egy *corpus mysticum* vonásait ölti magára.¹⁹ A továbbiakban Kantorowicz munkahipotézisre támaszkodva, azokat a klasszikus középkor (1000-1300) nemzeti vagy dinasztikus történetírásával és politikai tanaival kapcsolatos tanulmányok fényben értelmezve két, a hazaként fölfogott tér szent tartalommal való felruházására vonatkozó modellt mutatunk be. Az egyik a capeting szervezőmunka, amely a királyság és a haza „túlkrisztianizálásának” a modellje; a másik az Árpád dinasztia által kereszténnyé tett és megszentelt Magyar Királyság.

II. A „legkeresztényibb” francia király patriája

A capeting *regnum* a 11. századtól kezdődően egy dinasztikus és monarchikus alapelv megszilárdulásának kerete, amely lehetővé tette a felségterület, a legitimációs és kormányzási tér létrehozását a frank hagyományra való hivatkozásnak az egész királyságra történő fokozatos kiterjesztése révén. E befogadási jelenséggel szembeállítható a Birodalom, ahol megfigyelhető a frank hagyományra való hasonló hivatkozásnak a Frankóniára történő korlátozódása.²⁰ Ugyanez a megszilárdulás – ismét csak a birodalombeli helyzettől eltérően – a *regnum* „túlkrisztianizálása” árán vált lehetővé.²¹ E szerteágazó kérdéskört tágas kronológiai keretben kell vizsgálni: 987-től, Capet Hugó trónra lépésétől kezdődően 1298-ig, IX. Lajos (aki közismertebb „Szent Lajos” emblematikus királyi alakjában) szentté avatásának az évéig.

A Capetingek azonban nagyon mélyről indultak. Capet Hugó trónra lépésekor, 987-ben a *regnum* gyakorlatilag Île-de-France-ra, a Robertinusok régi területére kor-

¹⁶ Kantorowicz 117 és 119.

¹⁷ Kantorowicz 125.

¹⁸ Post, Gaines: Two Notes on Nationalism in the Middle Ages. *Traditio*, 9. 1953. 284-320. (Hivatkozott részek: 287 skk. és 291.)

¹⁹ Kantorowicz 129-131.

²⁰ Lásd az Actas ugyanezen számában Pierre Monnet: A középkori *patria* Németország vonatkozásában, birodalomszervezés és regionális tudatformák között. (Kritikai és historiográfiai megjegyzések) című tanulmányát.

²¹ A minősítés J. Krynentől származik.

látózódott.²² Az „entellektüelek”, vagyis az egyházi emberek – szerzetesek éppúgy, mint püspökök – segítik elő ekkoriban a királyi hatalom alapelveinek a megőrzését egy mélyreható mozgalom keretében, amely Abbon de Fleurytól, aki Saint Benoît (Fleury-sur-Loire) apátja volt az ezredforduló környékén, Suger-ig, Saint-Denis 12. századi apátjáig tartott. Az oltalom négy fő formában valósult meg: a három funkcionális rend elmélete, a király személyének liturgikus és hagiográfiai megszentelése, a béke és a hűbéruraság.

1. A három funkcionális rend elmélete lehetővé tette a rendnek (legyen az társadalmi vagy kozmikus) olyan formában történő felfogását, amely a püspökök vagy szerzetesek által irányított imádkozók és a király vezetete harcok közötti szoros együttműködésen alapult. Bármilyen gyenge volt is ténylegesen az uralkodó, hatalmának az alapja – mint a rend záloga – soha nem volt kétely tárgya.²³

2. Az első ismert Capeting-kori királyi felkenés – VI. Lajosé 1108-ban – a 10. század utolsó negyedéből származó, Fulradnak tulajdonított *ordo* szerint ment végbe. Ez az *ordo* közrejátszik abban, hogy a királyi felkenés hasonlóvá váljon a püspöki felszenteléshez, ami néhány papnak lehetőséget adott arra – például Fleury-i Hugónak a 12. században –, hogy kifejtse, miszerint „a király a királyságában olyan, mint a mindenható Atya képmása és Krisztus püspöke”.²⁴ A király-papra – akinek felkenése természetfölötti jellegű – vonatkozó felfogás érdekében felhasználják a szent ampulla reimsi legendáját, amelyet Hincmar alkotott meg a 9. században, és közvetlen kapcsolatot állítanak fel Klodvig megkeresztelkedése és a király felkenése között. Ezek után nem maradt más hátra, mint az uralkodó szentté válása. Míg a Karolingok közül egyetlen szent sem került ki, addig a 11. századtól fölmerül a Jám-bornak nevezett II. Róbert szentté avatása, akinek Helgaud de Fleury életrajzot szentel, Krisztus tanítványaként mutatva be a királyt. Szintén Róbert az, akiről leírják, hogy megérintette a betegeket, s akivel útjára indul a fölkent király gyógyító hatalmára vonatkozó hagyomány. Ez az a kezdet, amely elvezet a római szentté avatási eljárás még távoli koráig, Szent Lajos kanonizációjáig (1298).

3. Az a régi, Karoling-kori képzet, amely a békét a királlyal azonosította, soha sem tűnt el teljes egészében. Valójában azonban – a 10. század végén, a 11. század folyamán – a királyság békéje mindenek előtt Isten békéje, másként mondva a papok irányította gyűlések békéje. A béke király által történő újbóli kisajátítása VI. Lajos és VII. Lajos uralkodásával veszi kezdetét. Suger a VI. Lajosról szóló életrajzában a „templomok és a szegények védelmét” a királyi hivatal szerves velejárójaként említi,²⁵ egy rendkívül ékesszóló, térszerű metaforához folyamodva a „királyi felség mindenki számára nyitva álló menedékhelyéről” szól.²⁶ A Suger által ellátott régensség idején, a II. kereszties hadjárat során (1147-1149) egy római kiváltság az Apostoli Szék védelme alá helyezte a Capeting királyságot. Isten és a fejedelem békéje, a templomok védelme és a királyság oltalmazása ekkor kezd egybemosódni. Néhány évvel később a király felsőbb hatalma e kérdésben világos megerősítést nyer. A korábbi egyházi törvénykezés alapján az 1155. évi királyi rendelet megfogalmazza, hogy minden olyan békebontás, amelyet az illetékes bíró (hűbérúr, fejedelem) nem torolt meg, s így félő, hogy elfajulhat, a király illetékességi körébe tartozik.

4. Suger és a Saint-Denis-beli szerzetesek – az apátság Clairvaux-i Bernát szavaival élve a capeting királyság valóságos „Vulcanus műhelye” volt – teológiai-politikai nézeteit erősen

²² A Robertinusokról és az első Capetingekről lásd a Capet Hugó trónra lépésének ezredik évfordulója alkalmából összegyűjtött tanulmányokat, melyeket az Hugues Capet 987-1987. La France de l'an mil. című sorozatban publikáltak. Különösen: III. kötet: Le roi de France et son royaume autour de l'an mil. Kiadja M. Parisse – X. Barral i Altet. Paris, 1992.

²³ Krynen 23.

²⁴ Krynen 25.

²⁵ Guillot, O. – Rigaudière, A. – Saissier, Y.: Pouvoir et institution dans la France médiévale des origines à l'époque féodale. I. Paris, 1994. 274. (a továbbiakban: Guillot–Rigaudière–Saissier)

²⁶ Krynen 36.

áthathatók szent patrónusuknak a gondolatai, akit tévesen Dionüsziosz Arcopagitésszel, az *Égzi és egyházi hierarchia* neoplatonikus szerzőjével azonosítottak. A hierarchikus szerkezetű világrenddel kapcsolatos dionüszioszi felfogás kétségtelenül hatással volt arra az elgondolásra, amely a királyságot és a királyt mint legfőbb hűbérúrta a feudális rangsor csúcsára helyezi. Suger az ideális királyságot így módon az uralkodótól függő hűbérbirtokok hierarchiájaként képzelel el, melynek a tetején található a király. Érdemes megjegyezni, hogy a király szolgálatában álló papok ebben az időszakban (a 12. század közepén) kezdik használni a *regnum* megjelenítése végett a testhez való hasonlítást, ami az egyházi szóhasználatban már bevett gyakorlatnak számított. A királyság test, melynek feje az uralkodó. Különböző részekből áll, mégis egységes. Ezért beszélnek *totum regnum Francorum*-ról és *uniuersitas regni*-ről. Rövid időn belül, a 13. századtól kezdve a királlyal, a test fejével azonosított sokféleségből álló egység teszi lehetővé a *regnum Francorum*-ból a *regnum Francia*-ba történő átmencet. Ez a kifejezés a *Franciával*, Île-de-France-szal, a királyi birtokok szívével azonosított különböző tagokból álló teljes királyságra vonatkozik. Megjegyzendő, hogy az *uniuersitas regni* kifejezés megalkotásában munkáló politikai absztrakciót megkönnyítette a *corona regni* fogalmának alkalmazása. A korona kifejezés kezdetben a koronázási szertartás ékességét jelentette, amelyet Saint-Denis apátságában őriztek. A jelvény azonban fokozatosan egy elvont képzet alapjává vált, amely elvált az őt viselő király fizikai személyétől: „olyan alapelvevé, mely a királyi hivatal folytonosságát szimbolizálja, az ideális körré, melynek lényegét a királyság összes egyháza és hűbérurasa alkotja.”²⁷ A *regnum* fiziológiai metaforája – a király legistáktól körbevett teste (ami nagyon is igaz IV. [Szép] Fülöp uralkodásától kezdődően) – egyébiránt elősegíti a magas rangú állami hivatalnokok „testületének” a megalakulását.

A „Francia Királysággal” (a kifejezés 1205-ben tűnik fel) azonosított Capeting *patria communis* megerősödésének hosszú folyamatában II. Fülöp Ágost uralma (1180-1223) alapvető fontosságú időszak mind a gyakorlat, mint a képzetek terén. A királyság területe megnövekszik; a szimbolikus központtal, a királlyal összekötöttesben levő közigazgatási egységekbe (tartományi nemesség hadnagyainak körzetei, királybíróságok) szerveződik. Végleges formát ölt, és fővárosa is van már, Párizs, ahol a hatalom eszközei (irattár, kincstár) találhatóak, s amelyet – miként a hajdani Rómát – *patria communis*-nak neveznek, annak kifejezésekként, hogy a királyság különféle *patriae propriae*-jainak összes lakosa otthon van a székvárosban.²⁸ II. Fülöp uralkodása idejére megy vissza a III. Ince pápa által megfogalmazott kifejezés (1202-es *Per venerabilem* levél): „a király császár a saját országában”. Ekkor alakul ki a királyi történetírás is.²⁹ Rigord kezdi el a *Gesta Philippi Augusti* megírását, melyet azután Breton Vilmos folytat körülbelül 1220-ig, s amely később a *Grandes chroniques de France* kiindulási pontjává szolgált. Breton Vilmos vállalkozik a *Philippides* megszerkesztésére is, hogy emléket állítson a IV. Ottó császár, Földnélküli János és Ferrand flandriai gróf felett aratott 1214-es bouvines-i győzelemnek. Az e szövegekben kifejtett témák a „francia nemzet születésének” Colette Beaune által tanulmányozott távoli kezdeteihez kapcsolódnak.³⁰ A *regnum*-ot úgy írják le, mint az uralkodó, a *rex christianissimus* által megtisztított területet, aki

²⁷ Guillot – Rigaudière – Saissier 273.

²⁸ A párizsi térnek, mint fővárosnak a királyság általi kiformalásáról lásd Desmarais, G.: La morphogénese de Paris des origines à la Révolution. Paris, 1995. 165-210. Köszönettel tartozom J. Morselnek, amiért felhívta a figyelmemet e munkára. A *patria communis* fogalom Párizsra történő alkalmazására lásd Timbal, P. C.: Civitas parisius, communis patria. In: Économies et sociétés au Moyen Âge. Mélanges offerts à Édouard Perroy. Paris, 1973. (Publications de la Sorbonne, Études 5.) 661-665.

²⁹ Krynén 53.

³⁰ Beaune, C.: Naissance de la nation France. Bibliothèque de l'histoire, Paris, 1985. (a továbbiakban: Beaune)

megszabadítja Franciaországot az eretnekektől és kiűzi a zsidókat.³¹ Ünneplik a király és népe egységét. 1187-ben a trónörökös, VIII. Lajos születésekor „Párizs egész népe” és a királyság „összes tartománya” (*uniuersas prouincias*) örömmámorban úszik. A bouvinciesi győzelem az uralkodó és egész népe érdeme; nemesek és városi polgárok a királlyal egy testté válnak. Az egész királyság „egyazon lelkesedésben forr össze”: „Most mindenütt, ameddig tágas királyságunk kiterjed – mely annyi várost, kastélyt, grófságot, hercegséget fogad kebelére [...] – minden egyes város, minden falu, az összes kastély és vidék ugyanazzal a lelkesedéssel érzi a mindenki számára közös győzelem örömét, és magáénak tartja azt, ami egyformán mindenkié, úgy, hogy az általános tetszénnyilvánítás mindenfelé elterjed, és egyetlen diadal czernyi győzelmet szült.”³²

Ebben az igen sokrétű szövegben megfigyelhető a részekkel és az egészszel történő játék a közös győzelem kirajtítása formájában; olyan egyedülálló utalás ez, amely az „czernyi diadallá” való sokszorozódást hivatott ábrázolni. A részek vonatkozásában figyelemre méltó, hogy ebben a hazafias ünneplésben helyet kapnak a „vidékek” (*pagi*) is; nem más ez, mint a helyi jellegre történő utalás a közös haza határtalan összhangjában.

Végezetül érdemes néhány szót ejteni a capeting királyság 11-13. század között végbe ment „tülkrisztianizálásának” hosszú távú következményeiről. Ezek két részre oszthatók: egyfelől a király és a királyság természet adta létezőként való felfogása, másrészt annak a szerepnek a túlértékelése, amely a kereszténységben belül a francia királyra hárult.

A középkor úgy tekintett a társadalmi rendre, mint Istentől származó természetes berendezkedésre. A társadalmi rend elleni támadás a természettel való szembe fordulással volt egyenlő. Ennek tudatában érthető, hogy a capeting uralkodó „tülkrisztianizálása” arra készítette a király környezetében levő papokat, hogy a természet fogalomtárához folyamodjanak. Suger már VI. Lajosról írott életrajzában megjegyzi, hogy „sem megengedett, sem természetes, hogy a franciák az angoloknak legyenek alávetve, vagy akár az angolok a franciáknak”.³³ A 13. századtól fogva az ország lakosát, a francia király alattvalóját „őslakosnak” tekintik, vagyis az idegennel szemben ő a királyság szülőtte. Másik oldalról megközelítve a kérdést, úgy gondolják, hogy Franciaország királya csak francia lehet; az arisztotelészi antropológia fogantatásra vonatkozó elveinek értelmében, öröklés révén, ő a királyság természetes hűbérura.³⁴ Azokat a hercegeket, akik a százéves háború során az angol „ellenséggel” szövetekeznek, ellenfeleik a természet ellen elkövetett bűnnel vádolják. Velük szemben és az eucharisziát őrző hellyel azonosított királyság érdekében Jean Juvenal des Ursins az alábbi kemény ítéletet fogalmazza meg: „Őnök elfajzottak a természettől és őszintén szólva kívül rekednek a szentségházon”.³⁵ Az oltáriszentségre való utalás mindennél világosabban azt sugallja, hogy a királyság szent.

A király személyének a 11. században Jámbor Róberttel kezdődő és 1298-ban IX. Lajos szentté avatásával megszilárduló szakralizációs folyamata a 14-15. századra a hivatalos és kizárólag a francia királyra vonatkozó „legkeresztényibb” jelző használatához vezet. A felkenés és a csodatévő képesség mellett más égi jelek is tanúsítják a francia uralkodó szentség általi kiválóságát: a természetfölötti eredetű királyi zászló és a három lilium csodája, melyekről azt tartották, hogy a Szentháromságot szimbolizálják. A király környezetében levő szerzetesek azt állították, hogy az uralkodó fölötté áll a törvényeknek (*rex solutus legibus*), a hatalma pedig nem a pápától, hanem közvetlenül Istentől származik. Minden bizonnyal ismerték azt az

³¹ Beaune. 56., valamint Chazan, R.: *Medieval Stereotypes and Modern Antisemitism*. Berkeley – Los Angeles – London, 1997. 52. skk.

³² Idézi: Krynen. 60.

³³ Krynen 328.

³⁴ Krynen 333-335.

³⁵ Krynen 330.

Aquinói Szent Tamás által megállapított alapelvet, mely szerint minden hatalom Istentől ered, aki a nép által ruházta fel ezzel a fejedelmet (*a Deo per populum*). Ezzel együtt – miként Jacques Krynen megjegyezte – a 14. század végétől Franciaországban ez a fajta elképzelés háttérbe szorult: „A legkeresztényebb király erőszóódó ideológiája nem alkalmazkodhatott ahhoz a nyugtalanító kihíváshoz, amely a hatalom forrását a népben látta.³⁶ Ezzel magyarázható, hogy a középkor végi francia politikai gondolkodásból feltűnően hiányzik a meggyőzésre és szerződésre való hajlam. Mivel a király a legkeresztényebb, az „ő” népét Izrael népéhez, a Francia Királyságot pedig a Szentföldhöz hasonlították.³⁷ Központi szerep jut a Capetingeknek és örökösöknek a középkor két utolsó évszázadának kereszties hadjárataiban, de jóval később is – gondoljunk csak Egyiptom meghódításának a tervére, amelyet Leibniz tervezett elő XIV. Lajosnak 1671-1672-ben.³⁸

Az Istenhez oly közel álló „legkeresztényebb” király kötelessége, hogy szükség esetén segítséget nyújtson a szenvedő egyháznak. E királyi gondoskodás kiindulópontját IV. (Szépj) Fülöp és VIII. Bonifác pápa konfliktusa jelenti. A király egyik propagandistája, a dráma szereplője, Nogaret úgy vélte, hogy a pápa bünt követett el, amikor erőszakot alkalmazott „a közismerten keresztény gall nemzet ellen” (*natio gallicana, natio notorie christianissima*). Nem más tehát, mint eretnek, akitől meg kell szabadítani a kereszténységet.³⁹ Franciaország, a tiszta ország, amely „nem ismeri a szörnyeket” (eretnekeket, zsidókat, hitetleneket – Jeromos egykor Galliára alkalmazott kifejezését kölcsönvéve), összemosódik a szenvedő egyházzal, amelyet meg kell menteni. A nagy nyugati egyházszakadás során a francia papok – mint például Gerson 1392-ben – felszóljítják a királyt, hogy vegye kézbe Szent Péter bárkájának az irányítását, mert „Felség, az Ön országa az egész kereszténység”.⁴⁰ A francia hazaszeretet hosszú formálódása során a Capetingeknek, majd pedig a Valois-eknek sikerült tehát kiszélesíteniük a *patria communis* jelentését: a frankok királysága metonímiailag azonosult egyik részével, *Franciaával*, majd pedig a *res publica christiana* egészével, amely a 11. század végi gregoriánus pápáktól kezdve hagyományosan a római *patria communis* elnevezés tartalmát jelentette. Mint a béka, mely ökörcnek hiszi magát, a Capeting „ország” (Île-de-France) fokozatosan felveszi egy kiterjedt, soha világosan körül nem határolt vagy körülírt *patria*, a Francia Királyság, sőt a kereszténység méretét. Ezen az ideológiai alapon jön létre a francia nemzeti abszolutizmus, melynek jól ismerjük a terjeszkedésre és a bezártságra való rendkívüli hajlandóságát. E rendkívüli fejlődés vajon milyen mértékben képez francia „kivételt”? Csak az összehasonlító vizsgálatról remélhetünk erre választ.

III. A végék keresztény patriája: Magyarország⁴¹

A magyarság eredetének néhez kérdését a közelmúltban Kristó Gyula tárgyalta újra *Hungarian History in the Ninth Century* című művében.⁴² A szerző, újból megvizsgálva a régészet, a nyelvészet és az írott források, különösképpen Bóborbanszületett Konstantín császár *De administrando Imperio*ja, valamint a muzulmán Dzsajháni munkája által nyújtott adatokat, sorra veszi a Kr. e. 500 körül az obi-ugoroktól elváló magyarok etnogenezisét, első szállásterületüket, a Volga környékén fekvő *Magna Hungariát*, más népekhez, így (a 12. századi

³⁶ Krynen 358.

³⁷ Krynen 365.

³⁸ Dupront, A.: *Le mythe de croisade*. I. Paris, 1997. 413.

³⁹ Krynen 363.

⁴⁰ Krynen 375.

⁴¹ A következőkben idézett források és a szakirodalom ismeretében Engel P., Kiss G., Madas E., és Török J. vezetett be, amiért ezúton is hálás köszönetemet fejezem ki.

⁴² Kristó, Gy.: *Hungarian History in the Ninth Century*. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1996. A tárgyalt anyag egy része megtalálható ugyanezen szerző egy tanulmányában: *La conquête hongroise. (Realité et fiction.) Cahiers d'études hongroises*, 8. 1996. 9–19.

nyugati történetírói hagyomány szerint) a hunokhoz, továbbá a türkökhöz, kazárokhoz, besenyőkhöz fűződő kapcsolataikat, valamint a 800-as évek végén lezajlott honfoglalást. Foglalkozik a szakrális fejedelemség politikai-vallási vezetésének a kérdésével, Leveditől – aki a 830-as években megszervezte a finnugor és türk törzsekből álló magyar törzsszövetséget – Árpádig (886-907), akinek az utódai a 14. század elejéig irányították a fejedelemséget, illetve a Magyar Királyságot.⁴³ Közülük elsőként Géza fejedelem (972-997) keresztelkedett meg. Fia, Vajk az István nevet kapta a keresztségben; 997-től fejedelemként, 1000-1001-től 1038-ig pedig királyként uralkodott. A legenda szerint II. Szilveszter pápa küldött neki koronát. István rakja le az új keresztény állam alapjait, létrehozván a királyság területi határait, politikai struktúráját és egyházi keretét.

Bibó István és Szűcs Jenő tanulmányai óta a magyar politikai modell kérdése heves viták tárgya.⁴⁴ Szűcs a Theodor Mayer által kidolgozott – a mai német történészek által erősen vitatott – tipológiát követve „fejedelmi kíséret”-ként (*Gefolgschaft*) írta le az Árpád-kor első politikai szerkezetét; ez két koncentrikus körből állt. Az első az egyház és egy zártkörű világi arisztokrácia alkotta, amelyet maga István király minősített „katonai”, nem pedig „szolgálati” jellegűnek az Imre hercegnek szánt egyfajta királytűrkörben, az *Institutio morum*-ban.⁴⁵ A második kör egy heterogén összetételű parasztságot foglal magában. A hűbéri függőség magyar változata, mely alapján az arisztokrácia megszerveződik, személyes kötelekben nyugszik, de nem alkot a hűbérbirtokban gyökerező intézményes rendszert (vagyis nem területi jellegű).⁴⁶ A 13. század végétől kezdve végbemegy az áttérés a „fejedelmi kíséretől” egyfajta rendi rendszerre. Az Árpád-kori szervanalógiai szemlélet korán kifejlődik. Az *Institutio morum* utal a Krisztus testként felfogott egyház képzetre, amelyet a magyar egyházra és királyságra egyaránt alkalmaz.⁴⁷ 1270 után az egyház és a világi arisztokrácia (amely rendelkezik a nemesség jellemző vonásaival, számbeli súlya pedig jelentős: a népesség négy százalékát teszi ki szemben a nyugat-európai egy százalékos átlaggal) a *communitas regni* fogalmával határozza meg önmagát, melyből a parasztság ki van rekesztve. A rendi országgyűlésen a nemesség küldöttei a „királyság egész teste képviselői”-nek tekintik önmagukat; a később kialakult (újkori) Szent Korona-tan szerint csak a nemesek lehetnek tagjai a királyság misztikus testének.⁴⁸ A nyugati szervanalógiai elméletekhez képest a magyar rendi szisztéma három lényeges eltérést mutat: 1. a nép ki van rekesztve a *communitas regni*-ből; 2. hiányoznak a „szabadság kis körői”, vagyis a kommunák (Bibó István); 3. az uralkodót ugyan a királyságot alkotó test fejének tekintik, a királyi hatalom/rendek dualizmusa azonban megbontja a szervanalógia egységét. Szűcs szerint a Magyar Királyság egy félúton levő, „köztes” állapotot képvisel a legfőbb hatalom elvi létetemenyesének számítói politikai testén alapuló nyugati modell – amelynek két fő változata létezik aszerint, hogy az uralkodó és a nép szerződésének képzele nagyobb (Anglia) vagy kisebb (Franciaország) hangsúlyt kap –, valamint a keleti (orosz) császári egycuralom, a fölülről államosított társadalomtípus között. A ma-

⁴³ Kitérő szintézist készített újabban a középkori Magyar Királyságról Engel, P.: *The Realm of St Stephen: a history of medieval Hungary, 895-1526*. I. B. Tauris, London, 1998. Sok haszonnal forgathatják a magyarul olvasók a *Korai magyar történeti lexikont*. Főszerkesztő: Kristó Gyula. Budapest, 1994.

⁴⁴ Bibó, I.: *Misère des petits États d'Europe de l'Est*. Paris, 1986., 1993.² (E kiadás tanulmányai eredetileg Budapesten jelentek meg 1942 és 1949 között). Szűcs 1981.; Szűcs, J.: *Les trois Europes*. Paris, 1985. (a továbbiakban: Szűcs 1985.); Szűcs, J.: *König Stephan in der Sicht der modernen ungarischen Geschichtsforschung*. *Südost-Forschungen*, 31. 1972. 17-40. (a továbbiakban: Szűcs 1972.)

⁴⁵ *Liber de institutione morum*. In: *Szentpétery, Emericus: Scriptorum rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum II*. Budapestini, 1938. 619-627. Id. h.: 623.: „*Illi tibi militent, non seruiant.*” (a továbbiakban: SRH)

⁴⁶ Szűcs 1985. 56-61.

⁴⁷ SRH II. (*De continendo ecclesiastico ritu*) 621. Lásd még Szűcs 1972. 34.

⁴⁸ Szűcs 1985. 65 és 106.

gyar *via mediát* a nemzeti monarchia megvalósításának lehetetlensége jellemzi, ami egyfelől a középkori politikai dualizmussal magyarázható, másfelől a mohácsi vereség utáni újkori körülményekkel: a török megszállással, majd pedig a régi királyságnak a Habsburg politikai területbe való betagozódásával. Ennek ellenére a *corpus politicum* létezése nem tette lehetővé „a császári abszolutizmusnak történő orosz típusú, egyoldalú alárendeltséget”.⁴⁹

E modellalkotó észjére válaszul a történészek és antropológusok mintegy húsz esztendő alatt számos, a magyar haza- és nemzetfogalomra vonatkozó tanulmányt publikáltak. Zempléni András újabb munkái egyszerre nyújtanak jó összefoglalást a jelenlegi vitákról, illetve személyes jellegű, ösztönző áttekintést azokról a történeti problémákról, amelyekbe a középkori magyar protonacionalizmus kapcsán ütközik a jelenkori kutató.⁵⁰ A 19. századi harcos európai nacionalizmus dialektikus fejlődésének menetében – ami elvezet „a hazának a nemzetállam fennhatósága alá rendelt országgal való azonosításához”⁵¹ Zempléni András e három kifejezés elkülönülésére és részleges egybecsésére helyezi a hangsúlyt: *haza, ország, állam*. Az utóbbi a 19. század közepén keletkezett. A két előbbi viszont a középkorba vissz bennünket vissza. A *haza* főnév – melynek alapja a *ház* szó – 1372-1448 között tűnik fel. Négy fő jelentése van: a ház; a születési és lakóhely; az ugyanazon a politikai területen élő és egyazon törvények hatálya alá tartozó polgárok közössége; az ország és állandó lakói. Az ilyenformán meghatározott magyar *haza* fogalomnak erőteljes, ugyanakkor elmosódott területi tartalma van. Erőteljes, mivel a hazára mint „végső nyugvóhelyre”, egyfajta „bölcshírra” gondoltak.⁵² Elmosódott és váltakozó érvényű is azonban – ahogyan eredetileg ugyanilyen a saját és a közös haza is –, ugyanis a *haza* területi jellege soha sem az *állam* és az *ország* konkrét határaiból adódott. Az *ország* szó eredetileg (*urszág* formában) a magyar törzsfőnökök (*úr*) hatalma alá tartozó területet jelölte. A királyság megalapítása után jelentése erről az első területről értelemszerűen áttevődött egy másikra, a *regnum*ra, amely eleinte egyedül a király uralmi körzete volt, majd pedig a királyság rendjeié, melyeknek az uralkodó volt a feje. A kifejezés pontos területi utalást tartalmaz; a modern szókincsben (Magyar)országot jelöli, melyet a legújabb korban területének a nemzethez való tartozását megerősítendő „országjárásra” indult Szentjobb (Szent István kezének ereklyéje) útvonalának az állomásai szimbolikusan kijelöltek.⁵³

Az első keresztény király földi maradványainak fölhasználása megérdemel egy rövid visszatekintést, hogy megragadhatassuk a mai nemzeti megnyilvánulások középkori gyökereit. Ez a vizsgálat – a hagiográfiai szövegekre vonatkozó újabb tanulmányokból kiindulva – csak a magyar *regnum* szakralizációjának Árpád-kori folyamatát érinti. A hagiográfiai szövegek a 11-13. század során szerkesztett magyar elbeszélő források között rendkívül fontos helyet foglalnak el.⁵⁴ Az első magyar hagiográfiai mű megszületése az 1083-as első, ünnepélyes szentté avatásokhoz kapcsolódik. Ezek ösztönzője I. László (1077-1095) volt, aki azt követően került hatalomra, hogy legyőzte a törvényes királyt, Salamont, s arra törekedett, hogy uralkodását az ország keresztény gyökereit dicsőnybe vonó öt nagy szent: Gellért, a mártír püspök, András-Zoerard és Benedek remeték, főként pedig az uralkodó dinasztiahoz tartozó István és fiatalon elhunyt fia, Imre révén szilárdítsa meg. Magát Lászlót szintén szentté avatták 1192-ben, ily módon gyarapítva a szent királyok sorát, akik a magyar haza

⁴⁹ Szűcs 1985. 105.

⁵⁰ Zempléni

⁵¹ Zempléni 152.

⁵² Zempléni 142.

⁵³ Zempléni 144.

⁵⁴ Jó kritikai bevezető található a magyar szentek legendáihoz Klaniczay Gábornak és Madas Editnek közöszönhetően az alábbi kötetben: *Hagiographies. Histoire internationale de la littérature hagiographique latine et vernaculaire en Occident des origines à 1550*. II. Főszerkesztő: Guy Philippart. Turnhout, 1996. 103-160. (a továbbiakban: *Hagiographies*)

szakralizációs folyamatának voltak biztosítékai. Őket követték a királyi vérből származó női szentek: Erzsébet, II. András leánya, akit 1235-ben nem kimondottan magyar, hanem inkább birodalmi összefüggésben kanonizáltak, majd pedig Margit (1242-1271), akit hosszú időn keresztül nagy tiszteletben részesítettek, szentté azonban csak 1943-ban avattak. Az Anjou-dinasztia, amely Károly Róbert (1301-1342) révén az Árpádokat követte, hathatós politikát folytatott a magyar szentek kultuszának terjesztése érdekében, akiknek képei az ország templomainak a falait díszítették. Ekkoriban készült el egy királyi legendárium olyan módon, hogy Jacobus de Voragine *Legenda aurea*jához kiegészítést fűztek, mely magában foglalta a három kanonizált magyar királyi személyt, Lászlót (július 27.), Istvánt (augusztus 20.) és Imrét (november 5.), akik a bölcs öreg (István), a harcos (László), valamint a kegyes ifjú (Imre) jellegzetes alakjának feleltek meg.⁵⁵ A *Magyar Anjou Legendárium*, amely kétségkívül Károly Róbert kívánságára készült, mindehhez hozzáfűzi még Demeter, Gellért, Anjou Lajos legendáját; idővel ez a *Legenda aurea* hivatalos magyar függelékénc kialakulásához vezetett. Még az is bekövetkezik, hogy Jacobus de Voragine-t szemrehányással illetik, amiért „helytelenül cselekedett, mivel semmit nem írt sem Istvánról, sem Lászlóról, sem pedig Imréről”, és azt is megjegyzik, hogy jogosan nevezik „Voragine”-nak, mert „megette az összes magyar szentet”.⁵⁶ A 15. század végén jelenik meg a magyar szentek legendáriumának önálló kiadása, mint ősnymotatvány.⁵⁷

Klaniczay Gábor újabb kutatásai⁵⁸ a dinasztikus királyi szentség 11. század második felétől megfigyelhető felbukkanásával foglalkoznak; a jelenséget összehasonlító szempontból vizsgálja a szerző, ami alkalmas arra, hogy kiemelje mind a kívülről jövő hatásokat (az angolszász, az Ottó-kori, az orosz, sőt a Capeting modell), mind pedig az eredeti vonásokat. Az összehasonlító történetírás által a Karoling korszak vége és a 12. század közötti európai szakrális királyságról nyújtott tág keretben a magyar szent királyok legendái szolgáltatják – tökéletes összhangban az Ottóknak a szent császárnék és II. (Szent) Henrik császár személye körüli kísérleteivel – a mártíromságot nélkülöző király szentségének első meghatározását, aki hivatala miatt részcsül tiszteletben, s akinek a szakrális jellege öröklődhet is. Ezt a fordulatot leginkább Szent István különféle legendái jelzik, aki egyszerre térítő király, apostol és az egyházalapító, *miles Christi*, valamint a kereszténység védelmezője annak belső és külső elenségeivel szemben.

István *Legenda maior*ja, amely egykorú a szent király kanonizációjával, Magyarország keresztény hitre térítésének fontos helyet szán.⁵⁹ A szöveg a világ különböző részeinek megtérítésére való utalással kezdődik: sorra kerül Róma és a birodalom „monarchiája”, a különféle *regna, principatusok és provinciae* – egyetlen *patria*, egyetlen *natio* sem marad ki. Nem más ez, mint a *divisio apostolorum* jól ismert témájának egyszerű átvétele. A Pünkösödöt követő keresztény küldetést egy test kiterjedéseként ábrázolják, amelynek a tagjait a szentek, a fejét pedig Krisztus jelenti. A Krisztus–szentek tagolás meghatározza a feladatok megosztását a ke-

⁵⁵ Madas, E.: La légende dorée–*Historia Lombardica*, en Hongrie. In: Spiritualità e lettere nella cultura italiana e ungherese del Basso Medioevo. S. Gracciotti – C. Vasoli (Ed.). Firenze, 1995. 53-61. (a továbbiakban: Madas)

⁵⁶ A szójáték alapja az olasz *voragine* kifejezés, amely „fenekestlen mélységet”, illetve „telhetetlen bendőjű embert” jelent – A Ford..

⁵⁷ Madas 59-60.

⁵⁸ Klaniczay, G.: Rex iustus. Le saint fondateur de la royauté chrétienne. Cahiers d'études hongroises, 8. 1966. 34-58. (A tanulmány részben a szerző kiadatlan értekezésének egy fejezetére épül: Rois saints et princesses bienheureuses. Modèles de sainteté dynastique en Europe centrale; L'image chevaleresque du saint roi au XIIe siècle. In: La royauté sacrée dans le monde chrétien. Bilan et perspectives. A. Boureau–C. S. Ingerflom (Ed.). Paris, 1992. 53-62.; lásd még a szerző által írott részt a Politik und Heiligenverehrung című több szerző által készített munkában (lásd a 3. sz. jegyzetet).

⁵⁹ *Legenda maior sancti Stephani*. SRH II. 377-392.

reszténység terjesztésében: a világ Krisztus alárendeltje, míg a szentek azokkal a területekkel foglalkoznak, melyekért felelősséggel tartoznak az utolsó ítélet napján, miképpen ezt Nagy Gergely egyik bibliamagyarázatában megfogalmazta.⁶⁰ A Karoling korszakban Alcuin klasszikus módon tárgyalta a problémát, midőn felsorolta a szentek különféle „hazáit”: „Péterét és Pálét Rómában, Ambrosiusét Milánóban, a thébai légio szentjeit Agaune-ban, Hilariusét Poitiers-ban, Mártonét Tours-ban, Dénesét Párizsban és Remigiusét Champagne-ban”.⁶¹ Egy évszázaddal később, vagyis a 9. században a *divisio apostolorum* ünnepe a Krisztus igéjét hirdetőket szétválásában szentesíti az egyház egységét. Az apostolok különválásának történetéről kezdetben az apokrif *Apostolok cselekedetei* számolt be. Kanonikus formáját csak Sevillai Izidort adja meg *De ortu et obitu patrum* című művében,⁶² később pedig egyháztani szükségleteknek megfelelően javították ki és alakították át. Magyarországon az apostolt a királlyal azonosították, és az evangelizáció előrehaladása összemosódott az egész nép vándorlásával. István *Nagyobbik legendája* lefesti a pogány magyarokat, akiket az isteni gondviselés vezérel, hogy megfénnyítsék a keresztényeket; elhagyják természetes *sedeseiket*, hogy elnyerjék „hazájukat” Pannóniában, amely azonban csak a keresztény hitre térés után válik igazán azzá. Adalbert, a hittérítő megkereszteli az *alumpni patriaet*, s csak ekkor nyeri el nevét a kiválasztott föld is: Magyarország (*lux in Hungaria*).⁶³ Figyelemre méltó az a kettős minősítés, amellyel a szerző eljár: a *patria* mellett megtalálható a *regnum Pannonicum* is;⁶⁴ a keresztény Árpád-házi uralkodók egész politikai építőmunkája e két terminus összeegyeztetéséből áll.

A *Legenda* és az István dicsőítésére írott liturgikus szövegek lehetővé teszik, hogy meg lehetőséget részletességgel nyomon kövessük a keresztény tér eszmei létrehozásának módozatait. A *De sancto Stephano* című szentbeszéd a 9. zsoltár 21. verssorára való utalással (*Constitu Domine legislatorem super eos*) beszél a „pogány” magyarok megtérését, akik szent királyuknak, apostoluknak és törvényhozójuknak köszönhetően válnak „emberekké”.⁶⁵ Az *Intelmek*ben az uralkodó arra tanítja fiát, hogy az etimológia kényszerítő ereje folytán a *rex* címhez kapcsolt *augustus* jelző kötelezi a királyt, hogy növelje (*augere*) az egyházat, ami azt jelenti, hogy hivatalából adódóan a királyság és a *christianitas* kiterjesztésén kell fáradoznia.⁶⁶ A *Legenda maior* pedig az egyházszervező király tetteinek bemutatására törekszik. Tíz püspökséget alapít, valamint egy érsekséget, az esztergomit; uralkodása alatt mindenütt virágoznak a templomok, káptalanok és a kolostorok; a Szentlélektől megérintve sok pap elhagyja „*sedes propriae*”-ját, hogy az apostol-király szolgálatába álljon.⁶⁷ A „Szent Hegy”-nek nevezett helyen (Pannonhalma) kolostort alapít, amelyet Szent Mártonnak, a főpapnak védelme alá helyez, aki a harcos és mártír Györggyel, a Szent Szűzzel és természetesen Krisztussal együtt védelmezi az országot.⁶⁸ A király Máriának ajánlja az országot, Krisztussal pedig „in ore, in corde et in cunctis actibus” azonosul.⁶⁹ Királyi levelek és diplomák tanúsítják a fejedelmi szándékot, mely a kereszténnyé válás útjára lépett területnek relikviák megszerzése révén

⁶⁰ Homiliae in Evangelia. I. 17., 17. PL. 76. col. 1148.

⁶¹ Vita Willibrordi. 32., MGH. SRM. 7. 139.

⁶² Kiadja: C. Chaparro Gomez, Paris, 1985. c. 80. 215-217.

⁶³ SRH II. 380.

⁶⁴ SRH II. 381.

⁶⁵ Sermo 102 De sancto Stephano. In: Sermones compilati in studio quinquecclesiensi in regno Hungariae. Kiadja: E. Petrovich–P. L. Timkovics. Budapest, 1993. 216-219.

⁶⁶ SRH II. 622.

⁶⁷ SRH 683.

⁶⁸ SRH 383. Pannonhalmára lásd Mons sacer 996-1996. Pannonhalma ezer éve. I-III. Pannonhalma, 1996., valamint: Mille anni di storia dell'archiabbazia di Pannonhalma. Roma – Pannonhalma, 1997.

⁶⁹ SRH II. 381. (a Kereszt, a Szűz, Márton és György védelme alá helyezett királyság); SRH 387. (a királyság Szűz Máriának ajánlása); SRH 392. (a királynak Krisztussal való azonosulása).

történi megszentelésére irányult. István a cluny-i Odilon apáthoz intézi kérelmét;⁷⁰ László Monte Cassinóhoz fordulva próbál Szent Benedek maradványaihoz hozzájutni;⁷¹ uralkodása alatt a garamszentbenedeki kolostor megszerzi a Szent Vér egy ereklyéjét.⁷² Szempontunkból azonban fontosabb a hazának a király testével való megjelölése. A magyar egyházi keretek kiépítésének a felidézéséhez bevezetesként, valamint Egyház (a hívők közössége) és egyház (az épület) beszédes összekeverésével az Istvánról szóló *Legenda maior* leírja, hogy a szent gyakran leborult a „szent egyház” (*domus sancte ecclesie*) földjére.⁷³ A „haza bajnoka”-ként magasztalt László egy testet alkot a magyarok földjével. 13. században keletkezett legendája⁷⁴ kifejti, hogy az első keresztes hadjáratban résztvevő fejedelmek a keresztény sereg vezérévé választották a királyt – a döntés megvalósulását azonban az uralkodó betegsége és azt követő halála megakadályozta. A 15. század végén Laskai Osvát egy Szent László tiszteletére írott szentbeszédében kiemelte, hogy Isten a magyaroknak adományozta a szent király testét, és nem engedte, hogy idegen királyságban porladjon szét.⁷⁵ A Szent László-legendában leírt *post mortem* csodák helyszínéül egyaránt szolgálnak az ország szíve és a környező területek, ami azt sugallja, hogy az uralkodónak mintegy kötelessége védelmezni a haza környékét.⁷⁶ Végezetül fel kell hívni a figyelmet arra az igazságszolgáltatási szerepkörre, amelyet László nagyváradi sírja – „a középkori magyar istenítéletek kiváltságos helye”⁷⁷ – töltött be.

A magyar *regnumot* a középkor során végig István területi szervezésével azonosították. A legendák őt, és még inkább Lászlót, a magyar *patria* védelmezőiként mutatják be, s e hazát a *christianitas* előőrseként elhelyezkedő *regnum* kiterjesztése eszközeként, valamint a missziós tevékenység, így a kunok megtérítésére törekvő dominikánusok és ferencsek 13. századi vagy még inkább, az 1230-as években a *Magna Hungaria*ban, a nemzet bölcsőjében maradt magyarok megkeresztelésére elindult dominikánus Julianus térítő útja kiindulópontjának tekintették. Hasonló határvidéki szerep magyarázza a mongol, majd pedig a török fenyegetéstől kezdődően a királysághoz társított „kapu” (*ostium*), illetve „kulcs” képét. Az „ellenünk” irányuló fenyegetés az egész kereszténységre veszélyt jelent, miként ezt IV. Béla is állítja 1254-ben IV. Ince pápának írott levelében.⁷⁸ A periféria és a centrum közötti kapcsolatok sürűbbé válásának figyelemre méltó jelensége során a kapu határozza meg az egészet. 1448-ban a humanista Vitéz János – előbb váradi püspök, majd esztergomi érsek – a törökök által fenyegetett Magyarországról úgy beszél, mint „Európa köldökéről”.

Ennek ellenére a Magyar Királyság a középkor folyamán nem mosódott össze a keresztény hazával, mint ahogy erre az időről-időre eretnekjeitől és zsidóságától megtisztított Capting építmény törekedett. Magyarország kezdettől fogva nyitott volt az idegenek felé. Az *Intelmekben* István aláhúzza a befogadás értékét: „Mert amiként különb-különb tájakról és tartományokból jönnek a vendégek, úgy különb-különb nyelvet és szokást, különb-különb példát és fegyvert hoznak magukkal, s mindez az országot díszíti, az udvar fényét

⁷⁰ Györfly, G.: *Diplomata Hungariae Antiquissima (1000-1131)*. Budapest, 1992. 110-111. (a továbbiakban: Györfly)

⁷¹ Györfly 272.: „ut de sancti Benedicti reliquiis aliquid nostre dirigas patrie”.

⁷² Török J. – Legeza L. – Szacsavay P.: *Bencések*. Budapest, 1996. 105.

⁷³ SRH II. 382.: „frequenter pavimento adherens domus sancte ecclesie”.

⁷⁴ *Legenda sancti Ladislai regis*. SRH II. 515-527.

⁷⁵ Osvaldus de Lasko: *Biga salutis, Sermones de sanctis*. Haguenau 1494. sermo 48 (De sancto Ladislao rege, 1): „Eccc piissimus Deus ex immensa miseratione tam preciosa margarita, corpore scilicet beati Ladislai Hungaros voluit dotare, nolens in alieno regno dissolvi”. Köszönettel tartozom Madas Editnek, amiért felhívta a figyelmemet e szövegre.

⁷⁶ SRH II. 527.

⁷⁷ *Hagiographics* 120.

⁷⁸ Berend T., N.: *La sacralisation de l'espace hongrois au XIIIe siècle*. A CNRS műhelyei által szervezett kerckaszal beszélgetésen elmondott, kiadatlan előadás („La spatialisation du sacré dans le Moyen Âge occidental”, Auxerre, 1997. március 1.)

emeli, s a külföldiket a pöffeszkedéstől elrettenti. Mert az egy nyelvű és egy szokású ország gyenge és csendő.”⁷⁹ Kezdetből fogva laktak zsidók és muzulmánok a királyságban. Az 1140-es évektől itáliai és szász telepések nyertek bebocsátást. A tatárjárást (1241-1242) követően a kunok és jászok véglegesen megtelepedtek a Duna-Tisza közén és a katonai szolgálattal cserében kiváltságokban részesültek. Mindannyian intézményes kisebbséget alkottak, hozzájárulván ahhoz, hogy a magyar *regnum* sok etnikumú, multikulturális és több vallású társadalommá váljék. Miként Berend T. Nóra újabb kutatásai is kimutatták, ezek az etnikai „szigetek” hosszú időn keresztül nem okoztak komoly problémát.⁸⁰ A 11-12. században ritkák a muzulmánok erőszakos megtérítésére irányuló kísérletek, s ismeretünk szerint a zsidók kiűzésére is csak egyszer került sor, amit azonban gyors visszatérés követett az 1360-as években. A IV. lateráni zsinat által kívülről erőltetett elkülönítés és a II. András uralkodása alatt megkötött beregi egyezmény (1232), amelynek az volt a célja, hogy a zsidókat és muzulmánokat megkülönböztető jelekkel válasszák el a keresztényektől, erőteljes passzív ellenállásba iktatózott. A kunok megtérítése lassan haladt előre (csak a 15. századra vált teljessé); identitástudatuk igen erős maradt az egész középkor folyamán. Úgy tűnik, hogy a török támadásokig kellett várni arra, hogy a királyság szívében meglevő felekezeti különbségek negatív színezetet kapjanak. *Gemma fidei* című műve bevezetőjében Laskai Osvát a sokszínűségről beszél, amely a királyságot emészti, s azokról a vesztélyekről, melyek ebből fakadóan a határokat fenyegetik. A *regnum* belsejében a *gens hungarica* nagy lélekszámú, kiváló tulajdonságokkal rendelkezik és domináns helyzetben van; „az övével megegyező rítust követő” népekkel lakik együtt: szlávokkal, teutonokkal és szászokkal, azonban „szkizmatikusokkal” és „eretnekekkel” is: görögökkel, vlachokkal, örményekkel, bulgárokkal, valamint az „álmok” zsidókkal. A határokon vissza kell vernie a fenyegetéseket: északon az ördögi huszita Csehországot, délen pedig a „kegyetlen és tisztátalan lelkű” *gens Mahumeticá*cét, mely nép arra törekszik, hogy felfalja és bekebelezze a hithű katolikusok testét és lelkét.

Végezve a korai magyar hagiográfiai irodalom jelentősebb szövegeinek gyors áttekintésével, valamint a magyar *regnum*ra vonatkozó, említett tanulmányokra támaszkodva, egyúttal azonban a *patria* fogalmát tárgyaló összefoglaló munkára is várva,⁸¹ előre lehet bocsátani azt a hipotézist, miszerint a *regnum* és a *patria* kifejezés a kezdetektől az 1500-as évek fordulójáig fokozatosan az elkülönülés irányába fejlődött. Az Árpád-kori politikai szervezés első szakaszában a *patria* kizárólagosan a megkeresztelt magyarok, valamint a kereszténység bővülése által ide vonzott külföldiek lakóhelyét jelentette. A kifejezés jelentése azonban ekkoriban gyakran fedte a *regnum*-ét, így például a királyi oklevelekben, amikor a törvény alkalmazásának és a szokásjog gyakorlásának a teréről volt szó. Úgy tűnik, hogy két tényező játszott közre abban, hogy a Franciaországban folyó Capeting politikai szervezéssel ellentétben a két terminus nem olvadt össze egymással. A *patriát*, a kereszténység kezdeti terjedéséhez kötődő fogalmat nem lehetett teljes mértékben alkalmazni a *regnum*ra, amely olyan jelentős kisebbségeket is magában foglalt, amelyek nem voltak integrálhatóak az egyházba. A *patria* azonban, István területi szervezésén túl, a kereszténységnek a *regnum* határaitra való kiterjesztésére is utalt. A török támadások és a *regnum*nak a mohácsi vereséget követő megosztottsága pedig éppen ellenkezőleg, arra kényszerítették, hogy a különvált részekre az elvesztett *patria communis* alkotóelemeit jelentő *patriae propriae* fogalmát alkalmazzák.

Fordította: Kordé Zoltán

⁷⁹ SRH II. 625. (Kurecz Ágnes fordítása.)

⁸⁰ Berend T., N.: Medieval patterns of social exclusion and integration: the regulation of non-Christian clothing in the thirteenth century Hungary. *Revue Mabillon*, 8. 1997. 155-176.

⁸¹ Egy ilyen jellegű tanulmányhoz sok anyagot szolgáltatnak a középkori magyar latinság szótárának feldolgozás alatt levő cédulái; a munkálatok a Magyar Tudományos Akadémia keretén belül folynak. Köszönettel tartozom Szovák Kornélnak, hogy a rendelkezésemre bocsátotta e cédulákat.

IOGNA-PRAT, DOMINIQUE

The Christian making of political space (Bibliographical sketch)

With its starting point in Ernst Kantorowitz's article and in recent literature on the subject, the paper attempts to discuss the mediaeval history of belonging to a national territory on the basis of a particular viewpoint, the regionalization of ecclesiastical matters in the mediaeval West. Investigating the ancient, Roman antecedents, the author accepts Yan Thomas's definition on the close relationship between local home (*patria propria*) and the Roman homeland (*patria communis*). In this sense, the Roman homeland is a space that blends the place of origin, the local homes meaning the homes of ancestors, as well as differences. The early Middle Ages preserved *pater propria*, identified with the place of birth, living, and burial, and *patria communis*, which referred to the Carolingian empire and then to territorial monarchies. *Patria* gradually assumed a Christian meaning, signifying to a growing extent *patria christianorum*. Following that, the paper examines the beginning of the concept of *patria* in the context of Capetian France and the mediaeval Kingdom of Hungary. The Kingdom of France had gone a long way from the coronation of Hugo Capet in 987 to the canonization of Saint Louis IX in 1298. As a result, with the help of ecclesiastics, the person of the king became sacred, and was given the epithet "most Christian". *Patria communis*, on the other hand, assumed the meaning of the Kingdom of France and later that of *res publica christiana*. In contrast, the Kingdom of Hungary was never identified with the Christian homeland, it was always open to foreigners. As a result of the Turkish attacks, however, denominational differences, feelings against those of other religions, increased. The concepts of *regnum* and *patria* developed towards separation from the beginnings to the 1500s. Christian *patria* could not be completely applied to the *regnum* because the latter included significant minorities that could not be integrated in the Church. Instead of the lost *patria communis*, the parts separated after the disastrous battle at Mohács in 1526 were compelled to think in terms of the concept of *patria propriae*, meaning the components.

PIERRE MONNET

A középkori *Patria* Németország vonatkozásában, birodalomszervezés és regionális tudatformák között¹

Kritikai és historiográfiai megjegyzések

Az alábbi kritikai és könyvészeti, illetve problémafelvető gondolatok egyetlen szó, a *patria* körül forognak, vagyis egy olyan fogalom körül, amely nagyon sajátos szerepet játszott a középkor szókincsében, bár e szerep különbözött azon korszakok és földrajzi helyek szerint, amikor és ahol a terminus használatban volt.² Terminológiai megközelítésről van tehát szó, amely azonban egyúttal fenomenológiai jellegű is, azaz a *patria* kifejezés különböző jelentéseit és azokat a dolgokat vizsgálja, amelyeket jelölt, legyenek bár azok valódiak vagy képzeletbeliek. A terjedelem korlátozottsága miatt nem lehet arról szó, hogy ez alkalommal teljes értékű meghatározásra törekedjünk, a hosszú középkor ugyanis szándékosan játszott a szó többértelműségével, amely egyszerre, illetve felváltva vonatkozott a szűkebb értelemben vett születési és származási helyre, de az azonos jogú, helyenként azonos nyelvű³ vagy történelmi közösségek nagyobb területére, valamint a kereszténység még szelencebb egyetemességére, végül a közösséget vagy e különböző kiterjedésű térségeket irányító fejedlem, sőt király területére is.⁴ Ugyanakkor a *patria* fogalma – a források tanúsága szerint – régóta összekötve térbeli és érzelmi tényezőt hozzájárulhat annak átgondolásához, vajon mi határozta meg és

¹ Ezeknek az észrevételeknek egy része két előadásban már megfogalmazódott, amelyek a Dominique Iogna-Prat által „La spatialisation du sacré dans le Moyen Age occidental” címen szervezett munkacsoport kerekasztal-beszélgetései során hangzottak el. Az első rendezvényre 1997. február 28-án került sor Auxerre-ben, a másodikra 1997. május 20-án a Collegium Budapest keretében. Összinté köszönetemet szeretném kifejezni Dominique Iogna-Pratnak, amiért csatlakozhattam a csoporthoz, illetve rendkívül világos megjegyzéseiért és tanácsaiért. – Ezúton is szeretnék köszönetet mondani Kiss Gergelynek a fordításhoz nyújtott segítségéért (*A ford.*)

² Werner, K.-F.: Volk, Nation. In: *Geschichtliche Grundbegriffe*. VII. O. Brunner-W. Conze-R. Koselleck (Hg.). Stuttgart, 1992. 171-281. (a továbbiakban: *Geschichtliche Grundbegriffe*)

³ Schnell, R.: Lateinische und volkssprachliche Vorstellungen. Zwei Fallbeispiele (Nationsbewusstsein, Königswahl). In: *Latein und Volkssprache im deutschen Mittelalter (1100-1500)*. N. Henkel – N. F. Palmer (Hg.). Tübingen, 1992. 123-141.

⁴ Schmidmüller, B.: *Nomen Patriae. Die Entstehung Frankreichs in der politisch-geographischen Terminologie (10-13 Jahrhundert)*. Sigmaringen, 1987. (a továbbiakban: Schmidmüller 1987.); Eichenberger, Th.: *Patria. Studien zur Bedeutung des Wortes im Mittelalter (6-12 Jahrhundert)*. Sigmaringen, 1991. (a továbbiakban: Eichenberger) (Lásd még az alábbi ismertetéseket: Wenskus, R. *Göttingische Gelehrte Anzeigen*, 245. 1993. 237-253., Monnet, P.: *La patrie au Moyen Age. Moyen Age*, 100. 1994. 445-449.) A két mű a H. Beumann és W. Schröder által irányított sorozatban jelent meg: *Nationes. Historische und philologische Untersuchungen zur Entstehung der europäischen Nationen im Mittelalter*. A kutatócsoport munkájára és a sorozat kiadványaira vonatkozóan lásd Beumann, H.: *Zur Nationenbildung im Mittelalter*. Aus der Bilanz eines Forschungsschwerpunktes. *Geschichte in Unterricht und Wissenschaft*, 10. 1998. 487-593.; Ehlers, J.: *Sentiment impérial, monarchie et régions en Allemagne et en France pendant le haut Moyen Age*. In: *Identité régionale et conscience nationale en France et en Allemagne du Moyen Age à l'époque moderne*. Kiadja: J.-M. Moeglin-R. Babel. Sigmaringen, 1997. 15-26. (a továbbiakban: Moeglin-Babel)

azonosította a területet a középkorban. Ha figyelembe vesszük, hogy e meghatározás a középkorban elsősorban a dinasztian, a jogon, a történelmen keresztül valósult meg,⁵ akkor megállapíthatjuk, hogy a *patria* fogalma fejlődése során és összetettsége révén képes volt kisebb-nagyobb mértékben vegyíteni e három elemet.

A jelen értekezés az e tárgykörben rendkívül bőséges újabb német történelmi szakirodalom eredményeire épülő elemzésen alapszik. Lehetőséget nyújt ily módon egy másfajta kitekintésre, melyet a régi *patriának* egy földrajzi területen, Németországban kialakult felfogása tesz lehetővé. E területet – amelyet a központi hatalom csak kivételes alkalmakkor tudott egy-egybe vonni és ott a különbségeket tompítani – régóta a területiális és a regionális valóság alakította.⁶ Ez a történelmi fejlődés kétségtelenül hatást gyakorol a német történészek problémálatására és kérdésfeltevésére, akiknek szerencsére sikerült megrajzolniuk egy olyan képet, amely tükrözi az összetett múltat. Munkájuk során azonban a *patria* fogalma olyan jelentésárnyalatot és funkciót kapott, amely különbözik attól, amit a franciák alakíthatnak ki,⁷ ez adja a Dominique Iogna-Prat becses közreműködésével készült és itt közzétett két tanulmány érdekességét.

E „német” résznek fenntartott egység, amely tehát a császárság kiépítése és a regionális azonosságtudatok között fejlődött, a középkori Birodalom germán lakosságú országhajóságainak a megfigyelésén alapszik. E birodalmat egyetemes törekvések vezérelték, ugyanakkor egy olyan politikai szisztémába volt beszorítva, amelyet a választás, három királyság közötti széttagolódás és a római koronázás jellemez; mindez egy olyan térben, melyet a szétaprózódást és a területi széttagolódást elősegítő folyamatok szeltek keresztül. Erre természetesen máshol is találunk példát, ebben az esetben azonban a folyamatok végezetül el sodorták magát a Birodalmat is.⁸ Előjáróban még egy utolsó megjegyzést kell tennünk: a német történészek igen gyakran összekötötték és összekötik a *patria*-fogalom alkalmazásának, jelentésének és értelmezésének a kérdéskörét az arról való elmélkedéssel, hogy mit jelentett a nemzet és a nemzeti érzés megnyilvánulása a középkori Birodalomban. A terület jelölésére és érzelmi megragadására szolgáló nyelvi eszközöket és módozatokat érintő vizsgálatok Németországban kialakították azt a módszert, melynek segítségével hozzá lehetett kezdeni a nemzet kialakulásának és fejlődésének nehéz elemzéséhez a középkortól kezdődően. Ezt tudva már senki nem lepődik meg azon, hogy milyen jelentős 1989 óta azoknak a munkáknak a száma, amelyek e problémával foglalkoznak.⁹

A német történészek, hogy választ adjanak, a *patria* pontosan megfogalmazott kérdését úgy kezelték, mint egy kulcsot, amely rávilágít a nacionalizmus előtti nacionalizmusra, azaz

⁵ Moeglin, J.-M.: Les ancêtres du prince. Propagande politique et naissance d'une histoire nationale en Bavière au Moyen Age (1180-1500). Genève 1985. (a továbbiakban: Moeglin)

⁶ Moraw, P.: Bestehende, fehlende und heranwachsende Voraussetzungen des deutschen Nationalbewußtseins im späten Mittelalter. In: Ansätze und Diskontinuität deutscher Nationsbildung im Mittelalter. Szerkesztette: J. Ehlers. Sigmaringen, 1989. 99-120. (a továbbiakban: Ehlers 1989.)

⁷ Brühl, C.: Naissance de deux peuples. Français et allemands (IXe-Xe siècles). Paris, 1994.

⁸ Moraw, P.: Von offener Verfassung zu gestalteter Verdichtung. Das Reich im späten Mittelalter. Berlin, 1985. Isenmann, E.: Kaiser, Reich und deutsche Nation am Ausgang des 15. Jahrhunderts. In: Ehlers 1989. 145-246.

⁹ Ehlers, J.: Die deutsche Nation des Mittelalters als Gegenstand der Forschung. In: Ehlers 1989. 11-58. Néhány újabb bibliográfiai összefoglalás: Ehlers, J.: Was sind und wie bilden sich *nationes* im mittelalterlichen Europa (10-15 Jahrhundert)? Begriff und allgemeine Konturen. In: Mittelalterliche nationes – neuzeitliche Nationen. Probleme der Nationbildung in Europa. Szerkesztette: A. Bues – R. Rexheuser. Wiesbaden, 1995. 7-26. (a továbbiakban: Bues – Rexheuser); Schneider, B.: Reich – Volk – Nation: Die Entstehung des deutschen Reiches und der deutschen Nation im Mittelalter. In: Bues – Rexheuser 73-102.; Ehlers, J.: Mittelalterliche Voraussetzungen für nationale Identität in der Neuzeit. In: Nationale und kulturelle Identität. Szerkesztette: B. Giesen. Frankfurt am Main, 1996.³ 77-99. Stauber, R.: Nationalismus vor dem Nationalismus? Geschichte in Unterricht und Wissenschaft, 47. 1996. 139-165.

a nemzeti és azonosság érzés középkori megjelenésére.¹⁰ Magától értetődik, hogy az a sajátos kapcsolat, amely a német történészeket hazájuk jelenkori történetéhez fűzi, részben meghatározza a vitákban elfoglalt álláspontokat, főleg a 19. és 20. századi két birodalomépítéssel kapcsolatban, melyek közül, mint az közismert, az utolsó katasztrófába torkollott. Meg kell jegyezni, hogy sem a középkori birodalom politikai szerkezetével kapcsolatos szavak, sem pedig annak természete nem segítettek a vita világosabbá tételében. Való igaz, hogy a nemzet, az azonosságérzés, az együttélés,¹¹ egyfajta *Wir-Gefühl* (mi tudat) vizsgálata során sok történész egyetért abban, hogy a *patria* fogalmát hasznos értelmezési kulcsnak tekintse, vagyis térbeli identitás-jelölőnek, olyan kifejezésnek, amely itt lehetővé tette, másutt viszont nem, hogy nemzeti érzés kössön össze egy területet annak fejedelmével és lakóival. Ez a töprengés egy olyan fogalomról, amely többé-kevésbé kapcsolódott a helyhez, a nyelvhez,¹² a nép kialakulásához¹³ és a terület elfoglalásához, az államnak a királyai által történő felépítéséhez (vagy fel nem építéséhez), valamint az ideológiához, amely ehhez segítséget tudott nyújtani. Nos, e töprengés csak tovább erősödött az 1990-es újragyegysítés óta,¹⁴ amely, ne feledjük, olyan háború utáni körülmények közepette ment végbe, amikor – igaz, a megosztottság által behatárolt keretek között – először történt meg az, hogy Németországban egy államot *Deutschland*nak neveztek,¹⁵ miközben a középkor óta nem volt egyenértékűség és megfelelés az állam és az uralkodó, az ország lakói és nyelvük megnevezése között.¹⁶ 962 óta csakugyan egy *Imperator Augustus Romanorum* állt az *Imperium* élén, a 12. század elejétől fogva pedig egy *Rex Romanorum* a *regnum* élén. Bár a 11. században kezd terjedni a *Tellus teutonum*, *Terra teutonica* vagy *Terra teutonicorum* kifejezés, ugyanakkor a *regnum teutonicorum*ot pusztán csak a pápa használta azért, hogy magát a császárt kisebbitse az invesztitúra harc során (bizonyos mértékig egyetlen résszel megnevezve az egészet).¹⁷ Ami pedig a nyelvet illeti, bár 800-at követően a *theodiscus* a frank nép germán nyelvet jelöli, s e szó hosszú időn keresztül mást jelentett mint *gentilis*, vagy ha úgy tetszik, mint nép; a *theodiscus*nak *teutonicus*szerű válását még nem világították meg teljes alaposággal a történészek és a filológusok.¹⁸ Ráadásul a *Teutonoci* szinte sohasem vonatkozott a Birodalomban stabilan megtelepe-

¹⁰ Moraw, P.: Vom deutschen Zusammenhalt in älterer Zeit. In: Werner, M.: Identität und Geschichte. Weimar, 1997. 27-59.

¹¹ Eggert, W.-Pätzold, B.: Wir-Gefühl und Regnum Saxonum bei frühmittelalterlichen Geschichtsschreibern. Weimar, 1984.

¹² Schnell, R.: Deutsche Literatur und deutsches Nationsbewußtsein in Spätmittelalter und Früher Neuzeit. In: Ehlers 1989. 247-319.

¹³ Schmidmüller, B.: Nomen gentis. Nations- und Namenbildung im nachkarolingischen Europa. In: Nomen et gens. Zur historischen Aussagekraft frühmittelalterlicher Personennamen. Szerkesztette: D. Geuenich-W. Haubrichs-J. Jarnut. Berlin-New York, 1997. 140-156.

¹⁴ Mittelalterforschung nach der Wende. Szerkesztette: M. Borgolte. München, 1995. (a továbbiakban: Borgolte)

¹⁵ Fried, J.: Der Weg in die Geschichte. Die Ursprünge Deutschlands bis 1024. Berlin, 1994. (Propyläen Geschichte Deutschlands.) Különösképpen a Bevezetés és a Végkövetkeztetés: Was heißt deutsch? 9-27., valamint Noch einmal. Was heißt deutsch? 853-860. (a továbbiakban: Fried) Az e kérdésekre Johannes Fried által adott válasz vitát gerjesztett a történészek között, melyet különösen Gerd Althoff lendített fel Von Fakten zu Motiven. Johannes Frieds Beschreibung der Ursprünge Deutschlands. Historische Zeitschrift, 260. 1995. 107-117. című írásában. Johannes Fried válaszáért lásd Historische Zeitschrift, 260. 1995. 119-130.: Über das Schreiben von Geschichtswerken und Rezensionen. Eine Erwiderung. Michael Borgolte felelete: Eine Anthropologie der Anfänge Deutschlands. Göttingische Gelehrter Anzeigen, 247. 1995. 88-102.

¹⁶ Werner, K. F.: „Deutschland“ szócikke a Lexikon des Mittelalters. Bevezetés. Col. 782-789. Moraw, P. „Reich“ szócikke Geschichtliche Grundbegriffe, V. 1984. 434-456 b.

¹⁷ Thomas, H.: Theodiscus–Diutiskus–Regnum Teutonicorum. Zu einer neuen studie über die Anfänge des deutschen Sprach- und Volsnamens. Rheinische Vierteljahrsblätter, 51. 1987. 287-302.

dett német népre, s a fontos politikai szövegek sem különítették el *Deutsches Landot* vagy *Deutsche Mannent*, valamint a *Deutsches Reichet*. A *Heiliges Römisches Reich deutscher Nation* elnevezés csak a 15. században, 1409-ben tűnt fel, s miután 60 évvel később hivatalosan is elismertté vált, véget vetett egy hiánynak, összekötve egymással a nyelvet, az országot és a nemzetet, amit majd a humanisták is magukévá tesznek.¹⁹

Mindenekelőtt arra volt tehát szükség, hogy a német történészek újból foglalkozni kezdjenek ezzel a fejlődéssel és ezzel az ellentmondásokkal, s hogy állást foglaljanak egy régi vitában, amely a lényegét tekintve a 19. századból eredt, és amely akörül forgott, hogy a Karoling Birodalom bukását követően az új birodalom létrehozása vajon egy már kialakult német nép műve volt-e, amely ugyan még népcsoportokra és törzsekre, *Stämmere* oszlott, de már rendelkezett saját, a Nyugati Frank Birodalom más népeitől eltérő identitástudattal. A korai néppé válás elmélete mellett szólna az egységes nyelv, valamint az olyan ismétlődő közös erőfeszítések, mint például az egyházi reform vagy a Nyugat-keleti pereménekek a betelepítése. Paradox módon azonban ugyanezt a népet, amelyik az elképzelés szerint megalkotta saját államát, ezt követően elárastotta, felemészttette, végső soron pedig megfojtotta egyetemes birodalomépítésének kezdeti sikere. E felfogás szerint a szétdarabolódás és az államgyengesége ellenére, amely hiányosságokat a klasszikus magyarázat lényegében az univerzalisztikus álmaik által vezetett uralkodók hibájának tudja be, s a pápa ellenállásának, valamint a többi fejedelem – különösképpen az „elmaradott nemzetet” elégedetten szemlélő francia király – érdekeinek tulajdonítja, dacára az újkori vallási megosztottság által felerősített szétforgácsolódásnak – amely e felfogás szerint a középkorban korábban elkövetett hibák eredménye –, mégis csak létezett folyamatosság a germán törzsek, a frank világ népcsoportjai, etnikai hercegségek és területi fejedelemségek, majd pedig a *Zollverein*, sőt a mai *Bundesrepublik* tartományai között.

Ma már nincs olyan szakember, aki elfogadná ezt az elméletet, időre volt azonban szükség az ettől való elszakadáshoz, valamint új elgondolások kialakulásához.²⁰ Olyannyira igaz ez, hogy Joachim Ehlers 1989-ben már leírhatta, hogy első alkalommal lehet minden további nélkül úgy felvetni a középkori német nemzet kialakulásának a kérdését, hogy a történetész társadalom ne háborodjon fel ezen.²¹ Egyszerűen véget kellett vetni a fejlődésben megkéscett nemzet avagy a nemzet kialakulását megakasztó Birodalom képzetének, félre kellett tenni azt az elméletet, amely ráadásul feltételezte egy eredeti német nemzet igazolhatatlan

¹⁸ Thomas, H.: Der Ursprung des Wortes theodiscus. *Historische Zeitschrift*, 247. 1988. 295-331.; Frenkisk. Zur Geschichte von theodiscus und teotonicus im Frankreich des 9. Jahrhunderts. In: Beiträge zur Geschichte des Regnum Francorum. Szerkesztette: R. Schiffer. Sigmaringen, 1990. 67-95.; Die Deutschen und die Rezeption ihres Volksnamens. In: Nord und Süd in der deutschen Geschichte. Szerkesztette: W. Paravicini. Sigmaringen, 1990. 19-50.; Das Identitätsproblem der Deutschen im Mittelalter. *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 43. 1992. 135-136.; Sur l'histoire du mot „Deutsch” depuis le milieu du XIIe siècle jusqu' à la fin du XIIIe siècle. In: Mœglin-Babel 27-35.

¹⁹ Münkler, H.–Grünberger, H.: Nationale Identität im Diskurs der deutschen Humanisten. In: Nationales Bewußtsein und kollektive Identität. Szerkesztette: H. Bering. Frankfurt am Main, 1994. 211-248. Nemrégiben jelent meg, elsősorban Ulrich von Huttenről: Die Schule des Tyrannen. Lateinische Schriften. Kiadja és fordította: M. Treu. Darmstadt, 1996. Lásd még: Ulrich von Hutten in seiner Zeit. Szerkesztette: J. Schilling. Kassel 1988.; Kreutz, W.: Die Deutschen und Ulrich von Hutten: Rezeption von Autor und Werk. München 1984.; Holborn, H.: Ulrich von Hutten. Göttingen, 1968.

²⁰ Werner, K. F.: Von Frankreich zur Entfaltung Deutschlands und Frankreichs. Ursprünge – Strukturen – Beziehungen. *Ausgewählte Beiträge*. Sigmaringen, 1984. E kötet a következő tanulmányokat tartalmazza: La genèse des duchés en France et en Allemagne (279-310), valamint Les duchés „nationaux” d'Allemagne au IXe et Xe siècles (311-328). Werner, K. F.: Völker und regna. In: Beiträge zur mittelalterlichen Reichs- und Nationbildung in Deutschland und Frankreich. Szerkesztette: C. Brühl-B. Schneidermüller. München, 1997. (Beiheft 24 der Historischen Zeitschrift) 15-44. (a továbbiakban: Brühl-Schneidermüller)

²¹ Ehlers, J.: Die deutsche Nation des Mittelalters als Gegenstand der Forschung. In: Ehlers 1989. 11-58.

létezését, mely állítólag többé-kevésbé a „germán” betöréseknek köszönhetően alakult ki. De fel kellett hagyni a német *Sonderweg* eszméjével is, avval a sajátos úttal, amely teret engedett mindenféle determinizmusnak és igazolási szándéknak, ezen kívül pedig olyan felfogást vallott, miszerint a többi európai ország története egyfajta *Normaler Weget*, szabályszerű utat képviselne.

Nincs alapvető különbség például a francia és a német nemzet létrejötte között; mindkét esetben hosszú és összetett folyamattal van dolgunk, amelyet csak a kor politikai, sőt vallási etikájára támaszkodva lehet megragadni.²² Ennek az etikának részét képezi a *patria* fogalma is, amennyiben ez utóbbi – egy adott pillanatban és különböző mértékben – elősegítette a valahová tartozás érzésének területi megfogalmazását. Joggal tűnik úgy, hogy ez a fajta gondolkodás Németországban előmozdította az ősi etnikumok mítoszával való leszámolást,²³ mivel a *regnák* kérdésére irányította a figyelmet, részletekbe menően elemezte a király-császárság dualizmus értelmét és alapjait, jellemezte Franciaország és Németország eltérő hagyományainak kezdetét, s vizsgálta a francia fejlődési modellt.²⁴ Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a történészek teljes egyetértésre jutottak volna egymással. Fontosabb ennél azonban az eredmény: a német nép történetétől különválasztott középkori *Reich* politikai történetének az újjászületése, miközben az előző maga is elvált Németország történetétől. Világossá vált ezáltal, hogy a folyamat során nem a természeti, térbeli, vér szerinti, területi vagy nyelvi adottságok voltak a leginkább meghatározó jellegűek. Ezek az adottságok valójában egy fokról-fokra történő építkezés termékei, s egy olyan politikai szándékba illeszkedtek (vagy éppen nem illeszkedtek) bele, amelynek kitervelője és irányítója nem egyedül az uralkodó volt, hanem a *Trägergruppen*, amelyek között a papok meghatározó szerepet játszottak, annál is inkább, mert hosszú időn keresztül ők képviselték az írásbeliséget, ők alkották meg a politikai szerződéseket.

A jelenkori német történetírásban a bevett kulcsfogalmak közül a *patria* termékeny vizsgálatok alapjává vált, kétségtelenül azért, mert Németországban szorosabb szálakkal kötődött a különböző vidékek kérdéséhez, s lehetővé tette a francia példával történő gyümölcsöző összehasonlítást. A kérdéskörrel foglalkozó német munkák egyik általános jellegzetessége ugyanis abban áll, hogy mindenk előtt a nyugati királyságra irányítják figyelmüket, amely a közös frank örökségből származott. Összefoglalásképpen el lehet mondani, hogy ennek az összehasonlításnak – melyet olyan történészek végeztek el, mint Joachim Ehlers, Bernd Schneidmüller, Thomas Eichenberger vagy Peter Moraw és Karl Ferdinand Werner – a mérlege az alábbi pontokban foglalható össze:²⁵

1. Az *Ostfränkisches Reich* királyai, majd császárai a meglévő közös alapok ellenére – hogy ti. nekik sincs több köziük a Karolingokhoz, mint a Capetingeknek – valójában előnyösebb indítást kaptak, mint a 10. századi Capeting uralkodók, de sokkalta homályosabb területi

²² Rapp, Fr.: Nationalbewußtsein und Religion im Spätmittelalter. Ein Vergleich zwischen Frankreich und Deutschland. In: Brühl-Schneidmüller 103-110.

²³ Az etnikumok kérdése akkoriban összekapcsolódott az ún. etnikai hercegségek problémájával. A *Stammesherzogtum* kifejezés nem létezik a korabeli forrásokban, amelyek, amikor például Szászországot vagy Bajorországot kívánják megnevezni, a karoling *regna* szót vagy ennek „népnyelvi” fordítását, a *riche*-t használják. Ez önmagában is bizonyítja, hogy itt nem a *Stamm*-ról, a „törzsről” van szó, amely az „etnikai” hercegségek alapját képezi; e hercegségek egyébként egyáltalán nem a közösségek történelmi, földrajzi, etnikai – természetes vagy empirikus – egyesítését szolgáló csoportjai, hanem sokkal inkább fikatív, mítikus alkotóelemek, amelyek egyesítésre is szolgáltak. Lásd Wenskus, R.: Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen gentes. Köln-Graz, 1961., 1977².

²⁴ Ehlers, J.: Methodische Überlegungen zur Entstehung des deutschen Reiches im Mittelalter und zur nachwanderzeitlichen Nationenbildung. In: Brühl-Schneidmüller 1-14.

²⁵ Ez a pontokba szedett összefoglalás kapcsolódik a Dominique Iogna-Prat által ugyancsak e számban a patria fogalmáról írott tanulmányhoz.

és szimbolikai összefüggések között.²⁶ Az itáliai távlat például clejtől fogva részét képezte a birodalmi „újjászületésnek”, a dinasztikus kérdés a kezdetektől alá volt rendelve a választási elvnek, ugyanis szükség volt a keleti *regna*: Bajorország, Frankföld, Szászország és Aleman-nia előkelőinek a majdnem szerződés jellegű hozzájárulására is.

2. Úgy tűnik, hogy a három [funkcionális – A ford.] társadalmi renddel kapcsolatos ideológia kevésbé terjedt el a Birodalomban, mindenesetre nem vált hasznára a királyi hatalomnak.

3. Beféjezetlen maradt a király személyének a felkenés általi liturgikus felszentelése. Pedig 936-ban, Ottó személyéhez fűződően megkezdődött a koronázásból eredő felségjogra vonatkozó teológia bizonyos elemeinek a kialakulása. Ezt a folyamatot megakasztotta a 962-es császárrá való szentelés, amely – úgy tűnt – lényegében megoldotta a problémát. Hamarosan azonban a Birodalomban a választás előzi meg a királlyá koronázást, amely máshol bonyolódott le, mint a kijelölés. Ráadásul a koronázás nem záróké, hanem csak a császárrá emelkedés egy lépcsőfoka, szükséges előfeltétele. Ez utóbbi pedig Rómában, kizárólag a pápa keze általi koronázás révén következhetett be. A választások és ellenválasztások, felszentelések és ellen-felszentelések elszaporodása természetesen nem kedvezett a hagiografikus értékek folyamatos biztosításának. Ha Franciaországban Szent Lajos kanonizációja a folyamat végét jelentette, a Birodalomban a szentté avatás csupán kiindulópont volt, mivel Nagy Károlyra vonatkozott, ráadásul vitatható módon, hiszen egy ellenpápa adott rá engedélyt.

4. Ahogy közeledünk a 13. századhoz, amely mégis csak annak a törekvésnek a csúcspontját jelenti, melyet az utolsó Staufenek fejtettek ki a császári hatalom szakralizációja érdekében, a király béketeremtő küldetése tovább vesztít eredeti értelméből és erejéből, utat nyitva így a béke és a jog területi szétaprózódásához és a ligák létrejöttéhez. Az uralkodó – sokkal inkább, mint valaha – csak egy fejedelem a többi közül; nem sikerül „kitörnie” a nemesség soraiából, s így megmarad a széthúzó erők középpontjának és játékának, sőt lázadások tárgyának, a koalíciók céltáblájának.

5. Fontos szerepe volt a térnek. A Német Királyságnak nem volt sem fővárosa, sem központja. Figyelembe kell venni azt is, hogy a Birodalom nem adottság, hanem a változó térben (a Kelet betelepítése) zajló történelmi folyamat. A Birodalom politikai összetevői szüntelenül változtak: az Arles-i Királyság megszerzése a 11. században, Csehországnak királysággá történő átalakítása a 12. század végén, amely királyság azonban egy választófejedelem uralma alá tartozott. A politikai-földrajzi tényezők is változnak: míg az Ottók és a Száli dinasztia idején Szászország és Frankföld a királyhoz közel álló hercegségeknek (*königsmah*) számítottak, addig a 13-15. században eltávolodtak tőle (*königsfern*). Ezzel szemben Svábföld és Bajorország ellenkező irányú utat tett meg.

6. A Capeting *patria communis* franciaországi tökéletes kimunkálásának „szent” pillanata kronológiai szempontból a Birodalom vonatkozásában a kudarcok, a birodalmi hitszakadás, a királyi hatalom kézzelfogható hiánya, az uralkodói befolyásnak a királyi jogkörök széleskörű felosztása miatt történő visszaszorulása időszakának, valamint azon korszaknak felel meg, amikor a birodalmi egyház rendszer (*Reichskirchensystem*) szétrozdelt.²⁷ A Birodalomban nem alakult ki olyan viszonyosság a monarchia és a dinasztikus elv között, hogy az megfeleltesse egymásnak a felségjog, a legitimitás és a kormányzat mozgásterét, miként az Franciaországban megvalósult.

7. A Birodalomban nem tapasztalható olyan jellegű összehangolt terminus-használat, mint amilyen Franciaországban egysíttette egymással a *regnum Francorum*-ot, *rex Franciaet*, *lingua* és *natio gallicanat*... A germán nyelv, a *theodisca*, a „nép nyelve”, a *regnum* viszont a *Teutonicorum* mellett áll, miközben nem létezik *gens Teutonicorum*, léteznek viszont *regna*

²⁶ Ehlers, J.: Die Entstehung des Deutschen Reiches. München 1994.

²⁷ Schimmelpfennig, B.: Könige und Fürsten, Kaiser und Papst nach dem Wormser Konkordat. München, 1996.

Saxoniae vagy *Alemaniae*. Az *Imperium* mellett egyébként mindig *romanum* áll, 1254-től pedig *sacrum romanum Imperium* a Birodalom neve, anélkül, hogy a 15. századot megelőzően a német jellegről (*deutscher Nation*) említés történe. E tekintetben az első utalás csak 1409-ből való. Minden úgy játszódtott le, mintha az investitúraharc és a két főpap közötti küzdelem (a német királyok sajátosságáról van szó) által újjáélesztett császári univerzalizmus szétzúgta volna a királyságot, amely nem jutott el addig, hogy a *patriaet*, *regnát* és *gentest* egy felségterületen olvassza egybe, hanem éppen ellenkezőleg, felolvadt ezekben, míg a különböző vidékek a saját hasznukra vitték végbe (egyébként meglehetősen jól) ezt a szintézist.²⁸ Ebben az értelemben a *gentes*, a *regna* és a *patriaet* megmaradtak megannyi lehetséges jövőnek és megfontolandó kombinációnak.²⁹

E vázlatos áttekintés végcztével úgy tűnhet, hogy a Birodalom nemcsak egyre kevésbé volt képes a *patria communis* megteremtésére, hanem kudarcot vallott az a törekvése is (ha egyáltalán volt ilyen), hogy magába olvassza a *patriaet propriaet*, mégpedig azzal arányban vallott kudarcot, ahogy megerősödtek azok a terrióriumok, amelyek tudatosan vagy öntudatlanul létrehozták a birodalomvá válás folyamatának elakadására magyarázatot adó elemek egyikét. A Birodalom középkori fejlődése megmutatja a hűség szétszóródásának kései továbbélését, majd pedig alkotmányos keretek közé szervezését: mivel a *Reich* az államok felett állt, valójában soha nem is tartozott közcjük, ily módon pedig nem volt arra képes, hogy valaha is *patriává* váljon. Mindezt Johannes Fried magvas fordulattal foglalja össze az 1024-ig tartó német történelmet tárgyaló monumentális művének *Was heißt deutsch?* címet viselő bevezetésében, az alábbi szavakkal: „*Gleichsein-Wollen, Nicht-Gleichsein-Können, Anderssein-Müssen...*”³⁰

Egy példa megvilágítja mindezeket az ellentmondásokat, azaz a Birodalom, Németország világos ábrázolásának nehézségét, valamint a hovatartozásnak és a felismerésnek a legfelsőbb szinten, maga a császár által átélt érzését. IV. Károly (1316-1378) római és cseh királynak, valamint császárnak a – minden valószínűség szerint az 1350-es évek elején szerkesztett – önéletírásáról van szó. VII. Henrik császár unokája és a Crécynél elesett Csehországi János király fia lévén, Károly a Luxemburg dinasztia gyermeke. Nagyrészt Franciaországban nevelkedett 1323 és 1330 között, 1346-ban római királlyá választották, a következő évben pedig Csehország királya lett... Hol van a hazája ennek az embernek, melyik az az ország, amelyhez ragaszkodott, amelyik szívéhez a legközelebb állt? A nyomok ellentmondásosak. Mindenesre ő az, aki az 1356. évi Aranybulla révén megőrzött egy olyan birodalmat, amelyben semmi sem volt nyilvánvaló, s ő az, aki azt íratta a törvény bevezetőjéül, hogy „*Omne regnum in se divisum desolabitur*” (ami önmagában a Birodalom egységére vonatkozó, egyúttal azonban az azt körbefonó szétforgácsolódás fenyegetésével is tisztában levő tudat kétértelmű jelc),³¹ az alkotmány végén pedig félreérthetetlenül előírta a választófejedelmeknek, hogy több nyelven is taníttassák fiaikat, mivel a *Reichet* különböző népek alkotják.³² A krónikás Jakob Twinger von Königshoeffen 1382-1393 között szerkesztett kró-

²⁸ Schubert, E.: *Fürstliche Herrschaft und Territorium im späten Mittelalter*. München, 1996.

²⁹ Krieger, K.-Fr.: *König, Reich und Reichsreform im Spätmittelalter*. München, 1992. (a továbbiakban: Krieger)

³⁰ Fried 15.

³¹ Schneider, R.: *Das Königtum als Integrationsfaktor im Reich*. In: *Aufsätze und Kontinuität deutscher Nationsbildung im Mittelalter*. Szerkesztette: J. Ehlers. 59-82.

³² „*Cum sacri Romani celsitudo imperii diversarum nacionum moribus, vita et ydiome distinctarum leges habcat (...) quod electores principes, ipsius imperii columpne et latera, diversorum ydiomatum et linguarum differentiis instruantur, ut plures intelligant et intelligantur a pluribus (...) Quon propter statuimus ut illustrium principum (...) electorum filii vel heredes et successores, cum verisimiliter Theutonicum ydioma sibi naturaliter inditum scire presumantur et ab infancia didicisse, incipiendo a septimo etatis sue anno in gramatica, Italica ac Slavica lingwis instruantur (...)*” Die Goldene Bulle: Metzger Gesetze. Kapitel 31. In: *Quellen zur*

nikájában ugyanakkor teljesen németnek tekintette IV. Károlyt, mivel a császár nagyobb szeretettel beszélt a németet, mint az általa ismert összes más nyelvet.³³ Am ugyancsak róla mondta 1445 körül Aeneas Silvius Piccolomini, az eljövendő II. Pius pápa *Historia Bohemica seu de Bohemorum origine ac gestis historica* című művében: „Egy nagy uralkodó nem vágyott volna arra, hogy többre becsülje Csehország koronájának dicsőségét, mint a római császárt”.³⁴ Hogy magától a császártól kaphassunk választ, érdemes megvizsgálni önéletrását; a 20 fejezetre osztott *Vitának* 12 kézírata maradt fenn. Az elbeszélés Károly gyermekkorát öleli fel 1346-os megválasztásáig terjedően. A cseh történészek szerint öregkori munkáról van szó. A német történészek – köztük a mű kiadója is³⁵ – alkalmi jellegűnek tekintik, s egyúttal vita-iratot látnak az önéletrajzban, melyet 1350 körül szerkesztett Károly azzal a céllal, hogy még egyszer egybegyűjtsön minden olyan érvet, mely alkalmas arra, hogy igazolja 1346-os, Bajor Lajossal szembeni, ellenkirályként történő megválasztását. Első olvasatban a mű politikai filozófiája nemigen emel szót a 14. század közepén súlyos válságot átélő nemzetek valamiféle ébredése érdekében, s nem zengi az uralkodó cseh *patriájának* himnuszát sem. A II. fejezet elején utódjaihoz szól, a királyok ősi koronájáról beszélve. Okkal hihetjük, hogy a *Reichsinsignien* birodalmi koronájáról van szó, melynek a kidolgozása Dávid és Salamon biblikus királyságát illusztrálja. A fejezet további része a Krisztus helytartójaként magasztalt királyt mutatja be. Márpedig, amikor ellenfeléről, Bajor Lajosról ír, megtagadja tőle a valódi király címét és minduntalan *Bavariusként* vagy *de Bavariaként* emlegeti, mintha a művelet csak annyiból állt volna, hogy vissza kellett küldeni e hamis királyt eredeti *patriájába*, mely fölött ott magasodott az egyetemes korona. Ugyanakkor túl is kell lépniünk az egyszerű szövegműzset szabta kereten, s inkább valódi értekezésnek, egyfajta királytükörnek kell tekintelnünk IV. Károly önéletrajzát. A munka több szempontból is ennek minősül, a kifejezés területi és dinasztikus értelmében, ami lehetőséget adott a királynak arra, hogy engedje felszínre törni az egyetemes királyság némileg kötelelességszerű védelmezésénél – amire 1356-ban szorítkozott – személyesebb jellegű kötődések jeleit is. Melyek ezek a jelek? Különös módon azok, amelyek a leginkább visszahúzzák szívbeli és szülőhazájához, cseh királyságához. Ezt elsőként keresztneve történetén keresztül tapasztalhatjuk. 1316-ban elcinte a családi és a cseh hagyománynak megfelelően Wenceslasnak nevezték, 1323-ban azután a Károly névre keresztelték, melyről maga mondja, hogy francia befolyás eredménye: „*Misitque me meus pater iam dictus ad dictum regem Francie me existente in septimo anno puericie mee; fecitque me dictus rex Francorum per pontificem confirmari et imposuit michi nomen suum equivocem videlicet Karolus*”³⁶ Ebből leginkább az látszik, milyen ügyes megfogalmazás volt ez a Római királlyá való megválasztásából eredő, egy hagyományos és egyetemes királysággal kapcsolatos nézete támogatása végett. Mondanivalóját Máté evangéliuma azon részletének (XIII, 44-

Verfassungsgeschichte des Römisch-deutschen Reiches im Spätmittelalter (1250-1500). Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters, XXXIII.) Kiadja: L. Weinrich. Darmstadt, 1983. 392-394.

³³ Chronik des Jakob Twinger von Königshofen. In: Die Chroniken der deutschen Städte (7-8). Die Chroniken der oberrheinischen Städte. Szerkesztette: C. Hegel. Új kiadás: Stuttgart, 1961. I. 492-493. (fol. 93r - 93v)

³⁴ Lásd Frey, B.: Pater Bohemiac. Böhmens Vater, Stiefvater des Reiches. Kaiser Karl IV in der Geschichtsschreibung. Frankfurt/Main, 1978. A császárról általánosságban: Seibt, F.: Karl IV. Ein Kaiser in Europa. München, 1994. (új kiad.) A Piccolomini-féle idézetre lásd a *Historia Bohemica* reprint kiadását: Frankfurt/Main 1967.

³⁵ Vita Karoli Quarti. Die Autobiographie Karls IV. Stuttgart 1979., továbbá: Die Autobiographie Karls IV. Kiadja: Hillenbrand, E. Blätter für deutsche Landesgeschichte, 114. 1978. 39-72. (a továbbiakban: Hillenbrand)

³⁶ Magyarul: „És elküldött engem a már említett atyám Franciaország mondott királyához, gyermekkorom hetedik esztendejében; és a frankok mondott királyja pap által bérmáltatott és az övével azonos hangzású nével, tudniillik a Károllyal ruházott fel.” Hillenbrand, Capitulum 3. 82-83.

52) a magyarátára alapozza, amelyik az elrejtett kincshez, az igazgyöngyöt kereső áruhoz és a tengerbe vetett hálóhoz hasonló mennyei királyságot idézi fel.³⁷ A szöveg kiválasztása valóban alapvető jelentőségű, mivel az evangéliumnak arról a részletéről van szó, amelyet Szent Ludmilla, az első keresztény csehországi fejedelem hitvesének és a királyság patrónusának az ünnepnapján olvastak fel. A *Reich* elméletének a magva tehát egy olyan területi, historiográfiai és hagiográfiai alapra támaszkodik, melynek egyáltalán nincs hagyománya a német királyoknál, mivel Ludmilla Szent Vencelnek, Csehország keresztény hitre térítőjének és a *Wenzelskronik*e névadó fejedelmének volt a nagyanyja. A koronát később, 1228-ban készítették I. Vencel koronázására; IV. Károly két alkalommal is restauráltatta 1340-ben és 1376-ban, és Szent Vencel mellszobrára helyeztette, mely a prágai Szent Vid katedrálisban állott, abban a Prágában, amely IV. Károly igazi fővárosa volt, aki itt hozta létre az első németföldi egyetemet... Így néznek ki tehát a 14. század kellős közepén, a középkorvég egyik legnagyobb császáranak a szokásostól eltűnt politikai-tudati és kötődésbeli nézetei. Mindenesre határozottan úgy tűnik, hogy a két oldalban – egyfelől abban a figyelemben, amely a közel állóra irányul, s amely gyakran oly távolivá válik a királyi toll alatt, illetve a születési helyhez, az érzelmi szférához való kötődés; másrészt a politikához tűződő szükségszerű kapcsolatban, legyen akár az királyság vagy még mindig egyetemes igénnyel fellépő császárság – táru fel a középkori *patria* fogalom egész gazdagsága.

A fenti, bevezető sorok összefoglalásaképpen megállapítható, hogy a német történészek felfogását a *patria* fogalom tisztázása során az 1945 utáni nemzeti vita sajátos jellegéhez kapcsolódó kérdésvetetés egykorú körülményei határozzák meg, vagyis a francia példával történő állandó összehasonlítás, a Birodalom politikai és területiális építésének sajátosságai, valamint annak a középkor utolsó századaiban végbement fejlődése.

Az elmélkedés elmélyítésében két mű játszott alapvető szerepet: Thomas Eichenberger 1991-ben megjelent *Patria. Studien zur Bedeutung des Wortes im Mittelalter* című munkája, valamint Bernd Schneidmüller *Nomen Patriae. Die Entstehung Frankreichs in der politisch-geographischen Terminologie* című, 1987-ben publikált könyve.³⁸ Mindkét szerző újból áttekinti és túl is haladja Ernst Kantorowicz tételeit, melyeket 1951-ben napvilágot látott *Pro Patria Mori* című könyvében³⁹ fogalmazott meg. Ebben a *Frédéric II*⁴⁰ és a *Deux corps du roi*⁴¹ (ez a tanulmány egyébként a két előző publikáció között született meg) szerzője azt a kérdést vizsgálta, hogy miért, hogyan és mikortól kezdve követelheti meg a hatalom az érte való halált és áldozathozatalt. A kérdés gyökere mindenekelőtt abban az általánosabb érvényű magyarzatban lehetett fel, amely végigkíséri Kantorowicz egész életművét, tudniillik, hogy a középkori gondolkodók és jogtudósok nem politikai elméletet, hanem politikai teológiát hoztak létre.⁴² E feltevés a történész által vizsgált problémakörből, vagyis az állam születésének az állandóság, nem pedig a transzcendencia felől közelítő vizsgálatából származott, olyan vizsgálatból, amely felveti a középkori uralkodó karizmatikus hatalmának kérdését. Kantorowicz először is áttekintette a *patria* ismert és történetileg elkülönült jelentéseit a görög-római *polisztól* kezdve a keresztény mennyen vagy az augustinusi közös lakhelyen keresztül a herceg vagy gróf szolgálata által óvott és megszabott szülőhelyig. A hűbéri viszonyok közepette az emberek nem egy elvont *patriáért* vagy egy megkülönböztetett rangú orszáért, hanem mindenekelőtt gazdájukért vagy hűbérurukért áldozták fel magukat. Innen

³⁷ Hillenbrand, Capitulum 11-13., 144-66.

³⁸ Lásd a 4. sz. jegyzetet!

³⁹ Kantorowicz, E.: Mourir pour la patrie et autres textes. Kiadja: P. Legendre. Paris, 1984. (a továbbiakban: Kantorowicz 1984.)

⁴⁰ Megjelent 1987-ben Párizsban.

⁴¹ Megjelent 1989-ben Párizsban.

⁴² Bourcau, A.: Histoires d'un historien. Kantorowicz. Paris, 1990.

kezdvé a nehézségek lényege a *regnum* és a *patria* közötti különbség tisztázásában rejlik. Kantorowicz először is a védelem szükséges voltára emlékeztet és középpontba állítja a hozzájárulást és az adó eszméjét, tehát az állam átlényegülését. E téren a *Christus* és *fiscus* közötti azonosítás immár lehetővé tette szükség, adó és *defensio patriae* egyfajta egybecs mosódását, mivel az uralkodónak a papsággal közös erőfeszítése arra irányult, hogy Isten vagyona és a közvagyon megfeleljen egymásnak; olyan megfelelés ez, amely nem sokkal később Isten háborújának gondolatát is meghirdeti.⁴³ Kantorowicz zsenialitása tehát abban fogható meg, ahogyan leírja ebben az esetben a fogalom érzelmmel való újra megtöltését, amihez azonban szükséges hozzátenni, hogy a belső tér egyfajta szakralizációjáról is szó van, miközben a külső világ a keresztes hadjáratok vagy a különféle természetű telepes mozgalmak számára nyitott térré válik. Végül és főképp Kantorowicz említi meg azt az investitúraharcból származó kettős fejlődést, amely egyfelől az egyház misztikus testének az elvilágiasodásából, másfelől pedig a közigazgatási testületnek misztikus dimenzióval való gyarapodásából áll (*ministerium mysterium*má válik), ami az állam mint misztikus test és a nép mint politikai test azonosításának előfeltétele. Mindent összevetve végtére is lehetőség nyílt az állam tevékenységeink vallásos tiszteletben való részesítésére azáltal, hogy a papság által gyakorolt *imitatio imperii* és a korona által gyakorolt *imitatio sacerdotii* közötti állandó csere révén mintegy létrejöttek az állam misztériumai.⁴⁴ Ettől kezdődően lehetővé vált, hogy a *pro patria* történet áldozathozatalt az uralkodó, az ország, a misztikus politikai–jogi–territoriális egység javára gyakorolják: a hazáért való halál nem vált pogány jellegűvé, ugyanazzal az érzelmi és szent tartalommal lehetett gyakorolni, csak egy új cél érdekében. Ez az átrendeződés annál könnyebben végbement, mivel a felség halhatatlanná vált (a király két teste, a király nem hal meg soha).

Thomas Eichenberger könyve, melyet a 6-12. századi középkori *patria* jelentésének szentelt, e jól felépített és koherens egységből kiindulva von új mérleget, ugyanakkor bizonyos mértékig meg is haladja előzményét. Mindenekelőtt az antik örökségből indul ki, amely a *patriá*ban összemossa a születési helyet, a törvényt és a vallást, egyszóval a morált, amely utóbb, midőn a keresztény gondolkodás újraértelmezi e fogalmat (melynek első összefoglalója Szent Ágoston), valójában elméleti tárházzá vált. Így az égi haza az Ágostoni szintézist követően, a 6. században már ténylegesen az Isten állama és a Paradicsom ígérete is egyszerű: minden hívő kötődési és célpontja. Az Isten országa tehát még azt megelőzően vált *imperium*má, mielőtt egy új birodalom ténylegesen kiformalódott volna a Szajna, a Meuse és a Rajna között. A tanulmány szerzője ezt követően Nyugat-Európa germánok lakta vidékét vizsgálja a 7-9. század közötti időszakban, amikor a fogalom megszabadul görög-latin gyökerétől: a törzs, a lakóhely szerinti csoportosítás első formái, a születés átértékelése, ami a nevek általánosabb használatában valósul meg, erőteljesebb területiális és születési jelleggel ruházzák fel a *patria* fogalmát, ennél fogva intenzívebbé teszik érzelmi árnyalatát. A *patria patria-atriá*vá válik, a szülők, valamint a barátok és a szomszédok tágabb értelemben vett lakóhelyévé, miközben az elbeszélő forrásokban feltűnik a belső számkivetés témája, amit az ősi tűzhely elvesztése vagy az attól való eltávolodás idéz elő. Ezt követően Eichenberger azt vizsgálja, hogy a 6-10. század között a *patria* miként olvadt be a *gens-princeps-rex* hármasba, ami a vizigót Spanyolország újítása volt, amely ekkoriban a királlyal kapcsolatos elmélet valószínű tárháza volt. Ez az elmélet isteni küldetéssel, a hazájában lakó emberek védelmével ruházta fel a fejedelmet, megvédelmezését viszont a kötelesség rangjára emelte. Olyan csere ez, mely az otthon és az állam közötti érzelmi megfelelés révén hozzájárult a fogalom emo-

⁴³ Kantorowicz 1984. Különösen az alábbi tanulmányok: *Christus–fiscus* 59-74., *Mystères de l'Etat* 75-104.

⁴⁴ Schramm, P. E.: *Herrschaftszeichen und Staatssymbolik. Beiträge zu ihrer Geschichte vom dritten bis zum sechzehnten Jahrhundert. I-III.* Stuttgart, 1954-1956. Kantorowicz, E.: *Les deux corps du roi.* Paris, 1989. 170-200.

cionális tartalommal való megtöltéséhez. Végeredményben maga a Karoling Birodalom is erre az örökségre épült, mivelhogy minden egykori nyugat-római tartományban olyan *pagi*ból összetett hálózatot talált, amely nagyon hamar erős jogi értelemmel ruházta fel a különböző *patria*et. Lassanként végbemegy a *regnum*mal egyenlő császári hatalom, valamint a hagyományok és szokások sokféleségének terhet viselő *patriae* közötti különbségtétel. Ugyanakkor azonban a szent monarchia teológiai és isteni dimenziója – amit jól példáz a *Pro salute patriae* formula, amelynek kidolgozása, mint tudjuk, nagymértékben Sevillai Izidornak és Alcuinnak köszönhető – az ország sorsa és fejedelmének kormányzása közötti közvetlen összefüggésre helyezi a hangsúlyt, ami minden középkori fejedelemtükör *toposz*ává válik. Részben e kapocsra támaszkodva építi ki hatalmát Nagy Károly, miközben a királyt a keresztény béke és az isteni béke védelmezőjévé teszi, és egy valóságos *pater patriae* helyzetével ruházta fel.

Utóbb még bonyolultabbá válik a Száliak és a Staufenek birodalmában a *patria/regnum* páros fejlődése, amit az is bizonyít, hogy III. Konrád uralkodását (1093-1152) megelőzően a *patria* szó nem bukkan fel a forrásokban, s utóbb is csak nagyon ritkán vonatkozik a birodalom egészére. Igaz viszont, hogy a *Landfrieden*, a területiális béke központi szerepet játszó fogalma a továbbiakban is a germán vidéken minden más nyugati területnél erősebb területiális értelemmel ruházta fel a *patria* fogalmát. Így lehetséges, hogy a szász herceget *dux patriae*nek nevezik,⁴⁵ miképpen a türingiai gróftól illetően is találkozunk a *comes patriae* kitéttel.⁴⁶ A királyság és a birodalombeli hercegségek összetetéséből kiindulva a kérdés lényege éppen az, hogy a középkori Németországban a *patria* mennyiben volt képes megváltani az alkotmányosan egységes birodalom hiányában. Úgy tűnik, hogy a 11. századtól fogva végbement a *patria* és a *libertas* azonosítása a területiális fejedelmek javára, akik nem haboztak felvenni a *pater patriae* címet, olyankor is – sőt azon esetekben egyre inkább –, amikor lehetőségük nyílt arra, hogy szabadságukat a császár ellenében védelmezzék (a szászországi guelfék bőségesen élnek majd e lehetőséggel a 12-13. században).

Eichenberger gondolatainak hozzáadéka mindenekelőtt annak kimutatásában áll, hogy a római *patria* és a középkorvégi területiálisabb jellegű, „nemzeti” *patria* közé a 6-12. században beékelődött egy teokratikus *patria*, amely lehetővé tette a keresztények mennyei *patriája* számára, hogy visszatérjen a Földre, s hogy ezáltal a területi hatásokkal kapcsolatos nehéz politikai működést lásson el. Másrészt Eichenberger kimutatja, hogy a *patria* kifejezés alapvető jelentőséggel bír a politikai gondolkodás elterjesztésében nyugaton. Kezdetben a *patria* jelentése valóban oly tágas és változatos, mint egy ember *Heimatja*: a földrajzról, a vidékről, a lélek közeli nyugóhelyéről, egy gróf vagy sajátos jog által uralt területéről szól; egyszóval az élet terét jelöli, de bármilyen bizonytalan legyen is, mégiscsak egy olyan terminusról van szó, amely leír, megjelöl, meghatároz és elkülönít, egybefoglal és rendszerezi azt, ami az én *patriámat* és a másik ember *patriáját* alkotja. Térbeli és szellemi rendszerező szó, amely magában foglalja a szülő- és a lakóhelyet. Ebből kifolyólag érzelmeikkel telített. A hatóságok – egyház, királyok, császárok és fejedelmek – legfőbb mutatványa, amelyet sikerrel végrehajtottak, az volt, hogy ennek az érzelmi töltésnek egy részét átültették az állam jellemző tulajdonságai és funkciói közé. Az állam maga is érzelmi vonásokkal telítetté és emóciók hordozójává válik; a folyamat lezárulását a 12. századra lehet tenni. A fogalom vizsgálata a *patria* felértékelődését, szoros összekapcsolódását mutatja egy meghatározott térrel, illetve egy jogrendszernek és egy felségjognak való alávetettségét. A *rex* számára ily módon kötelesség, hogy oltalmazza a *gens patriáját*: a Karoling királyság, melynek fennhatósága ezen az egyen-

⁴⁵ Becher, M.: *Rex, dux und Gens. Untersuchungen zur Entstehung des sächsischen Herzogtums im 9. und 10. Jahrhundert.* Paderborn, 1996. (a továbbiakban: Becher) Schneidmüller, B.: *Landesherrschaft, weltliche Identität und sächsische Geschichte.* In: *Regionale Identität und soziale Gruppen im deutschen Mittelalter.* Szerkesztette: P. Moraw. Berlin, 1992. 65-101.

⁴⁶ Werner, M.: *Die Anfänge eines Landesbewußtseins in Thüringen.* In: *Aspekte thüringisch-hessischer Geschichte.* Szerkesztette: M. Gockel. 1992. 81-137.

leten alapult, ezeknek a kifejezéseknek a segítségével írta le önmagát. A *patria* ilyenformán részt vett az uralkodói hatalom legitimálásában, amelyet *azonban* úgy tekintettek, mint az ország és az emberek fölött gyakorolt legfőbb hatalmat, ennél fogva a legitimálás szakrális jellegét öltött, ami a teokratikus királyság eszméje születésének a kiindulópontjává vált. Mégis miért képes vajon a királyi teokrácia megakadályozni Franciaországban, hogy a fejedelmek területi különállása maga alá gyűrje a királyságot, miközben a Birodalomban ennek az ellenkezője történik?

Azt tapasztaljuk, hogy Barbarossa Frigyes uralkodásáig a császári források és a kancellária nyelvzete csak kivételesen alkalmazták a *patria* szót a Birodalom vagy a német területek szinonimájaként. Eichenberger szerint „*nagyon valószínű, hogy az egyértelműen a birodalomra vonatkozó patria fogalom hiánya a német uralkodók alkotmányos és törvényhozói tétlenségével függ össze*”.⁴⁷ Figyelmet érdemel a *patriának* a *regnum/imperiumra* történő lehetséges vagy behatárolt kiterjesztése, másfelől pedig a királyi beavatkozás erőssége és a királyság politikai szándékainak komolysága között mutatkozó kapcsolat. Ugyanakkor az is biztos, hogy ugyanabban az időszakban – főleg a 12. századról van szó – találunk arra példát, hogy a *patria* kifejezés a nagy etnikai hercegségekre, úgy mint Bajorországra, Szászországra⁴⁸ és Svábföldre⁴⁹ vonatkozik. E kétirányú vizsgálat, mely egyfelől a Birodalomra, másfelől a hercegségekre irányul, bizonyítja, hogy az investitúraharc lezajlása és végkimenetelc,⁵⁰ vagyis egy politikai-vallási válság révén a *patria* a politikai terület értelmét vette magára. Legalábbis egy árnyalattól eltekintve. Csakugyan, az egyetlen eset, amikor a *patria* világosan a *Reichre* vonatkozik, a történeti iratokban tűnik fel. Az *Anonyme Kaiserchronik* ad arról hírt arról, hogy a birodalom előkelői „*juxta morem patriae*” tettek hűbéri fogadalmat V. Henriknek koronázását követően, 1106-ban.⁵¹ A *patriának* a *Reichre* kiterjesztett másik alkalmazásáról a császár által kihirdetett és garantált területális békék kapcsán hallunk (mint amilyen az 1084. évi). Jól láthatjuk tehát, hogy mennyire élettélivé válik a birodalombeli *patria*, ha a királyi funkcióról (hűbéreskü) vagy küldetésről (béke) van szó, vagyis amikor az uralkodói hatalom rendszere a tét. De abban a pillanatban, amikor napirendre kerül a király-császár érdekében az elméleti *patriának* a földrajzi vagy intézményes *Reichspatriához* való kötése, a törekvés kudarcot vall. Különösen Barbarossa Frigyes, VI. Henrik és II. Frigyes, tehát az utolsó Staufen császárok uralkodása alatt. Miért? Mert ezek az uralkodók fizetik meg az investitúraharc árát, amely a német történészeknél olyan vagy még fontosabb cezúrát jelent, mint a hagyományosan 1250-1273 közti dátált interregnum. Az investitúraharc során a német királyság több szakaszban szembesült az egyházi reformmal, amely egyebek mellett nem kevesebbet követelt, mint az egyház és az állam szétválasztását, és így kicéröltette az *ecclesia* és a *patria* megkülönböztetését. A királyság, ezzel szemben, a királyi teokrácia érvrendszerével indult a küzdelemben, egy egyetemes, részben pedig nosztalgikus tartalmú ideológiai felszereléssel, amely határozottan a *Translatio imperii* fogalma körül kristályosodott ki, melyről tudjuk, hogy végzetül a pápaság sajátította ki.

Kétségtelen, hogy a küzdelemben bocsátkozás e formája nem segítette a király politikai gondolatrendszerét abban, hogy meggyökereztesse és beágyazza ezt az eszmét egy politikai szempontból kialakított, földrajzi értelemben nem korlátozott térbe. Ennek folytán a jogi gondolkodás kifejlődése és a jogrendszer megalkotása lényegében kívül rekedt a király hatáskörén, hogy azután a fejedelmek kezébe kerüljön, akik egy meghatározott területhez erősen kötődő jelleggel valósítják majd meg. Természetesen ez a helyzet a 13. század két nagy tör-

⁴⁷ Eichenberger 140.

⁴⁸ Becher

⁴⁹ Graf, Kl.: Souabe. Identité régionale à la fin du Moyen Age et à l'époque moderne. In: Moecklin-Babel. 293-303.

⁵⁰ Hartmann, W.: Der Investiturstreit. München, 1996².

⁵¹ Eichenberger 142., forrásokkal és hivatkozásokkal.

vényalkotása,⁵² az Eike von Repgow által 1220 és 1227 között szerkesztett *Sachsenspiegel* vagy Szász tükrök és a fél évszázaddal később összeállított *Schwabenspiegel* esetében is, amelyek eljutnak a királyi állam által soha el nem ért eredményre, vagyis *lex* és *patria*, politikai tér és szülőhely, a területhez kötődő politikai tudat és a törvények területi kifejezésének szintézisére. Ezáltal a területiális jog jelentős előnyre tett szert a királyi joggal szemben (miközben saját maga lemaradt a kánonjog mögött, amelynek a pápaság javára történő kimunkálását az egyházi reform és az investitúraharc felgyorsította.) Egy ilyen jellegű fejlődés alkalmas volt arra, hogy átfর্মálja a vazallitás és ebből következően a hűség jellegét és felfogását, amit a területiális fejedelmek igyekeztek a maguk hasznára fordítani. A politikai eszmék terén érdekes megfigyelésre ad lehetőséget, hogy – főleg II. Frigyes uralkodása alatt⁵³ – a fejedelmek egy részének gondolatvilágában a császár többé már nem a *patria* megváltója és védelmezője, sőt annak is fennáll a veszélye, hogy a *patria* és a *patriae* sírásójává váljék, aki bukása esetén magával rántaná a fejedelmek és a birodalom egészét, melyről az utóbbiak azt állították, hogy ők kezkeskednek biztonságáért. Nem kevés szerepe volt ebben az értelemben a *patria* szó fejedelmek általi használatának a választófejedelmek szűkkörű, hét tagot számláló testületének a létrehozásában. Úgy tekinthetjük, hogy e szám a 13. század közepétől szilárdult meg, vagyis joggal vélhetjük, hogy közvetlenül a II. Frigyes érdekében és általa a szakrális jellegre alapozott császári királyság utolsó próbálkozását, sőt bukását követően. Az interregnumnak nevezett időszak – melyet egyébként a Staufenek 1245. évi trónfosztásával elkezdődő, választásokon és ellenválasztásokon alapuló öröklési rendszer fémjelzett – rendkívül kedvezett Németországban a *patria* területi jellegűvé tétele és fejedelmi keretek közé szorítása felgyorsításának; azt tapasztaljuk, hogy a fogalom egyre inkább összekapcsolódott a *libertas* kifejezéssel, kicsit ahhoz hasonlóan, ahogy ezt már a szászországi welf herceg, Oroszlán Henrik is tette, akinck a Barbarossa Friggyessel folytatott 1180. évi vesztés harca során mégiscsak sikerült megvalósítania a császártól távol eső és tőle megkülönböztethető welf legitimációt, amely a függetlenség értelmében felfogott *libertas* és *patria* közötti kapcsolaton nyugvó *memoriára* és *famára* alapozódott. E vállalkozás vallási és a szentséggel kapcsolatos oldala a küzdelem valódi *memoriájának* az alkalmazásában öltött testet, míg az erőpróba Oroszlán Henrik 1180. évi letételébe torkolló politikai vetületének részeként a szász herceg a szász, sőt a germán szabadságra hivatkozott a déli és itáliai Barbarossával szemben.⁵⁴ Bernd Schneidmüllernek ugyanebben a könyvben megjelent munkái⁵⁵ azt is megmutatták, hogy Oroszlán Henriknek a „fővárosa”, Brunswick érdekében kifejtett építészeti erőfeszítései, valamint az újraszerkesztésre és a genealógiai válogatásra irányuló erőfeszítések bátorítása mennyit segítettek a welf *memoriának* egy olyan identitástudat kialakításában, amely a terület alakjában testesül meg, lehetőséget nyújtva ezáltal a regionális krónikáirásnak, hogy valódi területiális történetírassá váljék, amely a kontinuitás középpontjába emeli

⁵² A két szokásjoggyűjtemény bibliográfiájára vonatkozóan lásd a *Schwabenspiegel* és *Sachsenspiegel* címszavakat a *Lexikon des Mittelalters* VIII. Col. 1603-1606 és col. 1240-1242 alatt.

⁵³ Abulafia, D.: Friedrich II. Berlin, 1992.; Stürner, W.: Friedrich II. Darmstadt, 1992.

⁵⁴ Oexle, O.-G.: Lignage et parenté, politique et religion dans la noblesse du XIIe siècle: l'Évangélique d'Henri le Lion. Cahiers de civilisation médiévale, 36. 1993. 339-354.; Die Memoria Heinrich des Löwens. In: Memoria in der Gesellschaft des Mittelalters. Szerkesztette: D. Geuenich – O.-G. Oexle. Göttingen, 1994. 128-177.; Welfische Memoria. Zugleich ein Beitrag über adlige Hauslieferung und die Kriterien ihrer Erforschung. In: Die Welfen und ihr Braunschweiger Hof im hohen Mittelalter. Szerkesztette: B. Schneidmüller. Wiesbaden, 1995. 61-94. (a továbbiakban: Schneidmüller 1995.); Fama und Memoria. Legitimationen fürstlicher Herrschaft im 12. Jahrhundert. In: Heinrich der Löwe und seine Zeit. Herrschaft und Repräsentation der Welfen 1125-1235 (az 1995. évi brunswicki kiállítás katalógusa). Szerkesztette: J. Luckhardt–Fr. Nichoff. München, 1995. II. 62-69. (a továbbiakban: Luckhardt–Nichoff)

⁵⁵ Schneidmüller 1995. és Große Herzöge, oft Kaisern wiederstehend? Die Welfen im hochmittelalterlichen Europa. In: Luckhardt–Nichoff II. 49-61.

a *ducatus Saxoniae*. Szembecőtől például a *Braunschweigische Chronik* vagy a *Cronica principum Brunsvicensium* olvasása során, hogy a történelem megfogalmazása mennyire elősegíti a dinasztia legitimálását, létrehozva a szintézist a cím, az ország és a család között. Egyébként e bizonyos mértékig „dinasztikus jellegétől megfosztott” szintézis képes lesz túlélni a welf összeomlást és újrácled például a szász városok⁵⁶ polgári történetírásában,⁵⁷ mint Brunswickban, ahol odáig jutnak a dolgok, hogy a középkor végén a városi tanács termben elhelyezésre kerül egy ikonográfiai sorozat, amely a szász dinasztia Szászország történeti folytonossága letéteménységének a rangjára emeli. E művekben azt tapasztalhatjuk, hogy a művelt papság szilárdan részt vett ebben a történetírói igyekezetben: a klérus tehát a tér szent tartalommal való megtöltésének megszokott elemeit a dinasztia szolgálatába állította, a területi kifejeződést nyert *patria* érdekében.

Egyébiránt nem ezek az egyedüli jelei annak, hogy a német fejedelmi területeken a 12. és a 13. század között *patriae propriae* születtek. Jean-Marie Mocglin Bajorországról szóló tanulmánya jól bemutatta azt a lassú folyamatot, amely arra készítette a Wittelsbachokat, hogy saját javukra felújítsák a regionális azonosság-tudatot, összhangba hozván országot, dinasztia-t, történetírást és *Stammesbewußtsein*-t.⁵⁸ Másik példával Thüningia szolgál.⁵⁹ Kis hercegségről van szó, amely nem tartozik az „etnikainak” mondott hercegségek – Bajorország, Svábföld,⁶⁰ Szászország vagy Frankföld – klasszikus, ugyanakkor kényes és ismeretelméleti szempontból veszélyes sorába. Thüningia meglehetősen rövid virágzást élt át a Ludowingerek dinasztiaja alatt 1131-1247 között. Ezt követően Thüningiát egyrészt a Wettinek uralta Meissen örgrófság, másrészt a birodalmi hercegek rendjébe (*Reichsfürstenstand*)⁶¹ törőknő grófok által vezetett Hessen olvasztotta magába. Ráadásul Erfurttól kezdődően a mainzi érsek-választófejedelmének befolyása igen erős volt. Márpedig a szétdarabolódás ellenére is az iratok bizonyítják a teljes egységként felfogott thüningiai terület meglepő folytonosságát. Ebben pedig már ráismerünk a középkori Németországbeli *patria* egyik alapvető alkotóelemére: a politikai széttagoltság és a regionális tér elméletének és felfogásának egyöntetűsége közötti ellentétre. A második alapvető alkotóelemet az a módszer jelenti, amellyel a regionális krónikaírás e tudat közvetítőjévé és visszhangjává válik, hiszen a *patria* mindig is kedvelt irodalmi téma volt, miképp a *Deutschland* fogalma is korábban és sokkalta gyakrabban tűnik fel a költők, majd pedig a humanisták tollán, mint a fejedelmeknél vagy kancelláriájukban. Figyelemre méltó tény az is, hogy a sajátos regionális megjelölések – *regio*, *natio*, *pagus* vagy *populus* – ugyanakkor jelentek meg a forrásokban, amikor Thüningia határainak világos földrajzi megjelölése is kifejezést nyert. Ezzel ellentétben nem találkozzunk ugyanerre az időszakra vonatkozóan a német birodalom vagy királyság határainak hasonlóan világos definíciójával. Ráadásul e földrajzi körülhatárolás egyetlen központ, az Erfurti-medence körüli elhelyezkedéssel párosult, amelyben akkor még nehezen lehetett volna felismerni a birodalmat. A „*Stammesbewußtsein*” – amely valójában nem a *Stamm* eredeti etnikai egységén alapszik, mint ahogy azt sokáig gondolták – Thüningiában politikai, történeti és szimbolikus

⁵⁶ Hucker, B. U.: Ein Städtebund und sein Land: Sachsen–Saxonia–Sassen. In: Hanse–Städte–Bünde. Die sächsischen Städte zwischen Elbe und Weser um 1500. Szerkesztette: M. Puhle. Magdeburg, 1996. 45-61. (a továbbiakban: Puhle)

⁵⁷ Johanek, P.: Geschichtsbild und Geschichtsschreibung in den sächsischen Städten im 15. und 16. Jahrhundert. Puhle 557-74.

⁵⁸ Mocglin

⁵⁹ Werner, M.: Die Anfänge eines Landesbewußtseins in Thüringen. In: Aspekte thüringisch-hessischer Geschichte. Szerkesztette: M. Gockel. 1992. 81-137.

⁶⁰ Graf, Kl: Das Land Schwaben im späten Mittelalter. In: Regionale Identität und soziale Gruppen im deutschen Mittelalter. Szerkesztette: P. Moraw. Berlin, 1992. 127-64. (a továbbiakban: Graf)

⁶¹ Moraw, P.: Die Territoriale Zersplitterung im späten Mittelalter. In: Die Geschichte Hessens. Szerkesztette: U. Schultz. Stuttgart, 1983. 60-72.; Hessen und Thüringen. Von den Anfängen bis zur Reformation (az 1992-ben Marburgban rendezett kiállítás katalógusa) Marburg, 1992.

és semmi esetre sem természeti elemekből épült fel. Az alkotóelemek között fontos szerepet játszott a jog, miután a források 802-803-tól kezdődően bizonyítják a *Lex Thuringorum* létezését, még ha a thüringiai törvények önállóságára utaló valódi nyomok nem is bukkannak fel a 12. század előtti időszakban. Még nagyobb jelentőségű a Thüringia-tudat kialakulása szempontjából annak a történetírói hagyománynak a kidolgozása, melynek öt évszázadra visszanyúló folyamatosságát újabban Jean-Marie Mocglin mutatta ki,⁶² s amelynek a nyomai egyébként a *Sachsenspiegel*ben is megtalálhatók. Megjegyzendő, hogy a központnak tekintett város, Erfurt meghatározó szerepet játszik a történetírásban *scriptoriájának* iratain keresztül, másrészt pedig, jóllehet a Ludowinger tartománygrófok környezetében a 12-13. században kifejlődött a fejedelmi történetírás, ez is csak az alkotóelemek egyike. A dinasztikus *memoria* ugyanis nem használta ki, nem egyesítette a *Land* teljes emlékezetét és azonosságtudatát – azon földét, amelynek, úgy tűnik, jellegzetességei és történelme is sajátos volt. Úgy tűnik, hogy az országhoz való kötődés folyamatában és ennek kifejezésében különböző társadalmi és politikai csoportok játszottak közre: nemcsak a thüringiai előkelők, hanem a művelt papok, a városi krónikások,⁶³ a ministerialisok is, egyszóval éppen azok, akiket Peter Moraw *Trägergruppennek* nevez. Lehetetlen nem észrevenni, hogy ezzel szemben és a római trón választó jellegének az ellensúlyozására törekvő dinasztikus öröklés ellenére a császárság mint területi kifejeződés sohasem – illetve a legjobb esetben is csak a középkor legvége előtt – jelentett a németek számára ilyen integrációs erő.⁶⁴ Érdekes Svábföld példája, mert olyan utat képvisel, amely egyszerre hasonló és eltérő a thüringiai fejlődéstől. Ez utóbbi nem tartozott az eredeti hercegségek közé, és más szomszédos territoriális képződményekhez képest (Szászország és Hessen, mely végül is a 13. század végére a császárt választó udvarban – Kur – részt vevő birodalmi hercegek rendjébe került) gyakorta periférikus helyzetet foglalt el. Svábföld ezzel szemben abban a kiváltságos helyzetben volt, hogy ősi jellegűnek számított és frank *regnumot* alkotott. Márpedig a dél-nyugati német hercegség, amelyik a 13. században, az utolsó Staufenek alatt elveszítette anyagi javait, a középkor végén továbbra is erős azonosságtudatot hordozott, amely nagyrészt az írásban, érzésekben és álmokban létező területen valósult meg. A 14-15. században létezik egy nagyon szép *patria Suevia*, amely azonban többé már nem a territoriális politikai egység keretei között, hanem a képzeletben, az emlékezetben ölt testet. A *patria* tehát egy lépcsőről lépcsőre haladó alkotásnak vagy folytonosság-nak a terméke, különbséget kell azonban tenni az azonosságtudattal kapcsolatos modellek között az azokat magukénak valló társadalmi csoportok szerint. Megfigyelhető, hogy a sváb haza megnevezése esetén a szavak egymásra épülnek vagy egymást helyettesítik a szövegösszefüggéstől és a szóban forgó tértől függően. Így például 1493-ban azok a városok, ame-

⁶² Mocglin, J.-M.: Sentiments d'identité régionale et historiographie en Thuringe à la fin du Moyen Age. In: Mocglin-Babel 325-64.

⁶³ A Thüringian kívüli egyéb példákra lásd Schmidt, H.: Die deutschen Städtechroniken als Spiegel des bürgerlichen Selbstbewußtseins im Spätmittelalter. Göttingen, 1958. Újabban: Hiestand, R.: Civis Romanus sum. Zum Selbstverständnis bürgerlichen Führungsschichten in den spätmittelalterlichen Städten. In: Herkunft und Ursprung. Historische und mythische Formen der Legitimation. Szerkesztette: P. Wunderli. Sigmaringen, 1994. 91-111.; Sprandel, R.: Chronisten als Zeitzeugen. Köln – Wien, 1994., valamint Geschichtsschreiber in Deutschland 1347-1517. In: Mentalitäten im Mittelalter. Methodische und inhaltliche Probleme. Szerkesztette: Fr. Graus. Sigmaringen, 1987. 289-311. Frankfurt és Erfurt példája között van bizonyos hasonlóság, anélkül azonban, hogy az előbbi esetben egy történelmi „ország” világos tudatára lehetne támaszkodni: Monnet, P.: Particularismes urbains et patriotisme local dans une ville allemande de la fin du Moyen Age: Francfort et ses chroniques. In: Mocglin – Babel 389-400., valamint Les Rorbach de Francfort. Pouvoirs, affaires et parenté à l'aube de la Renaissance. Genève, 1997. (Travaux d'Humanisme et de Renaissance, 317). Lásd még: Menke, J. B. klasszikus munkáját: Geschichte und Politik in deutschen Städten des Spätmittelalters. Jahrbuch des kölnischen Geschichtsvereins, 1958. 33. 1-84 és 1960. 34. 85-194.

⁶⁴ Graus, Fr.: Nationale Deutungsmuster der Vergangenheit in spätmittelalterlichen Chroniken. In: Nationalismus in vorindustrieller Zeit. Szerkesztette: O. Dann. München, 1986. 35-53.

lyck beletartoznak vagy beletartoztak a sváb városok ligájába, „*gemeine schwäbische Nation*”-ról beszélnek. A *Nation* kifejezést ebben az esetben világosan a regionális városi térre alkalmazzák, de magában foglalja a *Deutsche Nation*ra való utalást is, hiszen ugyancsak a városok egyúttal birodalmi városok is és sajátos politikai és szimbolikus kapcsolatot tartanak fenn királyi hűbérurukkal. Másrészt azt tapasztaljuk, hogy a 15. század végén a Konstanz vidéki nemesek *Schwäbische Nation*ról beszélnek, ez alkalommal azonban már nem a terminus városi értelmében, hanem a helvét szövetségek gyakorlatával szembeállítva azt; a *Nation* kifejezés itt sokkal inkább a határ képzetéből építkezik.⁶⁵ Megkockáztathatjuk azt a véleményt, hogy a Sváb Nagyhercegség 1266 utáni helyreállításának az elmaradása által keltett politikai űr – amely kiváltotta a szomszédok, különösen a bajorok bírvágyát – táplálta a regionális sváb azonosságtudatot, mely nagyrészt a *Schwabenspiegel*ből eredő „szász szabadságjogokon” alapult. Az utóbbit időrendben néhány évvel a hercegség megszűnése után szerkesztették (kicsit úgy, miként a *Sachsenspiegel* is akkor élte virágkorát, amikor a Szász hercegség már nem volt többé). Midőn III. Frigyes 1487-ben sváb liga létrehozását sürgeti, hogy megelőzze a bajorországi Wittelsbachok gyenge próbálkozásait a vidéken, akkor nem áll ugyan szándékában a hercegség újra felállítását, a szövetség szövege azonban úgy szól, hogy Sváország jelenti a ligára lépett urak és városok „igazi hazáját” (*recht vatterland*). Ez jelzi, hogy fel lehetett kelteni az önállóvá vált területi azonosságtudatot anélkül, hogy szükség lett volna dinasztikus hercegség felállítására. Azt is láthatjuk, hogy a „*Land Schwaben*”, azaz a regionális terület milyen mértékben szolgált a birodalom új politikai csoportosulásai, vagyis annak a reformnak a melegágyául, amely a 16. század első negyedében egy új államforma kialakulásához vezet, mégpedig oly sikeresen, hogy joggal elmondható, miszerint az önállósult térre alapozott regionális azonosságtudat jelentette a császári állam reformjának egyik oszlopot,⁶⁶ s nem pusztán a dinasztia által megtestesített fejedelemség.⁶⁷ Ezekre az alapokra építettek egyébként a sváb humanisták is: támaszkodtak a területi azonosságtudatra, s nem létrehozták azt. A heidelbergi egyetemen, ahonnan többjük elindult, már 1423 óta létezett *bursa suevorum*. Nem érdektelen megjegyezni, hogy egyes szövegek attól kezdve tesznek említést városi *patriáról*, hogy a 12. század második felében a birodalom több pontján kifejlődik a területileg körülhatárolt és a dinasztia vagy annak emléke által megjelenített *patria* vonatkozásában kifejezett együvé tartozás érzése. Vagyis ez az érzés egyfelől a területet és dinasztiát egyesítő *patriát* fokozatosan kiszajátító fejedelmekkel szemben, másrészt a Stauffenek által újraélesztett szent *patriával* szemben alakul ki. Többek között két szöveg is beszámol Barbarossa itáliai hadjáratairól: egyrészt Rahewin *gestája*, valamint a névtelen *Carmen de gestis Friderici imperatoris in Lombardia*.⁶⁸ Márpedig annak elbeszélése során, midőn a császár megostromolt és megtámadott egy várost, a *patria* szót két alkalommal is a szent város jelölésére alkalmazták, amelyért illetl halálos áldozatot hozni az istentelen ellenfelekkel szemben, akik a *honor patriae* ellen támadtak. Az érvelés azután irodalmi *toposszá* vált, amely hamarosan elterjedt az itáliai városokban, különösképpen északon. A jelenség a német városok vonatkozásában később és eltérő formában bukkant fel, de azért oly módon, hogy itt is vállalni lehessen „a saját városért való halált”.⁶⁹

⁶⁵ Graf

⁶⁶ Angermeyer, H.: Die Reichsreform 1410-1555. München, 1984., valamint Krieger.

⁶⁷ Moeglin, J.-M.: Les dynasties princières allemandes et la notion de Maison à la fin du Moyen Age. In: Les princes et le pouvoir au Moyen Age (XXIIIe Congrès de la SHMES). Paris, 1993. 137-154.

⁶⁸ Eichenberger 183-92., további hivatkozásokkal és forrásokkal.

⁶⁹ Orth, E.: Die Fehden der Reichsstadt Frankfurt am Main im späten Mittelalter. Fehderecht und Fehdepraxis im 14. und 15. Jahrhundert. Wiesbaden, 1973.; Koller, H.: Die mittelalterliche Stadtmauer als Grundlage städtischen Selbstbewusstseins. In: Stadt und Krieg. Szerkesztette: B. Kirchgässner–G. Scholz. Sigmaringen, 1989. 9-26.; Sieber-Lehmann, Cl.: Spätmittelalterlicher Nationalismus. Die Burgunderkriege am Oberrhein und in der Eidgenossenschaft. Göttingen, 1995.; Heiduk, Chr.–Höfert, A.–Ulrichs, C.: Krieg und Verbrechen nach spätmittelalterlichen Chroniken. Köln–Weimar–

Mindencetre úgy tűnik, hogy a birodalomban a *patria* jellemzőinek a nagyobb egységről a kisebb egységre történő fokozatos átvedése jelentette az általános irányt. Fő vonásaiban tekintve a dolgot, s Thomas Eichenberger, valamint Bernd Schneidmüller vagy Joachim Ehlers fentebb idézett tanulmányaira támaszkodva, Franciaországban e folyamatnak csaknem a teljes ellentéte ment végbe.

Hogyan játszódtott le Franciaországban a kisebb entitások lojalizmusának egy nagyobb egységre történő átruházása a *Nomen Patriae* megmaradása mellett? Ez képezi Bernd Schneidmüller könyvének sajátos tárgyát. Szerinte a szemantikai változások a mentalitás fejlődésének a jelci, olyannyira, hogy a kronológia, amelyet a 10-13. század vonatkozásában elfogad, nem is az uralkodás, hanem a szavak és az elnevezések időrendjén alapszik, s ezt teljes értékű politikai naptárnak tekinti.⁷⁰ Hiszen mégiscsak meglepő, ha azt tapasztaljuk, hogy az Ilc de France-ra korlátozódó kis országból (*patria*) kifejlődik a teljes frank királyság dimenzióival rendelkező királyi politika anélkül, hogy közben a név megváltozna, és anélkül, hogy a kortársak nagy többségében ennek alapján azonnal valamiféle emlékkép idéződne fel (ez csak később következik be), legfőképpen pedig anélkül, hogy az egyre kevésbé „frank” alattvalók feletti uralom bármiféle változást is eredményezhetne a dolgok folyásában. A *nomen* kisugárzása a frank és Karoling hagyományok olyan mértékű folyamatos visszahódításának köszönhetően játszódtott le, amit sehol máshol nem tapasztalunk; hiszen amíg itt a területi központ ugyanaz maradt, addig például a német monarchia magja nagyon gyorsan elvesztette frank jellegét. Olyannyira, hogy a 11. századtól kezdve már nagyon előrehaladottnak tekinthető az a folyamat, melynek keretében egyfelől a *Francia* jelentése nyugaton kitágul, miközben ugyanez a kifejezés keleten sokkal szűkebb jelentést vesz fel, s már csak Frankóniára (*Franken*) vonatkozik. Vonzerje akkora volt, hogy a *patria Francorum*, amelynek megnevezése hamarosan *Franciára* változott, hasonló értelmű, de idegen eredetű kifejezésekből is építkezett, mint amilyen például a *Gallia*.⁷¹ Viszonyásképpen ezek a terminusok szinte a *Franciáéhoz* és a *rex Francoruméhoz* hasonló integráló erővé váltak, akár olyan módon is, hogy minél teljesebb mértékben vált a frank jellegű Capeting dinasztia érdekében folytatott politikai akciók terepévé a *Francia* néven ismert terület, a távoli területek, paradox módon, annál inkább erősítették ezt az egységet. Erre utalnak a Birodalommal és a pápasággal fenntartott kapcsolatok, vagy pedig a keresztes hadjáratokból eredő történetírói hagyományok, melyek azzal lepnek meg bennünket, hogy *franknak* nevezik a Toulouse-i grófság embereit vagy a szicíliai normand fejedelmeket, akiket egyébként ugyanaz a katonai etika fűz össze, amelynek a *patria* válik egyik alkotóelemévé. A 9-13. század között nem az elnevezések változnak, hanem fogalmuk, amely valójában a történetírás (melyről úgy tűnik, hogy feladata nem az uralkodás erős vagy gyenge volta szerint alakult) által sugallt képzetekhez kötődött. Ilyenformán a folyamat végén a római jogból származó, a felségjoggal kapcsolatos teóriák befogadása Franciaországban pontosan akkor játszódik le, amikor már a *Francia* által lefoglalt összes jelző a monarchikus eszme szolgálatában állt. E monarchikus eszme minden nehézség nélkül mint megannyi erősítést fogadhatta be az *utilitas publicát*, a *necessitást*, a *defensiot*, anélkül azonban, hogy szükségét érezte volna annak, hogy fogalmi és elméleti harcot kezdjen a hűbériség ellen. Mindez olyan szerencsésen ment végbe, hogy a királyság és a *rex* nem került szembe a nagy hűbéresekkal és fejedelemségekkel, mivel a szavak

Wien, 1997. Lásd különösképpen a Der Krieg in der Individualperspektive von reichsstädtischem Patriziat und Adel im Spätmittelalter, 111-184.; Ulrichs-Graf, Kl.: Schlachtengedenken in der Stadt. In: uo. 83-104.; Schwind, Fr.: 1389. Die Niederlage von Kronberg/Eschborn. Städtische Selbshauptung im dynastischen Umfeld. Frankfurts Archiv für Geschichte und Kunst, 63. 1997. 15-42.

⁷⁰ Schneidmüller 1987. A francia tanulmányok hivatkozása megtalálható Dominique Iogna-Prat tanulmányában.

⁷¹ Lügge, M.: Francia und Gallia im Mittelalter. Untersuchungen über den Zusammenhang zwischen geographisch-historischer Terminologie und politischem Denken vom 6.-15. Jahrhundert. Bonn, 1960.

és az eszmék háborúját már annak kezdete előtt megnyerte. Egyébiránt a *patria* által e folyamatban játszott mintaszerep lehetővé tette a fogalom számára, hogy megőrizzen egy belső dimenziót, vagyis, hogy a *Francia*-tudat ne az *Alemanni* vagy a *Germani* elvetésében bontakozzon ki. E historiográfiai, terminológiai és problémaorientált szemle végeztével óvatlanság lenne azonban azt gondolni, hogy minden kérdésre választ kaptunk.

Mindenekelőtt azt kell megjegyezni, hogy az újra elővett kantorowiczi *patria* alapján elsősorban a Francia Királyságra irányított historiográfiai figyelem valójában nagymértékben rá van utalva bizonyos számú előfeltevésre. Biztos például, hogy a Capeting királyság bizonyos mértékig sikeres „kantorowiczi értelemben vett építmény” volt, eltérően a megkésett arculatú birodalomtól? Másrészt Bernd Schneidmüller és Thomas Eichenberger elemzései részben azon a gondolaton alapszanak, miszerint a Capetingeknek sikerült a politikai szereppel felruházott és újból érzelmi jellegűvé tett *patriának* köszönhetően a kis egységek lojalitását a legnagyobb egységre átruházniuk, amely a szentség segítségével egy kicsit meggyorsította ezt a lényeges és közös alapokon nyugvó átmenetet. Lehetséges, hogy az a szerep, amit az invazitúraharc a német történetírásban betöltött – jóllehet a fogalmi gyarapodás valódi forrásának tekinthető – ebben az esetben némileg a torzító prizma szerepe volt.

Továbbá nem került kihasználásra a szókészlet elemzésének minden lehetősége. Legelőször is felvetődik a *patria* népnyelvi fordításának a kérdése. Mikor bukkan fel a *Vaterland*? Másrészt hátra van még a *patria* és a „természetes” kifejezések jelentéstágulása közötti kapcsolat természetének és kronológiájának a megvilágítása, mint a „természetes úr” esetében. Az első kérdésre keresvén a választ, annyit legalábbis el lehet mondani, hogy a *Vaterland*-nak fordított, tágabb értelemben Németországra vagy a birodalomra értett *patria* terminus nagyon kései, csak a 15. században bukkan fel az első humanisták tollán. Franciaországtól eltérően, ahol a *patria* az írott dokumentumok és a kancellária szavává vált, amely a királyság egészére vonatkozott, Németországban ugyanez a kifejezés ebben a szerepkörben megmaradt irodalmi fogalomnak. Úgy tűnik, hogy a középkor végéig még a fejedelemségekben is kevésbé fontos a *patria* szerepe, mint a *terrác*, ha a hercegség megnevezéséről van szó. De hát milyen mentalitás, milyen politikai kultúra fedezhető fel az efféle szóhasználat mögött?

Harmadszor: elfogadhatjuk azt a feltevést, miszerint a középkor időszakát a *patria* terminus folyamatos, széleskörű használata jellemzi; úgy tűnik, hogy e használat közös nevezője egy olyan térbeli kategória, amely kész mindenfajta értékmeghatározó elem befogadására, egy, a vallási és a szakrális szférából merítő, térbeli azonosságtudat-jelző. A legfontosabb tehát annak eldöntése, hogy a rendelkezésre álló jelentések közül melyik kerül majd ki-váltásos helyzetbe a politikai szándék eredményeképpen. A Francia Királyságra vonatkozó jelentés például *rex-gens-patria* hármasság keretében mozgósítja a *patriát* annak érdekében, hogy összekösse egymással a népet, a dinasztit és a területet az egész királyság viszonylatában, amely már eljutott odáig, hogy elfogadja az érdekében (és többé már nem a hűbérúrért) vállalt halált. Minden hármasság rendelkezik azonban az elképzelhető kapcsolatok gazdag kombinációs lehetőségével. Ebben az esetben a többértelműség fokozatos szűkülésének lennének tanúi, ami a *patria* és a *gens* olyan értelmű közeledéséhez vezet, mely szerint a *rex* uralkodik a föld és az emberek fölött, és az azonosságtudat kikristályosodási pontjává válik. Ebben a sémában azonban, amely Eichenberger tetszését éppúgy elnyerte, mint Schneidmüllerét, nem látható világosan, hogy honnan származik a *patriában* foglalt területi elem, amelyet nem lehet visszavezetni sem egyedül az ókori jelentésre, sem a „barbár”-nak mondott bővülésekre.

Létezik tehát Németország vonatkozásában egy bizonyos fajta talány, az általános előfeltételeké, amelyek ugyanazok, mint Franciaország esetében, de mégsem vezettek el a nemzeti tudat hasonló felfogásához. Nem lehet eltekinteni ugyanis attól a ténytől, hogy a 10-15. század között számolni kell a Birodalom egyfajta folytonosságával, amelyet időnként birodalmi szükségyszerűségként éltek át: létezik a Birodalom, ugyanakkor elsősorban a dinaszi-

kus alapelv játssza a főszerepet. A királyi és a császári hatalom megegyezés tárgya, és a császár nélkül nem lennének sem birodalmi városok, sem választófejedelmek. Nem hiányzott a történetírásnak az a fajtája sem, amely a király dicsőítését szolgálta... Észrevehető ugyanakkor ezeken a területeken egyfajta német befejeztlenség, a *patria* földre történő visszahozatalának a képtelensége egy olyan birodalomban, amelyet három korona alkot, vagyis amelyben a császári állam túlnő az egyetlen Német Királyságon (amelyet nem lehet a német „nemzet” területével azonosítani), egy olyan birodalomban, amelyet 911 és 1493 között 14 különböző családból származó 34 király kormányzott, és amely inkább a keleti határok mentén tanúsított rendkívüli mozgékonyt, végül pedig egy olyan birodalomban, amelyben nincs *Ecclesia Germanica*, ahogy létezett *Ecclesia Gallicana*. E befejeztlenség okait talán nem az intézményekben kellene keresni, hanem inkább a politikai társadalomban, miként ezt a jelenkori német történetírás is teszi,⁷² a hivatalnokok és a döntéshozók személyében, akiknek érdekében állott annak a dualizmusnak az elmélyítése, amely csírájában már 1356-ban megvolt, intézményesítve azonban csak 1495-ben lett, bevégezvén ily módon a Birodalom és a császár szétválasztását (semmiképpen sem tehát a *rex-gens-patria* francia módra történő egybefoglalásának a jegyében). Ugyanakkor figyelembe véve a német fejedelemségek 14. századi politikai fejlődését és helyzetét, az 1356-i határozat hozzájárult a stabilitáshoz és megnyilvánulási lehetőséget teremtett a nemzeti tudat kibontakozása számára, ami a 16. század elejére a német alkotmányos sajátosság követeléséhez vezetett. Emlékeztünkbe kell azonban idézni, hogy az 1356-os Aranybullát az 1338. évi rhensi nyilatkozat készítette elő, amely világosan kimondta, hogy egyedül csak a választófejedelmek által megválasztott király rendelkezett pápai becegyezés nélkül a császári jogokkal. A nyilatkozat, amely részben Bebenburgi Lupoldnak, a trieri érsek tanácsosának és IV. Károly rokonának rövid összefoglalásán alapszik (amelyben javasolta az *Imperium* és a nemzeti *Reich* szétválasztását), végső soron az évszázadok óta tartó investitúraharc utolsó elemét jelentette, végleg elkülönítvén egymástól világi és egyházi szférát, s lehetővé téve végre a közvetlen kapcsolatot a német király és a császár között, egyszersmind a császári eszme etnikai jellegének megrögzülését.

A következők kétféle csoportjára lehet szert tenni az egyfelől a Francia Királyságra, másrészt a Birodalomra irányuló, a *patria* fogalmát kettős szempontból vizsgáló újabb német történetírás által elvégzett politika- és ideológiatörténeti kutatások alapján.

A „nemzeti érzésnek” a francia példát középpontba állító tanulmányozása egy integrációs modellt (vagyis egyfajta transzcendenciát) tárt fel, miközben Németország megmaradt mel-lérendeltségi modellnek (vagyis a folytonosság egy formájának), mely a *patria* és a *natio* szétválasztásból származott. Franciaországban a szó többértelműsége áldozatul esett a monarchikus szándéknak, amelynek sikerült azonosítani és összeegyeztetni területet, királyságot, királyi hatalmat és *gens Francorum*-ot. Ez a folyamat nem mehetett volna végbe nagyívű történetírói tevékenység⁷³ és a papság politikai és ideológiai részvétele nélkül. Nem másról van szó, mint egy zárt politikai tér szakralizációjáról. Maga a Birodalom több volt az államnál, ugyanakkor nem volt képes állammá válni. A Birodalom rendelkezett integráló politikai hatalommal, amennyiben azok az alapok, melyekre azonosságátudata épült – a rómaiság, a császárság, az egyetemes kereszténység – mindenki által elfogadott legitimitással bírtak. Amint ezek az alapok meginogtak, a Birodalom a 15. század második felében nemzetibb jellegű irányváltásra kényszerült, azonban egy olyan térben, amely már telítve volt a fejedelmi territorializmussal, mely részben a maga számára sajátította ki a helyi és dinasztikus hazafiságot.

⁷² Moraw, P.: Neuere Forschungen zur Reichsverfassung des späten Mittelalters. In: Borgolte 453-84.

⁷³ A történetírás szerepéről ennek az érzésnek a kialakulásában, a francia iskola – elsősorban Bernard Guenée utáni – munkáin kívül lásd *Geschichtsschreibung und Geschichtsbewußtsein im späten Mittelalter*. Szerkesztette: H. Patze. Sigmaringen, 1987.; Kersken, N.: *Geschichtsschreibung im Europa der „nationes”*. Köln–Wien, 1996.

Ez ad magyarázatot a németországi öntudatot és identitást vizsgáló újabb kutatások második irányzatára, amely regionális példákból kiindulva annak a kimutatására törekszik, hogy a regionális etnikai tudat nem előzte és nem világította meg, hanem éppen ellenkezőleg, követte a Birodalom kialakulását. Bechernek a Szász Hercegség eredetét tanulmányozó újabb munkája⁷⁴ Wenskus régebbi módszertani és rávezető posztulátumai⁷⁵ alapján kimutatta, hogy csak az Ottók uralma során öltött testet a Szász Hercegség gondolata, amely a királyság támaszává válhatott, s hogy csak I. Henrik hatalomra kerülésével következett be az, hogy a történetírói munkák a *szász gens*et területi és politikai egységnek tekintették: a folyamat tehát követte, nem pedig megelőzte a királyi újjászületést. Következésképpen a királyság nem az ősinék tekintett *gentes* akaratának terméke, a Szász Hercegség pedig nem etnikai építőmunka eredménye, hanem a *Frankreich* keleti felében végbemenő monarchikus építőtevékenységbe illeszkedett bele. A *szász gens* öntudata csak ennek az építő és integrációs folyamatnak a révén alakul ki, ugyanolyan módon egyébként, mint ahogy Schneidermüller is vélekedik a német történelemről, melyet a császárság Karoling kor után történő kialakulása eredményének tekint. Mindebben sok egyéb mellett újabb példáját láthatjuk, hogy a német kutatás a nemzet eredetkérdésének politikai tartalommal való megtöltése irányába mozdult el, abban az értelemben, hogy – legalábbis kezdetben – a monarchia is a néppé válás szervezeti és megnyilvánulási kerete volt, amiből viszont a Franciaországban megfigyelhető eltérő közös tudat származott. Ennek alapján vehetők észre a különbségek: a császári struktúrák következtében nyitottabb Németországbeli tér és a Francia Királyság zártabb tere között, de hasonlóképpen a nemzeti érzésből álló tudat franciaországi koraérettsége és Németországbeli későbbi megnyilvánulása között, ami csak 1500 körül válik észrevehetővé, vagyis az investitúraharc végleges lezárulását, a császár római megkoronázásának befejeződését, a császár és király, királyság és fejedelemségek dualizmus létrejöttét, a III. Frigyes (1440-1493) uralkodása alatt szentesített *Heiliges Römisches Reich deutscher nation* kifejezés elterjedését, végül a német humanisták hozzájárulását és a germán mítoszok virágzását követően.

A nagy kérdés, melynek megvitatása még a német történészekelőtt áll, azokra az okokra vonatkozik, melyek következtében a francia történettől különböző német történelem ugyanazon a frank világon belül, bármikor vegye is kezdetét (Schneidermüller szerint a 9. században, a választó jelleg védelmezői szerint a 10. században, Carl-Richard Brühl felfogása értelmében a 11. században, Joachim Ehlers számára folyamatosan a 10-15. században...), csak nagyon későn jut el az elmelekedő tudat szintjére, lényegében csak a 14. század első felének és a 15. század második felének válságai közepette. A nagy felfordulás, amit részben a francia példa tanulmányozása alapján mások mellett Schneidermüller és Eichenberger okozott, abból a megállapításból ered, miszerint nem a császári eszme tönkre vagy késleltette Németországban a nemzeti tudatot; valójában ez az eszme a nemzeti tudaton alapult, amelynek a császár-eszme volt a természetből adott megnyilvánulási formája, míg Franciaországban e tudat a Capeting *regnum* túlságosan is keresztény átférfálásához vezetett⁷⁶ a homogénnek megélt és bemutatott térben,⁷⁷ biztosítván ily módon a *rex Francorum*ból a *rex Franciae*ba történő átmenetet. Végzetül pedig e megállapítás szerint Németországban a nemzeti tudat egyrészt az *imperium*ra koncentráldott, másrészt pedig a *terraere*, mivel a középkori német történelem megtanulta az *imperium* és a *terrae* mellérendelését, összeillesztését, miközben a birodalom lakói Joachim Ehlers szavaival élve *„nem lehettek rómaiak, nem voltak már frankok, és nem volt joguk németté válni”*.⁷⁸

⁷⁴ Becher

⁷⁵ Wenskus, R.: *Stammesbildung und Verfassung: das Werden der frühmittelalterlichen gentes*. Köln, 1961.

⁷⁶ Ebben a vonatkozásban lásd Dominique Iogna-Prat tanulmányát!

⁷⁷ Természetesen Beaune, C.: *Naissance de la nation France*. (Paris, 1985) című művére gondolunk.

⁷⁸ Ehlers, J.: *Sentiment impérial, monarchie et régions en Allemagne et en France pendant le haut Moyen Age*. In. Moeclin – Babel 24.

A német történelem vonatkozásában így nem sok értelme van a *Heimat* és a *Nation* szétválasztásának. Csak később, az újkor fogja megkívánni az akkor már kisebb ország lakóinak és a nemzetnek a szétválasztását: ekkor már hazaszeretetről beszélünk. A területeinek sokféleségében vizsgált német történelem megmutatja az etnogenezisek sokszínűségét, egy tér és több terület, nép és népek együttlését, a *terra* és a *natio* egyenértékűségét. Következésképp nem lehet két, egymással szembenálló állam- és nemzetalakulási modelltől beszélni: a németről, melynek értelmében a nemzet hozta volna létre az államot, és a másíkról, a franciáról, mely szerint az állam hozta létre a nemzetet. Nincs szó tehát természetbeni különbségről, mivel a két politikai építmény, a Francia Királyság és a Birodalom eltérő időpontokban magában foglalja mind a két formációt, amelyek egyébként felerősíthetik vagy semlegesíthetik is egymást. Figyelmet érdemel egy harmadik tényezőnek, a térnek a megjelenése a vitában, aszerint, hogy az adott terület képcs-e a nép, a dinasztia, a felsőjog politikai formája és a történelem összekötő vagy éppen szétválasztó, csoportképző vagy dezintegráló pontjának lenni,⁷⁹ oly mértékben, amennyire igaz az, hogy sem a tér, sem pedig az ott élő nép nem a természettől adott tény. Mivel nem tekinthető természettől adott tényezőnek, így szándékos – nagyrészt szimbolikus – építómunkáról van szó, ami magyarázatot ad a történetírás és az általa elvégzett rekonstrukciók nagy szerepére; részben ezeken alapszik a politikai konszenzus, még ha a modern időktől eltérően a középkori uralkodó nem az egész néptől, csak a hozzá közeli állóktól és az elittől (a *Trägergruppentól*) követelte meg, hogy higgyenek elképzeléseiben. Ez az a pont, ahol a jogot és a politikai eseményeket tanulmányozó történészek nemcsak módja van rá, hanem kötelessége is, hogy a vallással és a szentséggel foglalkozó történetíróhoz forduljon, nem pusztán azért, mert a történeti hagyományoknak az intellektuális kategóriái és fogalmi anyaga a papság műve, hanem amiatt is, mert a középkorban a szentség definiálta, ritualizálta és jelölte ki, szinte feltalálta a teret, másrészt pedig azért is, mivel a középkorban a térben zajló nagy mozgalmak részben összekapcsolódtak a nagy hitbeli mozgalmakkal (evangelizáció, prédikációk, keresztes hadjáratok, zarándoklatok, keresztény visszahódítások...). Úgy, hogy a német történészek és velük együtt a franciák is jó úton járnak, nagyon is megértették, hogy közvetlenül össze kell kapcsolni a egyházi szertartásokat és az intézményeket.

Fordította: Kordé Zoltán

MONNET, PIERRE

*Mediaeval Patria in a German context, between the organization
of an empire and regional forms of consciousness*
Critical and historiographical sketch

The paper discusses the origin and development of the concept of *patria* in mediaeval Germany in a two-directional, terminological and phenomenological, as well as historiographical, approach, utilising the achievements of the abundant recent German literature on the subject. The importance of the issue is indicated by the fact that German historians have tended to link the analysis of the concept of *patria* with the examination of the appearance of the sense of nationality and the sense of identity in the Middle Ages. Modern German historiography has done quite a lot since 1989 for a novel discussion and reinterpretation of these issues. It has discarded, for instance, the notion of a nation that has fallen be-

⁷⁹ Németország 19-20. századi története bizonyítja ennek folytonosságát.

hind in development, or that of the Empire obstructing the rise of the nation, as well as the idea of *Sonderweg*, which allowed ample room for determinism and apologetics. It has compared French and German developments, facilitating thereby the rejection of the myth of ancient ethnicities. Within these investigations, the concept of *patria* has received special attention because, on the one hand, in Germany this is closely associated with the issue of various regions, and, on the other, it has made possible a worthwhile comparison with the French model. Taking into account the most important achievements of modern German historiography, the author voices his doubts, too, at the end of his paper and stresses the importance in certain respects of further investigations.

SELÁF LEVENTE

Nagy Sándor és a trójaiak a burgundi irodalomban

Nagy Sándornak

1. A burgundi hercegség mint önálló hatalmi tényező története a 15. századra korlátozódik, ekkor viszont egész Európa diplomáciájában fontos szerepet játszott. Burgundia hercegség volt már több évszázada, de 1361-ben, Philippe de Rouvre halálával az első hercegi ház megszűnt, és a hercegség visszazármazott a királyi koronára. A Valois-ház négy királyi hercege közül Fülöp kapja meg két évvel később apjától, II. Jánostól. Az első két herceg, Merész Fülöp és Félelemnélküli János uralkodását figyelve nem igazán lehet önálló burgundi politikáról beszélni. Merész Fülöp V. Károly francia király öccse, fia pedig VI. Károly unokaöccse, s figyelmüket elsősorban a francia trón öröklése körül zajló harc köti le. Félelemnélküli János 1404-ben lett herceg, s 1419-ben történt meggyilkolásáig a király és a trónörökös ellenében remélte a trónt megszerezni, az angolokkal többnyire szövetségben. Utóda, Jó Fülöp uralkodásának első évei a bosszúállás jegyében teltek. Végül két komoly változás tette egyértelművé, hogy a burgundi hercegnek nem a francia koronára kell aspirálnia: egyrészt a királyi hatalom stabilizálódása VII. Károly 1422-es trónra kerülésének és az angolokkal szembeni francia területi nyereségeknek köszönhetően (melynek végpontja VII. Károly megkoronázása Reimsben 1429-ben), másrészt a burgundi hercegség kiterjesztése vásárlás, öröklés és háborúk útján.

Nem lehet pontosan meghatározni, hogy mikortól vált Fülöp politikájának elsődleges céljává az egységes állam összekovácsolása, de például az Aranygyapjas-rend létrehozása 1430-ban már egyértelműen ennek jegyében történt. Ekkor Fülöp birodalma egyes tartományai révén már nem csak a francia királyság alá, hanem a német-római császárság hűbéri rendszerébe is tartozott. Több tárgyalássorozatban igyekezett örökletes királyság rangjára emeltetni a birodalomhoz tartozó birtokainak együttesét, és komoly ideológiai háttér támasztotta alá az önállósodási törekvéseket.¹ A könyvtár létrehozása is a politikai ideológia egyik eleme: részben művészeti pártolás, részben a kor királytükreai által az uralkodótól elvárt műveltségi szintnek való megfelelés bizonyítása. A könyvek gyűjtése régi hagyomány volt a Valois-családban.² Jó Fülöp és később fia számára több kötetet szereztek be, de ennél is fontosabb, hogy sok önálló mű készült közvetlenül az ő megrendelésükre vagy nekik ajánlva.³ Nincs közvetlen nyoma az oklevelekben, hogy hivatalos másolóműhely működött volna a szolgálatukban, de elsősorban számukra dolgozott több termékeny író-másoló, mint például Jean Wauquelin és David Aubert, akik több ezer foliónyi művet szignáltak.

¹ A burgundi kancellária okleveleiben egy időben „Isten kegyelméből uralkodó” burgundi hercegnek titulálták Jó Fülöpöt, és ugyanezzel a formulával találkozunk több olyan irodalmi mű kéziratának előszavában is, melyet a burgundi hercegi könyvtár számára másoltak.

² Már II. Jánosnak is komoly könyvtára volt, s ez fia, V. Károly szerzeményeivel növekedett mintegy 1200 kötetet tartalmazóra. Az ő halála után gyorsan szétszóródott, elsősorban a királyi hercegek kezébe kerültek a kötetek. Merész Fülöp könyvtárát a halálakor, 1404-ben készült inventáriumból ismerjük, s ebben is több olyan kötet szerepel, mely a francia királyi gyűjteményből származik. Félelemnélküli Jánosnak nem voltak ilyen ambíciói, a könyvtár igazi gyarapítása Jó Fülöp idején indult meg újra.

³ Lásd Doutrepont, Georges: *La littérature française à la cour des ducs de Bourgogne*. Paris, Champion, 1909.; Idem: *Les Mises en prose des Épopées et des Romans chevaleresques du XIVe au XVIe siècle*. Bruxelles, 1939. (a továbbiakban: Doutrepont)

2. A kor udvari irodalma szinte teljes egészében ideologizált, és ha valamelyik műben a megrendelő feltűnik, a képviselt dinasztikus ideológiához való legszigorúbb igazodást várják el az írótól. S az író szinte mindig alkalmazkodik. A kor irodalma javarészt amúgy is „alkalmi irodalom”; vagy megrendelésre készül egy mű, vagy valamilyen esemény ihleti. A történetírás pedig, mely mindenképp dinasztikához, politikai meggyőződéshez kötődik, mint tudjuk, mindig is a leginkább ideologizált fikciós műfaja volt az irodalomnak. A történet, történelem fogalmai a 15. században mást takartak, mint manapság, s a reneszánsz korában kifejlődő történeti kritikai érzék ekkor még alig van jelen. Az *histoire* – történet – a későközépkorban a narratív irodalmi műveknek egészen széles spektrumát jelentette.⁴ A minket érdeklő szövegek szintén a történeti irodalom keretein belül mozogtak. Azoknak a nagy prózaregényeknek a címe, melyeket a 15. században kompiláltak, mindig valamilyen *histoire*, történet.⁵ Alapanyagul, forrásul a korábbi regény és geszta-irodalom ugyanúgy szolgálhatott, mint a csak saját korszakukra elég megbízható információkat adó világkrónikák. Ahogyan Ruth Morse írja, az udvari krónikák valóságátartalma kétségtelenül magasabb volt, mint egy történeti regényé, de nem volt éles határvonal az alkotás területi közt, és stilisztikai szempontok alapján sem lehet osztályozni a műveket.⁶ A 14. századi történetírás területe a narratív elbeszélés és a tények rögzítése az emlékezet számára.⁷ A 15. században annyiban változik a kép, hogy újra felfedezik Cicerót, és a történetíró egyben rétor is lesz. A jó stílus ugyanolyan követelmény, mint a dolgok pontos előadása. Ezt látjuk, amikor Georges Chastelain-t mint „*excellent orateur*”-t dicsőítik (pl. Olivier de la Marche), vagy amikor Curtilus Rufust és Jusztinoszt azért választja forrásul Vasque de Lucène, mert a stílus kiváló mesterei, s így hitelesebbek, mint a vetélytárs történetírók.

A genealogikus történetírás az alapvető forma, s ha egy hős életéről írnak, akkor a mű a *gens* kezdőpontján álló mitikus ős életrajza. A lovagi eposzok, *chanson de geste*-ek ciklusokba szerveződtek, és a nemzetség alapítója után a következő mű annak valamelyik unokaöccsét, őst, leszármazottját tette főszereplővé. A 12-13. század ős-hőseit a Karoling-korból választotta. Franciaországban különös jelentősége volt a karoling leszármazásnak. Amikor a Capetingek kerültek hatalomra a 10. század végén, a történetíróknak nem kevés gondot okozott, hogyan biztosítsák a legitimitást az egyenes ági leszármazással. Gyakran csak egyszerű királylistákat adtak az uralkodás sorrendjében, de ez az öröklés jogát nem igazolta.⁸ A kor francia nemesi nemzetségeinek az egyre erősödő királyi hatalommal szembeni ellenállása megmutatkozott úgy is, hogy a *chanson de geste*-ek hősei a karoling királyok ellenfelei lettek, s egyben a feudális „részállam”, grófság, hercegség megteremtői. A függetlenségüket védő nemesek rájuk hivatkoztak a hatalmi harcokban. V. Balduin, Hainaut grófja (1172-1192) például, aki Kopasz Károly leányági leszármazottja és Fülöp Ágost francia király sógora, ennek jegyében készíttetett egy luxuskéziratot a *Historia Karoli Magni*-ből. E században a francia királyokat Nagy Károly leszármazottaiként kezdték dicsőíteni.⁹ 1223-ban VIII. Lajos trónra kerülése – akinek anyja, Erzsébet igazoltan egyenes ági karoling felmenővel rendelkezett – teljes, biztonságos, új legitimitást adott a Capeting-dinasztiának. A történetírók ezt mint visszatérést értelmezték a karoling gyökerekhez, s így megszakitás nélkülülnek tarthatták a dinasztia folytonosságát.¹⁰ A királyok számára egyébként elsődlegesen a királyi

⁴ Morse, Ruth: Historical Fiction in fifteenth century Burgundy. The Modern Language Review, 75. 1980. 48-64., 51. (a továbbiakban: Morse)

⁵ Az ilyen témájú könyveket a középkori könyvtárakban a történelemkönyvek közé helyezték.

⁶ Morse 48.

⁷ Ahogyan a költészet a nyelv emlékezte.

⁸ Capet Hugó trónra kerülését például két, a 11. század második felében készült genealógia elmagyarázza és jelzi a dinasztiaaváltsát, de a királyok sorába illesztve őt nemzetségéről, felmenőiről nem szól egy szót sem. Lásd Guénée, Bernard: Histoire et culture historique dans la France médiévale. Paris, 1980. 344-345.

⁹ Jellemző, hogy Fülöp Ágost egyik, házasságon kívül született gyermekének a Charlot nevet adja.

¹⁰ A karoling dinasztiat pedig minden fennakadás nélkül vonták leszármazási kapcsolatba a merovinggal.

mivolt és a dicső királyi ősök voltak mérvadóak, nem a vér szerinti eredet, de az esetleges trónkövetelés motivációja, indoka leggyakrabban a közvetlenebb leszármazás.

Noha a burgundi hercegek a Valois-családból származtak, a független hercegi hatalom kiépítésekor olyan genealogikus históriák lettek fontosak, melyek hősei a francia királyi hatalommal álltak szemben. Igaz, hogy Jó Fülöp a krónikások tanúsága szerint mindvégig büszke volt Valois származására.¹¹ De az is igaz, hogy a történetírói ideológia sok esetben, főképp a fikciós történetekben, melyek szabadabbak voltak, más család-történeti szálakat font; ezek az értelmezés nyíltsága miatt többet és máshogy mondhattak, mint a korabeli eseményeket rögzítő krónikák, és ideologizáltságuk még erősebb. A kapcting franciákkal szembeni érvként szerepelt a burgundi grófi dinasztia egyenes ági leszármazása Nagy Károlytól, amit Jó Fülöp saját családjára is átszármaztatott. A francia királysággal szemben a burgundi ősiség mellett érvként szolgált a vidék korábbi krisztianizációja is: hitében is több, jelesebb a burgundi gróf, hiszen hosszabb ideje keresztények alattvalói.¹²

A burgundi hercegi könyvtár gyűjtötte azokat a lovagi eposzokat, melyek témája a francia királlyal szembeni ellenállás volt vagy a herceg államainak és öcincik dicső múltja. Ezeket másolták és legtöbbször átírták, egyrészt prózába, másrészt olyan ideológia szerint, mely a legjobban megfelelt a burgundi dinasztikus és hódító érdekeknek. Yvon Lacaze egy alapvető cikkében, melyben nem állítja, hogy teljes listát ad, rengeteg példát tárt fel arra vonatkozóan, hogy „mindegyik ’eposzfordító’ részt vett, a hercegi tanácsosokkal és követekkel azonos szinten, abban a széleskörű propagandában, melyet a burgundi állam heterogencitásából fakadó törekenysége tett szükségessé.”¹³

Girart de Roussillon több szempontból is fontos példakép volt. Ahogy ő szakított a párizsi hatalmi központtal (Martell Károlyal), és Lothár mellett kötelezte el magát, úgy Jó Fülöp is inkább a császárságra irányította figyelmét a francia állam ügyei helyett 1430 után. 846-ban részt vett a Rómát ostromló szaracénok ellen viselt hadjáratban, ami a kereszties hadjárat tervét élete végéig dédelgető burgundi herceg szemében komoly érdem volt. A *Cligès*, a *Belle Hélène de Constantinople*, a *Blancandin et l'Orgueilleuse d'Amour* és a *Gui de Warwick* olyan harcokat mutatnak be, melyeket Fülöp valamelyik földije vívott a hitetlenek ellen. A pogányok ellen harcoló ősök sorába tartozott Baudouin de Flandre, az első jeruzsálemi keresztény király. A tartalmi változtatás az átírt regényekben gyakran a kereszties hadjárat témája, esetleg annak kibővítése. Emellett pedig minden lehetséges esetben utalnak Észak-Franciaországra, egy-egy helynévvel, a cselekmény áthelyezésével. Így a *Gérard de Nevers* prózaváltozatába beillesztettek egy olyan epizódot, mely az Ardenneknben játszódik, s az eredetiben nyoma sem volt.¹⁴

Egy független burgundi királyság jogi előzménye Brabant hercegsége lehetett, vagy Frízföld ókori királysága. Jó Fülöp Brabant hercegeként más genealogikus históriákat is örökölt. A brabanti grófok, majd hercegek szintén Nagy Károlyra vezették vissza a családfájukat. Két brabanti hercegség létezett a korai középkorban, az egyik Gondebaud uralkodása alatt az 5., a másik a 9. században, a Nagy Károly utódaival szemben álló eposzhős, Girart de Vienne, majd Boson (879-887) vezetésével. Boson testvére, Igazságosztó Richárd a her-

¹¹ Elsősorban Georges Chastelain krónikáiból rajzolódik ki ez a kép.

¹² Jacques de Guise már Szent Péter tanítványaival hirdetterti az ígét Belgiumban.

¹³ Lacaze, Yvon: Le rôle des traditions dans la genèse d'un sentiment national au XVe siècle. *Bibliothèque de l'École des Chartes*, 129. 1971. 303-385., 304-305. (a továbbiakban: Lacaze) Az ideologizált, genealogikus irodalom logikáját Lacaze nyomán mutatom be, az ő néhány példáját idézve (néhol kiigazítva), egy-két példával bővítve felsorolását. A példák elsősorban eposzok, de az idézett mondatot Lacaze elmondhatta volna a regények átírásai kapcsán is, ahogy azt Danielle Quéruel is megjegyzi: Quéruel, Danielle: Des mises en prose aux romans de chevalerie dans les collections bourguignonnes. In: *Rhétorique et mise en prose au XVe siècle. Actes du IVe Colloque International sur le Moyen Français*. Milan, 1991. vol. II. 173-193., 192. (a továbbiakban: Quéruel)

¹⁴ Quéruel 177-179.

cegség igazi megalapítója, s az ő fia a francia királyi trónra is került. A családról szóló epikus ciklus több kötetre is bekerült a hercegi könyvtárba. Frízföldön két ős-hősről szóltak eposzok. Az egyik Rambaux de Frise, akinck gesztája biztosan megvolt, ha nem is Jó Fülöp saját könyvtárában, de a környezetében, a másik pedig az a Gondebaud, aki a talán David Aubert által kompilált *Croniques et conquestes de Charlemaine*ban Burgundia királyaként szerepl. A regényben mindketten harcolnak a roncesvaux-i csatában a pogányok ellen, jóllehet Rambaux alakjának történeti előképe az 5. században élt, és még igencsak pogány volt. Több más lázadóról szóló eposz is szerepelt a hercegi könyvtárban. A burgundi hercegi családból még Bosen fia, Auberi le Bourgignon, aztán Ogier le Danois, Huon de Boudcaux, Renaut de Montauban eposzai.¹⁵

3. A francia (és burgundi) királyi származást eddig csak a karoling, illetve meroving idő-kig vezettük vissza. De mint tudjuk, a francia királyság eredetét a 15. század legvégéig az égő Trójából menekülő priamidáktól vezették le.¹⁶ A legenda nyilvánvalóan a rómaiak trójai eredetét vette alapul, és ahhoz hasonlóan illusztris ősokeket próbált biztosítani a frank-francia uralkodóknak. Ahogy Robert Bossuat írja, a trójai eredet legendáját kezdetben talán csakis pedáns klerikusok terjesztették műveltségük fitogtatására, de a 15. századra hivatalos igazsággá és az országok közötti ideológiai csatározások alapcsemévé vált.¹⁷

A trójai eredet a burgundi történetíróknál is felmerül.¹⁸ A franciák eredetmondáját kételkedés nélkül elfogadják, s ez nem csupán Valois-örökség, hisz már a korábbi észak-franciaországi történetírók is így tesznek, például Jacques de Guise.¹⁹ Ő az Úr megtestesülése előtti 1184. évre teszi Trója bevételét, ami után Bavo, Priamosz nőági unokatestvére a túlélő trójaiak egy részével hajóra száll, elmegy Mauritániába, körülhajózza Hétrakész oszlopait, majd Albion szigetére ér. Nem időzik ott sokat, a kontinensre visszatérve a Rajna torkolatvidékénél állapodik meg. Országot alapít Bél templománál, létrehoz 60 hercegséget és grófságot. A főváros Bél hegyén épül, ezért lesz Belis a neve, ebből alakult ki Belgis, s ott lakó utódai a belgák.²⁰ A frankok trójai származásának kodifikált legendáját Jacques de Guise pontosan követi, ezt egy bizonyos Siegbertustól veszi át.²¹

¹⁵ Lacaze a lázadás „burgundo-provanszál” hagyományáról beszél.

¹⁶ Lásd például: Krynen, Jacques: *Idéal du prince et pouvoir royal en France à la fin du moyen âge (1380-1440)*. Paris, Picard, é. n. 246. Ez az eredetmonda a 7. században, a Pseudo-Fredegár-féle krónikában tűnik fel. A 9. században Hinkmár, Aimon de Fleury hivatkozik rá, később Geoffrey of Monmouth, Wace, és az első nagy középkori Trója-regényt író Benoît de Saint-Maure. A hivatalos krónikákba a 13. században került be.

¹⁷ Lásd Bossuat, Robert: *Les origines troyennes: leur rôle dans la littérature historique au XVe siècle*. Annales de Normandie, 8. 1958. 187-197., 192. A franciák az angolokkal szemben erre hivatkoztak, amikor Bretagne és Aquitánia birtoklási jogát kellett eldönteni. Az angolok számára Bretagne és Engleterre azonosítása, valamint a hódító jogára való hivatkozás jelentette a két legfontosabb érvet. De náluk is felbukkan a trójai származás legendája, az ő dinasztia-alapító, országfoglaló ősök Brutus lett volna. Ez érdekes módon a 15. század ideológiai harcaiban inkább a franciák kezében érv, mert aztán már a trójai nemzetségek rangjáról, a királyi leszármazás fokairól lehetett vitázni, s ráadásul így mindenki megkapta a saját országát, kiderült, hogy az angoloknak semmi keresnivalójuk francia földön. Lásd ehhez Le débat des hérauts d'armes de France et d'Engleterre, suivi de *The Debate between the harolds of England and France*. John Coke (Ed.) Édition commencée par Léopold Pannier et achevée par M. Paul Meyer. Paris, Librairie Firmin Didot.

¹⁸ Lásd Bayot, Alphons: *La Légende de Troie à la cour de Bourgogne*. Bruges, 1908.

¹⁹ Nála viszont megjelenik már Trója elpusztításakor a független hainaut-i dinasztiaalapító. Jacques de Guise krónikáját, melyet Bajor Albert hollandi és hainaut-i herceg megrendelésére készített, Jó Fülöp Jean Wauquelin-nel fordíttatta le franciára.

²⁰ Fortia d'Urban, le marquis de: *Table chronologique des Annales du Hainaut*. Paris, a szerző kiadása, 1838. 2-8.

²¹ Guise, Jacques de: *Histoire de Hainaut*. Paris, 1826. Fortia d'Urban (Ed.) 6. kötet 34-38. Érdekes még az az epizód, melyben kiűzik a városból a Tróját eláruló Anchises és Aeneas rokonait. Nem tud-

4. A burgundi irodalomban feltűnik néhány olyan történeti alak is, akik nem igazán kapcsolódnak a burgundi dinasztiához, melynek megrendelésére készült a róluk szóló mű. Közük az antikvitás hősei, héroszai: a legtöbbször Héraklész, Jázon, Hektór, Nagy Sándor és Julius Caesar. Az ok többféle lehet, de a legfontosabb a példaadás: ezek a legkiválóbb hősök a kor történeti műveiben, eszményi lovagok, akik példát mutathatnak a 15. századi nemeseknek, esetleg a két nagy burgundi hercegnek. Merész Károly fantáziáját különben is az ókori hősök izgatták: az Aranygyapjas-rend 1469-es gyűlésén a tróntermet Nagy Sándor, Hannibál és más ókoriak életéből vett jelenetek díszítették.²² Jean Molinet tanúsága szerint szexuális absztinenciáját, de legalábbis mértéktartását az ókori történetek tanulmányozása indukálta: „revolvant en son ymaginative plusieurs volumes des anciens hystoriographes dont il avoit imprimé les lectures en sa memoire, voyans beaucoup de puissans règnéz tresbuchiez avec les regnans en miserable ruine, tous enervéz de royal majesté par amplexer les plaisans et folz delices du feminin sexe (...) abrenoncia à toute volupté charnelle.”²³ A kortársak szerint is e hősök vonzották: „Ne prenoit plaisir qu'en histoires romaines et es faictz de Jule Cesar, de Pompée, de Hannibal, d'Alexandre le Grand, et de telz aultres grandz et haultz hommes, lesquelz il vouloit ensuyvre et contrefaire.”²⁴ Állítólag fiatal korában Gauvain és Lancelot tetteit olvasta nagy odaadással, az ókori hősök később lettek fontosak számára.²⁵

Nagy Sándor a legfontosabb e hősök közül.²⁶ Ezt jelzi a Nagy Sándor-regényt tartalmazó kéziratok nagy száma a hercegi könyvtárban, Alexandre de Paris regényéből több, a *Voeux du Paon*-ból 4 kézirat, két másik folytatásból, a *Restor du Paon*-ból és a *Parfait*-ből egy-egy példány.²⁷ Három korabeli prózaregény főhőse ő, és több más műben is említik példaképként. Többen emlékeztetnek arra,²⁸ hogy Károly és Yorki Margit menyegzőjékor Bruges utcáit allegorikus falikárpitokkal és festményekkel díszítették; az első azt mutatta be, hogyan adta Isten társul Ádámnak Évát, a második pedig azt, hogyan adták Kleopátrát feleségül Nagy Sándorhoz.²⁹ Lorenzo Medici mondta Merész Károlyról: „Cacciato in fantasia d'essere un altro Alessandro.”³⁰

Az említések többségében nem Nagy Sándor az egyetlen hős, akivel összecvetik a burgundi herceget, de erre is van példa. Ha Jó Fülöp mintajaként szerepel, nagylelkűségét hangsúlyozzák, ha Merész Károlyval vetik össze, katonai erényeit. Cary szerint Jó Fülöp Nagy Sándorban modellt keresett a maga számára.³¹ De arról, hogy miért Nagy Sándorban,

tam ellenőrizni, de talán a franciák, esetleg az angolok mitikus ősei is az elűzöttek között lehettek. (a továbbiakban: Guise)

²² Guise 33.

²³ Idézi Lemaire, Jacques: *Les visions de la vie de cour dans la littérature française de la fin du Moyen Âge*. Bruxelles – Paris, 1994. 204.: „képzletében visszaforgatva az ókori historiográfusok több könyvét, melyek olvasmányait emlékeztetébe véste, látva sok hatalmas királyság és uralkodók nyomorúságos bukását, akik mind meggyengültek királyi méltóságukban a női nem kívánatos és örült gyönyöreiben való elmerülés mián [...], lemondott minden testi szenvedélyről.” (a továbbiakban: Lemaire)

²⁴ Lemaire 39. Nicolas Volcyr nyomán. „Nem okozott neki élvezetet más, csak a rómaiak történeti és Julius Caesar, Pompeius, Hannibál és Nagy Sándor és más nagyok tette[inek olvasása], amelyeket követni akart és utánozni.”

²⁵ Huizinga, Johan: *A középkor alkonya*. Budapest, 1979. 69.

²⁶ Lehet, hogy Nagy Sándor szintén „ad usum delphini” került be a hősök sorába, mint (Makedóniai) Fülöp fia, s így szolgált példaképül, a két apa névazonosságának is köszönhetően.

²⁷ Doutrepoint 224-225.

²⁸ Így Cary, de ő, nem tudni miért, ezt is Jó Fülöphöz köti.

²⁹ *Splendeurs de la cour de Bourgogne. Récits et chroniques*. Réd. Danielle Régnier-Bohler. Paris, Robert Laffont, 1995. 1068. (a továbbiakban: *Splendeurs*)

³⁰ Gallet-Guernic, Danielle: *Vasque de Lucène et la Cyropédie à la cour de Bourgogne (1470). Le traité de Xenophon mis en français d'après la version latine du Pogge*. Genf, Droz, 1974. 53.

³¹ Cary, George: *The Medieval Alexander*. Cambridge U. P., 1956. 228. (a továbbiakban: Cary)

egy szót sem ejt, ahogyan Georges Doutrepoint és Olivier Collet is adósak maradnak az indoklással. Pedig a modell egyáltalán nem volt alternatívák nélküli. A 15. században már kialakult a kilenc kiváló toposza, s a herceg választhatott volna közülük valaki mást is. Például olyasvalakit, aki nem viselt királyi rangot. De nem tette, vagy legalábbis Nagy Sándornak mint példaképnek is szerep jutott. Pedig Nagy Sándor még csak keresztény sem volt (bármennyire is igyekezett ezt a látszatot kelteni néhány életrajzírója), és talán a legellentmondásosabb személyiség a kor hősei és lovagi példaképei között: makedón, a görögök élén harcol, példaképei Akhilleusz és Héraklész, a trójaiak esküdt ellenségei. Egy Valois herceg, aki a trójaiak utódjának tartotta magát, s a franciákat a trójaiak leszármazottjának, hogyan egyeztetette össze a két hősi példaképet – Hektórt, a nemes trójait, akit csak csellel és alattomban volt képes megölni Akhilleusz, s aki a francia uralkodók legkedveltebb és legtöbbet ábrázolt és szerepeltetett példaképe volt Nagy Károly mellett – és Nagy Sándort, a világhódítót? S vajon mennyire volt fontos Nagy Sándor személye Jó Fülöpnek, majd Merész Károlynak, s mennyire az udvar többi tagjának, Burgundiának? Jean Wauquelin Jacques de Guise fordításának prologusában például indokolja munkáját, hogy be akarja vele bizonyítani, „comment est descendus mondit tres-redoubté et tres-puissant seigneur de hault noble et excellent sang des Troyens”³². Hektór is szerepel a hősi példaképek közt, de kevesebb alkalommal, mint a francia királyt dicsőítő költeményekben, krónikákban.

Ahhoz, hogy a feltett kérdésekre választ tudjunk adni, s hogy megállapíthassuk, tudatában voltak-e a burgundi ideológusok a példaképválasztás paradoxonának, alaposan meg kell vizsgálnunk Nagy Sándor ábrázolását a kor burgundi irodalmában, elsősorban is két nagy életrajzát. Figyelembe kell vennünk az őt említő művek megírásának időpontját – feltéve, hogy az kideríthető – és a műfajt. Az is vizsgálendő, hogy az adott mű és szerző hogyan viszonyul a trójai mondakörhöz.

5. Nagy Sándor a középkor irodalmában meglehetősen sokat szerepelt. Ellentmondásos személyiségének a bemutatása is elég ellentmondásos.³³ A középkor szinte semmit sem tett hozzá az ókorban kialakult legendaanyaghoz, csak áthangsúlyozta és átértelmezte. A középkori szerzők számára fontos lehetett mint a nagy uralkodó modellje, mint kiváló lovas vagy mint pogány zsarnok, vérengző fenevad. Az első keresztény történetírók, Jusztinosz és az ő nyomán dolgozó Orosius teljesen negatív képet festenek róla. Orosius mint kései apologéta azt igyekszik bebizonyítani, hogy Jézus születése előtt sokkal több halál, vadság, veszedelem, zsarnokság sújtotta az emberiséget, mint az ő idejében, a 4. században, a római birodalom felbomlásának idején. Nagy Sándor így nála minden pozitív vonását elveszti, a történetíró csak elvakult gőgjéről és vérszomjáról beszél szuperlatívuszokban, még hódításainak is mértéket szab.³⁴

Nagy Sándor, a világhódító, a bátor katona és jó lovas képe is benne volt az ókori hagyományban. A hellenizmusban több helyen istenítették, s már ekkor példaképpül szolgált. Keleti hódításai is szüntelenül izgatták az írók képzeletét. A nyugati keresztény világ közvetlen ókori forrásai a makedón királyról elég korlátozottak voltak. Ismerték a Julius Valerius római történetíró művéből készült rövid epitomét, Quintus Curtius életrajzát és néhány Arisztotelésznek tulajdonított apokrifet, de Plutarkhosz Nagy Sándor életrajzát csak a 15. század elején fordították le latinra. A legnagyobb karriert az a szöveg futotta be, melyet Pseudo-Kalliszthenész műveként emlegetnek egy 16. századi itáliai humanista nyomán, minthogy az egyik kézirat, nyilván hamisan, azt a Kalliszthenészt jelölte meg szerzőként, akit

³² E. Matthieu nyomán idézi Vanderjagt, Aric Johan: Qui sa vertu anoblit. The Concept of *noblesse* and *chose publique* in Burgundian Political Thought. Groningen, Jean Miélot and Co., é. n., 20.

³³ Cary 5-75.

³⁴ Emleget egy Alexandroszt (Alexandrosz Molosszosz), aki Nagy Sándor keleti hadjárata idején Itáliában hódít, így rivalizálva Nagy Sándorral, s akit legyőznek (a pandosiai csatában), majd eladják holtestét. („Alexander autem in Italia adfectans occidentalis imperium aemulans Alexandrum Magnum”). Orosius III/18,3. Történetileg egyébként igazolt a nyugati hódító létezés.

a történeti hagyomány szerint maga Nagy Sándor ölt meg, mert az nem volt hajlandó isteníteni őt. Leó archipresbyter a 9. században ennek alapján írta a *Historia de preliis*, mely sokáig mintául szolgált a középkori feldolgozásokhoz. A francia nyelvű irodalomban a 12. században Alexandre de Paris készítette az első Nagy Sándor-regényt. A 13. században lefordították Leó munkáját franciára, ez lett az első prózaváltozat. Francia földön született Gautier de Châtillon latin eposza, az *Alexandreis*. A Nagy Sándorról kialakuló kép az ókorban és a középkor kezdetén a hódítót állította középpontba. A *Roman d'Alexandre* már az eszményi lovagot is látta benne. Nagy Sándor legendáját a kor francia regényirodalma úgy dolgozta fel, mint az összes többi epikus hőst. Nem elégedtek meg az ő életrajzával, amihez nemigen tettek hozzá semmit, hanem megírták, hogyan állt bosszút haláláért fia, és felvázolták őscienek történetét is, genealogikus sorba illesztve életét. A kifejezetten Nagy Sándornak szentelt műveken kívül persze egybűtt is találkozunk vele, egyrészt a világkrónikákban, melyek elsősorban Jusztinoszt és Orosziust követik, másrészt az exemplumgyűjteményekben, ahol egyes tetteiről szóló anekdoták kaptak helyet. Ezekben a legtöbbször elítélően szólnak róla, de a keresztény moralisták ítéletében a sztoikusokéhoz képest nincs sok újdonság.

Ahogy Georges Cary írja, a későközépkorban ismét a hódító Nagy Sándor lépett színre, lovagi tulajdonságai újból kisebb szerepet kaptak.³⁵ Ez alól csak a burgundi udvar irodalma volt kivétel, ahol Nagy Sándor igazán nagy népszerűségnek örvendett, s ahol a 15. században két Nagy Sándor „életrajz” is készült. Az elsőt 1450 táján Jean Wauquelin írta, a másodikat Vasque de Lucène 1468-ban fejezte be.

6. Jean Wauquelin a burgundi udvar egyik legtermékenyebb írója volt. Első munkája Geoffrey of Monmouth *Historia regum Britanniae*-jának fordítása. Elkészítette több regény prózaváltozatát: így a *Belle Hélène de Constantinople*, a *Girart de Roussillon* és a *Manekine*. Lefordította franciára Jacques de Guise *Annales Hannoniae* és Edmond de Dynter *Chronicon ducum Lotharingiae et Brabantiae* című krónikáját. 1450 körül készítette Aegidius Romanus *De regimine principum* című királytükörnek fordítását. A Nagy Sándor-regényt 1448 táján Jean de Bourgogne, Étampes grófja, Jó Fülöp közeli rokona megrendelésére írta, de a két-részes mű második felének bevezetésében Jó Fülöp neve is feltűnik. Ez nem egyedi jelenség, találkozunk a David Aubert által átírt munkák közt is olyanokkal, melyekben nem a herceg az első (credeti?) megrendelő, de megjelenik az ő neve is, esetleg neki ajánlják a munkát. Az udvar bibliofil főnemesei, a Crò, a Crèqui család tagjai, Antoine de Bourgogne szerepelnek a leggyakrabban a megrendelők közt.³⁶

Jean Wauquelin a burgundi legendát teljes egészében feldolgozta. Elsődleges forrása a verses *Roman d'Alexandre* volt, melynek szerzőjét nem ismerte. Ezen túl használta ennek folytatásait is, Jean le Nevelon *Vengeance Alixandre*, Jacques de Longuyon *Voeux du Paon* és Jean le Court *Restor du Paon* című regényeit. Emellett a *Historia de preliis* fordítását is sokszor idézi, s használja Vincent de Beauvais *Speculum historiale*-jét, valamint Jacques de Guise krónikáját. Úgy tűnik tehát, megkísérelte a legendaanyag hiánytalan összegyűjtését és szintézist. A kompiláció hagyományos technikájával és a 15. századi krónikákra jellemző aggályoskodó kritikai érzékkel dolgozik: e művek, ha több ellentétes véleményt találnak a forrásokban, gondosan idézik azokat, és csak utána foglalnak állást, ha egyáltalán állást foglalnak.

A műről kevesen és keveset írtak. Paul Meyer, aki az első összefoglalást készítette Nagy Sándor szerepléséről a középkor francia irodalmában, elég elítélően nyilatkozik róla, az eredetiség teljes hiányát róva fel hibájául. Kritikai kiadása máig sincs, csupán Meyer közölt né-

³⁵ Cary 227. Ennek kapcsán említi meg, hogy volt egy faliszőnyeg sorozata, mely a hős kalandjait ábrázolta.

³⁶ Hogy ez a kettős tekintély pontosan mire utal, egyszerűen csak a kézirat készítésének finanszírozására vagy másra, nem lehet tudni, de nagyon valószínű, hogy az udvar pártharcainak és az egyes megrendelt művek mögött álló ideológiának az együttes vizsgálata érdekes eredménnyel szolgálhatna (például a burgundi hercegtől egyre inkább a francia király mellé pártoló Crò család által rendelt művek ideológiai tartalmát lehetne szemügyre venni).

hány részletet, illetve Jules Gerger de Xivrey egy 1736-os [!] könyvében az indiai expedíció történetét, és néhány éve Olivier Collet fordított mai franciára clég hosszú részeket a regényből.³⁷ Egy 1998-ban megjelent tanulmányról van tudomásom, melyet (félleg) az *Histoire du bon roi d'Alexandre*-nak szenteltek. Szerzője, Catherine Gaulliéc-Bougassas egészen más véleményvel van róla, mint Meyer, s ez nem csak az irodalomtörténeti gondolkodás megváltozásának köszönhető. Gaulliéc-Bougassas elsősorban a *Roman d'Alexandre*-ból eredezteteti Wauquelin históriáját, és a besançoni *Faits et Conquestes d'Alexandre*-ral veti össze. Szerinte Wauquelin sikeresen szűrte ki a kétértelműségeket és az ellentmondásokat Alexandre de Paris művéből. Wauquelin célja az, hogy királyként és mitikus felfedezőként is idealizált képet adjon Nagy Sándorról.³⁸ Ez több ponton is érezhető: Nagy Sándor uralkodói tehetségét, politikai érzékét és példaszerűségét hangsúlyozza; fényt irányít származására, clozlatja a gyanút, miszerint Nagy Sándor fattyú lett volna, és Olympias Nectanebus egyiptomi király nemzette volna őt; a szentségtörő góg megnyilvánulásait eltünteti; katonai kudarcait nem említi; hangsúlyozza áttérését a monoteizmusra. Nectanebus apaságának lehetőségéről azonban, ahogy a folytatásban a szerző is megjegyzi, megfontoltabban nyilatkozik Wauquelin.³⁹ Nagy Sándor születéscor ugyanis még arról ír, hogy néhány rágalmozó be akarta feketíteni az éreynes Olümpiaszt mint házasságtörőt, mert Nagy Sándor apjának az egyiptomi Nectanebust tartották, és megjegyzi, hogy az ilyesféle hazugból még ma is sok van, és kár őket hagyni szabadon garázdálkodni.⁴⁰ A történet egy későbbi pontján viszont a meggyilkolt sírja előtt Sándor bocsánatát kéri, és annyit mond: „Se tu fu mes peres, dieux le scet”.⁴¹ Tehát itt nem állít semmit a korábban élénken tiltakozó, sőt a jók halálát okozó Nagy Sándor. A szerző vagy átadja magát a modellek sodrásának, és nem tartja fenn a korábbi képet, vagy Nagy Sándor alázatát akarja hangsúlyozni. Az aktualizálás is érdekes, ahogyan Wauquelin a ma is szabadon garázdálkodó irigyekről és rágalmozókról beszél. Talán Jó Fülöp édesanyja (ha magát azonosította Nagy Sándorral) vagy felesége (ha névrokona, Fülöp makedón király szerepében tetszelget) keveredhetett hírbe, avagy az is lehet, hogy Burgundi János, Étampes grófja (akinek apját és nagyapját szintén Fülöpnek hívták) javára szólt ez a megjegyzés. És végül az is elképzelhető, hogy Nagy Sándor fogantatása körül élénk viták dúltak a 15. századi burgundi udvarban, de ez a legkevésbé valószínű.

Gaulliéc-Bougassas joggal említi ki azt is, hogy Wauquelin minden eszközzel keresztényre próbálja tenni hősét. Ez két dolgot igazol. Egyrészt azt, hogy milyen komoly tétje volt a választott hős ájtatosságának. Emlékezzünk arra, milyen kellemetlenségeket okozott a burgundi hercegnek, hogy az Aranygyapjas-rend alapítását kezdetben a pogány Jázonhoz és az ő mítoszához kötötték. Jázon egyrészt pogány mivolta miatt, másrészt mert hűtlen lett Médcához, s így megszegte ígretét, czzel a lovagiasság egyik alapvető szabályát hágtta át. Ezen a helyzeten csak úgy lehetett segíteni, hogy Jázon személyét felváltották egy bibliai alakkal, Gedconnal, és krisztianizálták az egész legendát. Nagy Sándor konformizálása sokkal könnyebb feladat volt, mert a zsidó hagyományban nagyon pozitív kép élt róla. Ez elsősorban Josephus Flaviusnak volt köszönhető, de a rabbinikus irodalom is általában hálásan, dicsérően szólt Nagy Sándorról. Wauquelin is idézi, hogyan hódolt Jeruzsálemben a zsidó

³⁷ Jomagam Meyer átirása (Meyer, Paul: *Alexandre le Grand dans la littérature française du Moyen Âge*. I-II. Paris, Vieweg, 1886. a továbbiakban: Meyer) és Collet fordítása (Splendeurs 489-564.), illetve a Bibliothèque Nationale fr. (a továbbiakban: BN fr.) 9342-es jelzetű kódex alapján dolgoztam. A kéziratból átirított részekben csak a szóhatárokat jelölöm modernizálva, illetve a rövidítéseket oldom fel. Az összes kézirati lapszám a fenti kódexre vonatkozik.

³⁸ Gaulliéc-Bougassas, Catherine: *Les versions en prose du XVe siècle du Roman d'Alexandre: le roman de Besançon et l'Histoire du bon roy Alexandre de Jean Wauquelin*. Littérales, 22. 1998. (sic!) 129-151., 138. (a továbbiakban: Gaulliéc-Bougassas)

³⁹ Gaulliéc-Bougassas 142.

⁴⁰ Splendeurs 491.

⁴¹ „Hogy te voltál-e az atyám, Isten tudja.”

főpapaknak mint Isten helytartójának, és hogyan indokolta történetét, meglepett makedón katonái előtt.⁴² Rá vonatkoztatták azt az ótestamentumi jóslatot is, miszerint érkezik majd egy király, aki megtöri a perzsák hatalmát. Góg és Magóg törzsének elrekesztése is ennek a pozitív, vallásos ihletésű hagyománynak a része. Wauquelin viszont még ennél is tovább megy. Nagy Sándor nála nem egyszerűen Isten eszköze, hanem kiválasztottja is. Az ég és a víz meghódításának vágya így Jean Wauquelin-nél nem a fékezhetetlen góg példája lesz, hanem Isten segítségével történik.⁴³ Egyszerűen Isten kegyelméből történt csodákról beszélhetünk. Egy helyütt, amikor Nagy Sándort a perzsák istenként dicsőítik, a 113. zsolnárt idézve hárítja el ezt magáról.⁴⁴ Egy másik fejezet⁴⁵ is érdekes, melynek címe „*Hogyan temetette el Nagy Sándor méltósággal Porrus királyt, áldozatot mutatva be a mi urunknak*”. Ennek első sorai: „Quant les choses furent appeillies alixandre le noble roi comença a faire son sacrifice ensi que d’usage il avoit envers nostre seigneur, ou quel sacrifice faisant il fist enterer moult honnourablement le roy porrus.”⁴⁶ Christine Raynaud ikonográfiai szempontból vizsgálta meg, hogy a regényben milyen Nagy Sándor kapcsolata az istenekkel. Az ő véleménye szerint a krisztianizálási kísérletek „elég csekély jelentőségűek, eltekintve a királyi funkció felértékelésétől, amely által az uralkodó az égiekkel való kapcsolatban a privilegizált közvetítő szerepét játszotta.”⁴⁷ Jean Wauquelin regényének a legszebben illuminált kéziratában megvizsgált miniatúrák alapján Nagy Sándornak kevés kapcsolata van Istennel, annál több az idollokkal.

Nagy Sándor legállandóbb pozitív tulajdonsága a középkori jellemrajzokban a nagylelkűség. A zsákmányt győztes csatái után nem tartotta meg, hanem szétosztotta katonái közt. E toposz több forrásból is származik, még Curtius Rufus is így ír róla. Ezzel ellentétes tartalmú részletet is találunk Wauquelin regényében. A *Historia de preliis* nyomán leírja Wauquelin, hogy milyen ajándékokat és adót kapott a leigázott népektől: „lui comenchieient a venir et a confluer de tous les rengnes du monde ducs, contes, princes et barons, tous lesquelx ly apportoient tribus et recongnissances que il seul estoit leur signeur, leur roy et leur empereur. [...] Pour lequel present il les rechut moult honnourablement et grandement, et leur dist en tel maniere: Je voy, dist il, clerement que ceulx qui nous ont rechupt et ce present envoijé nous ayment d’une amour cordialle. Et pour ce nous les retenons a noz trespeciaux amis. Par laquelle parole on parchupt clerement et seult on que de sa propre nature il estoit convoitieux et esqrs, et combien que toudis on lui ait donné le nom de larguesse. Toutefois ne l’estoit il point par nature, mais il estoit tellement a chou induis, et ossi il veoit clerement que par ses dons il possessoit de plus grans.”⁴⁸ Meyer szerint a kiemelt rész Wauquelin önálló megjegyzése, s ha ez így van, akkor a pozitív hős legértékesebb jellemvonása szenved csorbát. Lhet ez a megjegyzés annak is a jele, hogy

⁴² Álmodva mondta neki egy hang, hogy tegye ezt, s így hódíthatja meg Perzsiát.

⁴³ Gaulliac-Bougassas 145-146.

⁴⁴ Splendeurs 522.

⁴⁵ II. rész, 28. fejezet

⁴⁶ BN fr. 9342, 147v „Amint az előkészületek megtörténtek, Sándor, a nemes király elkezdte áldozatát a mi Urunknak, ahogyan az szokása volt, mely szertartással nagy tisztelettel eltemette Porrus királyt.”

⁴⁷ Raynaud, Christiane: *Alexandre le Grand, le conquérant de l’absolu*. Paris, Félin, 1993. 218.

⁴⁸ Meyer 326-7. „A világ minden királyságából jöttek feljé és áramoltak uralkodók, királyok, heregek és grófok, és mindannyian hadisarcot fizettek neki és clismerték uruknak, királyuknak és császárúknak. [Az ajándékok felsorolása, arany főképp.] Ezen ajándékok miatt nagy tisztelettel és megbecsüléssel fogadta őket, és így szólt hozzájuk: Tisztán látom, hogy azok, akik elfogadtak Minket, és czekek az ajándékokat küldték, szívélyes szeretettel szeretnek bennünket. És ennek okáért mint kivételes barátainkat tartjuk őket számon. E szavaiból világosan kitűnik és tudhatjuk, hogy saját természetéből fakadóan kapzsi volt, bármennyire is mindig a bőkezűségéről volt nevezetes. Pedig bizony természete szerint nem volt az, de számító, és azt is látta világosan, hogy adományaival még nagyobbakat szerzett.”

a szerző nem mindenben tartotta magát a megrendelő elvárásaihoz, esetleg egy 15. századi személyt kritizált, mindenesetre annyi bizonyos, hogy a királytükör így nem elég fényes. Egyebütt azonban Wauquelin is leírja Nagy Sándor adományait, s dicséri őt bőkezűségéért. Talán ezt a politikai fűfángjára való utalást is dicséretként kellene felfognunk. S még egy bizonytalansági forrás az, hogy nincs még kritikai kiadása a szövegnek, az öt fennmaradt kézirat közti viszonyt még nem határozták meg, s így az említett részlet talán nem is szerepelt az eredeti változatban.

A genealogikus-ideologikus történetírás modellje szintén szerepet kap Wauquelin elbeszélésében. Hangsúlyos helyen, a második rész elején jelenik meg ez a motiváció. Talán az eredeti tervnek nem is volt része, nem tudni, mindenesetre a második rész prologusa már ezzel kezdődik.⁴⁹ A második rész nyitánya figyelmeztet, ne feledjük, hogy Nagy Sándor meghódította az egész világot. De minthogy a világnak része Franciaország, Hainaut, Brabant, Pikárdia s más északi tartományok, azt is meg kellene írni, ezeket hogyan hódította meg. Szokott forrásaiban Wauquelin nem talált erre vonatkozó adatokat, ezért Jacques de Guisehez fordult, aki erről is írt krónikájában. Érdemes hosszan idézni e néhány fejezetből.⁵⁰

„Je qui au commandement de mon tresredoubtet seigneur devant dit ay a traitier et a mettre en nostre langage maternel les fais et conquestes du trespuissant et tres redoubtet empereur alixandre le quel comme la commune fame et renommee tesmongnent fu roy et seigneur par sa proesce de toute la terre d'orient et d'occident dont il s'ensieut par ceste parole que il fu seigneur de franche et de toutes les marces adiacentes. Et pour ce que point ne m'est apparut par [127 v°] Pistore que en ce traitie i'ay alignie ne ossi par aultres comme de vincent le iacobin et de guillaume qui les fais du dit alixandre traiterent comment par quelle maniere il subiuga la ditte contree de la quelle ou des parties adiacentes est natif mon dit tresredoubtet seigneur et avec ce seigneur particulier et grant gouverneur noble et puissant et meismement du noble et bon pays de picardie desoubz la main de mon tresredoubtet et trespuissant seigneur monseigneur phelippe par la grace de dieu duc de bourgogne de braibant etc, conte de flandres d'artois etc, et du quel pays de picardie c'est-à-dire suis natif, vuels ichi mettre et annexer une partie d'une histoire laquelle i'ay trouve ens histoires de belges faites et assamblees par tresvenerable docteur et maistre en theologie maistre jaque de guise cordelier, lesquelles histories il fist assambla et composa au commandement de tresredoubte prince le duc aubert de baviere conte de haynaut de hollande et de zelande par laquelle histore aulcuns porront coniecturer ou ymagineur que verite a este que le roy alixandre ait este seigneur des parties presentement proposees.”⁵¹

A prologus hátralévő része a *humilitas* (aki hozzá tud tenni valamit, tegye) hagyományos toposza, illetve a következő fejezetek felvezetése. A második fejezet címe: *Hogyan hódította*

⁴⁹ Mindenképp van különbség a két rész redakciója között. Az első rész prologusában Wauquelin például kijelenti, hogy nem tudja datálni az eseményeket, s megmondani, mikor uralkodott Nagy Sándor. Ehhez képest az egész regény zárófejezetében pontos datálással szolgál.

⁵⁰ BN fr. 9342, fo. 127 r -127 v.

⁵¹ „Én, aki fentvezett rettegett uram parancsára feldolgozom és anyanyelvre fordítom a rettegett és hatalmas Nagy Sándor császár tetteit és hódításait, aki, mint a nyilvánvaló hírneve tanúsítja, kiválóságának köszönhetően királya és uralkodója volt az egész keletnek és nyugatnak, amiből az is következik, hogy Franciaország és a határos tartományok ura is volt. És mivel schol sem találtam a történetben, melyet átírok, sem másokban, mint a jakobinus Vincent vagy Guillaume, akik az említett Nagy Sándor tetteit tárgyalták, hogyan és mi módon igazta le az említett vidéket, melyről vagy mellyel határos területekről származik az én rettegett uram, és e kivételes úrral és nagy, nemes és hatalmas pikárdiai kormányzójával az igenrettegett és igenhatalmas úrnak, Fülöp uramnak, Isten kegyelméből (!) Burgundia és Brabant etc. hercege, Flandria, Artois etc. grófja, és amely Pikárdiából én magam is származom, ide akarom illeszteni egy részét egy történetnek, melyet Belgium történetében találtam, melyet az igen tiszteletreméltó és teológiai doktor és magister Jacques de Guise franciskánus készített és gyűjtött össze az igenrettegett Albert bajor herceg, Hainaut, Holland és Zeeland grófja rendelésére, mely történetből bárki valószínűsítheti és elképzellheti, hogy Nagy Sándor igazán uralkodott az említett területeken.”

meg Nagy Sándor Albániát és más országokat, meséli a történet. Nagy Sándor a Porrus indiai király elleni bosszúhadjáratra készült. Minthogy az ellenféltől tartott egy kevésbé, jobbnak látta, ha seregeit először nyugatra viszi gyakorolni. Így indult Albániába, és sikeresen meghódította. Az indoklás azonban teljes egészében Wauquelin találmánya.⁵² „Apréz lesquels fais et conquestes le dit alixandre s'en ala parmy le dit pays pour conquerre les isles de la mer d'occean en sa partie occident, si en conquist tant qu'il fut seigneur et empereur de toute la partie d'occident tant de la grante bretagne que nous disons engleterre comme d'albanie que nous disons escoche et ce selonc orosius dib[...]me de danemarce et plusieurs aultres.”⁵³

A következő fejezet címe: (129 r°) *Hogyan adatott Nagy Sándor király által a szűz Lirope-nak Artois, Flandria, Brabant országa és több mások, meséli a szerző (acteur). III. fejezet. E fejezet szerint Nagy Sándor szétosztogatta a meghódított földeket hűbérbirtokokként lovagjainak és „a hölgyeknek és kisasszonyoknak is, és mindenféle embereknek rangjuk és érdemük szerint”. Már készül hazatérni keletre, amikor egy királyi származású szűz szintén adományt kér, mire Nagy Sándor lovagjaihoz fordul. Egyikük elmeséli neki, hogy „oultre la mer ou commencement de gaulle a une tresbelle fertile et pleutiveuse terre en la quelle sont de tresvaillans et tresrueulx chevaliers hardis courageux et puissans bien adournee de bonnes citez riccz et fortes de castaux et de villes et ossy de tous aultres biens, la quelle terre se nomme la forest carbonniere”.⁵⁴ Nagy Sándor megbízza lovagjait, segítsenek meghódítani Lirope-nak ezt a földet (129 v°), ő pedig a sereg javával visszatér keletre. Taron de Pieregort az, aki szerelemből magára vállalja ezt a feladatot. Eljutnak Belges városáig, majd Fanmars-t ostromolják mintegy hat évig, a város királyának haláláig, s a város meghódolásáig. A király lánya, Clarmondine és a hódító vezér, Carados, Taron küldötte összeházasodnak (130 v°), s a vidék meghódol Lirope-nak. A lovagok vígan visszatérnek hozzá Angliába. Lirope és Taron egybekelnek, majd átkelnek a csatornán, és (131 r°) „possesserent et goirent paisiblement du don que le noble roy alixandre fait a la pucelle lirope che fu de tout le pays et contrec de la forest carbonniere. [...] Et dient les histores de belges⁵⁵ que ad ce tanz regnoit sus les belgiens leo le second de ce nom apréz le duc iustinus.”⁵⁶*

⁵² Egy Albania nevű ország meghódításáról már Orosius írt, innen veszi a középkori hagyomány ezt a történetet. Albánia helyéről viszont eltértek a vélemények. Orosius feltehetően egy ázsiai országra gondolt, míg a középkori hagyomány egy része, s így Wauquelin is, Skóciával azonosítja, tehát Albionnal. Nem árt tudni, hogy a Hilka által kiadott próza Sándor-regényben erről nem csik szó. Lásd Hilka, Alphonz: *Der altfranzösische Prosa-Alexanderroman*. Göttingen, 142-146. Wauquelin egy *Livre des proprietes* című műre hivatkozva próbálja meg a térképen elhelyezni: „Albania asie est maioris provincia a calore” (Albania Ázsia legmelegebb tartománya). Ydore és Ysodore állítják állítólag, hogy az albánok fehér hajjal születnek, ezért az ország neve.

⁵³ „... Mely tettek és hódítások után elhagyta azon országot, hogy meghódítsa az óccán szigeteit a nyugati félén, és annyit hódított meg belőlük, hogy ura és császára lett az egész nyugati féltekének, úgy Nagy-Britanniának, amit ma Engleterre-nek hívunk, mint Albániának, amit ma Skóciának mondunk, és ezt Orosius, Dánia [?] és sokan mások szerint.” Az Orosiusra való hivatkozás persze téves és hamis, de talán nem Wauquelin találmánya, hanem Jacques de Guise-é. Ezt nem tudtam ellenőrizni, mivel nem jutottam hozzá Jacques de Guise krónikájának ahhoz a részéhez, mely Nagy Sándor életét tárgyalja, Wauquelin krónika fordítása pedig még nincs kiadva, s a kéziratokat szintén nem volt alkalom tanulmányozni. A dániai történetirő neve olvashatatlan a kéziratban.

⁵⁴ 129r. „a tengeren túl, Franciaország kezdeténél van egy termékeny föld, melyen vitéz és kegyetlen, mérész, hator és hatalmas lovagok élnek, bővben gazdag és erős városoknak, kastélyoknak és minden más jónak; e föld neve a Szenes erdő.”

⁵⁵ Érdekes a hivatkozás, az *histores de belges*. Lehet, hogy Wauquelinnél ez Jacques de Guise krónikájának címe, de az is lehetséges, hogy általában véve beszél a belga krónikákról.

⁵⁶ „birtokolták és kormányozták békésen Nagy Sándor Lirope-nak juttatott adományát, a Szenes erdő egész vidékét és országát. [...] És azt mondják a belga krónikák, hogy ebben az időben II. Leo uralkodott a belgákon, Iustinus herceg után.”

Jacques de Guise megadja a belga királyok kronológiáját. Eszerint II. Leo uralkodása valóban az i. e. 300-as évek végére esett, de elődjeként I. Leo van feltüntetve. Fontos az is, hogy megerősíti, Nagy Sándor adománya az ország Lirope és utódai számára. Tulajdonképpen ez a „szencs erdő” Jó Fülöp birodalmát jelenti. Nem lehet azonban összegegyeztetni, hogy egyszerre II. Leo és Lirope utódai is uralkodnak a belgákon. Ezt Jacques de Guise is tudhatta, ezért Lirope nála csak epizód marad. De szerepel, s ennek egyaránt lehet oka a világkrónikák teljességigénye és a lokálpatrióta tudásszomja, mellyel otthona múltját fürkészi. Másfajta *horror vacui* készíti Wauquelin a történet átvételére, ő Nagy Sándor életre szóló szemponyjából érez hiányt. Össze akarja kötni Nagy Sándor életét és a burgundi hercegség történetét, s így megszerezni a francia királytól független ősiséget. Gaulliéc-Bougassas szerint ez ugyanolyan megoldás, mint az indiai ellenfelek felértékelése, mely kelet és nyugat összekapcsolását, s így a lovagok idealizálását segítené.⁵⁷ Mindkét érv igaz lehet, de mindenképpen a politikai előképszeret dominál, a Nagy Sándor hűbéreként létező burgundi királyság, mely az összes területet, mely Fülöp birodalmát alkotta, magában foglalta.

A történet egyébként, bár ezt a Wauquelinről írt munkák egyiké sem jelzi, nem a vallon történetíró találmánya. A *Perceforest* című, 14. századi lovagregényben szerepel először, s ezt Jacques de Guise is bevallja.⁵⁸ Wauquelin már nem utal a regényre, s talán ezért került el a róla írók figyelmét. A *Perceforest* egyiké a hatalmas prózaregényeknek, melyek több tradíciót próbálnak összegegyeztetni, ez éppen a Nagy Sándor-mondakört és a *matière de Bretagne*-t. A regény fikatív genealógiája szerint Perceforest és Nagy Sándor unokája Arthur király. A regény központi része Nagy Britannia történetéről szól, s csak epizód a *selve carbonniere* meghódítása. Láthatjuk, hogyan keltek át a műfajok határain a narratívák. A *Perceforest* több példányban létezett a hercegi könyvtárban, David Aubert legalább két, fennmaradt másolatot készített Jó Fülöp számára.⁵⁹

A regény említi a franciákat is, teljesen pozitív képet adva róluk. A *Historia de preliis* francia nyelvű változatából származik az a korábban már idézett részlet, mely szerint a Föld népei különféle ajándékokat visznek Nagy Sándornak. A folytatás szerint a franciák egy pajzsral lepik meg, amit nagy örömmel fogad, a franciák kiválóságát dicsérve. Ez azt is mutathatja, hogy a burgundi államalkotó törekvéseket nem az újkortól létező nacionalizmus ideológiája mozgatta. Wauquelin is francia, ha pikárdiai mivolta s az, hogy a burgundi herceg szolgálatában áll, fontosabb is nála ennél a tudatnál. Jacques de Guise-t fordítva, aki a franciák és belgák mitikus háborúiról rengeteget ír (persze ezek a franciák alattomosága miatt törnek ki, s belga győzelemmel érnek véget), az önazonosításban már nem lehetett ilyen egyértelmű az álláspontja.

Jó Fülöp és udvara tehát kiemelten érdeklődött a makedón uralkodó tettei iránt. Merész Károlynak ugyanolyan fontos vagy még fontosabb volt a makedón király alakja, mint apjának.

7. Merész Károly idején, neki ajánlva készült a kor másik nagy kompilációja Nagy Sándorról. Ez Vasque de Lucène portugál humanista műve, fordítása.⁶⁰ Curtius Rufus életrajzát egészítette ki és fordította le latinból 1468-ban. A római művének cleje (az első két könyv)

⁵⁷ Gaulliéc-Bougassas 139-140.

⁵⁸ A *Perceforest* kiadói ezzel tisztában vannak, forrásként használják az *Annales Hannoniac*. Mások is, így már Jeanne Lods, a regényről írt tanulmányában; Lods, Jeanne: *Le roman de Perceforest. Origines – Composition – Caractères – Valeur et Influence*. Genf – Lille, Droz – Girard, 1961. A regény első része Geoffrey of Monmouth nyomán adja a brit királyság történetét. Ne feledjük, hogy Geoffrey művét Jean Wauquelin is lefordította.

⁵⁹ Straub, Richard E. F.: *David Aubert, escripvain et clerc*. Amsterdam – Atlanta, GA 1995. 147.

⁶⁰ A portugál humanista Izabellával, Jó Fülöp feleségével érkezett a burgundi udvarba. Az ő pártfogását élvezte a továbbiakban is. Egy honfitársa kérésére, de Jó Fülöpnél ajánlva lefordította Juan Rodriguez de la Camara *Triunfo de las donas* című művét 1460-ban. Ezután belefogott a Curtius Rufusba, de csak 1468-ban jutott a végére.

elvezett, máshol is vannak benne lakúnák, s mai formájában a Granikosz folyónál aratott makedón győzelem után kezdődik. Curtius Rufus munkáját a karoling reneszánszig keveset idézték és másolták, még a római történetírók sem, épp ezért olyan nehéz a datálása.⁶¹ A középkori történetírók számára nem ő volt az elsődleges hivatkozási alap, ha a makedón király tetteiről írtak. Vincent de Beauvais felhasználja, de csak négy-öt forrása egyikeként, a *Speculum* Nagy Sándorról szóló részéhez. Gautier de Châtillon *Alexandre*sének viszont már ő az alapvető forrása. A 15. században aztán végképp divatba jött a mű: e korból 96 kéziratát ismerjük.

A filológusok közt általános vélemény, hogy Izabella, a keresztény sztoicizmus híve, az udvar gyönyörceitől és fertelmeitől 1457-ben visszavonuló szentéletű asszony sugallhatta a fordítás tervét Vascónak, ahogyan tőle indult ki több más humanista fordítói vállalkozás ötlete is. Vasco művében nem találunk erre bizonyítékokat. Így fordul az előszóban Merész Károlyhoz: „Grant temps a que voulenté me print de assambler et translater du latin en françois les fais d’Alexandre, affin de en vostre jeune cage vous donner exemple et instruction de sa vaillance.”⁶² Csakhogy azóta eltelt néhány év, és „tandis que je les translate et endementiers que vous estes occupé es guerres de France, de Liège, en la destruction de Dinant et de rechief derrainement, tandis que vous reversez la puissance des Liégeois par terrible bataille, demolisiez les murs de leurs citez, villes chasteaux et finalement, tandis que vous leur donnez loix nouvelles, sept ans sont passez ou environ, durant lequel temps vos vertus et oeuvres chevallereuses par le monde univers ont esté sy avant manifestees que assez est nottoire ceste doctrine vous estre superfluc, car ainsycomme en toute vertus de paix, de guerre, vous, mon tres redoubté seigneur, pas n’estes gaires surmonté d’Alexandre, ainsy en dévotion, continence, chasteté et attemprance l’avez surmonté evidamment, tellement certes que icelui Alexandre pas ne vous doit estre exemple de vertus, mais se faire se pouit qu’il retournast en nostre siecle, vous, mon tresredoubté seigneur, deveriez estre exemple d’Alexandre.” Még hozzát teszi, hogy „Que si exemple vous estoit necessaire, il n’estoit ja besoing de plus loing le chercher que es vertus, victoires et triumphes de vos ayeulx le ducq Philippe, le duc Jehan, le roy Jehan de Portugal, Alexandres de leurs temps, de monseigneur vostre pere, Alexandre de nostre, car il se monstra sy vaillant en conquerer, plus magnanime en refuser principautez, royaumes et empires que Alexandre ne se monstra oncques en iculx conquerant; ainsi doncques leurs vertus et les vostres ont cassé en cest endroit ma principale fin. Reste seulement que autre y pourront prendre exemple et avecq ce, comme il me samble, vous y pourrez voir et en veant éviter les fourvois qui tournerent a declin et dechance les grans biens d’Alexandre et qui mirent tache et souillure a sa longue félicité.”⁶³

⁶¹ A bekezdés Bossuat: Vasque de Lucène. Vasque de Lucène traducteur de Quinte-Curce (1468). Bibliothèque de l’Humanisme et de la Renaissance, 8. 1946. 197-245 alapján. (a továbbiakban: Bossuat)

⁶² Bossuat 211. „Jó ideje már, hogy kedvem támadt összegyűjteni és lefordítani latinból franciára Nagy Sándor tetteit, hogy az Önnek fiatal korában példát mutasson és tanítsa kiválóságával.”

⁶³ Bossuat 211 „és míg én fordítottam, azalatt Ön a franciaországi, a liège-i háborúban és Dinant lerombolásával volt elfoglalva, és míg Ön letörte a liège-iek hatalmát, lerombolta városaik és kastélyaik falait, és végül új törvényt adott nekik, mintegy hét év telt el, mialatt az Ön erényei és loyagi tettei az egész világ számára oly nyilvánvalóvá lettek, hogy e tanítás már felesleges az Ön számára, mert a béke és a háború egyetlen erényében sem múlja fölül Önt, rettegett uramat Sándor, ahogyan az ajátosság, önmegtartóztatás, szüzicesség és mértékletesség tekintetében nyilvánvalóan Ön múlta felül őt, olyannyira, hogy eme Sándor nem szolgálhat Önnek az erény példájaként, de ha megeshetne, hogy visszatérjen a mi századunkba, Ön lenne, rettegett uram, példakép az ő számára. [...] Ha Önnek példákra volna szüksége, nem kell messzebb keresni, mint ősci, Fülöp herceg, János herceg és Portugáliai János, koruk Sándorai, s az Ön atyja, a mi korunk Sándora között; emez ugyanis olyan vitéznek mutatkozott a hódításban, s hatalmasabbnak a hercegségek, királyságok és császárságok visszatartásában, mintsem Sándor azok meghódításában; így az ő és az Ön erényei félbetörték fő célokat. Csak az marad, hogy mások vehetnek példát róla, s ezzel együtt Ön láthatja, s látva elkerülheti az

Vasco példát akart nyújtani a fiatal Károly számára, összegyűjtve Nagy Sándor cselekedeteit, lefordítva azokat latinból. Ez nem sikerült, mert a fordítás hosszú ideje alatt annyival felülmúlta crényceiben Nagy Sándort Charolais grófja, hogy már ő lehetne példaképe Nagy Sándornak, ha az feltámadna. De mégis elkészíti, hisz másoknak még lehet eszménye a makedón, s intő példaként hasznos legyen Merész Károly számára is. Curtius Rufus életrajzát több szempontból is a legjobbnak ítélte a Sándor-geszta összefoglalásaként, ezért fordítja ezt, s a hiányokat autentikus szerzők műveiből tölti ki. Nem szól arról, hogy valaki megbízta volna a munkával. Valamivel később azonban, a fordítás elhúzódsát mentegetve arra hivatkozik, hogy a francia nyelvben járatlan, s ezért egyáltalán nem akarta azt elkészíteni, de egy bizonyos Monseigneur de Créqui biztatásának köszöni, hogy mégis véghezvitte.

Ez a bizonyos Créqui úr Jean de Créqui, a bibliofil főnemes. Több olyan kezdeményezést ismerünk, melyek az udvar főuraitól indultak ki, és Merész Károly számára fogalmaztak meg valamilyen üzenetet, tanítást.⁶⁴ Georges Chastelain-nél is találunk ilyen műveket, s állítólag Portugália Izabella is csak ilyenképp tudott befolyást gyakorolni makacs és önféjú fiára. Ha az intő példa felmutatása, a tanító és moralizáló szándék dominált a fordítás szándékai között, ahogy Doutrepont és Bossuat is vélik,⁶⁵ akár Jean de Créqui is kezdeményezhette azt.⁶⁶ Vasco azonban nem csak ezért ajánlja Károly herceg figyelmébe a művet: „vous y trouverez plusieurs avis et cautelles de guerre que Frontin allegue en ses Strategemes, plusieurs parlemens, contions, accusacions, suasions et deffences, descriptions de provinces, royaumes contrec, situacions de citez, chasteaux, terres, mers, pors, isles, rivieres, et autres lieux, plusieurs recors de la nature et qualité d'iceulx et de leurs habitans, selonc ce que on le trouve en la mappemonde de Ptholomee, de Plinc et de Solin.”⁶⁷ Nem egyszerűen királytűkőr a mű, hanem egy *tractatus de re militari* és kommentált *mappa mundi* is.

A prologusnak más érdekes pontjai is vannak. Jó Fülöpöt a jelenkor Nagy Sándorának nevezi, ám nem biztos, hogy a burgundi ideológia által igazolt ez a kép, lehet az csupán a retorikai fordulat része. Később írja, hogy Nagy Sándor azért lehet példakép, mert kevés emberrel meghódította az egész Keletet. Buzdítja Károlyt, hogy neki, a keresztény hercegnek mennyivel könnyebb dolga lesz, ha expedícióra indul a pogányok ellen; Isten segítségével sokkal nagyobb tetteket vihet végbe, mint a makedón hadfi. Nagy Sándort azért is választotta hősül, mert annyira emberi mindaz, amit véghezvitt, nem úgy, mint az eposzok, lovagregények hőscinek tettei, Raignault de Montaubain, Lancelot, Tristan, Raynouart mesés cselekedetei. Ő 1700 évig volt az erényesség tükré, s a szerző reméli, hogy Merész Károly még tovább lesz az, az egész utókor számára.

Vasco részletesen beszél forrásairól, ahol nem hivatkozhat a töredékes Curtius Rufusra. Már a 12. századtól léteztek az életrajznak olyan kiegészített kéziratai, melyek a korban ismert többi történetírás alapján pótolták a hézagokat. Vasco ezek egyikét használta a fordításhoz, de nem csupán erre támaszkodott, hanem saját maga válogatta össze a szükségesnek ítélt anyagot. A forrásválasztás szempontja egyrészt a régiség és hitelesség, másrészt a stílus volt. Ezt többen a kibontakozó humanizmushoz kötötték, de ugyanilyen joggal kapcsolhat-

eltvélyedéseket, melyek miatt lehanyagoltak és megfogyatkoztak Sándor javai [spirituálisak is], s amelyek foltot ejtettek hosszú boldogságán.”

⁶⁴ Galler-Guerné sorol fel több ilyet is.

⁶⁵ Bossuat 215.

⁶⁶ Az mindenesetre furcsa, hogy az ilyen ajánló megrendelő kettősök esetén Jó Fülöpöt mindig az értelmi sugalmazónak tartják, itt pedig éppen ellenkezően, Károly befolyásolására és akaratától függetlenül írt művet tételeznek.

⁶⁷ Bossuat 213. „többféle hadicselt találhat benne, melyeket Frontinus is tárgyalt a Stratagemáiban, több beszédet, egyezményt, vádbeszédet, meggyőzést és védekezést, tájak, királyságok és vidékek leírásait, városok, kastélyok, földek, tengerek, kikötők, szigetek, folyók s egyebek helyét, leírását azok lakóinak, aszerint amit Ptolemaiosz, Plinius és Solinus térképein találunk.”

rák volna a burgundi történetírás hagyományához is; Georges Chastelain-t például saját korában mint a nyelv mesterét tartották a legnagyobb történetírónak.⁶⁸

Vascónak szerencséje van forrásaival, ő már ismeri Plutarkhosz Nagy Sándor-életrajzát. Ebből elég sok részletet merít, de a vezérfonal számára Jusztinosz. Forrásként használja még Julius Valerius, Titus Liviust, Varrot, Priscianust, Pausaniast, Valerius Maximust, Aulus Gelliust, Ptolemaioszt, Plutarkhosz Héraklész-életrajzát, Onészikritoszt és Josephus Flaviust. Ezek a hiteles pogány szerzők ugyan mindent tudnak Nagy Sándorról, de arra alkalmatlannak, Josephus Flavius kivételével, hogy a makedón király létezését bizonyítsák. Az érveket a Bibliában találja meg Vasco, és az egyházatyák könyveiben. Dániel nyolcadik fejezetére hivatkozik, a Makkabeusok első könyvére, Szent Ágostontól a *Civitas Dei* tizennyolcadik könyvére, Josephustól a *Zsidó hagyományokra*, Euzébioszra és Orosiusra. Ők nemcsak hogy beszélnek Nagy Sándorról, hanem egészen Curtius Rufusnak megfelelően adják elő az eseményeket.⁶⁹

Nagy Sándor legendájának vannak kulcsmotívumai, ha pozitív (vagy negatív) példaként akarják az olvasók elé állítani. Nagy Sándor születéséről Vasco Vincent de Beauvais-nál azt találja, hogy Neptanebus fia volt, noha ez szemben áll a Szentírással, mely a Makkabeusok első könyvében Nagy Sándort mint Fülöp fiát, Makedónia királyát aposztrofálja. Felmenti Vincent-t, hisz az egy könyvben találta ezt, mely Vasco kezében is járt, s melyet – mint írja – sem stílusa, sem szövege nem érdemesít különösebb figyelemre.⁷⁰ Feltehetően a Valerius-féle *Építomé* egyik kéziratáról van szó.⁷¹ Nagy Sándor tehát nem Neptanebus fia, de Vasco Plutarkhosz nyomán elmeséli a legendát, miszerint fogantatásának titkát csak magának Nagy Sándornak tárta fel Olümpiász, és ez kapcsolatban állhatott azzal, hogy Nagy Sándor magának isteneknek kijáró hódolatot követelve Jupiter-Amon-Zeuszt tartotta apjának. Vasco ezt mint egyszerű tényt meséli, semmilyen éltélő keresztény kommentárt nem fűz hozzá.

A legtöbbször a továbbiakban is így cselekszik. Miután eljutott a csonka Curtius Rufus kezdetéig az események fonalán, egészen pontosan fordít, szinte semmilyen elkalandozást nem enged meg magának. Még Curtius előtt azonban a könyv elején több kitérőt találunk, például amikor a pénzermék értékét veti össze Nagy Sándor és Jó Fülöp idején, hogy érthető legyen, mennyi pénzzel indult hadjáratára az előbbi. Ezt a humanista szövegkiadás módszerének is tekinthetjük, de emlékezhetünk arra is, hogy a kor kompilált prózaregényeiben milyen csekély a szerzői kommentárok száma, s hogy azok elsősorban az előszóra korlátozódtak.⁷²

Nagy Sándorról az ókori életrajzban igen árnyalt képet kapunk. A sztoikus moralizáló szándék már az eredetit is áthatotta, és alapkonceptiója annak bemutatása volt, hogy Nagy Sándor kezdeti jó tulajdonságait a nagyravágyás és a gőg hogyan győzte le, s hogyan okozták azok végül vesztét. A VI. könyv IV. fejezete, majd a Parthiánébe érkező királyról szóló részek⁷³ mind erényeinek elváltozásáról, az idegen szokások eluralkodásáról szólnak. A szerencse forgandóságára is sok az utalás az eredetiben. Vasco szerint viszont az isteni gondviselés irányít mindent, s a szerencsének semmi szerepe nincs a dolgok alakulásában. Ezt a birodalmak felemelkedése és hanyatlása kapcsán jegyzi meg, még a mű legelején: azért választotta Nagy Sándor történetét, mert abból kitűnik, hogy a királyságok az erény, a kitartás,

⁶⁸ Lásd Mémoires d'Olivier de la Marche. Henri Beaune et Joseph d'Arbaumont (Ed.). Paris, Renouard, 1883-8. prologusát.

⁶⁹ Splendeurs 569-570.

⁷⁰ Splendeurs 571.

⁷¹ Bossuat 221.

⁷² Egy komoly átalakítás van az eredetihez képest, de ezt Vasco hosszasan magyarázza, mentegeti: Bagoaszból, Nagy Sándor szeretőjéből, a bájos ifjú heréltből lesz nála fiatal lány, hogy így a keresztény erkölcsökhöz igazítsa az elbeszélést. Nagy Sándort végül nem menti fel, hiszen bevallja, hogy az eredeti bizony egy fiúbarátról beszél, tehát inkább az illetet tartja szem előtt, s nem az idealizálás a célja.

⁷³ Curtius Rufus: Nagy Sándor. Budapest, 1967. 130., 140. (a továbbiakban: Curtius Rufus)

az eltökéltség és az önmegtartóztatás révén növekednek.⁷⁴ Persze csak a bevezetőben teszi ezt a hitvallást, utóbb nem javítja forrásai hivatkozását a Szerencsére, s annak hatalma így az általa elbeszéltekben Istenével vetekszik. Jean Wauquelin regényében viszont tolonganak a hivatkozások a Szerencse forgandóságára.⁷⁵

Egyes filológusok a szerző szándéka szerinti allegóriának olvassák az életrajzot, valamelyik római császárt látva bele Nagy Sándor alakjába.⁷⁶ Talán a fordítás indítéka is ilyen allegorikus értelmezés lehetett. Sok olyan tulajdonsága van az életrajzban Nagy Sándornak, melyek Merész (franciául *Téméraire*, Vakmerő) Károlyra is illettek a kortárs történetírók tanúsága szerint. Így ír például Curtius Rufus az Euphráteszen való szerencsés átkelés után: „Mert a vakmerőség, ami csak úgy lángolt benne, a józan ész is elhomályosíthatja, hiszen azt, hogy vaktában cselekedett-e, a körülmények sohasem döntötték el.”⁷⁷ Ilyen az olvasás szerete is. Az Iliászt, melyet csak mint „équipement de la vertu militaire”-t emlegetett, Nagy Sándor állandóan a vánkosa alatt tartotta, írja Vasco, nem Curtiust, hanem Plutarkhoszt követve.⁷⁸

A szöveg több ponton kínálja magát a kibontásra és bővítésre, analógiák felállítására, de Vasco a legtöbbször ellenáll a kísértésnek, megmarad fordítónak. Ha a genealogikus kapcsolatokra, az említett és a középkorban is népszerű hősoszokra gondolunk, mélyen sajnálhatjuk ezt, hiszen a kitérőből esetleg megtudhatnánk, mit gondoltak a burgundi udvarban ezekről a hősokról. Nagy Sándor több példaképéről is szó esik Curtius Rufus művében: például Heraklészről és Akhilleuszról. Nagy Sándor görög hős, példaképei a trójaiak ellenfelei. Betiszt úgy végezteti ki Gáza ostroma után, „mint egykor őse, Akhilleusz”⁷⁹ hurcolta végig Trója körül Hektór holttestét. Vascónál ez így hangzik: „Et se glorifioit alexandre qu’il contrefaisoit achiles qui avoit prins semblable vengeance de troylus son adversaire.”⁸⁰ Küropolisz bevetele után tudjuk meg, hogy „kezdetben az volt a szándéka, hogy megkíméli a Kúrosz által alapított várost; mert e néptörzsek egyetlen királyát sem csodálta annyira, mint őt és Szemiramiszt, akikről úgy vélekedett, hogy lelki nagyságukkal és híres tetteikkel messzi felülmúlnak mindenki másét.”⁸¹ Trója is szóba kerül, amikor Nagy Sándor meglátogatja az ott nyugvó görög hősök sírját. Hogy az epizód fontos volt számára, igazolja az is, hogy három forrásból kompilálja össze. Julius Valerius Akhilleuszról szólva egy mondatot ad Nagy Sándor szájába, amit Vasco kicsit átalakít: „O curcux jouvencel qui as en ta vic ung si feal amy comme Patroclus et après sa mort si hault publicur de tes louenges comme Homere!”⁸² Ezután megkérdezték tőle, nem kívánja-e látni Párisz lantját, mire azt felelte, hogy inkább azt a lantot keresi, melynek hangjánál Akhilleusz a nagy emberek tetteit énekelte meg.⁸³

Úgy tűnik, Vascót egyáltalán nem érdekli a dinasztikus ideológia hagyományos formája, a trójai eredet és az efféle finomságok. Nem is lehet ilyesmikre tekintettel, ha hű képet akar adni a makedón Nagy Sándorról. Merész Károly számára állítva fel modellt, aki uralkodását a francia király elleni háborúval kezdte és végezte, s ezért talán nem is akart tekintettel lenni e hagyományokra.

⁷⁴ Splendeurs 568-569.

⁷⁵ Splendeurs 548., 551. és a következők. Jellemző és figyelemre méltó, hogy egy középkori szerző a mű pogány hőseit tette keresztényé, míg egy félig már humanista a világtörténetet formálta azzá.

⁷⁶ Curtius Rufus, utószó.

⁷⁷ Curtius Rufus 66.

⁷⁸ Splendeurs 576. Merész Károly többek között Frontinus munkájával bánt így.

⁷⁹ Curtius Rufus 57.

⁸⁰ B.N. ms fr. 20311, f° 85r° „És úgy dicsőítette magát Nagy Sándor, hogy Akhilleuszt utánozta, ahogy az bosszút állt ellenfelén, Troyluson.”

⁸¹ Curtius Rufus 185.

⁸² Bossuat 225. „Ó, boldog fiatal, kinek életében oly hű barátja volt, mint Patroklosz, és halála után oly magasztalója, mint Homérosz.”

⁸³ Itt az is érdekes, hogy a hagyományban Páriszt Alexandrosznak is nevezték.

Vasco Merész Károlynak és Jó Fülöpnek ízelgetett, de Nagy Sándornak és Makedóniai Fülöpnek nem. Az első könyv 10. fejezetében összehasonlítja Nagy Sándort és Makedóniai Fülöpöt, Jusztinosz nyomán, s a kép egyikük számára sem ízelgő. Itt újfent a kompilátor önállóságának kérdése merül fel. Nem változtat a forráson, de annak megválasztása önmagában is lényeges. Vasco listát ad Nagy Sándor erényeiről és bűnciról. Bossuat úgy véli, hogy ez a katalógus a kipótolt Curtius Rufusból származik, de néhány elem megtalálható Plutarkhosznál is. Nagy Sándor erényei: minden veszedelemmel szembeszállt, minden vállalkozásában élénk volt, lojális alattvalói iránt, emberséges foglyaival, bőkezű (!) mindenkire. Mértéktartó a mindennapi gyönyörökben, végtelenül merész, akinek számára semmi sem tűnt lehetetlennek, s a csatában a legveszedelmesebb dolgokkal is elsőként szállt szembe. A perzsa birodalom megszerzése rontotta meg a természetét. Az iszákoság és a harag árnyékolta be nem erényeit. Nagyképű lett alattvalóival, elvakította a gőg. Nőekkel vette körül magát, apját megvetette. Feltehető – írja –, hogy erényei a természetéből fakadtak, míg bűnei fiatal életkorából és a Szerencse akaratából. Lchet, hogy Nagy Sándor, a figyelmeztetések ellenére, nem pozitív tulajdonságaival nyújtott követendő példát Merész Károly számára, de ez már nem az életrajzíró bűne.

8. Láthatjuk, hogy a Curtius Rufus-fordításban Merész Károly tehetsége és nimbusza felette áll Nagy Sándorénak. De voltak olyan ókori hősök, akik példaképpül szolgáltak Nagy Sándornak. Talán tőlük még tanulhat valamit Merész Károly is. Ilyen logika vezette el Vasco-t Xenophón *Küropaideiájához*, melynek fordítását 1470-ben készítette el. A *Traitté des faiz et haultes prouesses de Cyrus* prologusában elmondja, hogy „je treuve en Quinte-Curce, que Alexandre avoit en plus grand reverence Cirus et ses faiz que tous les roys qui furent oncques en Asye, et que honneur de lui il esparnia la cité de Ciropolis par lui fondée”⁸⁴

Xenophón műve királytükörnek készült, az ideális monarchiáról és uralkodóról próbált képet adni. Vasco elérti a szándékot, de nem csupán példát akar mutatni: „Ceux qui entendent lire cette histoire du premier Cyrus, ne manquent pas de voir la très grande similitude qui existe entre sa vie et le votre.” – mondja a hercegnek.⁸⁵ Károly trónra kerülése után azonnal átfőrmálta az udvar életét. Vasco „meglepő” analógiákat vesz észre a két uralkodó udvartartása között. A katonás fegyelem, a szerelmi önmegtartóztatás és más tulajdonságok mind összekapcsolják őket. Szabad tere nyílik az allegorikus értelmezésnek, maga a szerző nyitja meg az arénát. Ennyi kiváló hasonlóság alapján az olvasó azt hihetné, hogy hízelg, de ezt igyekszik cáfolni: „Que dira l'en quant on trouvera les estatus de Cirus presque tous telz que de vostre court? [...] Quant on y verra la deduction de ces choses et en vostre court presque les semblables, l'en ne dira fors que j'ay tout ce controuvé par adulacion et flaterye. [...] Certes, comme je croy, l'en ne dira fors que j'ay tout ce controuvé par adulacion et flaterye. [...] Mais nul ne m'en saiche mal gré; car en verité, je ne suis que translateur, et ce encoires par vostre commandement.”⁸⁶

Vasco bizonyítja forrása hitelességét és Kúrosz létezését, ahogy Nagy Sándorral is tette. Azért válaszítja őt, mert Nagy Sándornak, Scipiónak és másoknak példaképe volt, „et le peult

⁸⁴ Gallet-Guerne 17. „azt találom Curtius Rufusban, hogy Sándor többre becsülte Kúroszt és tetteit, mint bármilyen más királyt, aki valaha is volt Ázsiában, és az ő iránta érzett tiszteletből kímélte meg az általa alapított Küropoliszt.”

⁸⁵ Gallet-Guerne 26. „Azok, akik olvasni fogják ezen első Kúrosz történetét, nem fogják nem észrevenni az ő s az Ön életének nagy hasonlóságát.” Arjo Vanderjagt és Danielle Gallet-Guerne is felhívják a figyelmet a modelladásra. A fordítás pontossága miatt csak azt tehetjük fel, hogy a terminológia közelítette a két királyi adminisztráció modelljét, vagy hogy Károly tényleg ókori példákából tanulva szervezte meg birodalma irányítását.

⁸⁶ Gallet-Guerne 183-184. „Mit szólnak majd, ha Kúrosz államát éppen olyanak találják, mint az Önét? ... Amikor látják annak leírását, s hogy az Ön udvara szinte ugyanolyan, nem fognak mást mondani, mint hogy mindezt csak hízelgésből találtam ki. Bizony hiszem, elátkoznak majd, s azt mondják, új szabályokra buzdítom Önt. De ne kárhoztasson senki; hisz valójában csak fordító vagyok.”

ancoires estre aux presens et advenir, certes ceste translacion pas n'est de pou d'utilité, pour laquelle j'espouire retourner en grace avec ceulx qui pourroient avoir conceur de moy quelque sinistre suspicion de flaterye. Meismes j'espouire qu'ilz me sauront après tres bon gré pou ladicte translacion, attendu qu'elle donne plusieurs enseigemens a tout prince pour amer ses nobles et loyaulx subgietz et pour se faire d'eulx amer, en captant sur toutes choses leur amour et benivolence, sans laquelle il est comme impossible que ung prince tant soit vertueulx puist amplier, restablir ou continuer sa seignourie. Car regardez quel prince fut onques plus hardy ne plus vaillant, plus grant conquereur, plus eureulx ne liberal que Alexandre. Et neanmoins incontinent que par orgueil, aigreur et cruauté vult estre plus craint des siens que bien amé, murmures, hongneries, conspiracions et partement de gens d'armes se meurent encontre luy. En fin il fut des siens empoisonné.⁸⁷

Vasco nem hízéleg, sőt az alattvalók iránti szeretetre tanítja a herceget Nagy Sándor példáját idézve, akinél nem volt kiválóbb, de gőgös viselkedése miatt előbb alattvalói szeretetét, majd életét veszítette el. A figyelmeztetés alig burkolt, de sok fogantja a korabeli híradások alapján nemigen volt. Kúrosz ebben múlja felül nemcsak Nagy Sándort, hanem Merész Károlyt is.

9. Létezik egy harmadik korabeli feldolgozása is Nagy Sándor legendájának, a besançoni kézirat, mely szintén burgundi környezetben készült, de minthogy az első néhány lapot kitépték, pontosan datálni nem lehet, s azt sem tudni, kinck a számára készült.⁸⁸ Talán nem csak az uralkodót vonzotta Nagy Sándor története (egy ilyen megrendelés mindenképpen tudomására juthatott), vagy ha mégis az ő megrendelésére készült ez a kézirat is, úgy még érdekesebb a hivatalos burgundi ideológia vizsgálatában Nagy Sándor alakja.

Catherine Gaullière-Bougassas elemzésének kiindulópontja az, hogy a szerző csak a felnőtt Nagy Sándor cselekedeteiről ír, az explicit szerint a címe *Faits et Conquestes du noble roy Alexandre*. Szerinte radikálisabb átírása ez a regényciklusban rögzített hagyománynak, mint Wauquelin változata, hiszen a gyermekkor és a nevelkedés rajza elmarad.⁸⁹ A szerelmi szál nagyon enyhe, hangsúlytalan. A király halálát nem indokolja isteni büntetés. Nagy Sándor visszafogott, jelleme idealizált. A keleti hősoket is pozitívan ábrázolja a szerző: jó lovagok, csak szerencsétlenségükre a rossz oldalon állnak. A regény így epikus sémájú lesz. Ez a Kelet és a Nyugat egyesítésének álmát tükröznék, mondja itt is Gaullière-Bougassas,⁹⁰ a regény – írja – az udvari élet idicálképe, melyben az antik főhős nem vesz részt igazán, hisz az ilyen jelenetek Ephesosban játszódnak, és Nagy Sándor lovagjai a főszereplők.⁹¹

⁸⁷ Gallier-Guérin 185-186. „és az lehet a most élőknek és a jövőbelieknek, és nem haszontalan ez a fordítás, amiért remélem, hogy visszafogadnak kegyükbe azok, akik hízelkedőt sejtettek bennem. Sőt remélem, hogy ezután jóindulattal lesznek irányomban a mondott fordítás miatt, mivel minden uralkodót arra tanít, hogy szeresse nemes és hűséges alattvalóit, mindenképp felett keresve szeretetüket és jóindulatukat, ami nélkül lehetetlen egy uralkodónak, legyen bármi erőnyes, birodalmát megnövelni, helyreállítani avagy fenntartani. Hisz nézzétek, mely uralkodó volt merészebb vagy vitézebb, nagyobb hódító, boldogabb vagy bőkezűbb, mint Nagy Sándor. És mégis, gőgből és kegyetlenségéből azt akarta, hogy övéi inkább féljék mintsem szeressék, suttoágások, vádaskodások, összecsküvések és fegyveres lázadások támadtak ellene. Végül alattvalói megmérgezték.”

⁸⁸ *Les faits et conquestes du noble roy Alexandre*. Edition du manuscrit 836 de la bibliothèque municipale de Besançon. Kiadta René Nicolet-Liscinsky. Besançon, 1975.

⁸⁹ Gaullière-Bougassas 131. Ez kérdéses, hiszen a kézirat clejéről legalább néhány folio és a prológus is hiányzik. Nem tudjuk, volt-e esetleg másik kötet is, s nem ismerjük a feldolgozás indokát sem. További pontjain viszont követhetjük a szerzőnő analízisét.

⁹⁰ Gaullière-Bougassas 133.

⁹¹ Lásd még a regényről: Gosman, Martin: *Les Fais et Conquestes du noble roy Alexandre: dérimage ou remaniement?* Inp: *Actes du IVe colloque international sur le moyen français*, pbl. par Anthony Dees. Amsterdam, 1985. 315-336.

10. A lírában még tágabb tere nyílt az allegorikus értelmezéseknek. A burgundi költők műveit vizsgálva nem kevés helyen találkozunk Nagy Sándor emlíetésével, így Michault Taillevent balladáiban, köztük a Luxemburg 1443-as bevételéről, Jó Fülöp haditettéről szó-lóban:⁹²

*Honneur, loenge, grace et gloire
Soit donc aux bons, c'est leur acqueste,
Qui ont, sans leur conseil descloire,
Poursievy ceste noble queste
Car s'on voeult faire bonne enqueste
Partout ou droit d'armes regne a,
On ne vyt sy belle conqueste
Depuis qu'Alexandre regna.*⁹³

A következő három versszak elmeséli Trója bevételét, s igen lekicsinylően szól róla, hiszen tíz éven át ostromolták, s végül csak csellel tudták bevenni. A két ostrom összehasonlításában Fülöp tettét többre értékeli.

*Mais ainsy ne fu mye non
De Luxembourg, je vous affie,
Ains pour accroistre le hault nom
D'armes et de chevalerie
Fut prise sans cabuserie
Faisant le mestier et l'office
D'armes avecques l'industrie
A ce convenable et propice.*⁹⁴

Nagy Sándor tehát példa, míg görög elődei Fülöphöz képcst senkik. A költő egy másik versre a *Le Songe de la Toison d'Or* (*Az Aranygyapjú álma*), allegorikus mű, az alvó költő látomása. Dame Bonne Renomé odahívja trónjához a feddhetetlen lovagokat. Odaiülnék az asztalhoz, s a költő a címerük alapján ismeri fel őket:

*Sy vous nommeray, c'est raisons,
Les haulx hommes d'ordre sans cloistre.
D'ordre furent ils voirement
Et chascun de sienne chief,
Car Gedeon premierement
Qui bien mena son ordre a chief,
Roy Alexandre de rechief
Lequel fu tant large donneur
Artus, Charles, tous furent, brief,
Ce jour a la table honneur.*⁹⁵

⁹² Un poète bourgignon du XVe siècle. Michault Taillevent. Kiadta Robert Deschaux. Genf, Droz, 1975.

⁹³ vv. 493-500. „Tisztesség, dicséret, kegyelem és dicsőség / a jóknak, ez jutalmuk, / akik nem feladva tervüket / c nemes vállalkozást folytatták, / hisz ha nagyon keresünk / mindenütt, ahol a hadijog az úr / sem találunk ily szép hódítást, / mióta Nagy Sándor uralkodott.”

⁹⁴ vv. 525-532. „De nem így volt / Luxemburggal, esküszöm, / Hanem hogy növeljék nagy hírét / a fegyvernek és a lovagságnak, / esel nélkül vették bc / azt a mesterséget és feladatot úgyve / a fegyverekkel, mely munka / erre megfelel és illendő.”

⁹⁵ vv. 463-473. „Felsorolom itt, van okom, / a nagy embereket rendben. / Rendben voltak valóban, és mindegyik sajátja vezére, Hisz Gedeon elsőként, / aki élre vezette rendjét [az Aranygyapjúét], Sándor

Nagy Sándor csak egyike a megjelenteknek, de a legelőkelőbb helyet foglalja el Gedeon, az Aranygyapjú legendás hőse után. Kiemelt tulajdonsága itt is a nagylelkűség. Michault költeményében megjelenik Priamosz király és Trója az említett helyen kívül, de a hasonlatok és metaforák nem kapcsolódnak a vizsgált toposzhoz.⁹⁶

A költőként és krónikásként egyaránt jelentős Georges Chastelain történeti műveiben nem határtalanul franciaellenes. *Complainte d'Hector* című költeményében Christine de Pizan *Épithre d'Othéa* című versét (ez több példányban létezett a hercegi könyvtárban) imitálja. A vers prólógusa szerint Chastelain egy régi történetet fog elmesélni, Hektór halálát, „si vilement et a honte inférec, et par main noble et procurée”.⁹⁷ Az allegorikus költemény keret-története szerint Nagy Sándor hódító útján Kis-Ázsiába érve meglátogatta Trója romjait, Hektór és Akhilleusz sírját. Elolvasta sírfeliratukat is, mely Akhilleuszt a sashoz, tigrishoz és oroszlánhoz hasonlította. Minthogy a görög legyőzte Hektórt, Nagy Sándor kettejük közül őt ítéli nagyobbnak. Ezután Hektór arra kéri a világ uralkodóit, és elsősorban Nagy Sándort, hogy Akhilleuszt dicsérve ne kisebbítsék az ő érdemeit. Megpróbálja meggyőzni Nagy Sándort, hogy nem egyenlő harcban ölte meg őt ellenfele: „Achiles le tua par agnet et non par vaillance”.⁹⁸ Nagy Sándor erre először is leszögezi, hogy ő nagyobb hódító Hektórnál, hiszen egész tartományokat foglalt el, míg az csak görögök halomra ölésével foglalkozott. Azután bocsánatot kér, nem akarta Hektórt lebecsülni, csak az ő megölésének dicsőségét is a maga számára kívánta, hisz tudhatja „par vue et par histoire Qu'en tout mon temps j'ai quis gloire sur gloire”.⁹⁹ Hektór Akhilleuszt ugyanolyan orvgyilkosnak tartja, mint Antipatert, aki megmérgezte Nagy Sándort. Ezután Akhilleuszt idézik maguk elé, hogy adjon tettére magyarázatot, és kérjen bocsánatot Hektórtól. Nagy Sándor így bízta: „Procure ton pardon; en offrant honneur la ou tu as inféré vilonnie. Certes, en ce faisant, tu acquerras gloire et vaincras ton ennemy, et qui plus est, tu mettras fin éternelle a un débat ja trop longuement duré entre vous deux”.¹⁰⁰ Akhilleusz válasza: „Certes, Alixandre, bon fait a gloire, que au germain de Jason, Achiles, moult poise la mort du Troyen, combien qu'entre les siens et les miens, oncques n'y eut guaires d'amour...”.¹⁰¹ Azután a kiválók törvényszéke előtt a Patroklosz halála felett érzett fájdalomra hivatkozik, s a dühre, mely elváltotta. Hektór megbocsát, a szerző pedig egyszerű tanulsággal zárja művét: az eset például szolgálhat.

A verset Chastelain kiadója kommentárjában VII. Károly és Jó Fülöp megbékélésének allegóriájaként értelmezi.¹⁰² Szerinte a versben Jó Fülöp lenne Hektór, s apja meggyilkolását bocsátaná meg a francia királynak. Az eddig felvázoltakba azonban nem illik bele ez a kép. Ráadásul Nagy Sándor személyét nem azonosítja be, s az analógia azért is sántít, mert inkább Félelemnélküli János szerepelhetne az orvul meggyilkolt Hektór szerepében. Ráadásul Akhilleuszról azt tudjuk meg, hogy a trójai származású Jázon rokona, s ezért is fáj neki

király utána / Ki oly bőkezű volt / Arthur, Nagy Károly, mind ott voltak, röviden, / E napon, a dicsőség asztalánál.”

⁹⁶ A város egy hasonlatban szerepel, mint gyönyörű otthon. Priamosz megjelenése sem hangsúlyosabb ennél, a Prise de Luxembourg egy helyén; ennek kapcsán csak azt érdemes megjegyeznünk, hogy nevét Priant alakban írja Michault, s a rímhelyzetben feltárja a motivációt v. 245.: „Lampheto Thebes craventa / En l'ayde du roy Priant / Pour ce qui l'en ala priant” Párizs és Heléna szerelme is megjelenik, de csupán szerelmi toposzként.

⁹⁷ Chastelain, Georges: *Oeuvres complètes*. Vol. V., 168.: „oly hitványul és szégyenletesen, és egy nemes kéz által” (a továbbiakban: Chastelain)

⁹⁸ Chastelain 179. „Akhilleusz csalárdsággal ölte meg és nem vitézséggel.”

⁹⁹ Chastelain 181. „Lárva, s a történelemből, hogy mindig egyre több dicsőséget hajszoltam.”

¹⁰⁰ Chastelain 194. „Bocsáss meg, dicsőséget kínálva ott, ahol hitványsággal éltél. Bizonyos, hogy így dicsőséget szerzel és legyőzöd az ellenséged, s ami több, véget vész egy vitának, mely túl soká tartott köztetek.”

¹⁰¹ Chastelain 194. „Igaz, Sándor, a dicsőség tisztelete mián, hogy Iaszón unokatestvérének, Akhilleusznak fáj a Trójai halála, noha az övéi s enyéim között alig is volt bármi szeretet...”

¹⁰² Chastelain 194.

Hektór halála. A bocsánatkéréssel pedig Nagy Sándor szerint mégiscsak Akhilleusz marad a győztes kettejük kiválóságának összevetésében. Valószínűbb, hogy Nagy Sándor szerepét itt Jó Fülöp játssza, s itt ő az, aki békét próbál teremteni a francia és az angol király között. Hivatalos címzései között egyébként szerepelt a „béke fenntartója” is.¹⁰³

A *Lyon rampant*¹⁰⁴ Merész Károlyt dicsőíti, a refrénben úgy, mint „Second Hector et derrein Alexandre” (Második Hektór és utolsó Nagy Sándor). Itt tehát egyszerre szerepel a két illusztris előd, mint akiknek képességei Károlyban egyesülnek. Abban a páros próza előgíumban, melyet az elhunyt Jó Fülöp, illetve utóda, Merész Károly dicsőségére szerzett, Chastelain Károlyt hasonlítja Hektórhoz: „estoit fier et de haut courage: assure de péril, sans peur et sans hide; et si onques Hector fut vaillant devant Troyes cestuy l'estoit autant.”¹⁰⁵ Semmilyen narratív elem nem indokolta, hogy Hektórt válassza hasonlítóknak. Mindez biztosan összecyegyztethető azzal a képpel, amit Chastelain a francia király és a burgundi herceg viszályáról alakított ki a maga számára. VII. Károly francia király morálját esetleg elítéli, XI. Lajosét úgyszintén, de ők a legitim uralkodók.¹⁰⁶

Jean Molinet költeményeiben több régmúlt hőshöz hasonlítja Merész Károlyt. Hektór, Nagy Sándor, Arthur, Nagy Károly és Héraklész szerepelnek a névsorban.¹⁰⁷ A *Complainte de Grace* kereszties hadjárata felhívó költemény. Itt Nagy Sándor egy *Ubi sunt*-metaforában bukkan fel, a többi görög hős és isten közt, akik már nem segíthetnek a Görög honnak. Egy másik verse, a *Trosne d'honneur* Jó Fülöp halála után készült, s öt siratja. Az ő halálánál nincs nagyobb veszteség:

*Ne plorés plus pour l'exil des Troiens,
Laissons Priam et le pleur Heccuba;
Passons Hector et les Assiriens;
Laissons aussy les Macedoniens
Et leur bon roy que venin succumba*¹⁰⁸

Hogy a Dicsőség Trónjára feljusson, Fülöpnek kilenc égen kell átverekednie magát. Mindegyiknél egy-egy antik hős, a kilenc kiváló valamelyike fogadja, egész a nyolcadikig. Sámson itt kimarad a felsorolásból, mert egy korábbi hasonlatban már szerepelt. Nagy Sándoré a negyedik ég, minthogy Fülöp tulajdonságai közül a nevének negyedik betűjéhez tartozó L-betűs, a *Largesse* (Bőkezűség) leginkább benne van meg.¹⁰⁹ Hektór is jelen van, természetesen a második égben (*Hardiesse* – Merésztség).

Le Temple de Mars címmel írt verset Molinet Merész Károly és XI. Lajos harcának idején, mely arra buzdítja a keresztényeket, hogy ne háborúzzanak. „Ne resemléc Olopherne, Alixandre”.¹¹⁰ Talán egyenesen a két uralkodónak szól e figyelmeztetés.

Molinet többször nevezi oroszlánnak Merész Károlyt. Tudjuk, hogy címerpajzsát oroszlán díszítette, mely három fő tartományára utalt, s melyek címerében szintén szerepelt a ki-

¹⁰³ Több számára másolt mű prológusában emlegetik így.

¹⁰⁴ Chastelain, Georges: *Oeuvres complètes*. Vol. VII., 207-8.

¹⁰⁵ Chastelain, Georges: *Oeuvres historiques*. 509. „Büszke volt és bátor, magabiztos a veszélyben, a féltelen nélküli.” (a továbbiakban: Chastelain: *Oeuvres historiques*.)

¹⁰⁶ Chastelain: *Oeuvres historiques*. 596. Lásd: *Exposition sur vérité mal prise*.

¹⁰⁷ Devaux, Jean: Jean Molinet. *Indiciaire bourgignon*. Paris, 1996. 201.

¹⁰⁸ vv. 129-133. „Ne sirjatok a trójaiak száműzetése miatt, / hagyjuk Priamoszt és Hekuba könnyeit, / fedjük Hektórt és az asszírokat, / s szintén hagyjuk a macedónokat / és jó királyukat, akit méreg veszejtett el.”

¹⁰⁹ Molinet: *Les Faictz et les Dictz*. Noël Dupire (Ed.). Paris, F. Didot, 1936-9. vol. I., 50-51. (a továbbiakban: Molinet)

¹¹⁰ Molinet 75., v. 291. „Ne hasonlítsatok Holofernészre, Nagy Sándorra.”

rályi állat. Megemlíthetjük még, hogy Nagy Sándort is oroszlanos címerrel (vörös alapon arany) ábrázolta a középkori ikonográfiai hagyomány.¹¹¹

Olivier de la Marche szintén ír Nagy Sándorról, prózában. Ő már Habsburg Fülöp főhercegnek, Merész Károly unokájának ajánlja krónikáját, de a burgundi mesterek közé sorolható. Három példaképe van a történetírásban, akiket műve prologusában nevez meg. Amikor saját durva nyelvezetét becsméri, George Chastelain-ét irigyli, Vasque de Lucène-től „la clergie, la memoire ou l'entendement” képességeit, s azt is ekképp sajnálja, hogy „ne m'a Dieu donné l'influence de rethorique si prompte et tant experte, comme à maistre Jean Molinet.”¹¹² Nagy Sándor akkor bukkan fel, amikor Fülöp ükapja, Portugáliai János származása kerül szóba. Ő természetes fia volt Péter királynak, s ezt meg kellett magyarázni. Olivier de la Marche felsorolja az összes kiváló, noha hasonló származású személyiséget. Bibliai példákkal kezd, s ha ez nem lenne elég, pogányokkal folytatja a sort. Közülük az első Nagy Sándor. „Je commenceray au grant Alixandre, pour ce que aucuns dient qu'il fut filz de Nabusardam l'enchanteur. Mais la sainte escripture, saint Augustin et autres, parlans de lui, le nomment filz de Phelippe, Roy de Macedoine; pourquoy je parleroy plus que ce ne doy de le nommer bastard, combien que luy mesmes se nomme en ung pas filz de Jupiter.”¹¹³ Láthatjuk, hogy az érvelés teljes egészében Vasco életrajzát, gondolatmenetét követi, Nagy Sándor nem fattyú, Olivier mégsem tekint el szerepeltetésétől. Ezután antik héroszok, istenek és hősök sora következik, majd keresztény hősök, mint Roland, Arthur, vagy Godefroy de Bouillon. A felsorolás egy oldalvágással végződik: „Et pour clore mes allegations plus peremptoirement, lisez le commencement de la ligniée Charles Martel qui fut Roy de France.”¹¹⁴ Ez a Habsburg-párti burgundi nemes tanácsa.

Olivier de la Marche a trójai származást is elmeséli, de kicsit másképp, mint a franciák szokták. A régi krónikákban úgy találja, hogy Ausztria régen királyság volt, és a Trójából menekülők közül néhányan odaköltöztek egy „száműzött herceg, Priamosz trójai király unokatestvére” vezetésével. Elfoglalták az országot, s aztán az említett herceg, akit szintén Priamnak hívtak, Ausztria királyaként uralkodott. Olivier előadja, hogy Francio, Hector fia Trójából abba az országba érkezett, amit ma, talán róla, France-nak neveznek. „Après la mort duquel, et de sa descence par lignie, c'est assavoir de Francio, la terre demoura sans seigneur, et estoit en celluy temps petitement dueite et apprinse en l'art de guerre et [en] la discipline de chevalerie.”¹¹⁵ Kénytelenek voltak Ausztria királyához fordulni uralkodóért, aki seregnyi fia közül az egyik kiválót, de semmiképp sem a legidősebbet, Marchomire-t rendelkezésükre bocsátotta.

Olivier célja egyértelmű. Egyrészt az osztrák ház ősiségét bizonyítja, másrészt a francia dinasztiát megszakítja, és egy „sokadszülött” osztrák herceggel folytatja a leszármazást. A genealogikus politika mesterremekével van dolgunk, amely jól alátámasztja az Olivier de la

¹¹¹ Láttam példát Vasque de Lucène Curtius Rufus-fordításának egy példányában sárkányra is, de ez csak kivételként említhető.

¹¹² Olivier de la Marche: Mémoires I. 14 „a tudósság, az emlékezet avagy az értelem” ... „Isten nem adta nekem a rétorika oly igen hozzáértő és teljes hatását, mint Jehan Molinet mesternek” (a továbbiakban: Olivier)

¹¹³ Olivier 110. „Nagy Sándoron kezdem, mert néhányan azt mondják, hogy a varázsló Nabusardam fia volt. De a Szentírás, Szent Ágoston és mások, mint Fülöp makedón király fiáról beszélnek róla; ezért többet mondanék mint kellene, ha őt is fattyúnak nevezném, jóllehet maga is Jupiter fiának hívja magát egy helyütt.”

¹¹⁴ Olivier 114. „S hogy fejtegetéseimet röviden lezárjam, olvassátok csak el a francia királyi méltóságot viselő Martell Károly nemzetségének eredetét.”

¹¹⁵ Olivier 20. „Akinék (Franciónak) és leszármazottainak halála után a föld király nélkül maradt, és ebben az időben kevésbé volt járatos és tanult a harcművészetben és a lovagi gyakorlatokban.

Marche művének ideologizáltságáról mondottakat. A burgundiak genealógiájában még mérészebb, egészen Héraklészig megy vissza.¹¹⁶

Antitus, aki állt burgundi szolgálatban is, de 1499-ben már Aymon de Monfalcon lausanne-i érseket szolgálja, két versben említi Nagy Sándort, s ezek egyike érdekes szempontunkból. A *Le Portail du Temple de Bocace*, George Chastelain *Temple de Bocace*-át imitálja, ami viszont Boccaccio *De casibus virorum illustrium*-át. Chastelain 1464-ben írta versét. Antitusnál már szerepel a halott hősök között Merész Károly is, tehát ő 1477 után készítette művét. Ezt a részt elsősorban Jean Molinet 1486-os, már idézett *La Trosne d'honneur*-je alapján írja. Lo's de Monfalcon után egész sereg uralkodót lát elvonulni. Az első köztük „Charles, duc de Borgoigne, le Hardy Conquerant, exposant comme Fortune decevable, après plusieurs haultes et glorieuses entreprises, Pavait conduit a fin obscure”.¹¹⁷ „Le lyon suis, le Hardy Conquerant...” kezdi három strófás monológiát az elhunyt. Eztán rövid prózában Antitus előadja a sírfeliratát, feltehetően Molinet nyomán. Utána a sírra mutatva szóval meg újra versben:

*Cy gist et dort le Hardy Conquerant,
Le Champion grant triumphe querant [...]
Cy gist et dort le second Alexandre
Qui aux mieulx subit tomber en cendre,
Que de ployer son tres haultain vouloir,
Qui ne volut a traictié condescendre,
Dont en la fin y le convint doloir.*¹¹⁸

Antitus versében több érdekes motívumra is akadunk. Feltehetően Molinet-től származik az oroszlán-metaphora. Azután második Alexandroszként aposztrofálja Károlyt, mert inkább elveszett, minthogy meghajlítsa akarát, és megegyezésre adja fejét. A rendíthetetlen makacsság és kitartás lesz a metafora alapja, s az oroszlános kép is segíthette ennek felállítását.

11. Találkozunk olyan művekkel is, melyek inkább negatívan ítélik meg a hőst. Az a *Comparatio*, melyben Giovanni Aurispa Lukianosz tizenkettedik *Halálról szóló dialógusa* nyomán Hannibált és Nagy Sándort vetette össze, több példányban szerepelt a könyvtárban.¹¹⁹ Aurispa nem egyszerűen lefordította, hanem átdolgozta a traktátust, és abban Minos a két vitázó hős közül Nagy Sándor helyett a közbeszóló harmadikat, Scipiót hirdeti ki győztesként.¹²⁰ Jean Miélot 1449-ben már burgundi szolgálatban fordította le franciára a művet, s ez a fordítás volt meg a hercegi könyvtárban.¹²¹ Miélot Aurispát követi (a görög változatot nem ismerhette), és a dolgozat elé illesztett hosszú prologusban megmagyarázza, miért Scipiót az elsőbbség: mert a *chose publique*, a köz ügyei érdekelték, nem saját, hívságos dicsősége. Vanderjagt szerint ez Jó Fülöp politikai ideológiájának felelt meg, s ő ezt az

¹¹⁶ Lemaire 195. passim.

¹¹⁷ Antitus: Poésies. Manuella Python (Ed.). Genf, Droz, 1992. 63. (a továbbiakban: Antitus) „Károly burgundi herceg, a Merész Hódító, akit csalóka szerencse számos magas és dicsőséges vállalkozás után homályos végre juttatott.”

¹¹⁸ Antitus 65. „Itt nyugszik s alszik a Merész Hódító, / A Bajnok, a nagydiadal hajtó [...] / Itt nyugszik s alszik a második Alexandrosz, / Aki inkább akart porrá lenni, / Mint magas akarát meggömbíteni, / Aki nem akart lealacsonyodni a megegyezésig, / Amit végül bánni lett kénytelen.”

¹¹⁹ Ross, D. J. A.: Les Trois Grands, a humanist historical tract of the fifteenth century. *Classica et Mediaevalia*, 27. 1966. 375-396., 381. Lukianosz dialógusa magyarul: Lukianosz: Istenek. Halottak. Herék. Fordította Jánosy István. Budapest, 1958.

¹²⁰ Cannon Willard, Charity: The Concept of True Nobility at the Burgundian Court. *Studies in the Renaissance*, 14. 1967. 33-48., 38.

¹²¹ A traktátust kiadta Aric Johan Vanderjagt: Qui sa vertu anoblist. The Concept of *noblesse* and *chose publique* in Burgundian Political Thought. Groningen, Jean Miélot and Co., é. n., 163-180. (a továbbiakban: Vanderjagt)

egyetlen példát idézi a burgundi irodalomból, ahol Nagy Sándort negatívan értéklik.¹²² Lukianosz traktátusának témája különben egyszerűen csak a hadi crények összevetése volt. Mielőtt egy másik művében, *Trosne d'honneur* című költeményében a három ókori kiválóságot: Hektort, Nagy Sándort és Julius Caesart szerepelteti.¹²³

12. Csupán kontrasztként, egy-egy példán keresztül érdemes bemutatni, hogy más görög hősök milyen elbírálás alá estek Burgundiában, és hogy Nagy Sándornak milyen sors jutott a kor francia udvari irodalmában.

A Trója ellen harcoló görögök közül a Trója első két elpusztítását magára vállaló Héraklész kapott fontos szerepet a burgundi irodalomban, illetve Jázon, aki segítségére volt a második alkalommal. Jázon szerepe és az Aranygyapjú históriája a burgundi mitológiában kiválóan feldolgozott téma. Héraklészről eddig talán kevesebb szó esett, pedig kettejük sorsa hasonló a burgundi udvarban. A *Banquet du Faisan*-on Jázonról szóló színdarabot játszottak, s a termet Héraklész életével díszítették, egy 1468-as ünnepségen pedig éppen fordítva. Láttunk versket, melyekben Héraklész lett hasonló a hercegek valamelyikéhez. S persze a kilenc kiváló egyikként is szerepelt a görög hérosz.¹²⁴

Raoul Lefèvre két művet készített Jó Fülöp megrendelésére.¹²⁵ 1460 körül az *Histoire de Jason*-t, 1464 táján a *Recueil des Histoires de Troyes*-t. Az első az Aranygyapjas-rend nagyobb dicsőségére készült, a második, Raoul tervei szerint, Trója négy lerombolását írta volna meg. Csak az első két rész készült el belőle, Héraklész tettei, de ez is hatalmas sikert aratott. Merész Károly és Yorki Margit mennyegzőjén, melyről már szóltunk, Raoul könyve alapján adták elő tizenkét jelenetben Héraklész munkáit. 25 kéziratát ismerjük a szövegnek. Hamarosan angolra is lefordították, s már az 1470-es években kinyomtatták.

Marc Aeschbach tanulmányában feltárta a mű forrásait és szerkesztésének szakaszait. A fő forrás Boccacciótól a *Genealogie deorum gentilium libri*. Ezt Raoul teljesen átszerkesztette, és ezen kívül a spanyol Lomarte *Sumas de historia troyana* című művéből vett át részleteket. Néhány fő forrásból dolgozik csak, de az utalásokat kifejti, explicitebbé teszi, és más eseményláncot állít fel. Az elbeszélés menetében egyre jobban eltávolodik a forrásoktól, egyénné lesz. A prologusban így írja le a mű vázlatát: „Ou premier livre je traitteray de Saturne et de Jupiter, de l'advenement de Troyes et de la premiere destruction de Troyes. Ou second je traitteray de la second destruction qui fu faite pour Jason et sy y adjousteray les fais d'Hercules. Ou tiers je traitteray de la III.e destruction qui fu faite pour le ravissement de la belle Hellaine. Et ou quart je descriroy la quarte destruction qui fu faite par Fimbria, consul rommain, au temps de la contencion qui fu a Romme entre Marius et Scilla. Et y adjousteray la naisance de Paris et ses adventures de jeunesse, la naisance de Ulixés et ses anciens perilz de mer, et les genealogies de la plus part de ceulz qui Troyes perdirent durant le regne du roy Priant”.¹²⁶

¹²² Vanderjagt 22.

¹²³ Gallet-Guerne XIX. Az ilyen összevetéseknek különben nagy hagyománya volt, Pier Candido Decembri Nagy Sándor és Julius Caesar tulajdonságait vetette össze. Ez elég evidens választás volt, hiszen Plutarkhosznál is ők voltak párhuzamba állítva. Lásd Bossuat 216.

¹²⁴ Jellemző az is, hogy Jean Wauquelin Nagy Sándor-regényében egy helyen leírja a király sátrát, amit Héraklész életéből vett jelenetek díszítettek.

¹²⁵ Aeschbach nyomán az egész bevezetés: Lefèvre, Raoul: Le recueil des histoires de Troyes. Marc Aeschbach (Ed.). Bern – Frankfurt am Main – New York – Paris, 1987. (a továbbiakban: Aeschbach)

¹²⁶ Aeschbach 125. „Az első könyvben Saturnusról és Jupiterről szólok, Trója létrejöttéről és első lerombolásáról. A másodikban leírom a második lerombolást, ami Jázon műve, és hozzáteszem Héraklész tetteit. A harmadikban a harmadik lerombolást írom meg, amelynek oka Heléna elrablása volt. És a negyedikben leírom a negyedik lerombolást, melyet Fimbria római konzul követett el, Marius és Sulla [Scilla a kéziratban, játék vagy tévedés, nyilván Szküllával keveredik a név] római viszálykodásának idejében. És hozzáteszem Paris születését és ifjúkori kalandjait, Odüsszeusz születését és tengeri hányattatásait, és a legtöbb trójai genealógiáját, akik Priamosz uralkodása idején Tróját elveszítették.”

A negyedik lerombolást egyetlen epikus mű sem dolgozta fel, Titus Liviusnál azonban egy utalás, innen veszi Raoul az ötletet. Végül ő sem készítette el, ahogyan a nagy trójai háborút sem írta meg. A mű kézírataiban többször Guido delle Colonna Trója-regényét találjuk az első két kötethez csapva, de csak az 1467 utániakban. Ennek alapján teszi a szerző halálát Aeschbach 1467-re. Pedig gondolhatna arra is, hogy talán a megrendelő, Fülöp herceg halála változtatott az eredeti koncepción. Köztudott, hogy Guido munkája prótrójai, ami nem illeszkedik Raoul látásmódjához, legalábbis az első két könyv tanúbizonysága szerint. Az első két rombolás történetét Boccaccio mitológiájában találja meg. A prológuiban foglaltakhoz képest a szerzői koncepció változott a mű írása folyamán. A második lerombolás során Jázon helyett Héraklész lett a főszereplő, és a mű második része valójában az ő gesztája. Ez adhatott alapot Marc-René Jung sokat idézett, de meg nem magyarázott megállapításának, miszerint Héraklész mítosza a század második felében megelőzte fontosságban Jázonét. A mű – ahogy arra már utaltunk – Trója négy lerombolását akarta elmesélni. Ezt egyrészt a már említett úrköltés, a mindent tudás vágya magyarázza, másrészt, ha feltevésünk igaz, a genealogikus síkra vetített politikai ellentét Jó Fülöp és a francia király közt. Ennek a majdnem fordításnak is vannak motivált részei, melyek Aeschbach kutatásai szerint nem a két fő forrásból származnak: néhány állambölcseleti fejtegetés Arisztotelész politikája alapján, és ami ennél fontosabb, a hérosz tanulmányainak leírása, tudásvágya és kiváló intellektuális képességeinek bemutatása. Ez a kor lovagi életrajzainak (Nagy Sándorét beleértve) alapvető motívuma. Aeschbach talál néhány olyan részletet is, melyek közvetlenül a korra és így allegorizálásra utalnak.¹²⁷ Titan ugyanúgy tiszteletlen apjával, mint Károly gróf; a pogányok többnejűsége tetszhetett a nőfalo Fülöpnek; a párviadalok vágya; Héraklész könyvszeretete stb.

Még ezeknél is jellemzőbb azonban az a rész, amit Aeschbach nem vizsgál részletesen, pedig az nem volt benne Raoul modelljeiben. Ez a fontos betoldás Jupiternek a trójaiak elleni harcát írja le, amit a kiadó szerint a *matière de Troie* felduzzasztása érdekében talált ki Raoul, és csupán néhány utalásból táplálkozik. A 22-25. fejezetek Saturnus és Jupiter ellentétét írják le. Saturnus a trójaiakhoz fordul segítségért, igaz ügyére hivatkozik, s fia tiszteletlenségére. Ganimedez, aki segítségére siet, követet küld Jupiterhez. A követ figyelmezteti fiú kötelességeire, és Jupiter igaz ügyére hivatkozva indokolja meg tetteit. „Je vous respons que j'ayme mon pere Saturne en tant qu'il est mon pere. Mais je vous dis d'autre part qu'il m'a pluseurs [fois] cuidié mettre a mort, soy monstrant mon mortel adversaire, non pas pere. Car tout pere naturellement ayme son filz, et selon ce regart je me garde de lui comme de mon ennemy.”¹²⁸ Itt az apának kijáró tisztelet és két generáció csatája kerül szóba. Ez azért lehet érdekes, mert 1464-ben, a regény megírásakor Jó Fülöp és Károly gróf éppen haragban voltak, ha nem is annyira, mint Saturnus és Jupiter.¹²⁹ A kortársak még egy további analógiát láthattak; két generáció összetűzött a francia királyi családban is, XI. Lajos mint trónörökös ezért töltött néhány évet nagybátyjánál Burgundiában 1456-tól.

13. A kor franciapárti irodalmából csupán egy biztosan ideologizált, politikai és genealogiai utalásokkal megterhelt műben vizsgálom Nagy Sándor és Hektór életrajzát.

Sebastien Mamerot Louis de Laval, gazdag franciapárti arisztokrata szolgálatában állt a 15. század közepétől. Mamerot ura parancsára az 1460-as években fog neki az *Histoire des neuf preux et des neuf preues* megírásának.¹³⁰

¹²⁷ Aeschbach 106-7.

¹²⁸ Aeschbach 106-7. „Azt felelem, hogy szeretem apámat, Saturnust, úgy, mint apámat. De másrésről azt mondom, hogy többször akart meggyilkolni, s így halálos ellenségemnek mutatkozott, nem apámnak. Mert minden apa természetesen szereti fiát, és ezt tekintve őrizkedem tőle mint ellenségemtől.”

¹²⁹ Erről a vizsályról Georges Chastelain rajzolja a legteljesebb képet.

¹³⁰ Lásd Trachsler, Richard: Le seigneur et le clerc. Sébastien Mamerot et la naissance du dixième preux. Actes du ... (a továbbiakban: Trachsler), illetve Aeschbach. Ez a kilenc kiváló férfiú és hölgy életrajza. A toposz eredetét az egyik Nagy Sándor-regényhez, a Venjancc d'Alexandre-hoz kapcsolják.

Mamerot bemutatása a legtöbb helyen szokványos. Minden fejezet egy hosszú genealógiai-kronológiai emlékeztetővel indul, mely segít elhelyezni az cseményeket. A toposzt annyiban kívánta megváltoztatni, hogy az angolok elleni felszabadító harc két nagy alakját, Bertrand du Guesclin-t és Jeanne d'Arcot is be akarta venni tizedikként a kiválók közé. Az első szerepeltetésétől – legalábbis az egyetlen fennmaradt kézirat¹³¹ tanúsága szerint – végül eltekintett, a második nagy rész pedig nem készült el. Du Guesclin szerepeltetését az indokolta volna, hogy Louis de Laval nagyanyja egy ideig, a hős katoná haláláig az ő felesége volt. Ehelyett a genealogikus szál helyett egy másik megoldást választott Mamerot a Laval család nagyobb dicsőségére: Arthur, a legkiválóbbként megrajzolt kiváló életrajzába illesztett egyet a patrónus Louis de Laval „kalandjaiból”. Leírja a csatát, melyet Genova kormányzójaként vívott 1461-ben. Az egyébként nem túl dicsőséges cseményeket a végsőkig felnagyítja, s így magasztalja a megrendelőt.¹³²

Ahogy Jung írja, Hektör életrajzához Guido delle Colonna Mamerot fő forrása, de Benoît de Saint-Maurt is használja.¹³³ Guidót követi Hektör halálának leírásakor. A középkori hagyomány egy változata szerint Akhilleusz lesből döfte le Hektört, míg az egy megölt görög király fejének levágásával foglalatoskodott. Ráadásul lándzsája „par le fondement”¹³⁴ hatolt volna a trójaiba, ami valahol elég kényelmetlen lehetett mint minden heroizmust nélkülöző, a kor embereit inkább nevetésre ingerlő halálmegmagát a dicső trójaitól származtató francia királyi dinasztiának. Christiane Raynaud ezzel magyarázza Hektör háttérbe szorítását a 13. századi francia genealogikus történetírásban.¹³⁵ Ezt a hagyományt közli Mamerot, de Guido tekintélyére hivatkozva határozottan elutasítja. Ez is a királyhűség egyik jele lehet.

Nagy Sándor életrajza a *Chronique dite de Baudouin d'Avesne*-re, az egyik legelterjedtebb középkori világtörténetre támaszkodik.¹³⁶ Ez egyébként Orosziust, Jusztinoszt, Curtius Rufust használja elsősorban, és csöppet sem fest pozitív képet a makedónról. Sándor életrajzát egy *Comparatio tres viri illustrissimi qui magni dicti sunt* című rövid traktátussal zárja.¹³⁷ Ez azt a három történelmi alakot szerepelteti, monológot adva a szájukba, akiket a középkorban a Nagy jelzővel különböztettek meg névrokonaitól. Már említettük ezeknek az összehasonlításoknak a Plutarkhosz és Lukianosz nyomán kialakuló hagyományát. Mindhárom szereplő kiválóságával kérkedik, s a kronológiai sorrend a kiválóság rendjét is meghatározza. Nagy Sándor az első, őt Pompeius Magnus követi, aki csupán azzal van elfoglalva, hogy Nagy Sándort lebecsülje, majd Nagy Károly következik, aki messze felülmúlja mindkettejüket. Keresztény mivolta, egyetemalapítása, francia királyi méltósága, szentsége bizonyítják ezt.

A kis traktátust nem lehet pontosan datálni, de Ross felteszi, hogy kevéssel 1472 előtt keletkezhetett, ha Mamerot fontosnak találta belhelyezni a Louis de Laval számára készített luxuskéziratba.¹³⁸ Ez pontosan megfelelne XI. Lajos és Merész Károly elkeseredett harcai időszakának. Ha a burgundi herceg és Nagy Sándor közti analógiára látunk itt egy francia

¹³¹ Bécs, ÖNB., ms. 2577.

¹³² Trachsler 545 sqq.

¹³³ Jung, Marc-René: La Légende de Troie en France au moyen âge. *Romanica Helvetica*, 114. Basel-Tübingen, Francke, 1996. 608. (a továbbiakban: Jung)

¹³⁴ Alfélén.

¹³⁵ Raynaud passim.

¹³⁶ Jung 609. Csak a fejezeteket vonja össze a compilátor.

¹³⁷ Ross, D. J. A.: Les trois grands: A new MS and the Identity of the Author. *Medium Aevum*, 1981. 261-265., 263. (a továbbiakban: Ross) A műnek három másik kéziratát és egy nyomtatott változatát ismerjük. A kiadó, Ross annak alapján valószínűsíti Mamerot szerzőségét, hogy egy másik kézirat is Mamerot egy művével, a *Petit traictié intitulé des passages faiz olutre mer par les Roys de France et autres princes et seigneurs contre les Turqs et autres Sarrazins et Mores oultemarins-nel* egy kötetben szerepel.

¹³⁸ Ross 265.

reakciót, szinte választ Károly fennhíjazására, akkor a datálással nagyon is egyetértünk. XI. Lajos udvarában az irodalomnak nem volt olyan respektje, mint Burgundiában. De azt a feltevést megkockáztathatjuk, hogy egy franciapárti főnemes számára készült átideologizált mű másod-harmadlagos motivációja lehetett Nagy Sándor befektetése és Hektór tisztára mosása.

Összegzés

A burgundi udvarban a könyvgyűjtés és az új művek kompilálása a hercegi politika fontos részét alkotta. Ez a politika azonban Jó Fülöp hosszú és Merész Károly rövid uralkodása alatt nem maradt változatlan, noha a törekvés az önállósulásra állandó vezérmotívum maradt. A politikai váltások pedig az irodalmi művek tartalmát is megváltoztatták. Az angolokhoz, franciákhoz és a német-római császársághoz fűződő viszony nem volt mindvégig feszült, s a területi követelések és a dicső burgundi múlt emlegetése mellett, illetve ellenére néha jó viszonyban voltak a politikai ellenfelek. A burgundi udvarban készült regények tükrözhettek akár ilyen időszakot is. Persze egy mű megírása, aztán egy jó minőségű, esetleg igazi luxuskézirat elkészítése éveket vett igénybe, így szinte lehetetlen egy-egy politikai eseményhez kötni a megírás apropóját, de a Lacaze által annyit emlegetett lázadástól eltérő motívumokkal is találkozhatunk.¹³⁹

Sok filológus és történész jelezte a makedón világhódító kiemelt szerepét a 15. századi politikai célú burgundi irodalom hősei között. A dolgozat arra kereste a választ, hogy vajon a közhelyszerű, topikus említéseken kívül játszik-e valamilyen szerepet az ideológia rendszerében, s ha igen, milyet. Megállapíthatjuk, játszott, méghozzá jelentőset, és többnyire pozitívat. Igenlően válaszolhatunk arra a kérdésre is, hogy a paradoxonnal, miként lehet egyszerre példakép Nagy Sándor és Hektór, az ő ellentétes kötődésükkel tisztában voltak-e a kor írói: Georges Chastelain költeménye, a *Complainte d'Hector* egyértelmű bizonyíték. A Nagy Sándor felé forduló figyelmet indokolhatta éppen a franciákkal szembeni ideológiai harc erősödésével párhuzamosan a trójai származás legendájának háttérbeszorulása is, míg a trójaiak szereplése, láttuk, nem mindig a francia összetartozás tudatát erősítette; szolgálhatta a burgundiak nagyobb dicsőségét is, mint Jacques de Guise-nél és Olivier de la Marche-nál, vagy lehettek a szintén Burgundiához kötődő főhős ellenfelei, gondoljunk Raoul Lefèvre regényére.

Nagy Sándor nem pusztán példakép – a burgundi birodalom előképének hódítója, patronusa, amint azt Jean Wauquelin felfedezi. Szerepét a kor irodalmában ugyanúgy a politika irányváltásai szabályozták; az uralkodó kénye úgy emelhetette piedesztálra vagy ejthette a múlt nagy hadvezéreit, miképp udvaroncait.

Másrészről az irodalom is meghatározta a történelmet. Vasque de Lucène szándékában legalábbis ez rejlett; királytükrcivel új politikai irányvonalat kívánt sugallni Merész Károly számára, s kormányzását a helyes útra terelni. Úgy tűnik, mindez csak szándék maradt, de meglehet, Merész Károly viselkedését mégis alakították olvasmányai. Talán ugyanúgy, mint Nagy Sándor Akhilleuszban, Tadeo Isidoro Cruz Martin Fierrobán látta megvalósulni sorsát, látta meg magát, úgy ő Nagy Sándorban, ahogy pár évszázaddal később XII. Károly svéd király is. A sorsát, ha nem is a végzetét.

¹³⁹ Például a *Chronique de Naples (Trois fils de rois, Histoire royale)* című regényben, mely a skót, francia és angol királyfiak közös akciójáról szól, melynek célja Nápoly felmentése a török ostrom alól. Itt éppen a békepropaganda-dominál.

SELÁF, LEVENTE

Alexander the Great and the Trojans in Burgundian literature

It is a long known fact that fifteenth-century Burgundian literature was highly ideologized. The collection of the Burgundian library as well as the subjects of the works recommended for the dukes were determined by dynastic policy. Alexander of Macedonia was the protagonist of several contemporary works mostly as the embodiment the virtues of audacity, heroism, and generosity. Like so many other ancient and mediaeval personifications of chivalric virtues, he was probably a model for Philip the Good and Charles the Bold.

The paper analyses in detail the outstanding role of Alexander the Great in Burgundian ideology, and inquires how the dukes of Burgundy, who came from the House of Valois, and were, therefore, descendants of the Trojans, could select Alexander the Great of Macedonia as their role model. The justification of the question is to be found in Georges Chastelain's poem, *Complainte d'Hector*.

A detailed analysis establishes what role the Trojan legends and/or Alexander the Great played for a century in indigenous Burgundian literature, and the paper collects a number of motives that demonstrate Charles the Bold's personal attraction to Alexander the Great, establish the probability of the former's admiration towards the latter, and indicate that Charles's actions were to some extent determined by his identification with Alexander. His death in the battle near Nancy was also the result of a heroic recklessness in imitation of ancient models. Alexander was only one of these models, but the most important one, even if sometimes, as in the Lucianian dialogue popularized by Jean Miélot, he was second to some other hero. The paper, as a contrast to Burgundian literature, introduces a "novel" from fifteenth-century France, with both Alexander the Great and Hector as protagonists; the author, Sebastien Mamerot, in accordance with French royal ideology, presents them in a light quite different from that employed by his Burgundian contemporaries.

TAKÁCS KÁROLY

Néhány észrevétel Györffy György Árpád-kori történeti földrajzának legújabb kötetéhez

A múlt év végén jelent meg Magyarország Árpád-kori történeti földrajzának régóta várt negyedik kötete, amely újabb nyolc megyével egészítette ki az eddigieket.¹ A mű áttekintéskor csalódottan tapasztaltam, hogy a Moson vármegyét tárgyaló rész alapvető hibák és hiányosságok sorával terhes. Mivel e köteteket a korszakkal foglalkozók és az érdeklődő nagyközönség egyaránt alapvető forrásműként használja, ezért úgy vélem, mindenképpen szükséges lesz az észlelt hibák megjelölése és kiigazítása. Az alábbiakban az előfordulás sorrendjében tárgyalom ezeket.

A szerző Moson megye bemutatása során a bevezető részben a vármegye délkeleti határfolyóját következetesen Répcének nevezi, egy helyütt hozzátéve még, hogy a vizet egykor Rábcának hívták. Eljárása nem igazán érthető, hiszen Magyarország bármely mai földrajzi atlaszára rápillantva meggyőződhetünk arról, hogy a kérdéses folyó neve: *Rábca*. A szembevetülő tévedés részbeni magyarázata az, hogy a szerző egy és ugyanazon folyónak tekinti az Alpokban eredő Répcét és a Fertő-Hanság vizeit a Dunába vezető Rábcát. A folyószabályozásokat és a Hanság lecsapolását követően a Rábca medre valóban egycenes folytatása lett a Répcének, azonban a folyó még a mai helyzet alapján is legalább annyira tekinthető a Kis-Rába, mint a Répce meghosszabbításának. Nem véletlen, hogy a Kis-Rába és a Répce összefolyása után nyeri el a Rábca nevet.² Egészen más volt a vízrajzi helyzet a szabályozások előtt; s mivel számunkra a szerző Rábcával kapcsolatos félreértésének tisztázása miatt ez az igazán fontos, ezért itt egy kis kitérőt kell tennünk.

A 19. századot megelőzően a Kis-Rába, a Répce és az Ikva, több más kisebb patakkal együtt a Fertővel egybefüggő Hanság mocsarába folyt, ahol vizük szétterült, és a folyók állandó medre megszűnt. A Hanságba a legnagyobb vízmennyiséget a Rába szállította, mely Nick mellett két ágra szakadt, és egyik ága Kis-Rába néven (egykor Kapuvári-Rába) folyt észak felé. A Kis-Rába Csánig és Beled között újfent kettéágazott, nyugati ága Cirák mellett a Répcével egyesült, mely ettől kezdve Hanságba ömléséig a Vitnyédi-Rába nevet (is) viselte.³ A Hanság medencéje enyhén kelet felé lejt, így az itt összegyűlt vizek is arrafelé töreksznek. A felesleges víz Bősárkánytól északra jutott ki a mocsárból, s nyert állandó medret (Rábca), melyet ezt követően a győri torkolatig lehet követni.⁴

A Rábca tehát közvetlenül nem volt egyetlen más folyó folytatása sem, hiszen a mocsár több helyről felgyűlt vizeit vezette le.⁵ Ha azonban mindenáron valamely Hanságba ömlő

¹ Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza IV. Budapest, 1998.

² Károlyi Zoltán: A Kisalföld vízcsinok földrajza. Budapest, 1962. 169.

³ A szabályozások előtti vízrajzi viszonyokat jól mutatják a 18. század végén készült térképek és a mérnöki felmérések. Ez utóbbira lásd: Kis József: A Fertő tavának geographiai, historiai és természeti leírása. 1797. In: Rummy Károly György: Monumenta Hungarica, az az magyar emlékeztetes írások I. Pest, 1817. 357-423.; N. A. Kiss Sámuel: Soprony vármegyének rövid esmertetése. Tudományos Gyűjtemény, 1823. X. 58-63.

⁴ Kövér Fidél: A Hanság földrajza. Szeged, 1930. 4-8. (a továbbiakban: Kövér)

⁵ „A Rábcát voltaképpen folyamnak nem lehet nevezni ... vize ... inkább a mocsárok magasabb állású vízcsinok a levonulására szolgál.” Újházy János: A Rába s a vele vízművelég összefüggő Rábca, Répce,

folyóval akarjuk összekötni, akkor sokkal inkább tekinthetjük a Rába folytatásának, mely részben önálló mederben (Kis-Rába), részben a Répcével egyesülve (Vitnyédi-Rába) a legtöbb vizet szállította a mocsárba.⁶ A Rábca és a Répce tehát – a név hasonlósága ellenére – két különböző folyónak tekintendő, mint ahogy annak is tekintették mindmostanáig.⁷

Ezek után nézzük a víz nevére vonatkozó forrásokat, hátha a ma Rábcának nevezett folyót a középkorban még Répcének hívták, amely esetben természetesen a fenti kritika alaptalanná válik. A Bősárkány mellett eredő és Moson megye határát képező folyó első azonosítható említése 1208-ból való, amikor *Rabca* néven szerepel, Lébény mellett.⁸ 1209-ben *Rapcha*, 1251-ben *Rabcha*, 1261-ben megint *Rapcha* formában említik, mindhárom esetben Rábcakapi határában tűnik fel.⁹ 1271-ben *Rabuch*, illetve *Rabinicz*, 1272-ben *Rabcha* alakban kerül a forrásokba V. István és II. Ottokár csatájára emlékezve.¹⁰ 1273-ban az eddigiektől eltérően *Rebuche*, 1274-ben és 1276-ban *Repche* néven említik, ugyancsak Ottokár hadjárataival kapcsolatban.¹¹ Ugyanczen esemény leírása során a krónikakompozícióban *Rapcha*-ként bukkan fel, Kézainál pedig a két alakot egyesítve *Rebcha* néven.¹² A 1270-es éveket követően a magas hangrendű forma többé már nem kerül elő, az oklevelekben minden esetben a Rábca alakot találjuk: 1. *Rabcza*, 1283; 2. *Rabcha*, 1291; 3. *Rapcha*, 1300; 4. *Rabcza*, 1390; 5. *Rabcza*, 1394; 6. *Rabcza*, 1461.¹³ A 16. századtól kezdve pedig nemcsak a bővülő írásos források, hanem a megjelenő térképek is egyértelműen Rábcaként jelölik.¹⁴ Moson megye egykori határfolyójának tehát – az 1270-es évek ingadozásától eltekintve – a kezdetektől mind a mai napig Rábca a neve.

Az Árpád-korban azonban nemcsak a mai Rábcát, hanem – mint majd látni fogjuk – két másik folyót: a mai Répét és a Kis-Rábát is Rábcának nevezték. Talán nem lesz haszon nélkül való, ha a két utóbbi folyóval kapcsolatban is végigkövetjük a név változásait, természetesen itt is csak azokat az adatokat említve, amelyek esetében egyértelműen eldönthető, hogy mely folyóra vonatkozik.

A Répce 1156-ban *Rabazan*, 1171-ben *Rabcha* formában bukkan fel Sarud (később Frankó) mellett.¹⁵ Következő említése 1221-ből való, amikor Nick határában már *Repche*

Kisrábatorok és Marcal szabályozása és esatornázása, továbbá a Hanyásg és a Fertő lecsapolása. Budapest, 1873. 206.

⁶ Szekendi Ferenc: A Hanyásg és a Fertő lecsapolási kísérleteinek története. Magyaróvár, 1938. 8. A Rába meghatározó voltát jelzi, hogy több korai térképen csak a Rábából kiszakadó folyóág (Vitnyédi-Rába) van feltüntetve a Répcével való összefolyás nélkül. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) S16 No. 244. (18. század eleje), MOL S16 No. 119. (1756) stb.

⁷ Erre vonatkozóan idézhetnénk az egész vízügytörténeti szakirodalmat.

⁸ Magyar Országos Levéltár. Diplomatikai levéltár 50. (a továbbiakban: DL)

⁹ DL 9480.; DL 355., 356.; Wagner, Hans-Lindeck-Pozza, Irmtraut: Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete Comitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg I-IV. Graz-Köln-Wien, 1955-1985. I. 274. (a továbbiakban: UB)

¹⁰ Georgius Fejér: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I-XII. Budac, 1829-1844 V/1. 108-113. (a továbbiakban: CD); CD V/1. 239.

¹¹ Wenzel Gusztáv: Árpád-kori új okmánytár I-XII. Pest-Budapest, 1860-1874. IX. 14. (a továbbiakban: ÁÚO); UB II. 41., ÁÚO XII. 167.

¹² Scriptorum rerum Hungaricarum I-II. Edendo operi praefuit Emericus Szentpéteri, Budapestini, 1937-1938. I. 470., 184. (a továbbiakban: SRH)

¹³ 1. CD V/3. 181., 2. ÁÚO X. 33., 3. CD VI/2. 254., 4. CD X/1. 602., 5. CD X/2. 249., 6. Sopron vármegye története. Oklevéltár I-II. Szerkesztette: Nagy Imre. Sopron, 1889-1891. II. 410. (a továbbiakban: Sopron)

¹⁴ Stella, I. M.: Descriptio et munitiones Altemburgi Hungarici. In: Bongars, Jacques: Rerum hungaricarum scriptores varii historici, geographici. Francofurti, 1600. 863-866. Bedy Vinc: A győri székeskáptalan története. Győr, 1938. 140-143. 165.

¹⁵ UB I. 22., 25.

néven szerepel.¹⁶ Ezt követően az egész 13. század folyamán ingadozik az elnevezés: 1. *Rabucha*, 1222; 2. *Rebce*, 1225; 3. *Rebche*, 1233; 4. *Rabbacha*, 1248; 5. *Rabuce* 1255; 6. *Rabucha*, 1256; 7. *Rabcha*, 1257; 8. *Rapcha*, 1263; 9. *Rabcha*, 1265; 10. *Repce*, 1265; 11. *Rapcha*, 1265 körül; 12. *Rebche*, 1267; 13. *Repce*, 1267; 14. *Rebche*, 1267; 15. *Repche*, 1270; 16. *Rabucha*, 1272; 17. *Rebche*, 1276; 18. *Rabcha*, 1279; 19. *Rebze* (*Rebza*), 1279; 20. *Rapcha*, 1279; 21. *Rabcha*, 1281; 22. *Rebuch*, 1284; 23. *Repche*, 1285; 24. *Rebche*, 13. sz. második fele; 25. *Rebche*, 13. sz. végc.¹⁷ A 14. század elejétől kezdve uralkodóvá válik a *Répcce* névalak, de elszórtan még a későbbiekben is találkozunk a *Rábca* formával: 1346-ban Család mellett, 1409-ben Répcelak, 1426-ban pedig Kisfalud és Mihályi határán szerepel ezen a néven.¹⁸ A középkor végére a *Rábca* megnevezés teljesen eltűnik, átadva helyét a *Répcce* névalaknak. A 16. század folyamán még annyi változás történik, hogy Ciráktól lefelé a folyót Vitnyédi-Rábának kezdik hívni.¹⁹

A Kis-Rábára vonatkozóan jóval kevesebb egyértelmű adattal rendelkezünk. A folyóval kapcsolatos említések meghatározását nagymértékben megnehezíti az a körülmény, hogy tőlc nem messze található és vele párhuzamosan folyik ezen a szakaszon a Répcce. A közelség miatt sokszor nem lehet eldönteni, hogy a *Rábca* név a Répcce vagy a Kis-Rábára vonatkozik-e.

Hogy a Kis-Rába valóban létezett az Árpád-korban, és tényleg Rábcának hívták, arra nézve bizonyítékul szolgál egy 1377-es oklevél, melyben Kisfalud és Mihályi birtokosai tiltakoznak a Rába (Kis-Rába) mentén fekvő erdő és a szántóföldek elvétele miatt. Egy 1233-as adománylevélre hivatkoznak, amelyben II. András a Petlend nevű birtokot a Rábca folyóval és az erdővel együtt elődjüknek Izsáknak adományozta. A fenti birtokosok kijelentik, hogy az 1233-as oklevélben szereplő Rábca folyót ma Rábának hívják: „...*quod predictus fluvius Rapche, quem dicunt privilegium denotaret nunc hoc nomine Raba vocaretur.*”²⁰ Az ominózus II. András-féle oklevélben szereplő Rábca ezek szerint a későbbi Kis-Rábára vonatkozott.²¹ Valószínűsíthető, hogy az 1231-ben Mihályi mellett szereplő Rábca folyó (*Rabucha*) alatt is a Rábát kell érteni.²² 1238-ban Vica falut a Rábca (*Rabcha*) mellett fekvőnek nevezik,²³ mely ebben az esetben szintén csak a Kis-Rábát jelentheti, hiszen a település közvetlenül a folyó mellett található, és határa sohasem terjedt ki a Répcéig. Ugyancsak a Kis-Rábára vonatkozik az 1255-ben Kisfalud, 1262-ben és 1270-ben Babót mellett említett Rábca (*Rabcha*).²⁴ Itt említhető még a 14. századi krónikakompozíció azon adata is, mely szerint a németek 1044-ben Babótnál akartak átkelni a Rábcán.²⁵ Babót említés, s még inkább a babóti Árpád-kori vár elhelyezkedése alapján szintén a Kis-Rábáról van szó.²⁶

¹⁶ Hazai Okmánytár (Codex diplomaticus patrius) I-VIII. Győr-Budapest, 1865-1891. VI. 16. (a továbbiakban: HO)

¹⁷ 1. CD III/1. 368-370., 2. UB I. 103-105., 3. ÁÚO I. 308., 4. HO IV. 32., 5. HO V. 24., 6. UB I. 253., 7. CD IV/2. 428., 8. ÁÚO VIII. 53., 9. UB I. 315., 10. UB I. 321., 11. UB I. 322., 12. UB I. 333., 13. UB III. 268., 14. UB III. 269., 15. UB III. 272., 16. Sopron I. 35., 17. UB II. 89., 18. Sopron I.46., 19. UB II. 127., 20. UB II. 140., 21. ÁÚO IX. 317., 22. UB II. 186., 23. UB II. 193., 24. ÁÚO X. 449., 25. ÁÚO IX. 552.

¹⁸ Sopron I. 190., 601. Sopron II. 107.

¹⁹ Az 1597. évi kapuvári urbarium (közreadja: Mikó Sándor) Soproni Szemle VL. 1992. 138.

²⁰ Sopron I. 443-444.

²¹ Az oklevél fennmaradt: UB I. 148-149.

²² UB I. 136. Mihályi nyugati határát későbbi határleírások tanúsága szerint a Répcce alkotta, maga a falu azonban a Kis-Rába partján fekszik.

²³ ÁÚO VII. 54.

²⁴ UB I. 248., 277., HO I. 36., UB I. 378.

²⁵ „...*per Bobuthi Rabcha pertransire.*” SRH I. 331.

²⁶ Kiss Gábor: Adatok a Nyugat-Dunántúl korai várépítészetéhez. Altum Castrum V. 1995. 160-169.

A Kis-Rába tehát a Rábca nevet viselte az Árpád-korban. A folyó Rába nevére az első adat 1299-ből való, amikor Mihályt már, mint a Rába mellett fekvő birtokot említik.²⁷

Ezzel azonban még nincs vége a folyóval kapcsolatos problémáknak. Egyes adatok alapján ugyanis arra lehet következtetni, hogy a Kis-Rába a középkorban nem egy, hanem legalább három mederben folyt a Hanság felé. Kisfalud és Mihályi 1426-os határleírásában jól lokalizálhatóan három Rába folyót említenek: Lusa-Rábát, Bálványos-Rábát és Ásvány-Rábát.²⁸ 13. századi forrásokban többször felbukkan egy Lusa és egy Bálványos nevű folyó. Előszörként 1227-ben olvashatunk Bálványos vízről, mely Vicát nyugatról határolja.²⁹ 1231-ben ismét Bálványos folyóról értesülünk, Kisfaludtól délnyugatra.³⁰ Két évvel később a Lusa és a Bálványos együtt kerül említésre nem messze attól a helytől, ahol 1426-ban Lusa- és Bálványos-Rábáról hallunk.³¹ 1280-ban Vica mellett említik a Lusa folyót rajta két malommal (*in Lusa duo molendini*).³²

Mivel a *Lusa* és a *Bálványos* név a 15. század elején a két Rábára vonatkozott, s minthogy a Rábát korábban Rábcának nevezték, ebből arra következtethetünk, hogy már a 13. században (legalább) két Rábca nevű folyó folyt itt észak felé, amelyeket más néven Lusának és Bálványosnak hívtak. Így válik érthetővé az a tény, hogy Vicát, Mihályit és Kisfaludot néha a Rábca, néha pedig a Lusa és a Bálványos mellett találjuk.

Ha mindezekhez még hozzávesszük a korábban Rábcának nevezett Répcét és a Hanság vízvezetőjét (a mai Rábcát), akkor már négy Rábca nevű folyónk van. Az Árpád-korban gyakran felbukkanó *Rábca* név tehát különösebb elhelyezkedésbeli meghatározás nélkül a fentiek közül bármelyikre vagy akár mindegyikre is vonatkozhatott.³³

A korszak végére a *Rábca* név kezdett visszaszorulni. A Rábából kiszakadó folyókat ettől kezdve Rábának hívták és a Répce is elnyerte máig használatos nevét. Az ősi Rábca nevet csak a Hanság vízvezetője, az egykori mosoni határfolyó őrizte meg egészen napjainkig.

E hosszúra nyúlt „vízügyi” fejtegetés ugyan nincs szorosabb összefüggésben a megjelölt témával, e nélkül azonban az előbbi kritika súlytalanná vált volna. Továbbá úgy vélem, hogy az egykori vízrajzi viszonyok feltárása éppen egy történeti-földrajzi munkának lett volna a feladata. A fentieket ily módon hiánypótlásként is felfoghatjuk.

Moson megye határfolyójának neve tehát (régén és ma is) Rábca, amely folyó nem tévesztendő össze a Répcével és a többi a korai időben Rábca néven is szereplő vízfolyással. A kérdés ezek után az, hogy lehetett-e a Répce határfolyó a megye délnyugati részén, ahol a Hanságba ömlött. Erre egyértelmű nemmel felelhetünk, mivel a folyó a mocsárba lépve állandó medrét elveszítette.³⁴ (Moson és Sopron megye határa a láp közepén húzódott.) Meder nélküli vízfolyás pedig határvonalaként nem szolgálhatott.

Visszakanyarodva a tárgyalat műhöz a szerző a megye vízrajzában ismertetésekre a következő vizeket nevezi meg Lébény körül: Bük-örvény, Szeplő, Mile, Tapál. Továbbá ugyanitt említi Pat-hegy és Lencschalom nevű kiemelkedéseket (134. o.). Mindezek a helynevek

²⁷ Sopron I. 62.

²⁸ Sopron II. 103-109.

²⁹ UB I. 112.

³⁰ UB I. 135.

³¹ UB I. 148.

³² Hazai oklevéltár 1234-1536. Budapest, 1876. 87.

³³ *Rapiniza* (1043), *Rabaniza* (1044): Annales Altahenses maiores. Albinus Franciscus Gombos: Catalogus fontium historiae Hungariae. I-III. Budapest, 1937-1938. 96-97. (a továbbiakban: CFH); *Rabinisa* (1043), *Rabanissa* (1044): Aventinus CFH 362, 364.; *Rabuca*: Anonymus SRH I. 100.; *Rabca* (1043): Chron. sac. XIV. SRH I. 329.; stb.

³⁴ Emellett tanúskodik az összes vízrajzi térkép a szabályozások előtti időből. Csak néhány példa: MOL S16 No. 244. (18. sz. eleje), MOL S12 Div. XIII. No. 295/1., 3. (1781), MOL S16 No. 75. (1788), MOL S16 No. 587. (18. sz.), MOL S16 No. 373. (1796), Országos Széchenyi Könyvtár (a továbbiakban: OSZK) TK 1114. (18. sz.)

eredeti alakjukban Lébény és Mosonszentmiklós 1208. évi határleírásában kerültek említésre.³⁵ Mivel a határjárás nagy biztonsággal lehetett rekonstruálni, az említett helyek lokalizálása alapján a fenti névértelmezésekhez néhány megjegyzés kívánkozik.

Bük-örvény az oklevélben *Buceurem* formában bukkan fel, amely nem más, mint a még ma is Örvénynek nevezett egykori Duna-ág, Lébénytől északnyugatra. Ennek a víznek egy szakaszát a 18. században Bökörvénynek hívták,³⁶ amely név nyilvánvalóan megjegyzik az oklevélben található *Buceurem*-mel.

A szerző által említett Szeplő a forrásban *aqua Zoplou* formában jelenik meg. A kérdéses víz viszonylag jól lokalizálható és a Gácoplának nevezett kiszáradt folyómederrel lehet azonosítani,³⁷ amely egyébként az imént említett Bökörvény mellékvize volt. Ha a *Gácopla* névről leválasztjuk az első szótagot szembetűlő lesz a hasonlósága a leírásban említett *Zoplou*-val (Copla-Zoplou). Az egyezés nyilván nem a véletlen műve. Megjegyzendő, hogy Györffy a forrás közlésekor (155. o.) a nevet tévesen *Zeplou* formában adja meg és zárójelben még hozzáteszi, hogy romlott névalak, amit *Zepleu*-nak kell olvasni!? A továbbiakban – immáron többszörös módszertani hibával – ebből lett a nem létező Szeplő víz.

Mile víz ugyancsak önkényesen kialakított név, az oklevélben *aqua Miley*-ként szerepel és a leírás alapján vízfolyásról, érről van szó. Helye egészen pontosan meghatározható, neve sajnos nem maradt fenn. A névalak erős hasonlóságot mutat egy a középkorban általánosan elterjedt víznévvél a Mélyérrrel, amelyet többnyire *Miler* vagy *Myler* formában vetettek papírra. Ismerünk Mélyért a Csallóközben, a Tisza mentén és Baranyában.³⁸ A csallóközi Mélyérről (*aqua Myler*) 1380-ban azt jegyezték fel, hogy rajta keresztül vonulnak fel a halak a halastavakba és a tavak egyéb helyeire.³⁹ A név tehát folyókból kiszakadó bővízü erekre vonatkozhatott, amelyeknek éppen emiatt jelentős halászati értéke volt. Valószínűnek tűnik, hogy itt is ez a név bukkan fel, és a *Miley* szó utolsó betűje eredetileg „r” volt, amelyből csak az átíratban lett „y”. A feltételezés azért sem látszik alaptalannak, mert az oklevélben számos esetben igazolható egy-egy betűleírás. Az sem mellékes körülmény, hogy az ér – elhelyezkedése alapján – több egykori tavat köthetett össze a Mosoni-Dunával.

A kötetben szereplő Tapál víz a forrásban *aqua Tapal* formában jelenik meg. A víz minden kétséget kizáróan azonosítható a múlt században még létező Topa-érrrel, amely még ekkor is Mosonszentmiklós határán folyt.⁴⁰

Ugyancsak önkényes névalakítás terméke az említett Pat-hegy, mely az oklevélben *mons Pachm* néven szerepel.⁴¹ A név *Pahony* formában maradt fenn, amely a határleírásnak megfelelően pontosan a Topa-ér és a Homoród-völgye (Horgas-ér) közé csik és 117 m tengerszintfeletti magassággal jelentősen kiemelkedik környezetéből. Pahony-dűlő a 18. században még közvetlenül határos volt a lébényi apátság Öttevény határába éklődő birtokával.⁴²

³⁵ II. András 1208. évi oklevele a pécsi káptalan 1359-es átíratában maradt fenn: DL 50. Az oklevél több helyütt megrongálódott. A hiányzó részeket 18. századi egyszerű másolatok alapján lehet kipótolni, amelyek az 1359-es oklevél 1633. évi elveszett győri káptalani átíratáról készültek: Heveneszi-gyűjtemény, Tom. 35. p. 218., Tom. 44. p. 252., Tom. 79. p. 327., Kaprinai-gyűjtemény, Tom. 37. p. 205, 207. (Egyetemi Könyvtár, Budapest) Kiadásai: CD III/1. 58-66., UB I. 51-55.

³⁶ MOL S11 No.554. (1777)

³⁷ Ma is élő helynév. Sajat gyűjtés.

³⁸ *Myler* (1211) CD VII/5.212.; *Miler* (1214) CD III/1.160.; *aqua Myler* (1257) ÁÚO XI. 436.; *aqua Myler* (1268) Ferdinandus Knauz: Monumenta ecclesie Strigoniensis I-III. Budapest, 1874. I. 556-557.; *aqua Myler* (1268) ÁÚO XI. 574.

³⁹ CD IX/5. 415.

⁴⁰ Öttevény község úrbéri térképe (1836): Győri Állami Levéltár. Győr megye levéltárának térképei. U: Úrbéri térképek, (a továbbiakban: GymU) U 256.; K: Kataszteri térképek. (a továbbiakban: GymK)

⁴¹ A szerző *Pathm*-nak olvassa.

⁴² MOL S11 No. 557. (1777), GymU 256. (1836)

A Moson megye leírásánál szereplő Lencschalom *Lencheskolym* formában jelenik meg az átiratban. A hely jól azonosítható a Lébény község északnyugati szélén fekvő Lencsés-tó⁴³ melletti magasabb dombvonulattal (117,4 m tszfm.), amely eszerint a középkorban a Lencsés-halom nevet viselhetette.

Az elmondottakból kitűnik, hogy a szerző az itt felsorolt neveket minden alap nélkül, teljesen önkényesen hozta létre. Az eljárás fogyatékosága, úgy vélem, nem igényel kommentárt. Középkori helynevek kiejtés módjához – egyéb adat híján – a ma élő névalakot szokás alapul venni, ennek viszont – hacsak nem általánosan elterjedt névről van szó – előfeltétele az újkori helynévvel való azonosítás.

Győrffy a határleírásban említett nevek közül kettőt azonosít (156. o.). A rendelkezésre álló forrásanyag azonban ennél jóval több lokalizálást tesz lehetővé, ugyanis szinte az összes helynév fennmaradt valamilyen formában, s ily módon a szereplő vizek, dűlők és egyéb objektumok helye is meghatározható, erre azonban ehelyütt nem térhetünk ki. A lébény-szentmiklósi határleírást „Gacsál” falu kapcsán alább még fogjuk érinteni.

A 136. oldalon a következőt olvashatjuk: „Megyénket ... Győr felé a Nagy-Duna (ma Kis-Duna) alatt húzódó országos főutak összeszorulása (faux viarum) és a Kapunak nevezett védett bejáró határolta...”. A bevezető részben ennél többet nem tudunk meg a „Kapu”-ról, a szerző az olvasó fantáziájára bízva, hogy mit ért a főutak összeszorulása alatt. Később Magyaróvár tárgyalásánál visszatér a témára, ahol a Lajta és a Duna összefolyása által alkotott kapuról ír (167. o.). Mivel a korszakban Magyarország határának ezen része stratégiaileg az egyik legfontosabb gyeptúvonalnak számított, ennélfogva a mosoni kapu, úgy vélem, több figyelmet érdemelt volna ebben a műben.

Mindenekelőtt le kell szögezni, hogy a védett bejárót nem a Lajta és a Duna összefolyása alkotta (bár ennek is volt szerepe), hanem a Hanságnak egészen a Mosoni-Dunáig elnyúló mocsara, mely az ország belső gyeptúvonalja volt. A Lajta és a Duna között egy mindössze néhány kilométer széles átjáró maradt, ahol a régi római limes út középkorig fennmaradt szakasza haladt végig, amelyet a forrásokban nagy útnak vagy ötvenyennek neveztek.⁴⁴ Az átjáró előterében állt Moson vára (később Óvár), mely lezárta a kaput. Létezett azonban egy másik bejáró is ettől nyugatabbra. Bősárkány és Jánossomorja között a Hanság medencéjét hosszán elnyúló, magasabb felszín (bősárkányi láptorok) vágja ketté, amely a Mosoni-Duna és a Fertő nyugati partja között az egyetlen száraz lábbal járható utat jelentette.⁴⁵ Ennek a földnyelvnek a déli végén található Rábcakapi (13. századi forrásokban Capuy néven),⁴⁶ melynek neve egyértelműen mutatja, hogy országos jelentőségű utak vezettek itt keresztül. Az átjáró északnyugati előterében fekszik Mosonszentjános, melyet a 13. században még Várasbalogdnak neveztek. Várasbalogd nevéből következtethető vára ugyanúgy a mocsáron átvezető út előterében fekszik, mint Moson vára a mosoni kapu előterében, s valószínűleg ugyancsak határvédelmi céllal épült.

A határvédelemmel kapcsolatban Győrffy György még az alábbi megjegyzéseket teszi: A Rábcát „vízszintet emelő clausurával is el lehetett zárni, mind Lébénynél, mind Kapinál (Győr vm.) ...” (134. o.). „...Lébénynél és Kapinál a Répcét, más néven Rábcát olyan zárható és nyitható gátakkal (clausura) látta el, mellyel a nyugat felől betörőket akadályozni, sőt elkerülő útra kényszeríteni lehetett.” (136. o.)

III. Henrik 1043. évi magyarországi hadjáratával kapcsolatban említik a német források a Rábcát elzáró szerkezetet vagy szerkezeteket (opus, munimentum).⁴⁷ Az Altaichi Évkönyvek erről szóló tudósítása kerülhetett át a magyar krónikába. A szakirodalomban már koráb-

⁴³ Ma is élő helynév. Saját gyűjtés.

⁴⁴ DL 50., UB I. 60.

⁴⁵ Kövér 4.

⁴⁶ DL 355., 356. (1251); UB I. 273-274. (1261)

⁴⁷ Annales Altahenses maiores, CFH 96., Aventinus, CFH 362.

ban rámutattak a magyar határvédelem ezen legelső adatára,⁴⁸ mindeddig azonban senki sem próbálta az említett objektumokat pontosabban helyhez kötni. A fenti idézetek alapján Györfly György az első, aki erre kísérletet tesz, és a folyót elzáró torlaszokat a Győr megyei Rábcakapi és a Moson megyei Lébény határába helyezi. Nem fejt ki azonban, hogy mi alapján jutott erre a következtetésre és nem idéz más műveket sem, amelyek esetleg kiindulópontként szolgáltak számára. A *clausura* terminus használata és Lébény említése alapján Györfly valószínűleg a falu előzőekben tárgyalt határleírásában szereplő *clausura regis*-re gondol. Rábcakapi esetében pedig az 1251-es határjárásban feltűnő *fossatum regis* lehet az az objektum, amely a szerző szerint a Rábca elzárására szolgált.⁴⁹

Úgy vélem, legalább néhány szóval ki kellett volna fejtenie megállapításainak hátterét, hiszen e nélkül kijelentési minden alapot nélkülöznek. Ha pusztán az említett kifejezések (*clausura*, *fossatum*) vezették erre a megállapításra, ez esetben felhívnám a figyelmet arra, hogy a *clausura* és a *fossatum* terminusoknak többféle jelentése volt, amelyek nem mindig felelnek meg annak, amit a fenti következtetés megkíván. Érdekes módon az 1987-ben megjelent, Győr megyét is tartalmazó második kötetben Györfly György a Rábcakapi melletti *fossatum*-ot még árokknak fordítja, s egyáltalán nem gondol – az értelmezés alapján nem is gondolhat – arra a lehetőségre, hogy funkciója a Rábca elrekesztése lett volna.⁵⁰ A terminusok konkrét jelentéséhez egyéb utalás híján csak úgy férhetünk közelebb, ha az ezekkel jelölt objektumokat sikerül lokalizálni és esetleg maradványaikat felkutatni, amire azonban a szerző nem vállalkozott.

Jómagam szakdolgozatomban foglalkoztam Rábcakapi és Lébény határleírásával, melyben kísérletet tettem a határvonalak rekonstrukciójára.⁵¹ Ennek során sikerült a szereplő objektumokat helyhez kötni és maradványaikat meghatározni. Az említett *fossatum regis* és *clausura regis* két Rábca menti hosszanti sáncsal lehetett azonosítani, amelyek egyes térképek tanúsága szerint a 18. században még meglehetősen jó állapotban voltak. A sáncokhoz köthető régészeti leletanyag is megerősítette az objektumok Árpád-kori létét. Dolgozatomban külön fejezetben foglaltam össze a sáncok lehetséges funkciójára vonatkozó adatokat. Arra a következtetésre jutottam, hogy az objektumok részben stratégiai fontosságú útvonal elzárására, részben a Rábca visszaduzzasztására szolgáltak, amelynek révén fel lehetett tartóztatni, illetve hosszú kerülőútra lehetett kényszeríteni a betörő német seregeket.⁵² Szakdolgozatom tartalmát Györfly György is ismerte, ami talán magyarázatként szolgál a fenti bizonytalanságra.

A szerző a továbbiakban még egy helyütt visszatér a *clausurák* kérdéscére. A 138. oldalon azt olvashatjuk, hogy Pat nádor Imre és II. Endre jóvoltából megkapta az útelzáró *clausurák* helyét. Az eddigiekből következően a „*clausurák* helye” alatt Lébényt és Rábcakapit kell érteni, mellyel kapcsolatban azonban némi kiigazításra van szükség. Lébényt ugyanis Pat nádor nem egyedül, hanem testvéreivel együtt kapta meg,⁵³ Rábcakapit viszont sem ő, sem a Győr nemzetség egyetlen más tagja sem birtokolta soha.⁵⁴

⁴⁸ Kristó Gyula–Makk Ferenc–Szegfű László: Szempontok és adatok a korai magyar határvédelem kérdéséhez. Hadtörténeti Közlemények XX. 1973. 639.

⁴⁹ DL 355., 356.

⁵⁰ Györfly György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. II. Budapest, 1987. 567.

⁵¹ Takács Károly: Vízépítések a régi Tóközben. Árpád-kori árokrendszer, halastavak és sáncok kutatása, Szakdolgozat, 1998. Témavezető: R. Várkonyi Ágnes. (a továbbiakban: Takács)

⁵² Takács 49. Az említett objektumokat azonban nem lehet egyértelműen azonosítani a német krónikák *opus*-ával, mivel ezekhez hasonló sáncokat a Répce és a Kis-Rábca mentén is találunk; a tudósítások tehát bármelyikre vonatkozhattak.

⁵³ DL 50.

⁵⁴ Egy esetben, 1209-ben szerepel Pat nádor Rábcakapival kapcsolatban, amikor az ő kérésére kapta meg a győri vár Kapi nevű földjét Demeter és Tamás. DL 9480. A szerző valószínűleg ezt az oklevelet értelmezte félre.

Alább Györffy annak a véleményének ad hangot, miszerint a tatárjárás települések sorát pusztította el a megye síksági részsein. Ennek alátámasztására említi Szécseny, Iváni (Szilvás), Derzscgyház és Szerdahely környékének a példáját. Ha azonban ezeket az adatokat jobban megnézzük, a fenti következtetést messze nem látjuk megalapozottnak. Szécseny 1318-ban tűnik fel mint lakatlan várföld, ezt megelőzően csak 1217-ből van rá adat. A falu tehát a két időpont között bármikor elpusztulhatott (179. o.). Ivánit 1277-ben említik lakatlan földként, vagyis harmincöt évvel a tatárjárás után (181. o.). Derzscgyház egy 1225-ös határleírásban már pusztatemplomként tűnik fel, sőt Györffy szerint már 1210 előtt pusztává vált. 1278-ban továbbra is mint pusztán álló templom szerepel. (147. o.). Szerdahelyt 1267-ben a tatárjárás alatt elpusztult településként említik, ugyanebben az oklevélben szereplő szomszédairól viszont a forrás nem említi, hogy lakatlanok lennének (180-181. o.). Egyéb adatunk ezen falukra vonatkozóan nincs. A felsorolt települések közül tehát Szerdahely az egyetlen, mellyel kapcsolatban igazolható, hogy a tatárjárás alatt pusztult el, a többi vagy már korábban is lakatlan volt, vagy meghatározhatatlan időben vált pusztává. Ezen adatok alapján jutott a szerző arra a messzemenő következtetésre, hogy a tatárok 1242 februárjában Pozsony mellett keltek át a befagyott Dunán!?

A 140. oldalon a következőt olvashatjuk: „A keleti megyeszélen a magyar telekrendszerre utal a lébényi Teluc és Gacsátelek.” A szerzőnek chelyütt elkerülte a figyelmét, hogy ez a két telek egy és ugyanazon forrásadatból származik, amely adat Lébény 1208-as határleírásában maradt fenn. Említést érdemel ezzel kapcsolatban a falvak sorában külön is tárgyalt *Gacsátelek*. Györffy György a falu nevét a határleírás közlésekor *Gachal*-nak írja, amelynek a kiejtés módja szerinte Gacsál. A valós helyzet azonban az, hogy a szó a lébényi alapítólevél 1359-es átiratában olvashatatlan. Az oklevél 18. századi egyszerű másolataiban ezen a helyen *Gatal*-t, illetve *Hatal*-t találunk.⁵⁵ Minthogy a településre ez az egyetlen adatunk, és a név olvasata nem egyértelmű, kiejtés módja ennek folytán még inkább bizonytalan. Ebben azonban a szerző, úgy tűnik, nem látott problémát, ráadásul olyan névalakot adott meg, amely egyetlen szövegváltozatban sem szerepel. A határleírás alapján nem egyértelmű az ott említett Telek (*Teluc*) „Gacsál”-hoz kötésc sem. Valószínűbb, hogy a Telek a határnak „Gacsál”-al szomszédos részére vonatkozik és nem magára a falura. Probléma van a falu lokalizálásával is; a 148. oldalon azt olvashatjuk, hogy „Gacsátelek” Lébény határának délnyugati szögletében terült el, holott a térképmellékleten északnyugaton ábrázolja. Továbbá az a hely, ahova a falut teszi, a Hanság mocsarának belseje, ami önmagában megkérdőjelezi a lokalizálás helyességét. A lébényi határleírás rekonstrukciója alapján a település helye viszonylag pontosan meghatározható: a mai Bormászpusztától északkeletre kereshetjük.

A bevezető rész nagy hiányosságának tekintem, hogy az ismertetés során egy mondat erejéig sem tért ki a megyébe történő német betelepülésre, amely végső soron német-magyar etnikai váltáshoz vezetett. A falunevcek és a határleírásokban említett helynevek alapján a korai századokban Moson megye síkvidéki részeit homogén magyar népesség lakta. Az etnikai viszonyok a 13. század folyamán változtak meg, részben a ciszterciek telepítő tevékenysége, részben egyéb, ma még kevésbé ismert tényezők révén. A 14. században a mosoni síkság már alapvetően német települési területnek tekinthető. A sok szempontból egycélú folyamat némi figyelmet érdemelt volna a bemutatás során.

Az egyes településeket tárgyaló részben az eddig említettek mellett még jó néhány kisebb-nagyobb hibával, elírással találkozhat az olvasó. Közülük chelyütt kettőt emelnénk ki.

Bán faluval kapcsolatban a következőt olvashatjuk: „1285-ben Poth nádor fivére, Sándor (Alex. dictus Kubech) e II. Endrétől nyert birtokot újból a lébényi monostornak adta.” (143. o.) E kijelentéssel többrendbeli problémák vannak, amit az is mutat, hogy a 156. oldalon már Óvári Konrádot nevezi meg mint adományozót. A helyzetet tisztázandó először is le kell szögezni, hogy Bánt Kubech Sándor hagyta a monostorra, de még 1208 előtt, mi-

⁵⁵ Hevencesi-gyűjtemény, Tom. 79. p. 327., UB I. 51-55.

vel 1208-ban már nem volt az élők sorában.⁵⁶ Győr nembeli Sándor tehát 1285 körül már nem adományozhatott, de nem cselekedte ezt Óvári Konrád sem. 1285 körül mindössze annyi történt, hogy Konrád egyik oklevelében visszacmlékezett a korábbi, Sándor által történt adományozásra.⁵⁷ Ez a forrásadat téveszthette meg a szerzőt, és vezethette az újbóli adományozás gondolatára.

Kubech Sándor neve feltűnik Régen tárgyalásánál is, ahol ismét azt találjuk, hogy a nevezett személy a falut 1208 után a monostorra hagyta (176. o.). Mint említettük, Sándor már 1208 előtt meghalt, azonkívül Óvári Konrád világosan leírja 1285 körül kelt oklevelében, hogy Régen falut Kubech Sándor megtartotta magának és örökösinek: „...*terram vero Reugen sibi et suis hereditibus reservando*.”⁵⁸ Nincs írásos nyoma annak sem, hogy a későbbiekben a birtokot Kubech Sándor örökösei közül bárki is a monostornak adományozta volna.

Végeztül néhány szót kell szólni a kötetben található térképekről is. Mindenekelőtt a Hanság mocsarának feltüntetésével kezdeném, amit a szerző egyébként nagyon helyesen Moson sárnak nevez. Jóval kevésbé szerencsés a mocsár térképen való elhelyezése, illetve el nem helyezése, mivel jórészt nem is a láp területét ábrázolja mocsarasnak, hanem a Fertőtől keletre a Pátfalu, Boldogasszony és Mosontétény által határolható területet, a Fertőzugot. A Secwinkelt valóban rengeteg tó tarkítja, a térség mégsem tekinthető mocsarasnak. Ezzel szemben a Hanság nagy kiterjedésű, majdnem a Dunáig kiterjedő tőzeglápja lényegében száraz területként jelenik meg a térképeken.⁵⁹

Szó esett már „Gacsál” téves lokalizálásáról. Hasonló a helyzet Lobló faluval, amely a láp nyugati medencéjének a közepére került. Itt kell említeni Bala falut is, amelyet a térképmelléklet helytelenül Moson megye területén ábrázol. A keleti határszáron fekvő Vitéz kérdőjellel szerepel, elhelyezkedése azonban viszonylag pontosan meghatározható. Helyét határleírás adatok és a kataszteri térképeken feltűnő *Vitézi földek* dűlőnév alapján Mosonszentmiklós-Gyártelep területén kereshetjük.⁶⁰ Ennek kapcsán meg kell említeni, hogy Komlósarm falu határa helytelenül van feltüntetve, mivel lényegében felöleli Vitéz területét.

Áttekintésünk végére érve nem tehetünk egyebet, mint reményünket fejezzük ki aziránt, hogy Moson vármegye szerencsétlen kivétel csupán és a többi megye esetében korrekt, alapos kutatómunka áll a megjelent írások mögött.

⁵⁶ DL 50.

⁵⁷ ÁÚO X. 452.

⁵⁸ ÁÚO X. 452.

⁵⁹ A Hanság kiterjedésére vonatkozóan jó eligazítást nyújtanak a korai kéziratok térképek: MOL S16 No. 87. (18. sz.), OSZK TK 1114. (18. sz.), MOL S12. Div. XIII. No. 618. (1825) stb.

⁶⁰ MOL S78, 134. téka Mosonszentmiklós (1853); GymK 129. Lébény (1910)

K. HORVÁTH ZSOLT

Az eltűnt emlékezet nyomában

Pierre Nora és a történeti emlékezetkutatás francia látképe¹

Ezerkilencszázkilencvenkettőben a párizsi Gallimard kiadó befejezte a Pierre Nora és munkatársai által 1984-ben elindított *Les lieux de mémoire* (*Az emlékezet helyei*) című három nagy fejezetre tagolt, sok-sok szerzőt magában foglaló mű kiadását.¹ Kilenc évvel az első kötet megjelenése után az utolsó résszel valóságos „emlékművé” vált maga az opus is: hét kötet, hatezer oldalnyi szöveg, több mint százharminc szerző. A kilenc esztendő vállalkozás egyik legnevesebb méltatója szerint „Pierre Nora egyszerre mint *labirintust* és mint *katedrális* határozza meg”² az általa kiötlött elgondolást és fogalmi rendszert, valamint az általa irányított majdnem egy évtizedes munkát, melyet sokan úgy emlegetnek, mint a francia historiográfiát *ismét* megújító törekvést, a hetvenes évek konjunktúrája után beköszöntő „válságból” való lehetséges kiutat. A mű francia recepciója során sokan kiemelték, hogy a *Les lieux de mémoire* sikere elsősorban azzal magyarázható, hogy eredeti módon fogta fel és mutatta be a történeti csemény, illetve kulturális hagyományozódásának menetét, mely koncepció gyökeresen szemben áll az *Annales* „hagyományos” (milyen relatív e fogalom is!), braudeli szemléletével, amely épp geográfiai, gazdasági tényezők sokasága mentén próbálta definiálni a francia identitást.³ „A politika az *Annales* számára a legszűkebb nézőpont volt. A *Les lieux de mémoire* számára ez a legátfogóbb nézőpont. A *Les lieux* egész vállalkozása annak bemutatására irányul, hogy a franciák épp ahhoz kötötték önazonosságuk és folytonosságuk érzését, ami a legkevésbé tűnik folytonosnak, vagyis a politikához.”⁴ A mű hangsúlyozottan

¹ Itt szeretném kifejezni köszönetemet *Bónus Tibornak*, *Gyáni Gábornak* és *Tóth Péternek*, hogy a dolgozat készítése során egy-egy tanulmányra felhívták a figyelmemet.

² *Les lieux de mémoire*. I-III. Sous la direction de Pierre Nora. Paris, Gallimard, 1984-1992. I. La République: (Symboles, monuments, pédagogie, commémorations, contre-mémoire); II. La Nation, tome 1. (Héritage, historiographie, paysages), tome 2. (Le territoire, l'État, le patrimoine), tome 3. (La gloire, les mots); III. Les France 1. Conflits et partages: (Divisions politiques, minorités religieuses, partages de l'espace-temps), 2. Traditions: (Modèles, enracinements, singularités), 3. De l'archive à l'emblème: (Enregistrement, hauts lieux, identifications). (a továbbiakban: *Les lieux de mémoire*) E tanulmányban, s a fordításban végig megtartom az eredeti francia terminus technicust. (Okairól a fordítás 2. jegyzetében részletesen szólok.) Roger Chartier szerint az egyes terminusok lefordítása szinte együtt jár a kifejezés átalakításával, az adott ország kulturális fogalomrendszerébe való „igazításával”, mely nem feltétlenül tesz jót a történeti gondolkodás fogalmi pontosságának. Vö. Chartier, Roger: Histoire intellectuelle et histoire des mentalités. In: *Au bord de la falaise. L'histoire entre certitudes et inquiétude*. Paris, Albin Michel, 1998. [1983], 20. (a továbbiakban: *Au bord...*) [Magyarul: Chartier, Roger: A szellemi élet története vagy szocio-kulturális történet. A francia irányzatok. *Történelmi Szemle*, 27. 1984. 404.]

³ Le Goff, Jacques: Franciaország emlékezete. *BUKSZ*, 6. 1994. 4. sz. 456. (a továbbiakban: Le Goff)

⁴ Braudel, Fernand: *L'identité de la France*. I-III. Paris, Flammarion, 1990.

⁵ *Le passé recomposé*. Entretien avec Mona Ozouf, propos recueillis par Jean-François Chanet. *Magazine Littéraire*, 307. 1993. 25. (a továbbiakban: Ozouf) (E részletet magyarul lásd Krause, Anthony: *Az Annales* befejezetlen kalandja. *BUKSZ*, 6. 1994. 4. sz. 460. A továbbiakban: Krause. A fordítást módosítottam.) Lásd még a folyóirat további recenzióit: «La nouvelle histoire de France. *Les lieux de mémoire*». *Magazine Littéraire*, 307. 1993. 16-57., Levillain, Philippe: *Les France: la traversée achevée des apparances*. (18-20. o.), Ozouf 22-25., Lequin, Yves: *Une rupture épistémologique*. (25-28. o.), Hartog, François: *Comment écrire l'histoire de France?* (28-32. o.) (a továbbiak-

kollektív alkotás – Pierre Nora „mindössze” tizenegy szöveget adott hozzá –, így egyik legfőbb érdeme, hogy rendkívül egységesnek, koncepciózusnak tetszik. Nora és a munkatársaként vele dolgozó Mona Ozouf, Marcel Gauchet és Krzysztof Pomian erős fogalmi keretek (politikai megosztottságok, historiográfia, megemlékezés stb.) közé szorították a feldolgozások lehetséges tematikáját, így egy koherens opus, vagy ha tetszik – mérecci folytán – emlékmű született.

E dolgozat nem vállalkozhat a *Les lieux de mémoire* kötetecinek alapos bemutatására vagy méltatására, csak a mű kitalálójának, illetve egyik legnagyobb hatást keltő, s alább közlendő *Emlékezet és történelem között* című szövegének vázlatos ismertetésére, nemzetközi fogadtatásának és recepciótörténetének legmarkánsabban megfogalmazódó gondolataira kívánja a figyelmet összpontosítani.⁵

Pierre Nora: egy történész történetisége

Pierre Nora kétségkívül különös történész. Ha végigtekintünk a francia historiográfiát bemutató munkákon,⁶ azt mondhatjuk, hogy egyetlen általunk ismert vagy „kényelmesnek” tartott kategóriába sem sorolható be egyértelműen: sosem foglalkozott gazdaságtörténettel, nem írt mentalitástörténeti munkát, de még a mikrohistoria vonzó lehetőségei sem ragadták el, sőt a ma divó történetelméleti vitákba (például Roger Chartier *kontra* Hayden White)⁷ sem keveredett bele. Szinte párhuzamosan futott be egyetemi és kiadói karriert: 1966 óta a Gallimard kiadónál szerkesztő, 1977-től tanít az *École des hautes études en sciences sociales*-on (EHESS). Mindmáig egyetlen monográfiát adott ki *Les Français d'Algérie* címmel, majd többedmagával sajtó alá rendezte a IV. Köztársaság egyik elnöke, Vincent Auriol naplóját.⁸ Jelen van ugyanakkor minden olyan elméleti-módszertani kötet megjelenésénél,

ban: Hartog 1993.), Une histoire du présent. Entretien avec Marc Augé, propos recueillis Hélène Monsacré. (32-38. o.) (a továbbiakban: Augé 1993.), Ory, Pascal: La commémoration qu'on mérite. (38-40. o.), Leniaud, Jean-Michel: Le droit à la mémoire. (40-47. o.), Dollé, Jean-Paul: Les villes comme lieux de mémoire. (47-48. o.), Frison-Roche, Marie-Anne: Le droit comme tradition. (48-51. o.), Krumeich, Gerd: Le «Grand Nora». (51-54. o.) (a továbbiakban: Krumeich), Gilles Pécout: Le regard de l'historiographie italienne. (54-57. o.), továbbá Krakovitch, Odile: Les archives d'après Les lieux de mémoire, passage obligé de l'Histoire à la Mémoire. La Gazette des Archives, 164. 1994. 5-22., Collini, Stefan: Sources of remembrance. The Times Literary Supplement, 1987. jan. 6., 51-52. (a továbbiakban: Collini), Weightman, John: A certain idea of France. The Times Literary Supplement, 1993. aug. 6., 6. és Judt, Tony: A la recherche du temps perdu. The New York Review of Books, 1998. december 3., 51-58. (a továbbiakban: Judt)

⁵ A honi fogadtatáshoz lásd Le Goff, továbbá Krause 460-464., érinti még Gyáni Gábor: Fin de siècle történetírás. Magyar Tudomány Ú. F., 18. 1998. 6. sz. 693. és Hofer Tamás: Kiállíthatók-e a magyar „emlékezet helyei”? BUKSZ, 6. 1994. 4. sz. 465-470. (a továbbiakban: Hofer 1994.) Legújabbban Gyáni Gábor: Kollektív emlékezet és nemzeti identitás. 2000, 1999. március, 12-16.

⁶ Burke, Peter: The French Historical Revolution. The Annals School. Cambridge, Polity Press, 1990.; Dosse, François: L'histoire en miettes. Des „Annales” à la „nouvelle histoire”. Éd. de la Découverte, Paris, 1987. (a továbbiakban: Dosse); Stoianovich, Traian: French Historical Method: The Annals Paradigm. London-Ithaca, Cornell University Press, 1976.

⁷ Chartier, Roger: Quatre questions à Hayden White. Storia della storiografia, 24. 1993. 133-142. [= Figures rhétoriques et représentation historiques. In: Au bord... 108-125.]; White, Hayden: A response to Professor Chartier's Four questions. Storia della storiografia, 27. 1995. 63-70. [= Előszó. In: A történelem terhe. Budapest, Osiris, 1997. 7-23.] Lásd még Lepetit, Bernard: L'historicité d'un modèle historique. Storia della storiografia, 24. 1993. 143-148.

⁸ Nora, Pierre: Les Français d'Algérie. Paris, Juillard, 1961.; Auriol, Vincent: Mon septennat, 1947-1954. Présentation par Pierre Nora et Jacques Ozouf. Paris, Gallimard, 1970. Az első kötet kritikai kiadására lásd Auriol, Vincent: Journal du septennat 1947-1954. I. Établie, introduite et annotée par Pierre Nora. Paris, Armand Colin, 1970.

melyek meghatározták a hetvenes évek francia történetírásának főáramát: ilyen volt a Le Goff-fal szerkesztett *Faire de l'histoire* 1974-ben, majd a *La nouvelle histoire* 1978-ban, melyben „csak” szócikk-íróként szerepelt.⁹ Szerkeszti a *Bibliothèque des histoires*, a *Bibliothèque des sciences humaines*, illetőleg a *Témoins* sorozatokat, megalapította, majd Jacques Revellel a hetvenes évek eleje óta igazgatta a *Collection archives* névre keresztelt folyamot, melyben – a foucault-i monumentum-dokumentum elgondolása alapján¹⁰ – a hagyományos történeti munkáknál nagyobb hangsúlyt fektettek a szövegek, a források megjelenítésére is. E sorozatban látott napvilágot, hogy csak két igen ismert példát említsek, a Michel Foucault és mások által jegyzett *Moi, Pierre Rivière...*, vagy Michel de Certeau *La possession de Loudun* című megkerülhetetlen alapműve.¹¹

1980-tól önálló folyóiratot indított *Le Débat* néven „szélesebb értelmiségi közösség számára”,¹² melynek elsődleges célja az volt, hogy a francia intelligencia, „militáns” politikai szerepvállalás helyett *vitát* folytasson egymással (ezt is jelenti a lap neve), s a lap ennek biztosítson fórumot. (A „militáns” célzást egyébként Michel Foucault magára is vette, így egészen 1983-ig nem publikált Nora lapjában.) „A *Le Débat* a *Les Temps Modernes*-nek [ti. Jean-Paul Sartre lapjának – K. H. Zs.] és filozófiai elkötelezettségének ellenlábasa” – jelentette ki Nora a lap indításakor.¹³ A folyóirat kolofonján csak nevét és a *directeur* feliratot találhatjuk (szerkesztőként Marcel Gauchet dolgozik vele), így joggal vélelmezhetjük, hogy a lap az alapítókiöltő ízlésvilágát, kulturális irányultságát jeleníti meg. Ám igazságtalanok és igaztalanok lennénk, ha a *Le Débat*-t szűklátókörűséggel, egyoldalú érdeklődéssel bélyegeznénk meg, hisz ha végigtekintünk a szerzők névsorán, a filozófustól a történészig, a közgazdásztól a szépíróig vagy a médiakutatóig, láthatjuk, az auktorkor sora igen széles és tekintélyes.¹⁴ Noha mindmáig kapcsolatban áll az *Annales* körül csoportosuló historikusokkal, Nora történészként egészen különös, esetlegesen kategorizálható, a francia történetírás progresszív áramlataihoz nehezen illeszkedő historiográfiát művelt és művel. Első, fentebb említett munkájától eltérően elsősorban a történetírás történetével, a historiográfia lehetőségeivel, szerepével foglalkozott, s innen vezetett útja az eltűnt kollektív emlékezet kutatásáig. A Fernand Braudel tiszteletére kiadott két kötetes *hommage*-ban is a *Kortárs történelemről* értekezett, míg a már említett *Faire de l'histoire*-ban tette közzé az azóta elhíresült *Az esemény visszatérése*

⁹ *Faire de l'histoire*. I. Nouveaux problèmes. II. Nouvelles approches. III. Nouveaux objets. Sous la direction de Jacques Le Goff et Pierre Nora. Paris, Gallimard, 1974. (a továbbiakban: *Faire de l'histoire*); *La nouvelle histoire*. Sous la direction de Jacques Le Goff et Roger Chartier, Jacques Revel. Paris, Retz – C. E. P. L., 1978. (a továbbiakban: *La nouvelle histoire*)

¹⁰ Foucault, Michel: *L'archéologie du savoir*. Paris, Gallimard, 1969. 14. skk. Lásd még Ricoeur, Paul: *Temps et récit*. III. *Le temps raconté*. Paris, Éd. du Seuil, 1985. 175., valamint Dulong, Renaud: *Le témoin oculaire. Les conditions sociales de l'attestation personnelle*. Paris, EHESS, 1998. 46. Magyarul Klaniczay Gábor: Foucault és a történetírás. *Magyar Lettre Internationale*, 30. 1998. ősz, 13-16., különösen 15. és Takács Ádám: Michel Foucault és a történelem tapasztalata. *Századvég, Ú. F.*, 11. 1998. tél, 143-166.

¹¹ Certeau, Michel de: *La possession de Loudun*. Paris, Juillard, 1970. és *Moi, Pierre Rivière ayant égorgé ma mère, ma sœur et mon frère ... Un cas de parricide au XIXe siècle présenté par Michel Foucault*. Paris, Juillard, 1973. Certeau könyvének értékeléséhez lásd Philippe Boutry: *De l'histoire des mentalités à l'histoire des croyances. La possession de Loudun (1970)*. *Le Débat*, 49. 1988. 84-96.

¹² Vö. Granasztói György: Egy történész időszerűsége. Domanovszky Sándor. *Történelmi Szemle*, 27. 1984. 1-2. sz., 311. 27. jegyzet.

¹³ Pierre Nora. *Le Monde*, 1980. május 2. Idézi Dosse 216.

¹⁴ Ezt elsősorban széles körű kapcsolati hálójának köszönheti. Ilyesmit enged sejtetni pl. Aron, Raymond: *Mémoires. 50 ans de réflexion politique*. Paris, Juillard, 1983. 455. Stefan Collini egyenesen „sétáló kulturális csomópontnak” nevezi Norát. Collini 52.

című dolgozatát.¹⁵ Mindkettőnek jellemzője volt, hogy szemben az *Annales* tradíciójaként élő blochi, febre-i és braudeli episztémével, s szemben az akkor uralkodó mentalitástörténeti vagy éppen történeti antropológiai kánonnal,¹⁶ már jelentkezik – a később a *Les lieux de mémoire*-ban kiteljesedő – politika- és eseménycentrikus történelmfelfogás. Főként az esemény mibenlétét, szerkezetének átalakulását s egyáltalán az esemény *konstruálásának* fejlődéstörténetét tárgyaló tanulmánya jelezte előre – legalábbis a ma szemzőgéből – egy később kiforró koherens (régí-új) történeti gondolkodás megjelenését, melyet szerintem, legalábbis a *történelemből eseménnyé* alkotás gondolatát illetően, nagyban befolyásolt a francia történetírás két történeti-episztomológiai alapműve: Paul Veyne és Michel de Certeau könyve.¹⁷ Szintén előkészítette ezt a *Nouvelle histoire*-ban közölt *Kollektív emlékezet* szócikk,¹⁸ mely már Frances Yates és – az egyébként szintén az *ős-Annales*-hoz kötődő – Maurice Halbwachs munkássága nyomán tárgyalta a problémakört.¹⁹ Nora a *Les lieux de mémoire* bevezetőjében azt mondja, hogy az EHESS-en 1978 és 1981 között tartott szemináriumain kifejtett gondolatai inspirálták végül az esszé megírására, illetve a mű elindítására, szervezésére.²⁰ Talán nem tévedek nagyot, ha megkockáztatom azt a feltevést, hogy az *Annales* 1973-as tematikus száma,²¹ mely a „nem-írott történelem” [*l’histoire non écrite*] vizsgálatát tűzte ki céljául, s melyben Nora nem vett részt, szintén befolyásolhatta a történeti észlelés ilyetén formában való kiterjesztésében. Főként Maurice Agulhon tanulmánya – aki szerzőként aztán feltűnik a *Les lieux de mémoire*-ban is – lehetett rendkívül inspiratív, mely a köztársaság női allegóriáit, annak (át)értelmezéseit vezeti végig a forradalomtól napjainkig.²² S ha már az *Annales* tematikus számainál tartunk – noha ez már a Nora-tanulmány hatástörténetéhez tartozik –, említsük meg az egyik 1993-as számot, mely a franciaországi holocaust kapcsán vizsgálja mind az eseményt, mind annak átlélését, lecsapódását, vagyis emlékeztét.²³ Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a *Les lieux de mémoire* nem elsősorban emlékművek elemzésével foglalkozik, mivelhogy azok nem elsősorban kollektív emlékezet tárgyasításai, hanem az adott politikai diskurzust ideológiailag „támogató” *emlékművek*, melyek inkább a politikai legitimitációt szolgálják, mint a közösség kollektív tudatát erősítik. Az emlékmű-vizsgálatok esetében jóval szélesebb körből kellett volna a példákat említeni, például nem mehettünk volna el szó nélkül a német vagy éppen a magyar kutatások mellett sem.²⁴

¹⁵ Nora, Pierre: Pour une histoire contemporaine. In: Mélanges en l’honneur de Fernand Braudel. II. Méthodologie de l’Histoire et des sciences humaines. Toulouse, Édouard Privat, 1973. 419-426. és Nora, Pierre: Le retour de l’événement. In: Faire de l’histoire. I. Nouveaux problèmes. 210-228.

¹⁶ Granasztói György: A történelem történetisége. BUKSZ, 9. 1997. 3. sz. 278-285., különösen 281. skk.

¹⁷ Veyne, Paul: Comment on écrit l’histoire. Paris, Gallimard, 1971. és Certeau, Michel de: L’écriture de l’histoire. Paris, Gallimard, 1975.

¹⁸ Nora, Pierre: Mémoire collective. In: La nouvelle histoire. 398-401.

¹⁹ Yates, Frances: The Art of Memory. London, 1966. és Halbwachs, Maurice: Les cadres sociaux de la mémoire. Paris – La Haye, Mouton, 1976. [1925], Halbwachs, Maurice: Mémoires collectives. Paris, P. U. F., 1950.

²⁰ «Présentation» de Pierre Nora. In: Les lieux de mémoire. I., vii.

²¹ Annales E. S. C., 28. 1973. 1. Ismertette Erdődyné Csorba Csilla. Századok, 112. 1978. 2. sz. 388-390.

²² Agulhon, Maurice: Esquisse pour une archéologie de la République. L’allégorie civique féminine. Annales E. S. C., 28. 1973. 1. sz. 5-34. Agulhon, Maurice: Marianne au Combat. Paris, Plon, 1979.

²³ Annales E. S. C., 48. 1993. 3.

²⁴ E műfajnak már Magyarországon is számos kiváló képviselője van, a teljesség igénye nélkül lásd Póró János: Emlékművek, politika, közgondolkodás. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 1989.; Vörös Boldizsár: Történelmi hősök, új rendszerek. Emlékszobrok Szovjet-Oroszországban és a Magyarországi Tanácsköztársaságban 1917-1919. Mozgó Világ, 24. 1998. 5. sz. 85-105.; Bíró A. Zoltán – Oláh Sándor: Emlékmű – Jelkép – Identitás. (Esettanulmány egy emlékmű újjaépítéséről) In: „Jelbeszéd az életünk”. A szimbolizáció története és kutatásának módszerei. Szerkesztette Kapitány Ágnes

A „nagy mű” befejezése óta újfent eredeti gondolattal jelentkezett Pierre Nora: közismert történeiszekkel (Maurice Agulhon, Pierre Chaunu, Georges Duby, Raoul Girardet, Jacques Le Goff, Michelle Perrot, René Rémond) íratta meg „önnön históriájukat”, melyből az *Essais d'ego-histoire* kötet született.²⁵ Ebben „a történelem egy gyakran fennen hangoztatott követeléssel élt, s ez a történeisz szubjektivitása, az *én* jogának bevezetése a történeti beszédmódba”.²⁶ Többek számára (François Hartog, Jacques Revel) már a kötet kategorizálása is problémát okozott: tudniillik, hogy ezen „én-történeimekkel” egy új műfajt kívánt-e létrehoz(at)ni a szerkesztő-ötletgazda, vagy egy új műfaj dokumentumának, azaz forráskiadványának szánta mindzt. Summa summarum: Pierre Nora újfent felkavarta a kedélyeket.²⁷

„Emlékezet és történelem között”: egy szöveg és hatástörténet

Egy szövegnek megszületése, napvilágra kerülése után önálló élete van, mind a szerzői, mind az elbeszélő szándék csak egy lesz az értelmezések lehetséges szempontjai közül, ám sem nem fontosabb, sem nem lényegesebb, mint más olvasói aspektusok. E narratológiai közhely különösen érdekesen vetül fel olyan textusok esetében, melyek a szó szoros értelmében véve „kilépnek” az eredeti szöveggörnyezetükből s önálló életet kezdenek élni. Ez történt az *Emlékezet és történelem között* című, az egész *Les lieux de mémoire*-sorozatot bevezető esszével is, mely bizonyos értelemben ismertebbé vált, mint maga az egész vállalkozás, s ami még fontosabb: többé-kevésbé minden emlékezeetről, emlékezezséről szóló diskurzusnak – lett légyen az szociológiai, filozófiai vagy éppen művészetelméleti – hivatkozott kiindulópontjává.

Ennek elsőleges oka lehetett, hogy a *Representations* nevű folyóirat 1989-ben egy emlékezeettel foglalkozó tematikus számot jelentetett meg, melynek bevezetője Nora írásának angol verziója lett, így a textus a szélesebb befogadói bázissal bíró angolul olvasó közönség számára is könnyen hozzáférhetővé vált.²⁸ Ám valljuk meg, ez önmagában még vajmi csekély ok lenne. Sokkal jelentősebb érvként jelenik meg az a tény, hogy Pierre Nora koncepciója hasonlóképpen gondolja el a múlt és a jelen viszonyát, mint a szélesebb értelemben vett posztmodern gondolkodás (ha e fogalom egyáltalán még jelent valamit!?). E szerint nem egy valaha volt múlt örökösai vagyunk, annak készen kapott kulturális hagyományával, melyet aztán panelként, változatlan formában felhasználunk gondolkodásunk, hanem mint a jelen résztvevői, egy folytonos interakció folyamán, birtokunkba vesszük a „múltat”, s azt az adott politikai-kulturális-csztétikai konszenzusnak megfelelően *alakítjuk*. Ez a múlt-nélküli-múlt, ez a szüntelenül változó képzetrendszer – a korszellem jegyében – afféle tudományközi elemként jelenik meg mind a történeti, mind a szociológiai, mind a filozófiai, mind a művészetelméleti gondolkodásban. Nem feladatam, s nem is tudnám e különféle diskurzusok alapos bemutatását nyújtani, ám legyen elég arra utalnom, hogy a filozófia és az csztétika elsősorban Paul de Man és Jacques Derrida révén egészen Hegelig visszanyúlva fogalmazza újra az *Erinnerung* és a *Gedächtnis* közötti összefüggétrendszeret,²⁹ a francia szociológiai gondol-

és Kapitány Gábor. Budapest, Osiris – Századvég, 1995. 453-473., valamint Monumentumok az első háborúból. Szerkesztette Kovács Ákos. Budapest, Corvina, 1991.

²⁵ *Essais d'ego-histoire*. Sous la direction de Pierre Nora. Paris, Gallimard, 1987.

²⁶ Chartier, Roger: Introduction générale. In: *Au bord...* 10.

²⁷ A kötet további méltatásához lásd: «Autour de l'ego-histoire». *Le Débat*, 49. 1988., 122-140., mely az alábbi írásokat foglalja magában: Dosse, François: *Une égoïstore?* (122-124.), Farge, Arlette: *L'histoire inquiète*. (125-126.), Hartog, François: *Un genre nouveau ou un document d'un nouveau genre?* (127-129.), Revel, Jacques: *Groupe avec paysages*. (130-134.), Rousso, Henry: *Sept historien en quête de mémoire*. (134-138.), Vigne, Éric: *Sur l'usage sociale de l'histoire*. (138-140.)

²⁸ Nora, Pierre: *Between Memory and History*. *Les Lieux de Mémoire*. *Representations*, 26. 1989. 7-25., Marc Roudebush fordítása.

²⁹ Man, Paul de: *Sign and Symbol in Hegel's Aesthetics*. *Critical Inquiry*, 8. 1982. nyár. 4. sz. 761-775., illetve Derrida, Jacques: *Mémoires Paul de Man* számára. Budapest, Jászöveg, 1998., különösen 55. skk.

kodásban újra erőre kap a kollektív emlékezet vizsgálata,³⁰ míg a művészetelméletben elsősorban a transzavantgárd tényre révéen tér vissza az emlékezet működésével való fokozott törődés.³¹

A történeti gondolkodásban, főként az Egyesült Államokban és Izraelben, a holocaust történetelméleti problematikáját érintő diskurzusok vetették fel, noha egészen más szempontból és okból, a történelem és az emlékezet közötti határ kijelölésének szükségességét, az emlékezés és a felejtés viszonyrendszerének egészséges kialakítását. Ennek kapcsán a francia historikus szövege gyakran hivatkozott művé lett. „A túl sok felejtés, a túl sok emlékezés veszélye és izgatottsága mélyen és széles körben jelen van a kultúrában, melyet már megtapasztalhattunk, s melyet Pierre Nora a »történelem felgyorsulásának« nevezett.”³² Voltaképpen e felgyorsult izgatottság jeleként értelmezhetjük azt a tendenciát, ahogyan megindulnak a történelmi tanúk emlékgyűjtései, divattá válik az *oral history*, a videodokumentáció, mellyel gyakran egész projektek, kutatócsoportok foglalkoznak. Az így gyűjtött tanúságtételek történeti feldolgozása, megjelenítése azonban ismét újabb és újabb elméleti-módszertani dilemmákat vetett fel, ennek bemutatása azonban nem lehet e rövid írás feladata.³³ Persze a francia és a zsidó memória kutatásának van legalább egy közös eleme, mely mellett nem mehettünk el szó nélkül. Ez az összekötő kapocs e század két világháborúja, pontosabban annak egy-egy emblemikus mozzanata, mely minden emlékről, emlékezetéről szóló diskurzus *sine qua non*-jává vált: az első világháború mészárlásának a szimbolikus megjelenítés szintjén Verdun feleltethetjük meg, melyet a francia kollektív memória számára a douaumont-i emlékmű, illetve a Fegyverszünet Napja jelenít meg,³⁴ míg a második világháború kegyetlenségeit a zsidó emlékezet számára Auschwitz gázkamrái jelentik, melyre egyfelől a Yad Vaseem emlékmű-komplexum, másfelől a Yom Hasoa ünnepség emlékeztet. A gyöttrő emlékezet két paradigmája, melynek középpontjában itt is, ott is egy-egy véres korszak sok milliónyi halottjának kultusza áll.³⁵

Önként adódik a kérdés, vajon kiterjeszthető-e a memória ilyen kontextusban való „fagvatása” más népekre, más társadalmakra, más „nemzeti” tudatokra is, vagy a francia, illetve a zsidó memória olyannyira specifikus probléma, melyre e módszer megfelelő, ám adaptációja számos olyan lokális, a teoretikus szinten előre nem látható aggályt vet majd fel, melynek feloldása szükségszerűen viszi „félre” a vizsgálatokat.

„Német *lieu de mémoire*-ok? Ez biztos bukás lenne. Még nemzeti ünnepcinkre sem emlékezünk, melyek egyébiránt nem is léteztek soha” – jegyzi meg Gerd Krumeich az esetleges német adaptáció kapcsán.³⁶ Vagy megalkotható-e a norai szellem jegyében például térségünkben – Hofer Tamással szólva – a nemzet új modellje? Maga a nemzet-fogalom ilyen formában való továbbgondolása, egyelőre úgy tűnik, Közép- és Kelet-Európában sajnos még mindig „harci kérdés”, vagy legalábbis – s épp Magyarországon – a rossz beidegződéseket asszociálja: erről tanúskodik például a Néprajzi Múzeum *Magyarok „Kelet” és „Nyugat”*

³⁰ Részletesebb ismertetéséhez lásd László Richárd: Kollektív emlékezet és szociológiai megközelítései. Protestáns Szemle, 59. 1997. 1. sz. 66-70.

³¹ Keserű Katalin: Az archívum mint műalkotás. Az emlékezés helyei: archívumok, könyvtárak, múzeumok. Új Művészet, 9. 1998. 3. sz. 24-30. Keserű Katalin: Emlékezés a kortárs művészetekben. Budapest, Noran, 1998.

³² Roth, Michael S.: Remembering Forgetting: Maladies de la Mémoire in Nineteenth-Century France. Representations, 26. 1989. 49.

³³ Kirtúnó összefoglalást nyújt Braun Róbert: Holocaust, elbeszélés, történelem. Budapest, Osiris-Gond, 1995. (a továbbiakban: Braun)

³⁴ Prost, Antoine: Verdun. In: Les lieux de mémoire. II/1. 111-141.

³⁵ Mayer, Arno J.: Emlékezet és történelem. A Judeocídium emlékezetének és elfeledésének nyomorúsága. Café Babel, 5-6. 1992. 23-32., valamint Friedländer, Saul: A Shoah az emlékezet és a történelem között. Múlt és Jövő, 2. 1991. 3. sz. 5-12.

³⁶ Krumeich 54.

közt: *Nemzeti jelképek és legendák* című kiállításának sajtófogadtatása is.³⁷ „Ezeken a tájakon a nemzeti kultúra kérdése, úgy tűnik, azóta is szorosan kapcsolódik a nemzeti önállóság, a nemzeti létet fenyegető veszéllyel szembeni védekezés, a szebb nemzeti jövő kérdéseihez” – ahogyan ezt Hofér, amolyan önbeteljesítő jóslat gyanánt, egy korábbi írásában már megfogalmazta.³⁸ Egyébiránt a vállalkozás kivitelezhetőségével kapcsolatban hamarosan újabb választ kaphatunk, hiszen az Osztrák Tudományos Akadémia épp jelenleg tervezi-szervezi az *Orte des Gedächtnisses* című, szintén többkötetesre tervezett mű megindítását. E kérdéskörre azonban, mely korántsem olyan egyszerű, mint az első látásra tűnnék, írásom végén, ha csak utalásszerűen is, de még visszatérek.

Kanyarodjunk azonban vissza a textushoz. Pierre Nora esszéjének újdonsága, hogy alapvető különbséget tesz a megélt esemény lecsapódása (emlékezet) és az azt értelmezhetővé tévő szellemi tevékenység között (történelem).³⁹ Amíg az emlékezetet, s elsősorban annak kollektív formáját⁴⁰ egy mindig meg-megújuló képzetrendszerként gondolja el, melynek létjogosultságát az azt létrehozó, illetve emlékezetét fenntartó közösség akaratának autoritása adja, addig Nora számára a kortárs, probléma(orientált) történetírás [*l'histoire-problème*] a hagyomány iránt – egyébként hivatásból – tiszteletlen diskurzust jelent mindössze. Am e „képromboló” történelem nem végezhetne volna be munkáját akkor, ha a mindenkori társadalmi kohézió, a kollektív, közösségi emlékezet nem tűnt volna el végérvényesen és visszavonhatatlanul. A szerző szerint épp a *par excellence* közösségi emlékezet vége adja meg a *lieu de mémoire*-ok aktualitását: mivel már nincs többé közege az emlékezetnek, úgy meg kell teremteni azt, mégpedig annak tárgyiasult és absztrakt formáit, azaz *helyeit* kutatva. A *lieu de mémoire*-ok, az emlékezet helyei tehát (ön)azonosítási pontok. Az általa létrehozott emlékezetet azonban nem szabad összekeverni a spontán, kollektív emlékezet megnyilvánulásaiival, ezért nevezi esszéjében Nora e így kialakult, kialakított memóriát „történelem által megragadott emlékezetnek”, sőt bizonyos értelemben ez, véleményem szerint, megfordítható: az emlékezet segítségével konstruált történelemről beszélhetünk. Az így létrehozott új típusú história valóban gyökeresen új, hisz a forrásként használt emlékezet nem tiszteli – a történettudomány berkein belül különben respektált – linearitás elvét, épp ellenkezőleg, az emlékezet teljességgel közönyös iránta, vagy ahogyan Mona Ozouf megfogalmazta, „nem jellemzi a kalendárium vallásos tisztelete”.⁴¹ Ez a típusú történelem tehát nem egykorú források alapján tájékozódik, hanem a múlt *reprezentációját*, az utó- vagy éppen a jelenkornak a múlt-ról kialakított képzetrendszerét teszi vizsgálat tárgyává; nem örökös a múlt „valóságának”, hanem használója annak, a jelen szemszögéből *birtokba veszi azt*.

Pierre Nora bevezető esszéjének, s következőesképp Franciaország-történetének közepontjában a *lieu de mémoire* áll: ez az új típusú történelem kulcsfogalma, a fentebb taglalt „birtokbavétel” záloga, ennek tartalmi tisztázása tehát elengedhetetlennek látszik.⁴² Franciaországban, Nora e – nem csak történeti szempontból érdekes – nyelvi leleménye 1984-es megjelenése óta szintén önálló életre kelt, s a *Grand Robert de la langue française* 1993-as kiadásában való szerepeltetése, azaz kanonizálása csak fokozta a hatást. „E kognitív eszköz, melynek az emlékezet-megőrzés mindig jelenlévő jelenségét kellene behatárolnia és megérté-

³⁷ Lásd Hofér 1994. 468.

³⁸ Hofér Tamás: Bevezetés. Nemzeti kultúra és néprajzi kutatás. In: Nemzeti kultúrák antropológiai nézetben. Szerkesztette Hofér T. és Niedermüller P. Budapest, MTA NKCS, 1988. 8.

³⁹ Nota bene: ez nem egyedül Pierre Nora történelem-szemléletére jellemző, hanem az *Annales* harmadik nemzedékének egészére. Vö. Certeau, Michel de: L'opération historique. In: Faire de l'histoire. I., különösen 34. o., 2. jegyzet.

⁴⁰ Cavalli, Alessandro: Patterns of Collective Memory. Budapest, Collegium Budapest, 1995.

⁴¹ Ozouf 23.

⁴² A *lieu de mémoire* fogalom honi használatához Apor Péter: A népi demokrácia építése. Kunmadaras, 1946. Századok, 132. 1998. 3. szám, 631. és K. Horváth Zsolt: Naplók és memoárok mint „lehetséges történelem”. Az 1848-49-es emlékezések történeti képe és olvasási dilemmái. (Kézirat.) 5-8.

sét jobban szolgálnia, önmaga is egy szerkezet újabb elemévé, a nemzeti örökség védelmezőjévé vált” – fogalmazott François Hartog,⁴³ míg Pierre Nora az egész *Les lieux*-t záró esszéjében úgy vélte, hogy maga a vállalkozás is átalakult az emlékezetben, egy alapvetően ellen-emlékezetben alapuló történelemből maga is helyévé: *lieu*-vé vált.⁴⁴

„Hiába próbáljuk meg felidézni [ti. múltunkat – K. H. Zs.], értelmünk minden erőfeszítése hasztalan. Kívül csik az értelem területén és hatalmán, valami kézzelfogható tárgyba van rejtve (ennek a kézzelfogható tárgynak a bennünk keltett benyomásába), aniról még csak sejtelmünk sincs. Pusztán a véletlenül múlik, hogy ezt a tárgyat halálunk előtt megtaláljuk-e vagy sem” – amint Marcel Proust poétikusan előrevetítette a fogalom esszenciáját.⁴⁵ Az egész vállalkozás foglalataként megkonstruált *lieu de mémoire* fogalom tehát egy már meg nem élhető emlékezet, intézményesített vagy félhivatalos helyét jelenti, melyet kiötlője egy hármás kritériumrendszerbe utalt; e szerint az anyagi, a szimbolikus és a funkcionális elemek egyidejűleg, jóllehet különböző mértékben kell jelen lennie, s a közöttük létrejövő interaktív viszony határozza meg azt. Mit is jelenthet ez a gyakorlatban? – teheti fel a kérdést, teljes joggal, a sorok olvasója. Azért is voltam kénytelen Nora kulcsfogalmánál kissé elidőzni, mert sajnos maga a szöveg sem nyújt szilárdabb támpontokat a további tisztázáshoz, s ez sok-sok kérdést vetett fel az európai és legújabbban az amerikai történészek körében is. 1996-tól ugyanis a Columbia University Press Arthur Goldhammer tolmácsolásában megkezdte a Nora-mű válogatott, amerikai kiadását három kötetben: *Conflicts and Divisions*, *Traditions* és *Symbols* címekkel.⁴⁶ Az eredeti francia kiadás első megjelenése óta több mint 12 év telt el, közben a *Les lieux* az európai történettudományos gondolkodás középpontjába került, számos kérdés, probléma merült fel vele kapcsolatban, mind az emlékezet historiográfiába való behatolásával, mind a fogalmi készlet (*lieu de mémoire*) koherenciájával, adaptációjával összefüggésben. Nem lehet a jelen írás feladata e viták részletes bemutatása, ám néhány markáns kritikát kicmelve megjegyezhetjük, hogy egyes kritikusok egészen odáig mentek, hogy feltették azt a nem kevésbé gunyoros kérdést, hogy a Nora-féle „labirintusban” voltaképpen mi nem *lieu de mémoire*.⁴⁷ Mások szerint az emlékezet és történelem ilyen éles, szigorú szétválasztása is problémákat vet fel, mert a francia történész idealizálja az emlékezet jelentőségét: számára az nem „diskurzív folyamatként, hanem az egyénben őrzött múltlenyomatoként jelenik meg: ez a múltban való személyes jelenléttel és mintegy a múlttal való testi érintkezéssel – tapasztalással – biztosítja a múlt képének valóságosságát, míg az emlékezet közösségisége biztosítja a reprezentációhoz szükséges autoritást.”⁴⁸ Más kutatások azonban arra mutattak rá, hogy az emlékezés kognitív és társadalmi összetevői miatt mind a kollektív, mind a személyes emlékezetben végbemennek azok a diszkurzív folyamatok, melyek révén megengeni látszik az az elképzelés, hogy az a múlt közvetlen, érintetlen lenyomata lenne. Ilyeténképpen a memória is éppannyira „ártatlan” megjelenítési eszköz, mint a Nora által kritizált történetírás.

Ám – hogy most már megmutassuk a dolog napfényesebb oldalát is – nemcsak hivatkozott vagy kritikusan szemlélt elgondolásként vagy a történeti kutatások módszertani eszköztárának kibővítéseként értékelhetjük a *lieu de mémoire* fogalmat, hanem Marc Augé antro-

⁴³ Hartog 1993. 32.

⁴⁴ Nora, Pierre: L'ère de commémoration. In: *Les lieux de mémoire*. III. Les France. 3. De l'archive à l'emblème. 977.

⁴⁵ Proust, Marcel: *Az eltűnt idő nyomában*. Swann. Fordította Gyergyai Albert. Bukarest, Kriterion, 1974. 45.

⁴⁶ *Realms of Memory: The Construction of the French Past*. I-III. Edited by Pierre Nora. English-language Edition by Lawrence D. Kritzman. New York, Columbia University Press, 1996-1998.

⁴⁷ „Az út végén az idegen olvasó elveszti a fonalat. Mi nem lieu de mémoire?” Boer, Pim den: *Lieux de mémoire et l'identité de l'Europe*. In: *Lieux de mémoire et identités nationales*. Pim den Boer and Willem Frijhoff (eds.) Amsterdam, Amsterdam University Press, 1993. 17. Idézi Judt 54. 10. jgyt.

⁴⁸ Braun 62. és Judt 52.

pológiai vizsgálataiban viszonyítási ponttá is vált. Augé, szemben Nora „kitüntetett helyivel”, épp a leghétköznapiabb, legszürkébb szociális tereket vizsgálja, melyek a norai elgondolás mentén éppen nem-helyekként [*non-lieux*] tételződnek.⁴⁹ A *lieu de mémoire* tehát egyszermind termékeny ellenpólussá is vált.

A megemlékezés kora avagy a gall kakas utolsó kukorékolása?

Írásom befejező részében arra keresem majd a választ, hogy túl a fentebb már vázolt elméleti kereteken, mi okozhatta a mű sikerét, hogyan és milyen okokból vált az emlékezzettel való fokozott törődés korszellemmé előbb Franciaországban, majd fokozatosan Európa más országaiban, sőt Amerikában is.

A patinás *New York Review of Books* kritikusa szerint Franciaországban a múlt felé fordulás, az emlékezés az elvesztett nagyhatalmi státusz, az összezsugorodott nemzetközi jelentőség egyik legszignifikánsabb jelle. Társult emellé az is, hogy az Egyesült Államok gazdasági hegemoniája és Nagy-Britannia csatlakozása az Európai Közösséghez előrevetítette az angol nyelv teljes egyeduralmát, főképp a francia nyelv, s vele együtt a francia kultúra rovására: ez végképp megpecsételte – az amúgy nem szerény (!) – francia (nemzeti) öntudatot. Midőn Franciaország fel kívánta tárni vidéki gyökereit, tapasztalnia kellett, hogy az 1950-60-as évek mezőgazdasági modernizációja felszámolta a hagyományos paraszti életformát, vele együtt a legelőbb emlékezet-közösséget, s az azt követő generációk nagyvárosi migrációja szinte elnéptelenítette a vidéket.⁵⁰ Így, gyökerek híján, a „dicső múlt” felé való fordulás egyik zászlóvivője a francia kultúrán belül mindig is vezető szerepet betöltő történetírás lett. Am e jelenség egyben azt is jelenti, hogy ez – mint azt Marc Augé kiemelte – „a gall kakas utolsó kukorékolása, még akkor is, ha egyúttal vizsgálat tárgyává is teszik azt”.⁵¹ E fentebb vázolt skéma persze sok ponton árnyalható volna még, ám szempontunkból jól visszaadja azt, amiért Pierre Nora záró esszéjében a *megemlékezés korának* nevezi korszakunkat.

Ilyen okokra vezethető vissza a jelenség Franciaországban, ám mi a helyzet a tengerentúlon? Tony Judt alapos recenziója szerint az Egyesült Államokban e kérdéskör kapcsán nem a megemlékezés koráról, hanem inkább *memory wars*-ról beszélhetünk, melynek során minden emlékezzettel kapcsolatos *autoritás* megkérdőjeleződik, s olyan problémák jelennek meg, mint „kinck áll jogában egy kiállítást megtervezni, jelentést társítani egy csatához”.⁵² A nemzeti, regionális, nyelvi, vallási, faji, etnikai, szexuális identitások körüli kulturális konfliktusok ilyen kérdések megjelenésekor azonban már felelőtlen taktikai húzások áldozataivá válhatnak. Az az emlékezzet-diskurzus, melynek épp a közösségi vagy a nemzeti identitásokra való emlékezés egy alternatív lehetőségét kellene megteremtenie, így végső soron könnyen a polgári együttélés megosztásához vezethet. A fentebb említett autoritás-problematika kísértetiesen emlékeztet a posztmodern történetírás apostolainak azon törekvéseire, hogy kiszabadítsák az elbeszélést a történetész mint szerző „zsarnoksága” alól,⁵³ lehetőséget teremtve ezzel az alternatív olvasatok sokaságának, alkalmasint a felelőtlen értelmezéseknek is. Ezen elgondolás radikálisai azonban az a baj, hogy azt hiszik, a múlt pusztán egy retorikai alakzatok sorozata által létrehozott *nyelvi illúzió*, vagyis a fikció visszfény,⁵⁴ és megfeledkeznek arról,

⁴⁹ Augé, Marc: *Non-licux. Introduction à une anthropologie de la surmodernité*. Paris, Éd. du Seuil, 1992.

⁵⁰ Judt 52.

⁵¹ Augé 1993. 36.

⁵² Judt 51.

⁵³ Vö. Deák Ágnes: A történelem mint veszélyeztetett faj? Víták a posztmodern történetírásról. *Actas*, 1994. 3. szám, 155-161. és Magyarics Tamás: Klié és/vagy Kalliopé? *Actas*, 1996. 1. szám, 87-97., különösen 92.

⁵⁴ Az irodalmi és a történeti kontextusban használt fikció-fogalom szétválasztásához lásd Culler, Jonathan: *Problems in the theory of fiction*. In: *Framing the Sign: Criticism and its Institutions*. Oxford,

hogy a múltról, kivált a közelmúltól kialakított kép a mindenkori társadalmi diskurzusban identitásképző (vagy éppen identitásromboló) erő, s akkor is szükség van ilyen „irányított” (történeti) állásfoglalásokra, ha azok *szükségszerűen* az adott kultúra, illetve társadalom politikai-morális konszenzusának keretei közé vannak szorítva.⁵⁵ Hiszen – s ezt még a diskurzusügyben igen szigorú Michel Foucault is elismeri – minden társadalomnak szüksége van korlátokra, azzal a megszorítással, hogy „a korlátozott embereknek rendelkezniük kell a korlátok megváltoztatásának *lehetőségével*”.⁵⁶ (Kicm. – K. H. Zs.)

Korai lenne azonban az Amerikába *Realms of Memory*-ként exportált „Grand Nora” recepcióját előrevetíteni, hisz a befejező, harmadik kötet csak 1998 nyarán került forgalomba. A francia történész mindenesetre kiengedte az emlékezet szellemét a palackból, s egyelőre még nem tudható, ki mire fogja felhasználni azt. Bár 1992-ben lezárult a mű, ám igazi életét csak most kezdi élni, s az elkövetkezendő évek vizsgálatai fognak majd választ adni azokra a kérdésekre, hogy mennyit ér e mű a historiográfia, mennyit a regionális vizsgálatok számára, s mit jelent a kultúra szélesebb látószögéből nézve. Az emlékmű elkészült, a „leleplezés” – a szó szoros és átvitt értelmében (részben) – megtörtént, ám az értékelő hatástörténet lapjai jórészt még üresen állnak, vagy ahogyan egy recensens írta: *la lutte continue*.⁵⁷

Basil Blackwell, 1988. 201-216. A problematika szellemes megvilágítását nyújtja Rév István: Retrospektív. Magyar Narancs, 1996. november 7. 36.

⁵⁵ Ennek szükségszerűségét emelte ki Braun is a *Historikerstreit* apóriája kapcsán. Braun 242. skk. és Deák István: A felfoghatatlan Holocaust. BUKSZ, 2. 1990. 2. szám, 205-215., kül. 211. sk. A napjainkban „Walsner-vita”-ként újra fellángolt (ma már inkább generációs színben jelentkező) nézetkülönbségek ismertetéséhez lásd Tamás Pál: Németország szembenéz a múltjával. Magyar Hírlap, 1999. február 2. 7.

⁵⁶ Foucault, Michel: Szexuális választás, nemi aktus. In: A fantasztikus könyvtár. Válogatott tanulmányok, előadások, interjúk. Válogatta és fordította Romhányi Török Gábor. Budapest, Pallas Stúdió-Attraktor Kft., 1998. 139.

⁵⁷ Collini 52.

PIERRE NORA

Emlékezet és történelem között

A helyek problematikája¹

I. A történeti emlékezet vége

A történelem felgyorsult. E metaforán túl azonban fel kell mérnünk, amit a kifejezés jelent: minden elmúlt dolog globális észlelésnek a véglegesen befejeződött múltba való egyre gyorsabb átbillenését – egy egyensúly felbomlását. Nem más ez, mint a történelem iránti érzékenység dinamikája révén való kiszorítása annak, ami a hagyomány melegében, a szokás hallgatagságában, az ősi ismétlésében még megélt tapasztalat maradt. Nem más ez, mint az elmúlt idő jegyében az öntudat ébredése, egy mindig újrakezdődő valami bevezetése. Csak azért beszélünk annyit az emlékezetéről, mert már nincs.

A *lieu de mémoire*-ok² iránti érdeklődés – ahol kikristályosodik, előbukkan az emlékezet – történelmünk ezen egyedi pillanatához kötődik. Fordulópont ez, ahol a múlttól való elszakadás tudata keveredik a fájó emlékezet érzésével, de ahol a fájdalom még fel tud annyit ébreszteni az emlékezetből, hogy az felvetette megtestesülésének problémáját. A folyamatosság érzése a helyekbe költözött át. Helyei vannak az emlékezetnek [*lieux de mémoire*], mivel nincs már valódi közge az emlékezetnek [*milieux de mémoire*].

Gondoljunk arra a visszavonhatatlan veszteségre, melyet a parasztság – *c par excellence* emlékezet-közösség – vége jelentett, melynek történeti témaként való divatja egybeesett az ipari növekedés csúcspontjával. Emlékezetünk ezen alapvető összeomlása azonban csak egy példa. Az egész világot táncba vitte a globalizáció, a demokratizálódás, a tömegesedés és a média világának jól ismert jelensége. A periférián, az új nemzetek függetlensége magával vont a történetiségbe a nemzeti öntudat álmából a gyarmati erőszak révén felébredt társadalmakat. S a belső dekolonizáció folyamatával egy időben követte őket minden etnikum,

¹ A fordítás az alábbi kiadás alapján készült: Nora, Pierre: *Entre Mémoire et Histoire. La problématique des lieux*. In: *Les lieux de mémoire. I. La République*. Sous la direction de Pierre Nora. Paris, Gallimard, 1984. (a továbbiakban: *Les lieux de mémoire. I. La République*.) «Bibliothèque illustrée des histoires». XVII-XLII. Itt szeretném kifejezni köszönetemet mindazoknak, akik a kézirat átnézésében és korrigálásában segítettek: legfőképpen Benda Gyulának a szöveg tüzetes átnézéséért és önzetlen segítségéért, valamint Deák Ágnesnek és Czoch Gábornak észrevételeikért, javaslataikért.

² A tanulmányban – igazodva az angol nyelvű fordításhoz [Between Memory and History: *Les Lieux de Mémoire. Representations* 26. 1989. 7-25., Marc Roudebush fordítása], ám eltérve ezzel az e témában megjelent Le Goff, Jacques: Franciaország emlékezete. BUKSZ, 1994. 456-459. című cikk magyar nyelvű fordításától (Albert Sándor munkája) – meghagyom Nora eredeti, francia nyelvű terminus technicusát, a *lieux de mémoire*-t. E kifejezés – mely „*emlékezethelyeket*” és az „*emlékezet helyeit*” egyszerre jelentheti – lefordításával véleményem szerint elvész a terminus eredeti, elmélyült értelme. Nora az angol fordítás megjelenésekor köszönetet mond a fordítónak, hogy meghagyta az eredeti formát, s nem fordította kézenfekvő módon *memory places*-nek. Ugyanitt egy jegyzetben (25. o.) Nora azt írja, hogy a *lieu de mémoire* kifejezés – mely ugyan Cicero és Quintilianus nyomán a latin *loci memoriae*-ből származik, majd Frances Yates *The Art of Memory* (1966) című műve révén került ismét a köztudatba – franciául, szemben más nyelvekkel, már elmélyült, „történeti, intellektuális, emocionális és gyakran tudatalatti” értelmet nyert, melyet megerősít az a tény is, hogy a francia historikus e nyelvi leleménye már önálló szócikként szerepel a *Le Grand Robert de la langue française* 1993-as kiadásában. Így célszerűbbnek tartottam megtartani e terminust, s csak abban az esetben lefordítani, ha az zavarná a magyar mondat szórendjét, érthetőségét. (A fordító megjegyzése.)

csoport és család, amelynek erős emlékezeti és gyenge történeti tőkéje volt. Az emlékezet-társadalmak vége ez, vége mindannak, ami biztosította az értékek megőrzését vagy továbbadását, legyen az egyház vagy az iskola, a család vagy az állam. Az emlékezet-idológiák vége ez, vége mindannak, ami biztosította a rendszeres átjárást a múltból a jövőbe, vagy megmutatta, hogy a múltból mit kellene megtartani a jövő számára, lett legyen szó reakcióról, fejlődésről vagy akár a forradalomról. Sőt, maga a történeti észlelés módja az, mely a média révén bámulatosan kitágult, az aktualitás múlandó hártójával helyettesítvén a hagyományra ráhajló emlékezet intimitását.

Felgyorsulás: amit e jelenség számunkra brutálisan véglegessé tesz, az mind az igazi, társadalmi és érintetlen emlékezet – amelyet a primitívnek vagy archaikusnak mondott társadalmak példaként mutatnak és titokként őriznek – és a történelem – melyet a felejtésre ítélt társadalmaink a múltból csinálnak, mert magával ragadta őket a változás – közötti távolság. Egy beilleszkedett, uralkodó és öntudatlan, rendszerező és mindenható, spontánul időszerűsítő emlékezet, egy múlt nélküli emlékezet, mely folytonosan visszavezet bennünket az örökséghez, amely visszautalta az ősokeket a távoli hősök, kezdetek és mítoszok egybecsuszó idejébe – és itt van a miénk, ami csak történelem: nyom és válogatás. E távolság egyre csak mélyül azáltal, hogy az emberek felismerik azt, s a modern időkben ez még inkább joggá, hatalommá és a változás feladatává válik. E távolság ma találja meg görcsös végpontját.

Az emlékezet – a történelem hódító és gyökértelenítő előretörése révén való – kiszakításának azonban van egy revelatív következménye: egy nagyon régi azonossági kapocs elszakadása, egy általunk megélt evidencia vége: a történelem és az emlékezet megfeleltetése. Az a tény, hogy franciául csak egy szó van a megélt történelem és az azt értelmezhetővé tévő szellemi tevékenységre (melyet a németek *Geschichte* és *Historie* szavakkal különböztetnek meg), ez a gyakran hangsúlyozott nyelvi rehetetlenség itt bontja ki mély igazságát: a folyamat, mely magával visz bennünket, ugyanolyan természetű, mint az, mely megjeleníti azt nekünk. Bárcsak emlékezetünkben élhetnénk még, nem lenne szükségünk arra, hogy helyeket szenteljünk neki. Nem lennének helyek, mert nem lenne történelem által hordozott emlékezet. Minden egyes gesztust úgy élnék meg, mint vallásos megismétlést annak, ami mindig is volt, mely mindig is hűsvér azonosítást teremtett a cselekedetnek és a jelentésnek. Amióta nyom van, távolság és közvetítés, már nem az igazi emlékezetben vagyunk, hanem a történelemben. Gondoljunk a zsidókra, a mindennapos hűségben bezárultak a hagyomány rituáléiba. Az „emlékezet népe”-ként való önmeghatározásuk e történelmi gondot zárta ki mindaddig, míg a világ felé való nyitásuk szükségessé nem tette számukra a történészeket.

Emlékezet, történelem: távolról sem szinonimák, s rá kell ébrednünk, hogy szembeállítja őket minden. Az emlékezet maga az élet, melyet élő csoportok hordoznak, s ekképpen folyamatos fejlődésben áll, kitéve az emlékezés és a felejtés dialektikájának, nem törődve szükség szerű deformációjával, védtelen minden használat és manipuláció ellen, hajlamos hosszú rejtőzködésre és hirtelen új életre kelésre. A történelem mindig problematikus és tökéletlen rekonstrukciója annak, ami már nincs. Az emlékezet mindig időszerű jelenség, megélt kötődés az örök jelenhez; a történelem a múlt megjelenítése. Mivel érzékeny és mágikus, az emlékezet csak azokhoz a részletekhez alkalmazkodik, melyek megerősítik. Elmosódott, egymásba toلولó, teljes vagy bizonytalan, különös vagy szimbolikus, minden átmásolásra – képernyő, cenzúra vagy kivetítés – érzékeny emlékekből táplálkozik. A történelem, mivel intellektuális és világi tevékenység, elemző és kritikus diskurzust kíván. Az emlékezet szentségbe ágyazza az emléket, a történelem kiszorítja, folytonosan prózáivá teszi azt. Az emlékezet az általa összeforró közösségből fakad, ami – Maurice Halbwachs szavaival – annyit tesz, hogy annyi emlékezet van, ahány csoport. Az emlékezet természeténél fogva sokféle és sokszorozódó, kollektív, többsé számú, mégis individualizált. A történelem – épp ellenkezőleg – mindenkire és senkire sem tartozik, ez adja egyetemes elhivatottságát. Az emlékezet a konkrétban gyökerezik, a térben, a gesztusban, a képben és a tárgyban. A történelem csak időbeli

folyamatokhoz, fejlődési ívekhez és dolgok közötti viszonyhoz kapcsolódik. Az emlékezet abszolútum, míg a történelem csak a viszonylagost ismeri.

A történelem középpontjában egy, a spontán emlékezetet romboló, kritikus szellem dolgozik. Az emlékezet mindig gyanús a történelem számára, melynek valódi küldetése lerombolni és visszaszorítani azt. A történelem megfosztja a megélt múltat legitimációjától. A történeti tudattal bíró társadalmak horizontján, a teljességgel historizált világ határain a szentségtől való megfosztás végső és végleges. A történelem folyamata, a történeti törekvés nem dicsóítja a valóban megtörténtet, hanem megsemmisíti. Kétségtelen, hogy egy általános kritikai attitűd megőrzi a műzäumokat, az érmeket, a műemlékeket – tehát egy a történeti munkához szükséges eszköztárat – ugyanakkor ki is ürítve mindazt, ami szemünkben *lieu de mémoire*-rá teszi ezeket. Egy teljességgel a történelem jegyében élő társadalom, a hagyományos társadalomhoz hasonlóan, végeredményben nem ismerne helyeket, ahová lehgonyozhatná emlékezetét.

A történelem és emlékezet szakításának egyik legkézzelfoghatóbb jele talán a történelem történetének kezdete, a historiográfiai tudat – Franciaországban vadonatúj – ébredése. A történelem, egészen pontosan a nemzeti fejlődés története alkotta meg legerősebb közös hagyományunkat, *par excellence* emlékezetközösségünket. A középkori krónikásoktól a „totalis” történelem kortárs történetíróiig, az egész történeti hagyomány úgy fejlődött, mint az emlékezet és annak spontán elmélyülése által szabályozott gyakorlat, mint a múlt hiánytalan és törésmentes helyreállítása. Froissart³ óta kétségkívül egyetlen nagy történetírónak sem volt az az érzése, hogy egy részleges emlékezetet jelenít meg. Commines⁴ nem volt tudatában annak, hogy csak egy dinasztikus emlékezetet, La Popelinière⁵ egy francia emlékezetet, Bossuet⁶ egy monarchikus és keresztény emlékezetet, Voltaire a haladó emberi nem emlékezetét, Michelet kizárólag a „népét” és Lavisse⁷ pedig a nemzet kizárólagos emlékezetét gyűjti össze. Épp ellenkezőleg, teljesen meg voltak győződve: feladatuk abban áll, hogy elődeiknél pozitívabb emlékezetet alkossanak meg, átfogóbbat és magyarázóbbat. Az a tudományos eszköztár, melyet a történelem a múlt század folyamán kialakított, csak még tovább erősítette egy igazi emlékezet kritikai kiépítését. Minden nagy történeti ártértékelés magában foglalta a kollektív emlékezet helyzetének megerősítését.

Egy olyan országban, mint Franciaország a történetírás történetének megteremtése nem lehet ártatlan tevékenység. Ez a történeti emlékezetnek a – történeti-kritika általi – belső alakítását fejezi ki. Kritikai természeténél fogva minden történelem és minden történész igényt tart arra, hogy leplezze elődei hazug mitológiáit. Am valami alapvető dolog kezdődik akkor, amikor a történelem önnön történetével kezd foglalkozni. A historiográfiai törekvés születésével épp a történelem hajszolja önmagában azt, ami már nincs benne, s mivel felfedezi, hogy az emlékezet áldozata lett, a tőle való megszabadulásra törekszik. Egy olyan országban, melyben a történelemnek nincs irányító és alakító szerepe a nemzeti öntudatban, a történelem története nem lenne ilyen vitával terhelt. Az Egyesült Államokban például, a többretnű emlékezet és a sokretnű kulturális hozadék országában e tudományágnak régi hagyománya van. Am a Függetlenségi- vagy a Polgárháború eltérő értelmezési, legyenek a tétek bármilyen súlyosak is, nem érintik az amerikai tradíciót, mivel az ebben az értelemben nincs, illetve nem főként a történelemből származik. Franciaországban épp ellenkezőleg,

³ Froissart, Jean (1333 vagy 1337-1400), francia krónikaíró.

⁴ Commines, Philippe de (1447-1511), krónikaíró, Mémoires-jaiban XI. Lajos és VIII. Károly korát írta meg.

⁵ La Popelinière, Alexandre Joseph Le Riche de (1692-1762), francia pénzember, adófőbérlo.

⁶ Bossuet, Jacques Bénigne (1627-1764), francia főpap, szónok és történetíró.

⁷ Lavisse, Ernest (1842-1922), történész, a 27 kötetes Franciaország történetének szerkesztője (1900-1912), egyben egy több millió példányos iskolai történelemkönyv szerzője, mely jelentős szerepet játszott a francia nemzeti szellem 1870 utáni megteremtésében.

a történetírás képromboló és tiszteletlen. Megkaparintja a hagyomány legjobban megalkotott darabjait – egy kulcsfontosságú csatát, mint például Bouvines-t,⁸ vagy egy kanonizált könyvet, mint a *Petit Lavisse*-t –, hogy feltárja a tradíció mechanizmusait és a lehető legpontosabban rekonstruálja kialakulásának tényezőit. Kétségeket ültet a szívekbe s a kritikai élt pedig bevezeti az emlékezet fája és a történelem kérge közé. A francia forradalom historiográfiáját elkészíteni, mítoszait és értelmezéseit felvázolni annyit jelent, hogy nem azonosulunk már teljesen örökségével. Legyen bármennyire is tiszteletreméltó egy tradíció, annak megkérdőjelezése azt jelenti, hogy többé nem azonosulunk annak hordozójával. Márpedig a történelem története tárgyául nem csak nemzeti tradíciónk leghiszenesebb tárgyai kínálkoznak. A történelem – megkérdőjelezve önnön anyagi és fogalmi eszközeit, alkotói eljárásait, terjedésének társadalmi állomásait és önnön hagyománnyá válását – egészében belép a történetírás korszakába, véglegessé téve ezzel különállását az emlékeztettől. Az emlékezet maga válik egy lehetséges történelem tárgyává.

Volt olyan időszak, amikor úgy látszott, a történelemben keresztül és a nemzet körül kristályosodik ki egy emlékezzethagyomány, mégpedig a III. Köztársaság szintézisében. Ez, tág időhatárt alapul véve, Augustin Thierry *Lettres sur l'histoire de France*-ától (1827) Charles Seignobos⁹ *L'histoire sincère de la nation française*-éig (1933) tartott. Történelem, emlékezet és nemzet nemcsak egy természetes körforgást, hanem egy kiegészítő körkörösséget is fenn tartottak, egy többszinten is működő – tudományos és pedagógikus, elméleti és gyakorlati – szimbiózist. A jelen nemzeti meghatározása fölényesen a múlt megvilágításából hívta elő öngigazolását. A forradalmi trauma miatt elbizonytalanodott jelen megszabta a monarchikus múlt átfogó újraértékelését. Szintén bizonytalanává vált ez az 1870-es vereség miatt is, mely csak sürgetőbbé tette – a német tudományhoz és tanítóhoz, Königrätz igazi győzteséhez viszonyítva – a dokumentarista tudás s az emlékezet iskolai átadásának fejlesztését. Semmi sem hasonlítható a történelem nemzeti felelősségének hangvételéhez, felerészben pap ő, felerészben katoná. Megnyilvánul ez például a *Revue Historique* első számának (1876) bevezetőjében is, ahol Gabriel Monod¹⁰ igazolva láthatta, hogy „a máskülönbben lassú, kollektív és módszeres tudományos kutatás, titkos és biztos módon csakúgy a haza, mint az emberi nem nagyságáért” dolgozik. Egy ilyen szöveg – melyhez akár száz hasonlót találhatunk – olvastán, az ember elgondolkodik, hogyan lehetett hitelt adni annak a gondolatnak, hogy a pozitivisták történelem nem volt kumulatív. A nemzeti önmeghatározás végső távlatában a politikatörténet, a hadtörténet, az életrajz és a diplomáciatörténet, épp ellenkezőleg, a folytonosság pillérei. Az azincourt-i¹¹ vereség vagy Ravaiillac¹² törce, a Becsapottak Napja vagy a westfáliai¹³ szerződés csatolt záradékai lelkiismeretes számadás függvényei. A jól felépített tudás hozzátesz vagy elvesz egy-egy részletet a nemzet alapítókéjéből. Az emlékezet tere egyetlen hatalmas egység. Görög-római bölcsőnktől a III. Köztársaság gyarmati birodalmáig nincs cözúra, ahogy nincs az örökséghez új hódításokat csatoló magas tudás és az azt alapszöveggé tévő iskolai tankönyv között sem. Szent a történelem, mert szent a nemzet. A nemzet révén maradt fenn emlékeztünk a szentség terén belül.

Annak megértése, miért vált szét a szentségtelenítés új hulláma révén e kötelék, megmutatná, hogy a harmincas évек válságában hogyan lépett a nemzet-állam helyébe fokozatosan a társadalom-állam. Ugyanakkor, s ugyanolyan okokból, hogyan vált a történelem az emlékezzethagyományból – amint ez Franciaországban látványosan végbement – a társadalom önmagáról való tudásává. E minőségében képes volt megsokszorozni az egyes emlékezzetekre vetett fénycsóvját, s magát a múltbeli mentalitások laboratóriumává tudta átalakí-

⁸ Bouvines-i csata: 1214. II. Fülöp Ágost francia király győzelmet aratott IV. Ottó császár felett.

⁹ Seignobos, Charles (1854-1942), a francia hagyományos (pozitivisták) történetírás nagy alakja.

¹⁰ Monod, Gabriel: a *Revue Historique* című folyóirat elindítója.

¹¹ Azincourt-i csata: 1415 az angolok győzelme a franciák felett.

¹² Ravaiillac, Francois (1578-1610) törrel megölte IV. Henrik francia királyt.

¹³ Westfáliai béke (1648): Franciaország ekkor kapta meg Elzászt.

tani. Ám ahogyan a történelem megszabadult a nemzeti önazonosságtól, úgy megszűnt az is, hogy benne lakozzon az azt hordozó alany, s ezzel egy csapásra elvesztette az értékek átadásának pedagógikus elhivatottságát is: jól példázza ezt az iskola válsága. A nemzet már nem összetartó keret, mely megerősíti a közösségi tudatot. Meghatározása már nem kérdés, s a béke, a virágzás, valamint befolyásának csökkenése pedig végzett a még meglévő értékekkel. Azáltal, hogy a nemzet helyét a társadalom foglalta el, a múlt, azaz a történelem általi legitimitáció átengedte helyét a jövővel való öngazolásnak. A múltat csak megismerhettük és tisztelhetjük, a nemzetet szolgálhattuk, ám a jövőt elő kell készítenünk. E három terminus ismét átveszi autonómiáját. A nemzet már nem küzdelem, hanem pusztán egy adat, a történelem társadalomtudománnyá vált, az emlékezet pedig tisztán privát jelenség. A nemzeti emlékezet a történeti-emlékezetben ölt hát utolszor testet.

A *lieu de mémoire*-ok tanulmányozása így két mozgás kereszteződésében található, melyek, ma Franciaországban, kijelölik helyét és jelentését: egyfelől egy tisztán történetírói törekvés – a történelem reflexív visszatérése önmagához –, másfelől pedig egy sajátosan történelmi mozgás: az emlékezet-hagyomány vége. A *lieu de mémoire*-ok kora az a pontos pillanat, amikor az emlékezet személyességében megélt hatalmas tőke eltűnik, hogy majd csak a rekonstruáló történelem tekintetében éljen tovább: egyfelől a történeti munkák döntő elemélyülése, míg másfelől egy szilárd örökség átvétele. A kritikai elv rendelkezik e belső lendülettel, politikai, történeti és mentális kereteink azonban kimerültek; mindazonáltal túl jelentősök ahhoz, hogy közömbösek maradhassunk irántuk, fokozatos eltűnésük viszont már csak ahhoz elég, hogy legfeltűnőbb jelképek visszatérését tudják ránk kényszeríteni. E két mozgás összekapcsolódik, hogy alkalomadtán, s egyazon lelkesedéssel ráutaljon bennünket a történeti munka alapvető eszköztárára, emlékezetünk legjelképebb tárgyaira: a levéltárhoz éppúgy, mint a trikolorhoz, a könyvtárakhoz, a szótárakhoz, valamint a múzeumokhoz ugyanúgy, ahogy az emlékiratokhoz, az ünnepekhez, a Pantheonhoz vagy a Diadalívhez, avagy a Larousse-szótárhoz és a Kommünárok Falához.

A *lieu de mémoire*-ok elsősorban maradványok, az emlékezetmegőrző tudat végső formái egy olyan történelemben, mely azért előhívja azokat, mert már nem ismeri őket. Világunk szertartásoktól való megfosztása ismertet meg bennünket e fogalommal. Az átalakulás és megújulás folyamatában lévő közösség akarata és erőfeszítése termeli ki, készíti elő, alkotja meg, építi fel, rendeli el és tartja fenn. A *lieu de mémoire*-ok természetüknél fogva értékelik az újat a régi, a fiatalat az idős, a jövőt a múlt helyett. Múzeumok, levéltárak, temetők és gyűjtemények, ünnepek, évfordulók, szerződések, jegyzőkönyvek, emlékművek, szentélyek, társaságok mind-mind egy régi kor határvövei, az örökkévalóság illúziói. Honnan fakad e kegyes, patetikus, élettelen vállalkozás nosztalgikus aspektusa? Ezek egy szertartás nélküli társadalom szertartásai, egy szentséget nem tűró társadalom mulandó szentségei, a sajtóságos felé való vonzódás jegyei egy olyan társadalomban, mely legyalulja a sajtóságost, s tények szerinti megkülönböztetés egy olyan társadalomban, mely elvek szerint nivellál; csoportazonosító, illetve -megkülönböztető jegyek egy olyan társadalomban, mely csak egyenlő és azonos individuumokat ismer.

A *lieu de mémoire*-okat az érzés szüli és élteti, hogy már nincs spontán emlékezet. S mivel ezen emlékezetmegőrző cselekedetek már nem mennek végbe természetesen, így archívumokat kell létrehozni, évfordulókat kell tartani, ünnepeket kell szervezni, temetési beszédeket kell mondani és fel kell jegyezni az cseményeket. Éppen ezért a kisebbségek által védett, privilegizált helyekre menekült és féltékenyen óvott emlékezet felizzítja valamennyi *lieu de mémoire* igazságát. Ezen emlékezetmegőrző éberség nélküli a történelem gyorsan kisöpörné őket. Ezek azok az alapok, melyeken szilárdan megvethetjük a lábunkat. Ám ha az, amit őriznek, nincs veszélyben, arra sem lenne szükség, hogy felépítsék azokat. Ha az emlékeket, melyeket magukba zárnak, valóban megélnénk, a *lieu de mémoire*-ok szükségtelenné lennének; és viszont, amennyiben a történelem sem azért kerítené hatalmába azokat, hogy átfor-

málja, átalakítsa, átgyúrja és kővé dermessze őket, úgy nem lennének helyek az emlékezet számára. E jövés-menés hozza létre őket: a történelem folyamából kiszakított történeti pillanatok ezek, melyeket azonban visszaadnak annak: már teljesen nem élők, de még nem is teljesen voltak, mint kagylóhéjak a tengerparton, miután visszavonult az élő emlékezet tengere.

A *Marseillaise* vagy a halotti emlékművek például ilyen, a kötődés és az elszakadás vegyes érzése révén átformált kétértelmű életet élnek. 1790-ben július 14-e még nem volt *lieu de mémoire*. 1880-ban azonban nemzeti ünnepé váló intézményszerűsítése hivatalos *lieu de mémoire*-rá avatta, bár a köztársaság szelleme ekkor még valódi forrássá tette. És ma? Élő, nemzeti emlékezetünk elvesztése arra kényszerít bennünket, hogy ne naivan, ám ne is közömbösen tekintünk rá. Egy bennünket gyöttrő és számunkra elvesztett emlékezet, mely a gyors szentségtelenítés és az átmenetileg visszahozott szakralitás között helyezkedik el. Belső kapcsolódás ez, mely azok adósává tesz minket, akik minket létrehoztak, ugyanakkor történelmi eltávolodás is, mely arra kötelez bennünket, hogy hűvös tekintettel mérjük fel s vegyük leltárba az örökséget. Egy általunk többé be nem lakott emlékezet megmenekített – félhivatalos és intézményszerűsített, félig érzéki és érzelmi – helyei. Az egyetértés korántsem egyértelmű helyei, melyek nem fejeznek ki sem harcos meggyőződést, sem szenvedélyes részvételt, de ahol felszökik még valami a szimbolikus életből. Az emlékezetből a történetbe, egy ősökkel bíró világból az esetleges viszonyrendszerek világába való átbillenés az, mely átmenetet teremtett nekünk a totemikus történelemből a kritikai történelembe: ez a *lieu de mémoire*-ok pillanata. Nem ünnepeljük már a nemzetet, ám tanulmányozzuk ünnepcseit.

II. A történelem révén megragadott emlékezet

Mindaz, amit ma emlékezetnek nevezünk, tulajdonképpen nem emlékezet, hanem már történelem. Mindaz, amit az emlékezet fellángolásának nevezünk, az valójában a történelem tűzben való végleges eltűnése. Az emlékezet igénye voltaképpen a történelem igénye.

Persze lehetetlen elkerülnünk e szó használatát. Fogadjuk el, ám egyértelművé téve a valódi emlékezet (mely ma a gesztusba és a szokásba menekült, a mesterségekbe, ahol átörökítik a hallgatás tudását, a test tudásába, az áthatottság emlékezetébe és a reflexszerű tudásba) és az átmenetisége miatt történelemmé alakult emlékezet (ami majdhogynem az ellenkezője: önkéntes és szándékos, kötelességeként élő, s már nem ösztönös, inkább pszichológikus, egyéni és szubjektív nem pedig társadalmi, közös és átfogó) közötti különbséget. Mi történt az elcsúszástól, a közvetlentől a másodikig, a közvetettig? A jelenlegi átalakulás végpontján ragadhatjuk ezt meg.

Először is, a másiktól való megkülönböztetésképpen, nézzük a levéltári emlékezetet. Ez egészében a nyom pontosságán, a maradvány anyagszerűségén, a rögzítés konkrétumán s a kép képességén alapul. E folyamat, mely az írással kezdődött, a hifi minőségű magnószalagon végződik be. Ahogy az emlékezet egyre kevésbé élhető meg belülről, úgy van szüksége külső támasztékre és egy csak általa létező lét kézzelfogható támaszára. Honnan van ez a korunkat olyannyira jellemző archiválási rögeszme, mely a jelen hiánytalan megőrzésére és a múlt teljes megóvására irányul? A gyors és végleges eltűnés érzése összekapcsolódik a jelen pontos jelentésének nyugtalanságával, valamint a jövő bizonytalanságával: így a legszerűsebb maradványtól a legegyszerűbb tanúságtételig bármi méltóvá válhat a megőrzés méltóságára. Nem fejeztük ki eléggé sajnálatunkat elődeinknek az ismereteket elősegítő anyag pusztulásáért vagy eltűnéséért, hogy aztán ugyanazt a szemrehányást kapjuk majd utódainktól? Az emlék átment önnön teljes és pontos rekonstrukciójába. E regisztráló emlékezet nevében, a jelek megsokszorozása révén, a levéltár kötelességévé válik az emlékezés: ott, ahol az épp megmarad, mint a kígyó levedlett bőre. Hajdanán a művelt bencés gyűjtők a dokumentumok felhalmozásának szentelték magukat, egy nélkülük haladó társadalom és egy nélkülük

íródo történelem peremén. Később a történeti emlékezet tudós munkája középpontba állította a kincsestárat, hogy eredményét térhódításának ezeryi társadalmi befogadója révén szórja szét. Ma, amikor a történeaszek már lebecsülik a dokumentarista kultuszt, a társadalom viszont teljesen a megörzés vallásosságának és a növekvő levéltári iratmennyiség eszméjének jegyében él. Valójában egy anyagi lerakat nagyszabású és szédító létrehozását nevezük emlékezetnek: azt, amire lehetetlen emlékezni, mérhetetlen jegyzékét annak, amire azonban szükséges lenne emlékezni. A „papír emlékezet”, melyről Leibniz beszélt, múzeumok, könyvtárak, irattárak, dokumentációs központok, adatbankok autonóm intézményévé vált. A közlevéltárakat érintő szakértői becslések szerint is néhány évtized alatt az iratok mennyiségi forradalma ezerszeresére nőtt. Egyetlen kor sem volt ilyen megörözött irattermelő, mint a miénk. Am nemcsak a modern társadalom által kitermelt mennyiség, nemcsak a reprodukció és a megörzés rendelkezésre álló technikai lehetősége a döntő különbség, de még inkább a nyom tisztelete és az abban való hit. Amilyen mértékben eltűnt a hagyományos emlékezet, annyira érezzük fontosnak a maradványok, a tanúságtételek, a dokumentumok, a képek, a beszédek, a látható jelek lelkiismeretes felhalmozását, mintha ennek az egyre inkább szaporodó iratsomónak kellene – nem tudni, milyen – bizonyítékká válnia a történelem – nem tudni, milyen – ítélszéke előtt. A nyomban avatódik szentséggé az, amely valójában tagadása is annak. Lehetetlen azonban megítélni, hogy mire kell majd emlékezni. Honnan származik a pusztítás gátlása, a mindent archívumokba való összeállítás, az emlékezés mezőinek differenciálatlan kitágítása, az emlékezet funkcióinak túltengő felduzzasztása, amelyek magához az elvesztés érzéséhez és az emlékezet intézményének ezzel együtt járó megerősítéséhez kötődnek. Különös szerepsere történt a hivatásos levéltárosok – akiknek hajdanán szemére vetették a megörző mániát – és a levéltári anyag természetes előállítói között. Ma a magánvállalatok és a közhivatalok adják ki a levéltárosoknak a „mindent-megörzés” parancsát, míg azok azt tanulták, hogy a szakma, lényegét tekintve, az ellenörözött pusztulás művésze.

Igy aztán néhány éven belül az emlékezet anyagivá válása csodásan kitágult, megsokszorozódott, decentralizálódott, demokratizálódott. A klasszikus időkben a levéltári anyag három nagy kibocsátója a főúri családokra, az egyházra és az államra korlátozódott. Ugyan ki nem gondol ma arra, hogy emlékeit írásba foglalja, elkészítse emlékiratait? Nemcsak a történelem legkisebb szereplői, hanem még a szereplők tanúi, házastársa és orvosa is. Annál kevésbé rendkívüli a tanúságtétel, minél inkább hitelesnek tűnik egy átlagember mentalitásának bemutatására. Az emlékezet felszámolása a megörökítés általános akaratát eredményezte. Egy generáció elteltével az archívum képzeletbeli múzeuma csodásan gazdaggá vált. 1980-ban az örökség éve ragyogó példáját nyújtotta ennek, a bizonytalanság határáig vive a fogalmat. Tíz évvel korábban, az 1970-es Larousse¹⁴ az örökség [*patrimoine*] fogalmát még „az apától vagy az anyától származó javak”-ra korlátozta. Az 1979-es *Petit Robert* ebből „az őstől örökölt tulajdon, egy ország kulturális örökség”-t alkotta meg. A történelmi emlékművek szigorú koncepciójától hirtelen eljutottunk – az 1972-es, helyszínek feletti megállapodással – egy elképzelésig, mely elméletileg semmit sem hagy elmúlni.

Nemcsak mindent meg kell védeni, meg kell óvni az emlékezet jeleiből, beleértve azt is, amiről azt sem tudjuk, mely emlékezet ismertetőjegye, de újabb archívumokat kell létrehozni – ez a kor követelménye! Itt van a Társadalombiztosítási Archívum félkavaró esete: példa nélkül álló adattömeg, mely ma háromszáz iratkilométerre rúg. Nyers emlékezet-tömeg, melynek számítógépes feldolgozása ideális körülmények között lehetővé tenné a teljesen normálistól a patológikusig vizsgálni a társadalmat, a táplálkozási szokásoktól az életmódig, területenként és foglalkozások szerint. Am ugyanakkor egy olyan adatmassza, melynek kar-

¹⁴ Larousse szótár: Larousse, Pierre (1817-1875), francia nyelvész, 17 kötetben jelentette meg *Grand Dictionnaire Universel du XIX. Siècle* című enciklopédiáját. Azóta is az egyik legismertebb szótár- és lexikonsorozat-név Franciaországban.

bantartása, csakúgy mint megfelelő kiaknázása drasztikus, ám kivitelezhetetlen választás elé állít bennünket. Archiváljatok, archiváljatok, majd csak megmarad valami! Egy másik beszédes példát említve: milyen eredményt hozhatnak a legújabb orális adatgyűjtések? Csak Franciaországban, pillanatnyilag háromszáz csoport foglalkozik – Philippe Joutard kifejezésével élve – a „múltból hozzánk érkező hangok” összegyűjtésével. Nagyon jó. De ha arra gondolunk, hogy itt egy olyan speciális archívumról van szó, melynek létesítése harminchat munkaórát igényel egy órányi felvételhez, s melynek használata nem lehet pontos, mivel értelmét a teljes meghallgatásból nyeri, lehetetlen nem megkérdőjelezni annak lehetséges felhasználhatóságát. Végre eredményben milyen emlékezet akaratóból jegyezték fel a tanúságtételt, a megkérdőjeleztekből vagy a megkérdőzökekből? Súlyánál fogva az archívum jelentése és státuszt váltott. Már nem egy megélt emlékezet többé-kevésbé szándékos maradványa, hanem egy elvesztett emlékezet makacs és szervezett kitermelése. Megkettőzi a megéltet, mely gyakran saját rögzítésének (a híradókat talán másképp csinálják?), másodrangú emlékezetének, emlékezet-pótlékának függvényében jön létre. Az archívum vég nélküli létrehozása egy új öntudat kiéleződött következménye, a historizált emlékezet terrorizmusának legvilágosabb kifejezése.

Mivel ez az emlékezet kívülről közeledik felénk, mi egyéni kényszerként interiorizáljuk azt, hiszen az nem társadalmi gyakorlat már. Az emlékezet történelemmé való átalakulása minden közösséget arra kötelezett, hogy saját történelmének újjáélesztése révén újradefiniálja identitását. Az emlékezet kötelessége mindenkit önmaga történészévé tesz. E történelmi követelemény így jóval túlhaladta a hivatásos történészek körét. S nem csak a hivatásos történelem régi marginalizáltjairól van szó, akiket elmerült történelmük visszaszerzésének igénye hajt. Minden testületre áll az – értelmiségi vagy tudós voltától függetlenül –, hogy az etnikai és társadalmi kisebbségek mintájára szükségesnek érzi eredetének igazolását. Alig akadhat olyan család, melynek valamely tagja újabban ne fogna az ismeretlen elődök – melytől az övé is származik – felkutatásához. A genealógiai kutatások számának növekedése új és tömeges jelenség: az *Archives nationales* éves jelentése 1982-ben 43%-ban számszerűsíti ezt, szemben az egyetemi kutatók 38%-os látogatottságával. Talán meglepő, de tény: ez utóbbiaknak sem mindegyike hivatásos történész, akiknek pedig a biológia, a fizika, a medicina vagy a zene legjelentősebb történetei köszönhetőek, hanem biológusok, fizikusok, orvosok és zenészek. Tanárok, akik a testneveléstől kezdve egészen a filozófia oktatásáig kezükbe veszik a nevelés történetét. Így az intézményesített tudás megrendülése folytán minden tudományág feladatának tartotta alapjainak igazolását létrejöttének áttekintése révén. A szociológia alapító atyjai kutatását kezdte meg, az etnológia a 16. századi krónikásoktól a gyarmati hivatalnokokig vállalkozott múltjának feltárására. Egészen az irodalomkritikáig nincs olyan tudományterület, mely ne igyekeznék kategóriái és hagyományai keletkezésének rekonstrukciójára. Amikor a hivatásos történészek már felhagytak a tisztán pozitivistá vagy forrásfeltáró [*chartiste*] történelemmel, az olyan közismertséget és térhódítást mondhatott magáénak e sürgető szükségességben, mint korábban soha. A történelmi emlékezet vége megsokszorozta a különálló emlékezeteket, amelyek saját történelmüket követelik.

Kötelesség tehát az emlékezés, ám nekem kell emlékezniem, és én emlékezem. Az emlékezet történelmi átalakulásának ára a személyes pszichológia felé való végső fordulat. E két jelenség oly szorosan összefonódott, hogy lehetetlen nem észrevenni őket pontos időbeli egybeesésükig. A múlt század végén, kiváltképp a falusi világ összeomlásával nyilvánult meg a hagyományos egyensúly kibillenése, mikor is Bergson révén az emlékezet feltűnt a filozófiai gondolkodásban, Freud révén a személyiség középpontjában, Prousttal pedig az önéletrajzi irodalom közepén. E ma már robbanásszerű folyamat kezdete az a törés volt, mely számunkra, ennek két különböző oldalaként, a földben megtestesült emlékezet képzetét és az emlékezet személyes identitásba való hirtelen behatolását jelentette. S talán nem Freudnál és Proustnál kell keresniünk magát a két személyes, ám mégis egyetemes *lieu de mémoire*-t, az ősjelenetet és a híres *petite madeleine*-t? Az emlékezet átvitele meghatározó váltást jelentett,

mégpedig a történetből a pszichologikus, a társadalmiból az egyéni, az átfogóból a szubjektív és az ismétlésből a felidőzés felé. A most már magánüggycé váló emlékezet új rendszere ez. A kortárs emlékezet teljes pszichologizálása az énonzonosság, az emlékezet mechanizmusainak és múlthoz való viszonyának új rendszerét vonta maga után.

Végeredményben az egyénre és csak az egyénre nehezedik a kitartó, ám differenciálatlan emlékezet-kényszer, merthogy saját múltjához való személyes viszonyán nyugszik lehetséges új életre keltése. Az általános emlékezet magánemlékezetekre való szétválasztása adja a belső kényszer hatalmas intenzitását az emlékezés törvényének, kötelezővé téve mindenki számára az emlékezést: az identitás titkának és alapelvének, a valahová való tartozás érzésének visszaszerzését. Cserébe ez az összetartozás teljesen elkötelez. Mivel az emlékezet már nincs jelen mindenütt, olyan, mintha egyáltalán nem is létezne, ha valaki nem tulajdonítana ismét egyéni értelmet neki. Minél kevésbé megélt egy közösségben az emlékezet, annál inkább szüksége van olyan különleges emberekre, akik önmagukból emlékezet-embert teremtenek. Mintha egy belső hang mondaná a korzikaiaknak: „Neked korzikainak kell lenned” és a bretonoknak: „bretonnak kell lenned!” Hogy megértsük eme elhivatás erejét és hívószavát, leginkább a zsidó emlékezethez kell fordulnunk, mely a dejudaizált zsidók körében manapság új életre kelt. E tradícióban, melynek nincs más történelme, mint saját emlékezte, zsidónak lenni annyit jelent, hogy emlékezel arra, hogy az vagy. Így a megkérdőjelezhetetlen, egyszer már interiorizált emlékezés fokozatosan, ám egészében elszólít. Nos, mincként az emlékezte ez? Legfeljebb az emlékezet emlékezte. Az emlékezet pszichologizálása minden egyes embernek azt az érzést adta, hogy végeredményben egy lehetetlen adósság kifizetésétől függ üdvözülése.

Leváltási-emlékezet, kötelező-emlékezet, ki kell azonban egészíteni az átalakulás képét egy harmadik vonással is, mégpedig a távolsági-emlékezettel.

Merthogy a legjellemzőbb történelmi munkák révén feltáruló viszonyunk a múlthoz teljesen más, mint az, amit az emlékeztől várunk. Már nem visszatekintő folyamatosságról, hanem a diszkontinuitás reflektorfénybe állításáról van szó. A hajdani történelmi-emlékezet számára a múlt igazi felfogása azt jelentette, hogy az valójában nem múlt el, az emlékezetbe időzés erőfeszítése feltámaszthatja azt. A jelen vált így amolyan visszahozott, aktualizált múlttá, az összeforrasztás és a leborgonyozás révén. Ahhoz, hogy legyen múlt-érzésünk, szükségesszerűen egy törésnek kellett ékelődnie a múlt és a jelen közé, fel kellett tűnnie egy „előt”-nek és egy „után”-nak. De inkább a helyreállítandó leszármazás megélt különbözőségként fogható fel, mint a gyökeres különbség módjának megélt távolságában. Haladás és hanyatlás: a modern kor óta a történelem megértésének két nagy témája, s mindkettő jól kifejezi a kontinuitás kultuszát, biztos tudását annak, hogy kiknek és miknek kell köszönnünk, hogy vagyunk. Innen származik az „eredet” gondolatának súlya, a mitologikus elbeszélések profán formája, mely a nemzeti elvilágiasodás felé úton lévő társadalomnak az értelmet és a szentség igényét adta. Minél előkelőbb volt az eredet, annál nagyobb tettek minket, mivel múltunk révén önmagunkat tiszteljük. E viszonyrendszer tört darabokra. Úgy, ahogyan a látható, előrelátható, manipulálható, előre jelezhető s a jelen előrevetítéseként értelmezett jövő láthatatlanná, előreláthatatlanná, kezelhetetlenné vált, úgy ezzel párhuzamosan érkeztünk el a látható múlttól a láthatatlan múltig. Egy velünk élő múltból egy törésként megélt múltba, egy történelemből, mely az emlékezet folyamatosságában kereste önmagát, egy emlékeztebe, mely a történelmi diszkontinuitásba vetíti önmagát. Már nem „kezdetekről” beszélünk, hanem „születésről”. A múlt így számunkra gyökeresen másként adott, egy olyan világgént, amelytől örökre el vagyunk vágyva. S emlékezetünk a bennünket tőle elválasztó hatalmas tér nyilvánvalóvá tételében vallja meg igazságát – mint olyan tevékenységben, mely egy csapásra el is tünteti azt.

De ne higgyük, hogy a diszkontinuitás érzése megfelel az éjszaka homályának és elmosódottságának. Paradox módon a távolság megköveteli a közeledést, mely tompítja is azt,

ám egyszersmind meg is adja annak rezgését [*vibrato*]. Soha nem vágytuk ily érzéki módon arra, hogy érezzük egy talpalatnyi föld értékét, az czedévi ördög kezét és a 18. századi falvak bűzét. Ám a múlt mesterséges hallucinációja pontosan csak a diszkontinuitás jegyében fogható fel. A múlthoz való viszonyunk egész dinamikája az áthághatatlanág és az eltörlés e finom játékában rejtezik. A szó első értelmében egy az „egykor-cz-történet” feltámasztásától gyökeresen eltérő megjelenítésről van szó. A feltámasztás bár teljes szándékozott lenni, magában foglalta a gyakorlatias emlékezet hierarchikusságát, ami alkalmassá tette arra, hogy a jövőre irányított jelen szemszögéből szabályozza a múlt perspektíváinak fényeit és árnyait. Az egyetlen magyarázó elv elvesztése egy szétesett világba taszított bennünket, hogy ugyanakkor minden tárgynak – legyen az a legegyszerűbb, a legvalószínűtlenebb, a legmegközelíthetlenebb – megadja a történeti titokzatosság méltóságát. Régen tudtuk, kinek a leszármazottai voltunk, ma viszont senki és mindenki leszármazottai vagyunk. Mivel semmit sem tudhatunk arról, hogy mi alakítja majd a múltat, ez a nyugtalan bizonytalanság átalakul nyommá, lehetséges jelölővé, történeti gyanúvá, mellyel beszennyezzük a dolgok ártatlanságát. A mi múlt-észlelésünk annak heves kisajátítása, amiről már tudjuk, hogy nem mi vagyunk. Megköveteli a pontos alkalmazkodást egy elvesztett célhoz. A megjelenítés kizárja a freskót, a töredéket, az összképet – módszere a pontszerű megvilágítás, a kiválasztott felvételek sokszorozása, a jelentőségteljes mintavétel. Erőteljesen retinális és televizuális emlékezet ez. Miért nem teremtünk már kapcsolatot például az „elbeszélés visszatérése”-nek híres jelensége – melyet tapasztalhatunk a legújabb történetírói műfajokban – és a kép, valamint a mozi mai kultúrában lévő mindenhatósága között? Ez az elbeszélés, magába-zártságával és szinkopikus szétdaraboltságával, valójában teljesen más, mint a hagyományos elbeszélés. Miért nem kötjük már össze a levéltári dokumentumok lelkiismeretes tisztelét – magát az iratot a szemünk elé helyezve –, a szóbeliség egyedülálló terjedését – a szereplőket idézve, hangjukat visszajátzva – a közvetlen autentikussággal, melyhez különben annyira hozzászoktunk? Miért nem vesszük már észre a múlt mindennapisága iránti érdeklődésünkben az egyetlen eszközt, amely helyreállítaná számunkra a napok lassúságát és a dolgok ízét. És a névtelencnek életrajzaiban vajon miért nem látjuk már meg annak eszközét, hogy ez érzékelteti velünk, hogy nem a tömegek révén tárulkoznak fel a tömegek? Miért nem olvassuk már ki a múlt okmányáiból, melyek annyi mikrotörténelmi tanulmányt adtak a kezünkbe, azt a szándékot, hogy megfeleltessük az általunk rekonstruált történelmet az általunk megélt történellemmel. Emlékezet-tükör, mondhatnánk, ha a tükrök nem ugyanazt adnák vissza. Ám épp ellenkezőleg: a különbség felfedezését, s e különbség látványában fellelhetetlen identitásunk pillanatnyi megcsillanását keressük. Nem genezis ez már, hanem annak felismerése, hogy azok vagyunk a fénynél, akik már nem vagyunk többé.

Különös módon, az esszencialitás alkímiaja az, ami a történelem gyakorlását – melynek brutális, jövő felé irányuló felhajtóereje felment minket – a jelen titkainak lerakatává teszi. Egyébként nem is annyira a történelem, mint inkább a történész révén teljeseedik ki a csodátévő művelet. Különös sors az övé. Hajdanán szerepe egyszerű volt, helye pontosan meghatározott a társadalomban: a múlt szószólójának és a jövő révészének lenni. Ennek fejében személye kevesebbet számított, mint szolgálata: ő csak a művelt közvetítő, az átvitel eszköze volt, a lehető legjelentéktlenebb kötőjel a dokumentáció nyers anyagiassága és az emlékezet feljegyzése között. Végző soron az objektivitás rögeszmés hiánya volt ő. A történeti emlékezet széttörésével felbukkan egy új személyiség, aki elődeitől eltérően kész elismerni azt a szoros, intim és személyes viszonyt, melyet témájával fenntart. Sőt inkább hangoztatja, elmélyíti e viszonyt, s ahelyett, hogy akadályként könyvelné el, inkább a megértést segíti elő, mivel e téma mindent az ő szubjektivitásának köszönhet: ő teremtette meg, illetve ő teremtette újra. A történész annak az anyagcserének az eszköze, amely értelmet és életet ad annak, amiben önmagában sem értelem, sem élet nincs. Képzelnünk el egy a saját történetiségétől teljesen átitatott társadalmat. Egy ilyen társadalom képtelen lenne történészek létrehozására. Mivel teljességgel a jövő jegyében élne, beérné automatikus rögzítési eljárásokkal és megelégedne

automata könyvelő gépekkel; ez azonban azt jelenti, hogy a jövőre bízna önmaga megértésének feladatát. Ezzel szemben társadalmunk a változások sokasága révén elszakadt emlékezetétől, ám minél inkább rögeszméjévé válik történetileg megérteni önmagát, annál inkább központi figurává kell tennie a történetészt, mivel benne működik az, amit szeretne, de nem tud nélkülözni. A történetész az, aki megakadályozza, hogy a történelem ne lehessen más, mint történelem.

S ugyanakkor e madártávlatnak köszönhetjük az áttekintő képet és e végleges idegenséget, a múlt mesterséges igazmondását. Az észlelés módjának megváltozása kérelhetetlenül visszaviszi a történetészt a hagyományos tárgyakhoz, melyektől korábban elfordult: nemzeti emlékezetünk szokásos eszközeihez. S lám, újra itt vagyunk a szülői ház, az alig felismerhető, már nem használt öreg épület küszöbén. A régi családi bútorokra más fény vetül már, ugyanazon műhelyben pedig más munkák készülnek. Ugyanaz a szoba, ám már más szerepben. A történetírás megkerülhetetlenül ismeretelméleti korszakába lépett, véglegesen lezárva ezzel az identitás korszakát. Az emlékezet elkerülhetetlenül felfalattott a történelem által, s a történetész már nem emlékezet-embert testesít meg, hanem személyében vált emlékezhellyé [*lieu de mémoire*].

III. A «*lieu de mémoire*» mint másik történelem

A *lieu de mémoire*-ok két korszak részcei tehát: ez adja érdekességüket, s egyszersmind összetettségüket is. Egyszerűek és kétértelműek, természetesk és mesterségesek, közvetlenül adottak a legérzékibb tapasztalatok számára, s ugyanakkor a legelvontabb munka termékei.

Ténylegesen helyekről van szó, annak mindhárom – anyagi, szimbolikus és funkcionális – értelmében egyidejűleg, ám különböző mértékben. Egy tisztán anyagi természetű hely, mint a levéltári raktár csak akkor *lieu de mémoire*, ha a képzelet szimbolikus aurával ruházza fel. Egy tisztán funkcionális hely, mint egy iskolai tankönyv, egy végrendelet, egy bajtársi szövetség csak akkor lép be e kategóriába, ha egy rítus tárgya. Még az egy perces néma csend is, mely a szimbolikus megjelenés egy extrém példája, csak egy időbeli egység dologi megszakítása, mely alkalmanként az emlékezésre való koncentrált felhívást szolgálja. E három szempont mindig együtt él. Vegyük egy olyan elvont *lieu de mémoire* példáját, mint a generáció fogalma. Demográfiai tartalma révén anyagi, hipotetikus tartalma révén funkcionális – mivel alkalmasint az emlékezet kikristályosodását és átadását biztosítja – s ugyanakkor szimbolikus is, mivel egy olyan kevés ember által megélt esemény révén mutat be egy tapasztalatot, melyet a többség nem ismer.

A *lieu de mémoire*-okat az emlékezet és a történelem játéka, a két tényező interakciója hozza össze, mely kölcsönös túldetermináltsághoz vezet. Először is meg kell lennie az emlékezés akarásának. Ha elvetjük ezen elv elsőbbségét, hamar eljutnánk egy szűk, de lehetőségekben gazdag meghatározásból egy lehetséges, ám túl képlékeny meghatározásba, amely szerint minden emlékezésre virtuálisan méltó tárgy alkalmas lenne arra, hogy beleveggyék e kategóriába. Kicsit úgy kell kezelniünk, ahogy hajdanán a történeti kritika arany szabálya, mely bölcsen megkülönböztette a „direkt forrásokat” – melyeket a társadalom szándékosan hozott létre, hogy később, mint olyanok, reprodukálhatók legyenek – és az „indirekt források” meghatározatlan tömegét, azaz minden olyan adatot, melyet az adott kor ránk hagyott anélkül, hogy sejtette volna későbbi, történetészek általi felhasználását. Amennyiben hiányzik ez az emlékezési szándék, az emlékezet helyei [*lieux de mémoire*] a történelem helyivé válnak [*lieux d'histoire*].

Ezzel szemben világos, hogy ha a történelem, az idő, a változás nem lépne közbe, akkor be kellene érni az emlékművek egyszerű történetével. Helyek ezek tehát, ám egyes, összetett, változó helyek, bensőségesen összefonva életet és halált, a múlt időt és az örökkévalóságot – a kollektív és az egyéni, a prózai és a szent, a megváltozhatatlan és a mozgásban lévő

spirálján. Möbius gyűrűje önmagába zárult. Mert bár igaz az, hogy a *lieu de mémoire* alapvető létoke az idő megállítása, a felejtés munkájának megakadályozása, a dolgok állásának rögzítése, a halál halhatatlanná tétele, a spirituális anyagba foglalása – ahogy a pénz egycdülly emlékezte az arany – abból a célból, hogy a jelentés maximumát hozza ki minimális jelekből, világos az is – s egyébként ez teszi ezt izgalmassá –, hogy a *lieu de mémoire*-ok csak az átalakulásra való képességük, jelentéskörük állandó felélesztése és elágazásainak előreláthatatlan bokrosodása révén élnek.

Két egészen eltérő példa. Vegyük a forradalmi naptárt: *lieu de mémoire*, mert – mint minden naptárnak – meg kellett teremtenie minden emlékezetet *a priori* kereteit, s mivel forradalmi, elnevezésénél és szimbolikájánál fogva, „új könyvet szándékozott nyitni a történelem számára” – amint azt egyik fő szerkesztője ambiciózusan megfogalmazta, „hogy visszadja a franciákat önmaguknak” – egy másik fő szervező szerint. S e célból a forradalom idején megállítja a történelmet a forradalmi eposz képzetrendszerével megjelölve az eljövendő hónapokat, napokat, századokat és éveket. Ez már elég ahhoz, hogy *lieu de mémoire* legyen. Számunkra még inkább azzá teszi a forradalmi naptárt az a kudarc, hogy nem sikerült azzá válnia, aminek kitalálói szánták. Hiszen élhetnénk ma is ritmusa szerint, megszokottá válhatott volna, mint a gregoriánus naptár, ám így elvesztette volna a *lieu de mémoire* érényeit. Feloldódott volna emlékeztetőnkben, és akkor nem szolgálna mást, mint a többi elképzelhető *lieu de mémoire* elkönyvelését. Ám kudarcra mégsem teljes: felbukkan kulcsfontosságú dátumokban, hozzá kapcsolódó cseményekben: Vendémiaire, Thermidor, Brumaire. A *lieu de mémoire*-ok indítóokai önmagukba térnek vissza, torzító tükörben kettőzik meg igazságukat. Egyetlen *lieu de mémoire* sem menekül meg kezdeti arabeszkjeitől.

Vegyük czúttal a *Tour de la France par deux enfants*¹⁵ híres esetét: vitathatatlanul szintén *lieu de mémoire*, mivel csakúgy mint a *Petit Lavoisier*, sok ezer fiatal francia emlékeztetőt formálta abban az időben, amikor a közoktatási miniszter nyolc óra öt perckor kihúzta a zseboráját, s kijelentette: „Minden gyerekünk az Alpokon kel át.” Azért is *lieu de mémoire*, mivel leltára mindannak, amit Franciaországról tudni kell, az önazonosítás elbeszélése, beavató utazás. Ám a dolgok bonyolódnak, s figyelmes olvasással kimutatható, hogy már az 1877-es indulásakor a *Tour* egy olyan Franciaországot sematizált, amely már nem létezett, s amely – ez év május 16-án, a Köztársaság megszilárdításakor – egy kissé elvarázsolt múltból nyeri vonzerejét. Gyerekkönyv ez, mely, mint ahogy oly gyakran előfordul, részben a felnőttek emlékezte révén válik sikeressé. Ez tehát az emlékezet forrásvidéke, ám mi van folyásában? Harmincöt évvel megjelenése után, a háború előestéjén meg dívatban volt, s bizonyosan emlékeztetőként, már-már nosztalgikus hagyományként olvasódott: átdolgozása és napra készsége tétele ellenére a régi kiadás jobban fogyott, mint az új. Aztán ritkasággá válik e könyv, s nem használják már csak elmaradott környezetben, távoli vidékeken. Elfelcjtik. A *Tour de la France* egyre inkább ritkaságszámba megy, a padlás kincsévé vagy a történészek dokumentumává lesz. Elhagyja a kollektív emlékezetet, hogy belépjen a történeti, majd a pedagógikus emlékeztetőbe. 1977-ben, centenáriuma alkalmával, amikor a *Le cheval d'orgueil*¹⁶ milliós példányszámot ér el, s mikor a giscard-i és iparosodott, ám már a gazdasági válság által érintett Franciaország felfedezi szóbeli emlékezetét és vidéki gyökereit, íme újranomják, s a *Le Tour* ismét belép – noha nem ugyanabba – a kollektív emlékeztetőbe, újabb feledésre és újabb feltámadásra várva. Mi ad jogosítványt a *lieu de mémoire* címkére? Kezdeti szándéka vagy vég nélküli visszatérése az emlékezet körforgásába? Természetesen mindkettő: minden *lieu de mémoire* örvénylő tárgya is gyében.

¹⁵ Nora itt egy a kötetben szereplő tanulmányról beszél, melynek központi témája egy 1877-ben megjelent nagy sikerű gyerekkönyv, a *Le Tour de la France par deux enfants*. Lásd: Ozouf, Jacques et Mona: *Le Tour de la France par deux enfants*. Le petit livre rouge de la République. In: *Les lieux de mémoire*. I. La République. (A fordító jegyzete.)

¹⁶ 1975-ben jelent meg ezen a címen Pierre-Jakez Hélias breton szerző regénye, mely a breton vidéken töltött gyermekkor elvessett boldogságát elevenítette fel.

Ugyanez a kettős kötődési elv teszi lehetővé a helyek meghatározatlan sokaságában egy hierarchia létrehozását, értelmezési tartományainak behatárolását, skáláinak jegyzékét.

Amennyiben jól megnézzük a nagy tárgyi csoportokat, melyek műfajához kapcsolhatók – mindaz, ami a halottak kultusza, mindaz, ami nemzeti örökségünk, mindaz, ami nyilván tartja a múlt jelenlétét a jelenben – világos, hogy bizonyos dolgok, melyek nem férnek be a szigorú meghatározásba, erre igényt tarthatnának, s ez fordítva is igaz, sok olyasmink – sőt, annak nagy részének, ami elvileg része ennek – ténylegesen ki kellene maradnia. Ami egyes östörténeti, földrajzi vagy régészeti lelőhelyeket *lieu de mémoire*-rá tesz, ráadásul kiemelkedő helyekké [*hauts lieux*], éppenséggel annak kellene kizárni őket: mégpedig az emlékezés akarájának teljes hiánya folytán, hiszen úgyis kárpótolja azokat az idő, a tudomány, az emberiség álmai és emlékezete által rájuk nehezedő súly. Ezzel szemben egyetlen határterület sem bír hasonló címmel, mint a Rajna, vagy a „Finistère”, ez a „határszél”, melyet például Michelet sorai nemesítettek meg. Minden alkotmány, minden diplomáciai szerződés *lieu de mémoire*, ám az 1793-as nem ugyanazon a jogcímen, mint az 1791-es, az Emberi Jogok Nyilatkozata, mely egy alapvető *lieu de mémoire*. Ahogy például a nijmegeni béke sem azon a jogcímen, mint az európai történelem két végpontja, a verduni szerződés és a jaltai konferencia.

E keveredésben az emlékezet diktál, s a történelem jegyzi fel azt. Éppen ezért két terület – a történelmi események és könyvek – megérdemlik, hogy elidőzzünk náluk, mivel nem az emlékezet és a történelem keveredései, hanem a történelemben az emlékezet *par excellence* eszközei, így lehetősé teszik, hogy világosan behatároljuk e területet. Nem a *lieu de mémoire* egy formája-e minden egyes nagy történelmi mű és a történeti műfaj maga? Nem *per definitionem lieu de mémoire*-e minden nagy esemény és maga az esemény fogalma? E két kérdés pontos választ igényel.

A történelmi könyvek közül csak azok *lieu de mémoire*-ok, melyek az emlékezet átalakítására épülnek vagy annak oktatási breviáriumaként lettek összeállítva. Franciaországban nincs a történelmi emlékezet rögzülésének oly sok jelentős pillanata. A 13. században a *Grandes Chroniques de France*¹⁷ az, mely magába tömöríti a dinasztikus emlékezetet, s mely több századon keresztül a történetírói munka modelljeként szolgált. A 16. században, a vallásháborúk idején a „tökéletes történelem”-nek mondott iskola az, mely lerombolja a monarchia trójai eredetének legendáját és helyreállítja a gall múltat: Étienne Pasquier *Les recherches de la France*-a (1599) már címének modernítésével is emblematikus illusztrációja ennek. A kései restauráció történetírása erőszakosan vezeti be a történelem modern fogalmát: Antoine Thierry *Lettres sur l'histoire de France*-ának megjelenése (1820) alkotta meg kezdőpontját és önálló kötetként való 1827-es megjelenése a végpontját; néhány hónap eltéréssel egybeesett ez egy induló kiválóság első igazi könyvével, Michelet *Précis d'histoire moderne*-jével és Guizot kezdődő kurzusával, az „Európa és Franciaország civilizációjának története”-vel. Végül itt van a nemzeti, pozitivistá történetírás, melynek a *Revue Historique* (1876) megjelenése a kiáltványa, és Lavisse 27 kötetes *Histoire de France*-a az emlékműve. Ugyanez a helyzet az emlékiratokkal is, mely nevük révén szintén *lieu de mémoire*-ként tűnhetnek fel. Ugyanígy az önéletrajzok vagy a magánéleti naplók. Egyes könyvek, mint a *Mémoires d'outre-tombe*,¹⁸ a *La vie de Henry Brulard*, a *Journal d'Amiel*¹⁹ egyaránt *lieu de mémoire*-ok, nem azért, mert jobbák vagy nagyobbak, hanem azért, mert az emlékezés egyszerű feladatát egyesítik magára az emlékezetre vonatkozó kérdésfeltevésekkel. Ezt mondhatjuk el az államférfiak emlékiratairól

¹⁷ *Grandes Chroniques de France*, selon que elles sont conservées en l'Église de Saint-Denis en France: 1274-ben keletkezett kéziratos krónika, amit egy saint-denis-i szerzetes (Primat) írt.

¹⁸ *Mémoires d'outre-tombe*: Chateaubriand, François René (1768-1848) emlékiratai.

¹⁹ *Journal d'Amiel*: Amiel, Henri Frédéric (1821-1881), genfi születésű francia író. Munkája címe: *Journal intime*.

is. Sullytól de Gaulle-ig, Richelieu *Testament*-jától a *Mémorial de Sainte-Hélène*-ig²⁰ vagy Poincaré *Journal*-jáig. Függetlenül a szövegek különböző értékeitől, a műfajnak megvannak az állandó jegyei és sajátosságai: magában foglalja más emlékiratok ismeretét, a toll embere és a tett embere szerinti megkettőződést, egy egyéni diskurzus kollektív diskurzussal való azonosítását és egy magánérdek beágyazódását az államérdekbe. Megannyi indíték, mely arra kötelez, hogy a nemzeti emlékezet panorámájában *lieu de mémoire*-ként tartsuk számon őket.

És a „nagy események”? Közülük csak két típus tartozik bele, amelyek megítélése nincs kapcsolatban jelentőségükkel. Egyfelől, a jelen által alig észlelt, gyakran jelentéktelen események, melyeket, ennek ellentétéként, a jövő ruház fel az eredet nagyságával, a kezdeti szakítás ünneplésségével. Másfelől azok az események, ahol szinte nem történik semmi, ám hirtelen súlyos, szimbolikus értelemmel terhelődnek meg, s így lefolyásuk pillanatában önnön előrehozott megemlékezésükké válnak. A jelenkor történelme – a média közvetítése révén – minden nap megsokszorozza az ilyen halva született próbálkozást. Egyik oldalról ott van például Hugues Capet megválasztása, mely nélkülözött minden feltűnést, s melynek az utána következő, vérpadon bevégzett tíz évszázad adott olyan súlyt, mely nem volt meg a kezdeteknél. Másfelől, a rethondes-i vasúti kocsis,²¹ a Montoire-i kézfogás²² vagy a felszabadulási parádé²³ a Champs-Élysées-n. Alapító események vagy látványos események. Ám egyetlen esetben sem önmagukban csak az események teszik azzá ami, hiszen ha ezt fogalomként elismernénk, az a *lieu de mémoire* sajátosságainak tagadását eredményezné. Épp ellenkezőleg, kizárásuk az, ami elhatárolja: az emlékezet éppúgy kötődik a helyekhez, ahogy a történelem az eseményekhez.

Viszont e kategórián belül semmi akadály a annak, hogy elképzeljünk bármilyen lehetséges felosztást és osztályozást. A legtermészetesebben, a konkrét tapasztalatok révén adódó *lieu de mémoire*-októl, mint például a temetők, a múzeumok, az évfordulók, egészen a leginkább szellemileg kidolgozott helyekig: itt van például a már említett generáció vagy a nemzetség, a „regionális-emlékezet” fogalma, de ugyanúgy a felosztás is, melyre a francia terület valamennyi észlelése alapszik, vagy a „táj mint festmény”-é, mely rögtön érthető, amint Corot-ra,²⁴ vagy Cézanne *Sainte-Victoire*-jára gondolunk. Fektetjük a hangsúlyt akár a helyek anyagi szempontjaira is, s láthatjuk, hogy maguk is milyen széles skála mentén rendeződnek el. Vegyük először is a hordozható *lieu de mémoire*-okat, amelyek fontosak, hiszen az emlékezet népe szolgál erre például Törvénytábláival. Vagy vegyük a földrajzi helyeket, amelyek mindent pontos lokalizációjuknak és a földben való gyökerezésüknek köszönhetnek: így minden turisztikai hely az, így a *Bibliothèque nationale* is, mely éppúgy kötődik az Hôtel Mazarinhez, mint az *Archives nationales* az Hôtel Soubise-hez. Aztán az emlékhelyek, melyeket nem szabadna összekevernünk az építészeti helyekkel. Az előbbieknél, a szobrok és halotti emlékművek jelentésüket belső létükből nyerik. Bár elhelyezésük korántsem közömbös, egy más elhelyezés is igazolható anélkül, hogy megmásítaná jelentésüket. Ez nem áll azonban az idő által létrehozott együttesekre, melyek jelentésüket elemek közötti összetett viszonyrendszereikből nyerik: egy világ vagy egy kor tükröi ezek, mint a Chartres-i katedrális vagy a Versailles-i palota.

Osztályozásunk ezzel szemben épülhet-e funkcióra? A skála magában foglalja egy tisztán átadhatatlan tapasztalat fenntartásának szentelt *lieu de mémoire*-októl, melyek eltűnnek

²⁰ *Mémorial de Sainte-Hélène*: Napóleon (1769-1821) francia császár Szent Ilona szigetén lediktált emlékirata.

²¹ Rethondes-i vasúti kocsis: 1918. november 11-én és 1940. június 22-én a közsgben egy vasúti kocsi-ban született meg a fegyverszünet a franciák és a németek között.

²² A montoire-i kézfogás (Montoire-Sur-Le-Loire): 1940. október 22-én itt találkozott Hitler és Pétain marsall.

²³ A champs-Élysées-i felvonulás: a felszabadulás alkalmával, De Gaulle 1944-es párizsi bevonulásakor franciák milliói tömege vonult fel a Champs-Élysées-n.

²⁴ Corot, Camille (1796-1875), francia festő, többek között tájképeiről ismert.

azokkal együtt, akik megélték azt – ilyen például a veteránok szövetsége –, az olyan helyekig, melyeknek létoka pedagógikus, mint a tankönyveknek, a lexikonoknak, a testamentumoknak, avagy a számadásoknak, melyeket a klasszikus korban a családfejek vezettek utódaik számára. Az osztályozás érzékeny lehet végül is a szimbolikus összetevőkre. Szembe fogjuk állítani a győztesek és a legyőzöttek *lieu de mémoire*-jait. Az első, látványosak és győzdelmesek, tekintélyesek, és mivel a nemzeti autoritásból vagy egy formális testülettől, de mindig fentről származnak, általában kikényszerítettek, így gyakran a hivatalos szertartások hidegségével és ünnepélyességével bírnak. Inkább lerójuk tiszteletünket előttük, minthogy odamenjünk. A második menedékhely: a spontán hűség szentélyei és csendes zárandoklatok. Ez az emlékezet élő szíve. Egyik oldalon a Sacré Cœur, a másikon a népszerű Lourdes-i zárandoklat, egyfelől Paul Valéry nemzeti temetési szertartása, a másfelől Jean-Paul Sartre temetése, az egyik oldalon De Gaulle gyászszertartása, másikon a colombey-i temető.

A végtelenségig lehetne finomítani az osztályozást. Szembállítani a köztereket a privát helyekkel, a tiszta *lieu de mémoire*-okat, melyek teljes egészében kimerülnek az emlékezet-megőrző funkciójukban – mint a temetési emlékszemlék, Douaumont vagy a Kommünárok Fala –, és azokat, melyeknek emlékezeti dimenziója csak egy szimbolikus jelentéseik csokrából – mint a nemzeti zászló, az ünnepi körmenetek, zárandoklatok stb. E tipológiai vázlat érdeme nem pontosságában vagy teljességében rejlik, s nem is a megjelenítés gazdagságában, hanem abban a tényben, hogy lehetséges. Megmutatja, hogy egy láthatatlan szál köti össze a nyilvánvaló kapcsolatban nem álló tárgyakat, és hogy a Père-Lachaise és Franciaország általános statisztikájának összekapcsolása nem az eszernyő és vasaló szürrealisztikus találkozása. Van e különböző azonosságoknak egy tagolt rendszere, a közösségi emlékezetnek egy tudattalan szerveződése, melyet nekünk kell önmagunk számára tudatosítanunk. A nemzeti történelemben a *lieu de mémoire*-ok a mi pillanataink.

A *lieu de mémoire*-ok egy egyszerű, ám meghatározó vonása radikálisan elválasztja őket minden más történelemtől, legyen az régi vagy új, melyet már megszoktunk. Az emlékezetnek, akár a nemzetnek, akár a társadalmi mentalitásnak címzett történeti vagy tudományos megközelítése reáliákkal áll kapcsolatban, olyan dolgokkal, melyekkel a valóság elevenségét kívánta megragadni. Minden más történeti tárgytól eltérően a *lieu de mémoire*-oknak nincsenek referenciáik a valóságban. Vagy inkább csak önmaguk referenciái, tisztán jelek, melyek csak önmagukra vonatkoznak. Nem mintha nem lenne tartalmuk, fizikai megjelenésük vagy történetük, épp ellenkezőleg. Ám ami *lieu de mémoire*-t csinál belőlük, az pontosan az, ami révén megmenekültek a történelem elől. *Templum*: profán meghatározatlanságában egy kör – tér vagy idő, tér és idő – darabokra szelvése, melyben minden számít, minden szimbolizál és jelentést hordoz. Ebben az értelemben a *lieu de mémoire* kettős természetű: túlzottan önmagába zárt, önmagához láncolt és saját nevéhez tapadó hely, mely ugyanakkor folytonosan nyitott is jelentésének értelmezésére.

Emiatt válik történetük a legbanálisabbá és a legszokatlanabbá. Nyilvánvaló témák, klasszikus eszközök, kézenfekvő források s a legkevésbé szofisztikus módszerek. Azzal hitegetjük magunkat, hogy visszahozzuk a tegnapelőtti történelmet. De valami egészen más tér vissza. E tárgyak csak a legközvetlenebb tapasztalatban ragadhatók meg, de itt más a tér: olyasvalami, ami nem fejezhető ki a történelem hagyományos kategóriáival. A történeti kritizmus [*critique historique*] teljes egészében kritikai történelemmé [*histoire critique*] vált, s nem elsősorban önnön eszközei által. Saját magát ébresztette fel álmából, hogy másodlagosan létezzen. Csakúgy mint a háború esetében, e tisztán referenciális történelem lényege is a végrehajtásban rejtőzik. Az újra megaltalt tárgyak és a témájának elkötelezett történész közötti kapcsolatban törekény boldogság jön létre. Egy történelem, mely végeredményben azon nyugszik, amit mozgósít: egy keskeny, kézzelfoghatatlan, alig kifejezhető kapocs ez, mely kitörölhetetlen, hűsvér kötődésként él bennünk e voltaképpen megfakult szimbólumok iránt. A michelet-i történelem felélesztése – mely óhatatlanul a Proust által oly szépen megírt elvesztett szerelem ébredésére emlékeztet – tehát az a pillanat, amikor a szenvedély rögesz-

més hatalma végre feléled, s ahol a valódi szomorúságot az okozza, hogy nem szenvedtünk többé attól, amitől annyit szenvedtünk, s amit a jövőben már nem érthetük meg a szív csztelenségével, csak az ész érveivel.

Erősen irodalmi hivatkozás ez. Sajnálunk kellene vagy ellenkezőleg, teljes mértékben igazolnunk? Ezt megint csak e korszak adhatja meg. Az emlékezet következképpen csak két fajta legitimitást ismer: történetit és irodalmi. Jóllehet párhuzamosan gyakorolják ezeket, ám napjainkig mégis elkülönítve. A határ most elmosódik, a történeti-emlékezet és a fikatív-emlékezet kvázi halálával egy időben megszületik egy új típusú történelem, mely a múlthoz, egy másik múlthoz való új viszonyrendszeréből nyeri presztízst és legitimitását. A történelem a mi helyettesíthető képzetrendszerünk. A történeti regény reneszánsza, a személyes dokumentumok divatja, a történeti dráma irodalmi újjáéledése, az *oral history* elbeszélések sikere hogyan lenne értelmezhető másként, mint a kivesző fikció jelként? Ahol megszilárdul, összesűrűsödik és feltárul kollektív emlékezetünk kimérített tőkéje, ott határozza meg ezt a fajta érzékenységet a helyek iránti érdeklődés. Történelem: a mélységből kiemelt korszak mélysége, egy igazi regény nélküli korszak igazi regénye. Emlékezet – clóléptetve a történelem középpontjába: az irodalom látványos gyásza ez.

Fordította: **K. Horváth Zsolt**

Lektorálta és a jegyzeteket írta: **Benda Gyula**

„Minden egyes nemzedék olyan, mint ugyanannak a könyvnek a lapjai...”

Beszélgetés Dominique Barthélemyvel

Dominique Barthélemy 1953. október 7-én született Párizsban. 1972-től az *Ecole Normale Supérieure* hallgatója, 1975-ben tette le történelem szaktanári vizsgáját.¹ 1979-1982 között tanársegéd, majd adjunktus középkori történelemből az *Université de Paris IV*-on. 1980-ban védte meg doktori értekezését *Les deux âges de la seigneurie banale: Coucy (XIe-XIIIe siècles)* címmel, 1991-ben pedig nagydoktori disszertációját (*Le Vendômois du Xe au XIVe siècles*). 1992-től az *Université de Paris XII Val de Marne* professzora, emellett 1995-től kurzusokat vezet az *Ecole Pratique des Hautes-Etudes IV.* szekciójában.

Professzor úr, arra kérem, hogy töltsen meg élettelle a száraz adatokat. Mikor és hogyan kezdődött kapcsolata a középpikkal, miért kötődik ehhez a korszakhoz?

A középkori történelemmel való kapcsolatomban nagyon hamar kezdődött: édesapám történelemtanár volt. Ami a leginkább magával ragad engem, az a „koraközépkori emberekkel” való „kapcsolatunk” kettőssége: ők az őscink, és mégis teljesen mások mint mi. Georges Duby fogalmazta meg ezt ilyen találon.

Ki gyakorolta a legnagyobb hatást szakmai fejlődésére?

A legnagyobb hatás Pierre Toubert részéről ért, akinek az előadásai és a példamutatása lehetővé tette számomra, hogy fokozatosan kikerüljek abból a bűvöletből, amelyet kezdetben nem kisebb ember, mint Duby gyakorolt rám. Duby nagyon sokban járult hozzá a középkori történelem megismeréséhez; rendkívül szuggesztív, de volt némi hajlama arra, hogy különféle elméleteket összevegyítsen anélkül, hogy megrostálásukra elég gondot fordított volna. Toubert viszont igazi elmélyült kutató; csak komoly témával foglalkozik. Nála is megfigyelhető egy bizonyos humanista és antropológizáló kultúra jelenléte, ám csak azért, hogy valós ítéletet alkosson a szövegekről, hogy rálátása legyen azokra.

Melyek azok a témák, amelyeken eddig dolgozott, és – ha lehet egyáltalán választani – melyik áll Önhez a legközelebb?

Ugyanazon a területen mozgok, mint Marc Bloch és Duby: a 10-13. századi francia „feudális” társadalommal foglalkozom. Az a témakör, melyben leginkább kedvem lelem, a jobbágyság, mivel ezt fél évszázadon át nagyon elhanyagolták. Túl sokat foglalkoznak az elittel, ez már lassan élmélyítő lesz! Tény, hogy vannak jómódú jobbágyok, mégis rajtuk keresztül juthatunk kicsit közelebb az alsóbb társadalmi rétegekhez. Ráadásul a jobbágyságnak volt Franciaországban egy történész óriása, Marc Bloch. Márpedig ez az ember a német elnyomás közepette harcolt, szenvedett és halt meg. Egyszer csak, minden ünneplés ellenére, már nem olvasták olyan figyelmesen, legalábbis ebben a kérdésben. 1946-ban Léo Verriest egy elképesztő könyvet jelentetett meg, amelyben – módszertani hibákat követve el – azt tanácsolta, hogy a „jobbágyságot” a gazdasági és társadalmi körülmények figyelmen kívül hagyásával tanulmányozzuk. Számos jelenlegi tévedés származik tőle, beleértve az ezredév körüli változásokat, hiszen Duby – a források helyett – Verriest alapján vázolta fel a 10. századi

¹ Agrégation d'histoire. Az egyetemi tanulmányok elvégzése utáni, elmélyült történelmi ismereteket kívánó szakvizsga, melynek letétele előfeltétele a felsőoktatásban való tanításnak. (*A ford.*)

mâconi társadalom elhibázott képét (ami nem akadályozta meg később abban, hogy gyakran igen helyes megállapításokat tegyen a 11-12. századdal kapcsolatban). Nem éltem át a háborút és a megszállást, de ezek az események hozzánk közel zajlottak. Marc Bloch-ot Saint-Didier de Formans-ban lőtték agyon 1944. június 16-án. Gyakran gondolok rá. Önfeláldozása akadályává vált a jobbágysággal kapcsolatos gondolatai átvételének. Azt kívánom, hogy nézete – amely rendkívül mélyen szántó – megint az alapjává és viszonyítási pontjává váljon minden e témát érintő kutatásnak. Ezért áll ma ő mindenki másnál közelebb a szívemhez.

Általánosnak lehet-e tekinteni az Ön pályafutását, vagy a szokásostól eltérő úton haladt eddig?

Az általam megtett út eléggé tipikus. Ugyanakkor két jellegzetessége is van. Az elsőt az jelenti, hogy az érettségi utáni két évben irodalomból és filozófiából kaptam alapos többlet-képzést az *École Normale Supérieure*-re előkészítő osztályban (ugyanabban az osztályban és kurzusban, ahol Marc Bloch), és ez igencsak a hasznomra vált. A második az, hogy mindig, szinte szünet nélkül tanítottam, nem mintha nagyon sajnálnám. A képzésem egyébként egy történelemtanári szakvizsgát is magában foglal, amelyet fejlődésem szempontjából szintén nagyon fontosnak tartok – az általános *történelmi* kultúra birtoklására és a távlatból való szemlélés képességére gondolok. Természetesen tudom, hogy ez a szakvizsga kedvez bizonyos konformizmusnak, mégis hasznosnak tartom és védelmembe veszem. Továbbá olyan szerencsés voltam, hogy meg nem határozott idő – esetemben valamivel kevesebb mint tíz év – alatt készíthettem el nagydoktori értekezéscimet Vendôme vidékéről. Ez lehetővé tette a számomra, hogy kiérleljem a témát, és hogy a saját ütememnek megfelelően haladjak előré. Ma ezzel ellentétben egy rövid (PhD-típusú) értekezést várnak el, amelyet a habilitációs dosszié követ. Márpedig véleményem szerint ez a rendszer elcsúsztatja a fiatal történészeket (értekezés), majd pedig a szétforgácsolódás irányába kényszeríti őket (habilitációs anyag). Megítélésem szerint semmi ok sincs arra, hogy minden ország rendszerét ugyanazon modell képeére egyszerűsítsük le. Ha már itt tartunk, miért ne kezdjünk el mindannyian angolul gondolkodni és írni? Azonos módszer, azonos nyelv, azonos gondolkodás...

Milyen az Ön kutatási módszere?

Úgy gondolom, nem köteles mindenki kutatási módszert választani. Több lehetőség is mutatkozik a kutatási terv összeállítására: egy forrás, írásos anyag, téma vizsgálata. Ha azonban ezen túljutunk, korrektül olvasni és értékelni kell a kútfőket (és egyéb emlékeket), majd pedig – a pontosságot a képzelettel elegyítve – tapintatos vitát kell folytatni róluk, így ki-ki leteszi a kézjegyét, tudván, hogy utána mások is otthagyják az övéket. Modernnek kell lenni a megközelítésben és a következtetésben, de vigyázat azok zavaros fejű újszerűségével, akik például valamiféle „történeti antropológiával” akarják a történelmet helyettesíteni.

Korábbi beszélgetéseink során említette, hogy Georges Duby egyszer azt tanácsolta Önnek, hogy ne írjon túl sokat. Hogyan értelmezi Ön ezt a tanácsot? Tartja vajon magát ehhez?

Duby tanácsa arra vonatkozott, hogy ne hagyja alárendelni az ember a kutatási programját kiadói vagy konferencia-megrendeléseknek. Erre vigyázok, és lehetőség szerint arra is, hogy ne kelljen túl sokszor ismételnem önmagamat. Ha azonban a gondolkodásban való előreljutásról van szó, vagy arról, hogy világosabbá tegyük a gondolatot más számára, miközben többféle közönség számára olvashatóvá tesszük azt, akkor soha nem lehet túl sokat írni.

A tanulmányai alapján Ön olyan történésznek tűnik, aki nem riad vissza a vitától, s aki kritikával illeti az elterjedt eszméket és modelleket. Mennyire van jelen a mai francia középkortudományban a vita? Hogyan fogadják az Ön partnerei a bírálatot?

Én nem vitatom csak úgy az elterjedt eszméket és modelleket, hanem pusztán a módszertani tévedéseket és a prekoncepciókat. Nem az én hibám, ha Duby néha letévedt a helyes

útról! Soha nem jutna eszembe Toubert-t, Dagront, Contamine-t bírálni, sem azokat, akik nagy kritikai szellemről, elfogulatlan munkáról és ösztökélő képzeletről tesznek tanúbizonyságot. Az ezredév körüli átalakulást illető bírálatomat mindig támogatta néhány kortársam (Dominique Iogna-Prat, Laurent Morelle, Olivier Guyotjeannin, Jacques Chiffolleau), és magánszemélyként néhány akadémikus. Azok, akiket a bírálatom célba vett, néha rosszul reagáltak rá; megértem őket. Annál érzékenyebb vagyok viszont Georges Duby-nck a kritikámmal szemben tanúsított eleganciájára és Pierre Bonnassie derűjére.

És hogyan fogadja Ön a bírálatokat?

Figyelmesen vizsgálom őket. Két típusuk van. Az elsőbe tartozók olyan emberek részéről érnek, akik nem értettek meg: így például, amikor úgy vélik, hogy szerintem az ezredév semmin sem változtatott, vagy hogy a források hangváltása semmit sem jelez; ebben az esetben pedagógiai vagy ha jobban tetszik, kommunikációs erőfeszítést teszek: keresem a módját annak, hogy világosabbá tegyem magamat. A második típusba tartozók megvilágítják gondolatmenetem gyenge pontjait, mint például, amikor arról van szó, hogy állapítsam meg pontosan a „feudális társadalom” erőszakos jellegének a mértékét: ebben az esetben arra kérem partnereimet, hogy segítsenek engem tudásuk fényével.

Melyek azok az eszmék, amelyek a leginkább hatnak napjainkban a francia középkorkutatókra?

Mindenekelőtt egy megjegyzés: leginkább a forrásoknak kell befolyásolniuk a történet-szöveget, azoknak az emlékeknek, amelyeket megfejtnek. Meg kell érteni és tudni kell értékelni őket, ez pedig olyan erőfeszítést kíván, amire napjainkban nem helyeznek kellő hangsúlyt: ez a mi nagy hátrányunk a száz évvel ezelőtti módszertani iskolával szemben, és így tudnak manapság súlyos tévedések – mint például az „ezredév körüli változások” – elterjedni. Tudjuk tehát – anélkül, hogy naiv pozitivisták lennénk –, hogy minden történész következtetéseket von le, és érveket épít ezen emlékekből, valamint hogy a múlt igaz meglevenítésére tesz kísérletet. Mindehhez eszmékre, sőt egy kis költészetre van szükség. Úgy hiszem, hogy a középkorászok számára a társadalmi antropológia az eszmék nagy tárházát jelenti; sokat köszönhetünk Jacques le Goffnak, aki arra ösztönöz bennünket, hogy még többet mértsünk innen, még ha nem is mindig vagyok meggyőződve annak hasznosságáról, ahogyan ezt ő maga teszi. Ma már nem lehet úgy gondolkodni az etnikai sajátosságokról, a rokonsági kapcsolatokról és az istenítéletekről, mint hajdanán... E területen nagy megújulás tapasztalható, egy lehetséges – sőt már folyamatban levő – nagy fejlődés. Dühös vagyok, hogy az ezredév körüli átalakulás elvesszegetti az időnket. Hagyjunk fel végre vele, és térjünk rá erre a valódi megújulásra!

Mit jelent a marxizmus fogalma Franciaországban, és milyen az Ön kapcsolata ezzel az ideológiával?

A marxizmus, jogosan, a gazdasági jelenségekre irányította a figyelmet, és így ösztökélően hatott számos kutatásra. Leleplezi az elnyomást, arra figyelmeztet bennünket, hogy például az elit vagy a kultúra történetének kedvéért ne feledkezzünk meg az emberi szenvedésről. A 11. század kapcsán megindító oldalakra inspirálta Pierre Bonnassie-t, melyekkel bizonyos mértékben magam is rokonszenvezek. Mindamellelt létezik egy skolasztikus és teoretikus marxizmus, amely ellentétben áll a történetíró eljárásával. Ahelyett, hogy megfelelő forráskritikát gyakorolnának, és ahelyett, hogy meghatároznák a dolgokat és az embereket, megpróbálnak mindent a teóriához alkalmazni. Tipikus példa ebből a szempontból Guy Bois könyve *Az ezredik év körüli átalakulásról* Lournand-ban.² A „feudalizmus”-ról a források nélkül vagy azok ellenében vélekedő, megkapó szakkönyv! Georges Duby túlzottan kedvező

² Bois, Guy: *La mutation de l'an mil. Lournand, village mâconnais, de l'Antiquité au féodalisme*. Paris, 1989. [Ford.]

előszót írt a műhöz, ami sokban hozzájárult ahhoz, hogy eltávolodjak tőle. El kell viszont olvasni Alain Guerrau bírálatát (lásd a tanulmány 15. sz. jegyzetét!). Vigyázat azonban a dogmatikus antimarxizmus túlzásaival! Szomorú példát szolgáltatnak erre Léo Verriest elmeszüleményei, a megbecsülésre pedig, melynek egyesek körében örvendett a szerző, a hidegháború körülményei között tett szert... Minden jó volt a számára, csak antimarxista legyen!

Új könyvében³ Ön bírálja az ezredik év körüli átalakulással kapcsolatos közismert modellt, amelyet Georges Duby és mások állítottak fel. Nem szereti használni az „ezredik év” kifejezést sem. Melyek voltak azok a mozzanatok, amelyek erre a következtetésre vezették Önt?

Az „ezredik év” kifejezés kissé pontatlan, mert vagy néhány évre vonatkozik (995-1005), vagy pedig sokkal többre, akár két évszázadra: 900-1100. Nem ellenzem használatát a 980-1050 közötti franciaországi iratok vonatkozásában: ez a Raoul Glaber krónikája által lefedett korszak és téma, erre alapozta Georges Duby 1967-es *Az ezredik évjét*⁴. Egészében véve ez a monasztikus reform és az egyházi előreform, egyebek között az Isten békéjének kora. Az erre az időszakra vonatkozó iratokat viszont azon gondos éberséggel kell tanulmányozni, ami kötelező a történészre nézve; sem az idők végétől való rettegést, sem nagy társadalmi átalakulást nem kell találni bennük; lemondván a kimerákról, sok érdekes dolgot lehet találni a forrásokban az istenítélet, cretnckség, szolgaság, királyság stb. kapcsán...

Ön, aki az első és második évezred fordulója körüli Franciaországgal foglalkozik, hogyan látja a korabeli Európát? Melyek földrajzi és kulturális határai ebben az időben?

Raoul Glaber világos ismerettel rendelkezik a korabeli kereszténység kiterjedéséről. Tudja, hogy tendenciáját illetően a kereszténység az antikvitástól fogva észak felé halad. Különösen nagy sikerként üdvözli a magyarok megtérését, amely új, Jeruzsálemben vezetű utat nyit a zarándokok számára. Óvatosabb vagyok azonban akkor, amikor nagy, rendszerezett modelleket mutatnak be, állítván például, hogy létezik egy „keresztény-feudális” társadalom. Én azt mondom: vigyázat, nehogy szem elől tévesszük a forrásokat, és tegyünk világosan különbséget az elit (szerzetesek, papok, lovagok) bizonyos kulturális és ideológiai egyöntetűsége, valamint a paraszti „kis világok” földrajzi, sőt etnikai különbözősége között.

Ön egyetemen tanít. Most van a ’68-as májusi diáklázadások harmincadik évfordulója. Mi a francia felsőoktatással kapcsolatos tapasztalata: van még valamilyen aktualitása a ’68-as eseményeknek, vagy csak a közelmúlt történelmének egy részét képezik?

A ’68-as események nagyon feszítvél hangulatú és hebehurgya lázadást jelentettek. Az ünnep azonban már régen véget ért! Középtávon két nagy áldozata volt: a kommunista párt és a katolikus egyház. Észrevette ezzel kapcsolatban, hogy Duby, 1978-ban *A három rend...*-jében⁵ egy kicsit a ’68-as modell mintájára képzei el az „Isten békéje mozgalmat”? A mozgalommal szemben áll két püspök, akik de Gaulle tábornoknak, a „nagy Charles”-nak, egyfajta Nagy Károlynak a lovagjaira emlékeztetnek. De félre a tréfával!

Végül egy kérdés, amely nem az elmúlt időkre, hanem a történetírás, nevezetesen a francia és a külföldi középkortudomány jövőjére vonatkozik. Melyek lesznek Ön szerint a módszertan új útjai, és hol lesz a helye a középkori történelemnek (és a kutatóknak) a társadalomban? Egyfajta „holt tudományá” válik ez a diszciplína vagy van előtte perspektíva?

³ Barthélemy, Dominique: *La mutation de l’an Mil a-t-elle eu lieu? Servage et chevalerie dans la France des Xe et XIe siècles.* Paris, 1997. [Ford.]

⁴ Duby, Georges (prés.): *L’An mil.* Paris, 1967. [Ford.]

⁵ Duby, Georges: *Les trois ordres ou l’imaginaire du féodalisme.* Paris, 1978. [Ford.]

Mint mondtam, jobban kell ragaszkodni a módszertanhoz. Duby és Le Goff nemzedéke a mentalitásokról, a testről, az ünnepről, a kisebbségekről stb. szólva, túl sokat ismételtette, hogy „szélesíteni kell a történelem területét”. Ez nagyon szép, de azt hiszem, hogy már itt van az ideje annak, hogy újra tiszta forrásból merítsünk, hogy újból elmondjuk, a történelem nem kemény tudomány, sem pedig a társadalom forradalmasítására szolgáló eszköz, hanem a kritikai szellem képzése, a társadalmi komplexitással való barátkozás, humanizmus. Arra szolgál, hogy formálja a történészek és hallgatóik szellemét, nem pedig arra, hogy többé-kevésbé megbízható „eredményeket” halmozzon fel a Sorbonne alagsorában. Márpedig az elméknél nagy szüksége van a képzésre, mivel a fanatikusok előretörését éljük meg – vagy legalábbis ezzel a veszéllyel kell szembenéznünk. Itt van a régiók (Bretagne, Okszitánia stb.), a kisebbségek identitáskövetelése: egy okszitán történész újra felveti és megszüpíti az „Északnál mindig is civilizáltabb Okszitánia” mítoszát, egy amerikai szerző, a homoszexuális házasság híve, azt hangoztatja, hogy az egyház a 12. századig összeszokta az azonos nemű embereket. Mindemellett az okszitánoknak éppúgy, mint a homoszexuálisoknak, természetesen joguk van egy igazi, ideológiával a lehető legkevésbé terhelt történelemhez; másfelől viszont érdeklődjenek mindenki históriája iránt! Mindenféle „revizionizmus” létezik, amelyek tulajdonképpen óriási csalások, s melyekkel szemben Duby – Le Goff nemzedéke fégyvertelen, mivel túl keveset törődött a módszertannal. Föltétlenül helyre kell állítani a kritikai szellemet, amely a tolerancia szelleme, és egyfajta kultúra is. Nehogy tévedésbe essen azonban! Ernest Renannal együtt úgy gondolom, hogy „minden egyes nemzedék olyan, mint ugyanannak a könyvnek a lapjai”. Egyik oldalról átlapozunk az utána jövőre, de nem tépjük szét, hiszen éppen belőle fakad a következő...

Köszönöm a beszélgetést!

Párizs, 1998. május

A beszélgetést készítette: **Kordé Zoltán**

Dominique Barthélemy műveinek bibliográfiája

I. Könyvek

1. *Les deux âges de la seigneurie banale. Pouvoir et société dans la terre des sires de Coucy (milieu XIe–milieu XIIIe siècle).* Publications de la Sorbonne. Paris, 1984. (Az *Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* Gobert-djával kitüntetett munka.)
2. *Histoire de la vie privée.* Szerkesztette: Georges Duby és Philippe Ariès. II. Paris, 1985. 96-161., 395-421.
3. *L'ordre seigneurial, XIe–XIIe siècles.* Nouvelles Histoire de la France Médiévale III. Paris, 1990.
4. *La société dans le comté de Vendôme, de l'an mil au XIVe siècle.* Paris, 1993. (Az *Académie Française* és az *Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* djával kitüntetett munka.)
5. *La mutation de l'an mil a-t-elle eu lieu?* Paris, 1997.
6. *L'an mil et la paix de Dieu.* Paris (megjelenik 1999 folyamán)

II. Fontosabb tanulmányok

1. *Monachisme et aristocratie au XIIe siècle: les Bénédictins de Nogent-sous-Coucy face à la concurrence et l'exemple de Prémontré.* In: *Sous la règle de saint Benoît. Structures monastiques et société en France du Moyen Age à l'époque moderne.* Genève–Paris, 1982. 185-196.
2. *Rénovation d'une seigneurie: les chartes de Crécy-sur-Serre en Laonnois (1190).* Bibliothèque de l'école des Chartes, 143. 1985. 237-274.
3. *Présence de l'aveu dans le déroulement des ordalies (IXe–XIIIe siècle).* In: *L'Aveu. Antiquité et Moyen Age.* (Collection de l'Ecole Française à Rome 88.) Rome, 1986. 191-214.
4. *L'Etat contre le „lignage”: un thème à développer dans l'histoire des pouvoirs en France aux XIe, XIIe et XIIIe siècles.* Médiévales, 10. 1986. 37-50.
5. *Diversité des ordalies médiévales.* Revue historique, 280. 1988. 3-25.
6. *Le système anthroponymique en Vendômois (Xe siècle–milieu XIIIe).* In: *Genèse médiévale de l'anthroponymie moderne. I.* Publications de l'Université de Tours 1989. 35-60.
7. *L'espace français: histoire politique du début du XIe siècle à la fin du XVe.* In: *L'histoire médiévale en France. Bilans et perspectives.* Paris, 1991. 101-125.
8. *Sur les traces du comte Bouchard: dominations châtelaines à Vendôme et en Francia vers l'an mil. (Actes du colloque Hugues Capet 987-1987).* Paris, 1992. 99-109.
9. *Dominations châtelaines de l'an Mil.* In: *La France de l'an Mil.* Szerkesztette: Robert Delort. Paris, 1991. 175-192.
10. *Note sur le maritagium dans le grand Anjou des XIe–XIIe siècles.* In: *Femmes. Mariages. Lignages, XIIe–XIVe siècles. Mélanges offerts à Georges Duby.* Bruxelles, 1992. 9-24.
11. *Note sur l'adoubement dans la France des XIe et XIIe siècles.* In: *Les âges de la vie au Moyen Age.* Szerkesztette: Henri Dubois–Michel Zink. Paris, 1992. 107-117.
12. *Une enquête à poursuivre: l'anthroponymie des famuli de monastères au XIe siècle.* In: *Genèse médiévale de l'anthroponymie moderne. II. 1.* Szerkesztette: Monique Bourin–Pascal Charcille. Tours, 1992. 49-53.

13. *Eléments d'anthroponymie féminine d'après le cartulaire du Ronceray d'Angers (1028-1184 environ)*. In: *Genèse médiévale de l'anthroponymie moderne*. II. 2. Szerkesztette: Monique Bourin–Pascal Charcille. Tours, 1992. 67-80.
14. *La mutation féodale a-t-elle eu lieu? Note critique*. Annales E. S. C. 47. 1992. 767-775.
15. *Qu'est-ce que le servage, en France au XIe siècle?* Revue historique, 287. 1992. 233-284.
16. *Les auto-dédications en servage à Marmoutier (Touraine) au XIe siècle*. In: *Commerce, finances et société XIe-XVIe siècles. Recueil (...) offert à M. le Professeur Henri Dubois*. Szerkesztette: Philippe Contamine–Thierry Dutour–Bertrand Schnerb. Paris, 1993. 397-415.
17. *Note sur les cartulaires de Marmoutier (Touraine) au XIe siècle*. In: *Les cartulaires*. Paris, 1993. (*Mémoires et documents de l'École des Chartes* 39.) 247-258.
18. *Agglomérations castrales en l'an Mil et au XIe siècle*. In: *L'Île-de-France de Clovis à Hugues Capet*. Musée archéologique départemental du Val d'Oise. 1993. 153-155.
19. *Note sur le „titre chevaleresque”, en France au XIe siècle*. Journal des Savants 1994. (janvier-juin) 101-134.
20. *Qu'est-ce que la chevalerie, en France aux Xe et XIe siècles?* Revue historique, 290. 1994. 15-74.
21. *Espace capétien et bléso-champenois (page de synthèse)*. In: *Atlas de la France de l'an mil*. Szerkesztette: Michel Parisse–Jacqueline Leuridan. Paris, 1994. 41.
22. *Castles, Barons and Vavassors in the Vendômois and Neighboring Regions in the Eleventh and Twelfth Centuries*. In: *Cultures of Power. Lordship, Status and Process in Twelfth-Century Europe*. Szerkesztette: Thomas N. Bisson. Philadelphia, 1995. 56-68.
23. *Les chartes de Freschimes (1153-1263) et les destinées d'une seigneurie*. Revue Mabillon (nouvelle série 6.) 67. 1995. 59-81.
24. *Encore le débat sur l'an mil*. Revue historique de droit français et étranger, 73. 1995. 349-360.
25. *Alternance et superposition des pouvoirs sur un château du XIe siècle: L'Île-Bouchard*. In: *Lieux de pouvoir au Moyen Age et à l'époque moderne*. Szerkesztette: Michal Tymowski. Varsovie 1995. 93-109.
26. *Le comte, les sires et les „nobles de châteaux” dans la Touraine du XIe siècle*. In: *Campagnes médiévales: l'homme et son espace. Etudes offertes à Robert Fossier*. Paris, 1995. 439-453.
27. *Noblesse, chevalerie et lignage dans le Vendômois et les régions voisines aux XIe et XIIe siècles*. In: *Georges Duby. L'écriture de l'histoire*. Szerkesztette: Claudie Amado–Guy Lobrichon. Bruxelles, 1995. 121-139.
28. *Du nouveau sur le Conventum Hugonis?* Bibliothèque de l'École des Chartes, 153. 1995. 483-495.
29. *Előszó* Marc Bloch, *Rois et serfs et autres écrits* című művéhez. Paris, 1996. 311-332.
30. *Avant une réforme: accensement d'une vigne de Marmoutier*. In: *Autour de Gerbert d'Aurillac, le pape de l'an mil. Album de documents commentés*. Matériaux pour l'histoire publiés par l'École des Chartes. Szerkesztette: Olivier Guyotjannin–Emmanuel Pouille. Paris, 1996. 194-199.
31. *Debat: the Feudal Revolution*. Past and Present, 152. 1996. augusztus, 196-205.
32. *Il mito signorile dei storici francesi*. In: *Strutture e trasformazioni della signoria rurale nei secoli X-XII*. Annali dell'Istituto storico italo-germanico in Trento, Quaderno 44. Szerkesztette: Gerhardt Dilcher–Cinzio Violante. Bologna, 1996. 59-81.
33. *Inquiétudes*. Cahiers de Civilisation médiévale, 39. 1996. 355-359.

34. *La Renaissance du XIIe siècle n'aura pas lieu*. Bibliothèque de l'Ecole des Chartes, 154. 1996. 607-624.
35. *La théorie féodale à l'épreuve de l'anthropologie. Note critique*. Annales H. S. S. 1997. 321-341.
36. *Note sur le titre seigneurial, en France, au XIe siècle*. Archivum Latinitatis Medii Aevi, (Bulletin Du Cange 54.) 1996. 131-158.
37. *La paix de Dieu dans son contexte (989-1041)*. Cahiers de Civilisation Médiévale, 40. 1997. 3-35.
38. *Une crise de l'écrit? Observations sur des actes de Saint-Aubin d'Angers (XIe siècle)*. Bibliothèque de l'Ecole des Chartes, 155. 1997. 95-117.

DOMINIQUE BARTHÉLEMY

A történeti gondolkodás visszafejlődése: az „ezredik év körüli átalakulás” teóriája

A történeti gondolkodás nem halad töretlenül előre; megtörténik, hogy stagnál, sőt visszafejlődik. A történelem történetében az ezredik év körüli „átalakulás” vagy „forradalom” újabb modellje kétségkívül a visszafejlődés példájává fog válni. Georges Duby¹ kezdetben a 19. század végi módszertani iskola által meghatározott forráskritikai szabályok² feladása révén alapozta meg a 980-1030 közötti évek „társadalmi-politikai válságával” kapcsolatos nézetét. Mindez nem akadályozta meg abban, hogy valamivel később, 1953-ban megjelent könyvében új, találó és megkapó észrevételekkel szolgáljon egy kevésbé nyugtalan és nem kizárólagosan hűbéri jellegű társadalomról,³ amit előtte még nem tették meg a kutatók. Ezek az eredmények azonban inkább az „ezredik év körüli forradalom” elmélete ellen vallanak; egy valószínűbb és árnyaltabb kép részei kellenének hogy legyenek...

Az oklevelek stílusának (viszonylagos) fejlődése egyes (nem feltétlenül ugyanabban az időpontban keletkezett) francia okiratjegyzékekben főként azokhoz a – nagy apátságokban kimunkált – mintákhoz kapcsolódik, amelyeket Olivier Guyotjeannin „házi formuláskönyv”-nek nevez.⁴ A korábbi oklevelek, melyeket vidéki írók régi modellek alapján állítottak ki, inkább az addig megszokottakhoz hasonlítanak. Ezt követően a tudósítások sokkal tartalmasabbá és szabatosabbá válnak, kitérnek az egyes ügyek minden részletére, s latinostítják a beszélt nyelvi szavait. Észrevehető a konfliktusok, az élőbeszéd követése, kissé úgy, mintha a fényképről, a némafilm rövid epizódját követően, a hangosfilmre térnénk át.

Márpedig a „feudális forradalom” csak két, merőben más típusú felvilágosítással szolgáló oklevélcsoportból megrajzolt kép ellentétéből került levezetésre. Egyetlen más forrástípus sem tanúskodik társadalmi válságról. A „feudális forradalom” pusztán „kitaláció”, illúzió. A régi szerzők ezzel szemben, tévesen vagy helyesen, egy valódi politikai átalakulást illettek a kifejezéssel, amely 888 felé következett be: a királyi hatalomnak néhány nagy gróf javára történő hanyatlását.

Az úgynevezett „feudális átalakulás” vagy „az ezredik év körüli forradalom” hívei figyelmen kívül hagyták a régi iskola a helytálló időrendjét, megőrizték viszont a féktelen erőszakossággal kapcsolatos hamis előítéletet. Fél évszázados válság (980-1030 vagy 1010-1060) keletkezése közre erőltették mindazt a kegyetlenséget, ami a régi kutatók szerint elárasztotta a két sötét (10-11.) századot. Az csak a legkisebb hibájuk, hogy nem ismerik saját gyökereiket! Nincsenek tudatában annak, hogy egyszerűen felújítanak egy nagyon régi paradigmát és ezzel együtt egy teljesen hamis képet, miszerint a „modern állam” születése a királyi hatalom

¹ Duby, Georges: *La société aux XIe et XIIe siècles dans la région mâconnaise*. Paris, 1953. (1971.²) – Ezúton is szeretnék köszönetet mondani Kiss Gergelynek és Szász Gézának a fordításhoz nyújtott segítségükért és megjegyzésükért (*A ford.*).

² Langlois, Charles-Victor–Seignobos, Charles: *Introduction aux études historiques*. Paris, 1898. (1992.²)

³ Lásd Barthélemy, Dominique: *La théorie féodale à l'épreuve de l'anthropologie*. Annales HSS, 1997. 321-341.

⁴ Guyotjeannin, Olivier: *Penuria scriptorum*. Le mythe de l'anarchie documentaire dans la France du Nord (X^e-première moitié du XIe siècle). Bibliothèque de l'école des Chartes, 1997. 155., 11-44.

megfogyatkozásának idejére – Franciaországban 877 és 1214, Quierzy és Bouvines közé – esett. Legkétsőbb a 17. századtól kezdve az ezredik év körüli „hűbériség” a királyi és nemzeti történelem kontrasztjával szolgált: nézzék csak – mondták –, hogy a vadság miféle állapotából emelték fel apránként Franciaországot a Capetingek, mielőtt 1789-ben, némi ösztökélés és erőszak hatására, váltani nem kényszerültek...

Ily módon azok a monográfiák, amelyeket Duby és Pierre Bonnassie Katalóniáról⁵ szóló művei inspiráltak, önkéntelenül is visszatérnek a „karoling állam” és a „hűbériség” paradigmikus szembeállításához a viszonylagos intézményi folytonosság (bíróságok) és a komoly társadalmi kontinuitás (nemesség) feltártsága *ellenére*, amelyről a régi iskolának még nem volt tudomása. E monográfiák, a hűbérinek nevezett rendszer középpontjába állítva az erőszakot, a modern kor előítéletét szegszik szembe a régi társadalommal, egy olyan előítéletet, amelytől az antropológiának kellene bennünket megszabadítania.

1. Módszertani aggályok

Vigyázat, itt nem az a kérdés, vajon Franciaországban és Európában az „ezredik év körül” változott-e valami. Természetesen mindig vannak dolgok, amelyek változnak, a történeti gondolkodás feladata pedig az, hogy hangsúlyozza ezeket. Ezernyi „ezredik év körüli átalakulás”-ra tudnék rámutatni magam is, az eretnokségek felbukkanásától kezdve a másodlagos erődépítés (palánkvárak⁶) technikájának fejlődésén keresztül a magyarok megtéréséig, ami kiszélesítette a kereszténység területét és megnyitotta a Jeruzsálemben vezető zarándokutat. Amit bírálni kell, az nem más, mint a Georges Duby által kitalált nagyon sajátos történeti modell.

Márpedig az 1960 és 1990 közötti francia helytörténeti monográfiák átvették Duby „ezredik év körüli forradalmának” vagy „átalakulásának” az elméletét anélkül, hogy igazából megvizsgálták volna ezt a modellt. Szerzőik nem voltak tudatában annak, hogy „nézőpontjuk” eleve meghatározott; túl sokat ismételték nekik, hogy az *Annales* új „történetiszemléletet” hozott létre, s hogy a régi rossz és vértelen volt... Akkor pedig mi haszna lenne Seignobos-t és Langlois-t vagy Fustel de Coulanges-t olvasni? Pedig náluk mindazt meglehetett volna, ami a visszafejlődés megállításához szükséges volt, és újra rábukkanhattak volna a módszertan lényegére.

Nem mintha minden elvetni való lenne a szerzőknél. Hasznos és hihető módon rekonstruálják például a közép és hosszú távú gazdasági fejlődést; ugyanígy a paraszti világ 12. századot megelőző gyarapodását, szemben a régi iskolával, amely csak erre a századra tette annak megindulását.

A hiányos ismeretekből kifolyólag azonban megismétlik a pozitívizmus gyengésgéit is, melyek ellen éppen a módszertani iskola lépett fel – igaz, nem minden esetben leve megértésre. Ily módon a szerzők a „politikai” vagy „társadalmi valóság szintiszta visszatükröződésének” tekintik a forrásokat. Ráadásul gyakran úgy vélik, hogy egyetlen pontos kifejezés szolgált „egy osztály, a társadalmi állapot” világos jelölésére, mégpedig anélkül, hogy a jelentés a legkisebb ellentmondásba ütközhetne. A *miles* nem vonatkozhatott másra, mint a lovagságra, még hozzá a lovagság egészére. Ez azonban azon nehézségeknél az alábecsülést jelenti, melyeket a latin szavak róttak a középkori írókra.

Nézzük például Pierre Bonnassie tételét, amely a leghíresebb és a leginkább jellemző. Ebben a „rabszolgaság” megszűnését a *servus* kifejezés eltűnéséből vezeti le, miközben ko-

⁵ Bonnassie, Pierre: La Catalogne du milieu du Xe à la fin du XIe siècle. Croissance et mutation d'une société. I-II. Toulouse, 1975-1976.

⁶ Erre vonatkozóan lásd Bur, Michel: Vers l'an mil, la motte, une arme pour une révolution. L'information historique, 1982. 44., 101-108. Vigyázat, a cím ugyan becsapós, zszurnalisztikus, *semmi sem* szól azonban benne a szó szoros értelmében vett „ezredik év körüli átalakulás” mellett.

rábban Fustel de Coulanges⁷ és Marc Bloch⁸ már figyelmeztetett arra, hogy történetiségében kell elemezni az összefüggéseket, és figyelembe kell venni a latinul *servitus*-nak nevezett társadalmi állapot „folytonos módosulásait”. A történettudós „szókészlete” lehet pontosan ugyanaz, de más is, mint a forrásaié. A historikusnak mindenféleképpen az empirikus vonatkozások átcsoportosítása révén kell a történeti fogalmakat kialakítania.⁹ Így például a *jobbágyság* alatt a függőség egy olyan formáját fogja érteni, amely jogilag néhány, a rabszolgaságot hirdető elképzelésen nyugszik, s amely már egyáltalán nem tartalmazza az embernek gazda általi birtoklását, pusztán csak az úr jogát némely adó behajtására és bizonyos ellenőrzési lehetőséget. Ha pontosabban meg akarja határozni a fogalmat, akkor egyes vonások változásának a függvényében különbséget tesz „karoling jobbágyság” és „hűbéri típusú jobbágyság”, vagy pedig „földműves jobbágyság” és „ministeriális jobbágyság” között.¹⁰

A történelem ugyanis soha nem pusztán az emlékek, az ezekből fakadó következtetések révén történő közvetett megismerés. Elmennni a levéltárba – ez önmagában még nem teszi lehetővé az „ezredik évvel való kapcsolat” megteremtését. Nem elegendő kézbe venni egy oklevelet, a fejünkben benne kell lennie mindannak, amit a történelem arról a társadalomról tud, amely ezt az okiratot létrehozta, vagyis figyelembe kell venni a megelőző nemzedékek hagyatékát. Ez az, amit DUBY nem igazán tett meg akkor, amikor – szinte illúziókba ringatva önmagát – *La société ... méconnaissée* című művén dolgozott. Másfelől nem szabad elfelejteni, hogy a modern történetészek e nemzedéke számos dolgot kikérült, másokat viszont homályban hagyott. A frissességet, a színességet, egy oklevél vagy krónika rejtelmességét is tudni kell velük szembeállítani – ez az, amit DUBY mindig is nagyon jól csinált. A történelem nehéz, tapintatot kíván; úgy gondolom, hogy Henri MARROU értette meg ezt minden szerző közül a leginkább. *De la connaissance historique* című értekezése a lehető legjobb bírálata mindazon károknak, melyeket az eltűzött tudományos nagyravágyás és a lázas türelmetlenség együttesen okozott a jelenkori történetírásnak.¹¹ A társadalomtörténetnek egyfajta marxizmus ártott a legtöbbet azáltal, hogy a források vizsgálata és a belőlük levonható pontos megfigyelések fölé helyezte az elméletet és az általános magyarázatot.

Azok a helytörténeti monográfiák tehát, amelyek a „feudális forradalom” elméletét támogatják, bírálhatók módszertani szempontból. Úgy jöttek létre, mint az addigi termés egyfajta „leartása” vagy a „talaj elegyenygetése”, ahelyett, hogy néhány szép, összetett, akár ellentmondásos iratra összpontosítanának, kisebb léptékű, de megbízható tanulságokat vonva le ezek alapján például a rokonsági rendszerről és az örökbirtokról vagy a hűbéri homágiumról és a több várnagyhoz kötődő lovagságról. Mesteri módon művelte ezt Languedoc vonatkozásában CLAUDIE AMADO,¹² s évvel próbálkoztam magam is Vendômei kapcsán.¹³ Ha műveink nem állítanak fel ellen-modellt a „feudális forradalom”-mal szemben, ez azzal magyarázható, hogy tisztában vagyunk vele, miszerint részleges és nehéz adatokkal dolgozunk.

⁷ de Coulanges, Numa-Denis Fustel: *L'allée et le domaine rural pendant l'époque mérovingienne*. Paris, 1889. 68-69., 374-375 passim.

⁸ Bloch, Marc: *Apologie pour l'histoire*. Paris, 1974.² 132-137.

⁹ Prost, Antoine: *Douze Leçons sur l'Histoire*. Paris, 1996. 125-143.

¹⁰ Lásd a szolgálattal és a lovagsággal kapcsolatos fogalmaimat: Barthélemy, Dominique: *La mutation de l'an mil a-t-elle eu lieu? Servage et chevalerie dans la France des Xe et XIe siècles*. Paris, 1997. (a továbbiakban: Barthélemy 1997.)

¹¹ Marrou, Henri Irénée: *De la connaissance historique*. Paris, 1954. 1975.²

¹² Amado, Claudie: *La famille aristocratique languedocienne. Parenté et patrimoine dans les vicomtés de Béziers et d'Agde (900-1170)* [Megjelenés alatt.] A könyv megjelenéséig is több fontos tanulmányt lehet a szerzőtől olvasni, így például *L'allée paysan a-t-il existé en France méridionale autour de l'an mil?* In: *La France de l'an Mil*. Ed. Robert Delort. Paris, 1990. 142-153.

¹³ Barthélemy, Dominique: *La société dans le comté de Vendôme, de l'an mil au XIVe siècles*. Paris, 1993.

Az anyagtól azonban gyakran többet kívánnak, mint amit az nyújtani tud, így a szókinés és az iratok jellegének változása egyszerre csak az egész nagy átalakulásának körvonalazhatatlan kifejezésévé válik. Ez megy végbe a francia területeken az ezredik év körül: új szavak, új stílus tűnik fel. A józan ész és a helyes módszer azt követelné, hogy csupán ennyit mondjunk: nos, innen kezdve jobban, világosabban tudjuk megközelíteni a dolgokat!

Nem látunk tehát mindent, s óvakodni kell a csalóka statisztikáktól, de amit látunk, az megérdemli, hogy komolyan vegyük. Kísérletet kell tenni az általánosításra, és keresni kell a dolgok közötti összefüggéseket, anélkül azonban, hogy nyomasztó rendszereket állítanánk fel. Nem vagyok a „hűbériség” fogalom használatá ellen, feltéve, hogy viszonyítási pontként, ideáltípusként tekintünk rá, melyről tudjuk, hogy *csak a képzeletünkben létezik*. Nem szabad ugyanis dologiasítani, olyasmivé formálni, amin az eredetét és a végét keressük, vagy azt állítani, hogy a 13. századi francia királyoknak félniük kellett volna tőle, mielőtt felhasználták. Ez ugyanis regényíráshoz vezetne.¹⁴

Most pedig néhány szó arról, mi lehetett a lovagság és a jobbágyság a 10-11. századi Franciaországban.

2. Lovagi intézmények és társadalom

A vitát számottevő mértékben összezavarta Guy Bois 1989-ben megjelent könyve.¹⁵ Más történészek ugyanis, akik a „feudális forradalom”-ról írtak, a grófi bíróságok válságára összpontosították elbeszélésüket, ő viszont szakított ezzel a gyakorlattal. Georges Duby Mâcon-nais, Pierre Bonnassie pedig Katalónia kapcsán arról ír, hogy az ezredik év körül hirtelen bekövetkező forradalom radikális átalakulást idézett elő a társadalmi kapcsolatokban. Az arisztokrácia a színtiszta crószakot állítólag állandó gyakorlattá emelte, és igen régi társadalmi osztályok (rabszolgák, szabad parasztok) eltűnésének, illetve új osztályok (lovagok, „jobbágyságok” vagy „függő parasztok”) megjelenésének vált az okozójává. Ez a felvetés azonban teljes egészében sokkoló hatású! A magam részéről inkább azt javasolnám, hogy vegyük elő újból, de *megfordítván a képletet*: a lovagi hatalom intézményei nem kerültek szerkezeti válságba az ezredik év körül, és mindig is fékeztek a társadalmi átalakulást.

Különléle közintézmények találhatók a „hűbéri”-nek nevezett társadalomban. Csupán a „modern állam”-nak – Richelieu bíborostól kezdődően – a történelmi igazolásra támasztott igénye vezetett el mindenféle közszellem tagadásához, s ahhoz, hogy az ezredik év körül ne lássunk mást, csak a magánérdekek játékát és fékvesztett crószakot. E közintézményeket soha sem szabad szembeállítani a hűbéri vagy földesúri kötelékekkel. Rendszerint a mitológus forгатókönyvek tartalmazzák a (római, királyi karoling, tartományúri-karoling) közrend széttrombolását, amit azután követ a személyi függőségen alapuló csoportok kifejlődése, illetve szembeállítják a „földesúri hatalmat” a birtokos és közparaszti közösséggel. A valóságban e közrendet egyszerre támogatták és korlátozták a függőségen alapuló csoportok és a földesúri hatalom. Nagy Károly védelmezni kívánta a „szegényeket” a „hatalmasokkal” szemben, ugyanakkor nagyon is számított a hatalmasokra, hogy engedelmességre kényszerítse a szegényeket, s az előbbikkel együtt a hadseregbe és az igazságszolgáltatás felé irányítsa őket.

E karoling vagy posztkaroling közrend lényegét természetesen az arisztokrata uralom intézményei jelentették. A 9. században a szó legszorosabb értelmében vett osztály-jellegű igazságszolgáltatás létezett; Janet Nelson festette le ilyenek, nagyon találóan, kimutatva,

¹⁴ Lásd a „hűbériség” kifogásolható alkalmazását le Goff, Jacques: Saint Louis. (Paris, 1996.) című könyvében.

¹⁵ Bois, Guy: La mutation de l'an mil. Paris, 1989. Lásd Guerrau, Alain: Lournand au Xe siècles histoire et fiction című cikkét a Le Moyen Age, 1990. 96. számában, 519-537.

hogy ekkoriban már közelebb állt a „hűbéri” igazságszolgáltatáshoz, mivel inkább támaszkodott a társadalmi kényszerítésre, mintsem a tudós jogra.¹⁶

E közrend történetében – Franciaország vonatkozásában – 860 és 890 közé csik a jelentős változás, akkorra, amikorra Montesquieu, nyomában pedig az 1830-as régi iskola a „saját” hűbéri forradalmát tette. A királyi intézmények ekkor visszaszorultak, az arisztokrácia pedig olyan hercegségeket hozott létre a királyságban, amelyeket én állami-hűbéri-családi¹⁷ jellegűeknek neveznék, mint például Burgundia, Flandria, Katalónia! Ezek a hercegségek várak hálózatából álltak (beleértve a városokat is): ezekből gyakorolták a lovagi fennhatóságot a vidék felett. A normand és szaracén kalandozások időben egybeestek a *lovagi magánháborúk* kialakulásával, vagyis egy kétségkívül új jelenséggel, amit azonban nem szabad összemosni egy hirtelen támadt „fékevesztett erőszakkal”; a kifejezés túl erős. A 860-as válság előtt már voltak arisztokrata „magánháborúk”, felkelések és katonaság, melyeket a nagy karoling uralkodók eredménytelenül próbáltak tiltani. 890 után számos lovagi magánháború tör ki, ezek azonban nem totális harcok, inkább szertelen konfliktusok. Az antropológia lehetővé teszi számunkra, hogy képet alkossunk az önszabályozó folyamatokról, ezt követően pedig, hogy felfedjük őket a szövegekben, miként ezt Stephen White teszi kiváló eredményrel.¹⁸ Egyébiránt, amennyiben az erőszak határtalan lenne, hogyan folytatódhatna a paraszti világ gyarapodása?

Magát a lovagi magánháborút kétségkívül egyfajta szabályozó intézménynek kell tekinteni, a lovagi uralom intézményének. Nem a társadalmi változás irányába hat, hanem inkább a társadalmi rend újratelmeztése érdekében. A háború és a bírósággal összetartozó és közös felclósséget viselő elemet alkot! A régi francia nyelvben egyébként *plait* mind a kettőt jelentette: a „nyilvánosnak” tartott igazságszolgáltató gyűlések kíméletlen mérklözések voltak, amelyek gyorsan átfordultak háborúba és fordítva.

Az ezredik év környékén az történik, hogy megszokasodnak a monostorok, főleg a vidéki rendházak. Ennek köszönhető az az új forrásanyag, amely az egyháztól származik, s amely oly sok mindenről nyújt számunkra felvilágosítást. Az „Isten békéje” azonban mint népi mozgalom, nem egyéb mítosznál. Valójában csak „Isten bíróságai”¹⁹ léteztek, különféle változatokban ugyan, többnyire azonban a fejedelmek oltalma alatt, miként erre Jane Martindale emlékeztet.²⁰ Maguk az „Isten bíróságai” is a lovagi uralom intézményei voltak. Sőt még erősítették is azt ideológiai, vagyis alapvetően döntő szempontból.

A társadalmi változás tehát nem az ezredik év körül és nem a közintézmények válsága révén ment végbe. Számomra úgy tűnik, hogy a termelőerők fejlődése csak 1070-1130 felé érte el a döntő küszöböt. Ekkor jönnek létre az új falvak (languedoc-i *castra*²¹ stb.). A városok pedig betörnek a történelembe. Ez idézi elő, hogy a kereszténység és a lovagság némileg megváltozik!

Egyenesen drámai, hogy a szerzők kötelezve érzik magukat arra, hogy a növekedés legclejének az elbeszélését az „ezredik év körüli forradalom” elnevezéssel illessék. Nem a 980-1030-as évek várbirtoklási harcára hegyezik ki azonban a történetet, hanem gyakorlatilag „ezredik év”-nek neveznek két teljes évszázadot, a 10-11-et. Tulajdonképpen csak visszatér-

¹⁶ Nelson, Janet: Dispute Settlement in Carolingian West Francia. In: The Settlement of Disputes in early Medieval Europe. Wendy Davies, Paul Fouracre (Ed.). Cambridge, 1986. 45-63.

¹⁷ Az eredeti szövegben: „publico-féodo-lignagères”. – A ford.

¹⁸ White, Stephen: Feuding and making Peace in Touraine around the Year 1100. Traditio, 1986. 42. 195-263.

¹⁹ Nehezen visszaadható szójáték, amely a *paix* (béke) és *plaid* (bírósg) szavak hangzásbeli hasonlóságán alapul. – A ford.

²⁰ Martindale, Jane: Peace and war in early eleventh-century Aquitaine (1992), újra kiadva Status, Authority and Regional Power. Aquitaine and France, 9th to 12th centuries. London, 1997. VI. fejezet.

²¹ Bourin-Derruau, Monique: Villages médiévaux du Bas-Languedoc: genèse d’une sociabilité (X^e-XIVe siècles). I-II. Paris 1987.

nek a régi iskola kronológiájához, amelyik korszakválasztónak tette meg a 12. századot. Ezt az időszakot azonban csak a növekedés *küszöbének* tekinthetjük, nem pedig a *megindulásának*. Mégis csak kár, hogy a történészek úgy tesznek, mintha egyetérténeek, miközben ez szükségszerűen nem így van, s tanulmányaik és modelljeik nem ugyanarra az alapra épülnek!

3. A Karoling-kor utáni társadalmi osztályok

Térjünk hát vissza a társadalmi-intézményi nézőponthoz. Véleményem szerint a francia 10-11. századot *posztkaroling időszakknak* kell tekinteni, a 9. századéhoz hasonló, némileg mégis megváltozott társadalmi értékekkel. Az ideológia igyekezett ezeket érvényben tartani, még a három rend teóriáját is, amelyről Dominique Iogna-Prat mutatta ki, hogy legalább a 9. századra megy vissza,²² míg Duby 1978-ban megjelent könyvében²³ az ezredik év „feudális forradalma” öntudatra ébredéseként kívánta ezt bemutatni. Miközben azonban az ideológia jelentős, továbbra is ható mentális formákat őrzött meg, azalatt a környezetet átformálta a tényleges társadalmi kapcsolatok egy részét...

Amit én lovagságnak nevezek, az egyáltalán nem az ízig-vérig harcosok osztálya, sem pedig a kizárólagos „katonai” értékek rendszere. Szimbólumrendszer, presztízs, amelyet a fegyverviselés biztosított az uralkodó osztálynak. Nagy Károly és birodalmának előkelői lovagok voltak,²⁴ mert gyakorolták a kard szertartásos átadását és letételt. A nép védelmezőjének adták ki magukat, és hivatást éreztek az irányítására, s arra, hogy érvényre juttassák körében az igazságot, a saját igazságukat. A római *militia* szóképzete volt használatos velük kapcsolatban: egy olyan nyelvezet, melyet a régi iskola „állandó fonákság”-nak tartott, s amely manapság épp ellenkezőleg, azt a hitet kelti néhány, a szövegeket túlságosan is betű szerint értelmező történészben, hogy Róma tovább élt! Számomra úgy tűnik, hogy az igazság a két álláspont között van ..., de közelebb áll a régi iskolához.

A szertartások, az ideológia, a fegyverek szimbólumrendszere fennmaradt a váruraságok idejében is; az új hangnem főleg 1070-től kezdődően tűnik fel, akkortól, amikor Marc Bloch az első „hűbéri korszakból” a másodikba való átmenetet helyezte. Nehogy tévedésbe essünk azonban, a lovagság csak egyik oldala, egyik arculata volt az uralkodó osztálynak, amely egyúttal nemességként is megjelent, s amely a társadalmi hatalom több formájával is rendelkezett. Másfelől a lovagság beszédével és szertartásaival, luxus vagy félig-meddig luxus felszerelésével mesterséges egységet alkotott az uralkodó osztály kebelén belül. Képes volt tehát elfedni vagy lecsendesíteni, illetve a végletekig fokozni a belső ellentéteket, amikor már saját maga volt a tét.

Mindenesetre az ezredik év körüli átalakulásról szóló könyvek súlyos tévedése az, hogy az ezredfordulótól származtatják a lovagságot, mintaképet pedig az arisztokrácia belső rétegében keresik.²⁵

Nem kevésbé tévesek azok a bizonyítási eljárások, amelyek – Pierre Bonnassie szavaival élve²⁶ – „az egyik szolgaságból a másikba”, vagyis az antik rabszolgaságból a középkori jobbságból pusztán az ezredik év körül történő átmenettel kapcsolatosak. Túl nagy jelentőséget tulajdonítanak a kifejezések történetének, a „tulajdon embercek” (*homines proprii*) *servik*-kel és *mancipia*kkal való behelyettesítésének. Ha elmélyültebben tanulmányoznák az össz-

²² Iogna-Prat, Dominique: Le „baptême” du schéma des trois ordres fonctionnels. L'apport de l'école d'Auxerre dans la seconde moitié du IXe siècle. *Annales ESC*, 1986. 101-126.

²³ Duby, Georges: Les trois ordres ou l'imaginaire du féodalisme. Paris, 1998.

²⁴ Barthélemy, Dominique: La chevalerie carolingienne. In: Barthélemy 1997. VI. fejezet.

²⁵ Barthélemy 1997. 219-251.

²⁶ Bonnassie, Pierre: D'une servitude à l'autre. In: La France de l'an Mil. Robert Delors (Ed.). Paris, 1990. 125-141.

függéseket és magát a jogot, akkor láthatnák, hogy ennek a helyzettesítésnek nincs semmi különösebb jelentősége.

A jobbágság tárgyában Marc Bloch tökéletesen leírta a *fizikai függést* mint sajátosan középkori rendszert. A jobbágy vagy jobbágyzó lehajtott fejére helyezve néhány dénárt, szolgai homágiumot vállalt. Ezt fejadónak hívták, s a függő helyzetben levő „magánéletének” az ellenőrzését vonta maga után, a földesúr beleszólási és adóztatási jogát az alárendelt házasságába és örökségébe. Észak-Franciaországban ez a rendszer már a 9. század óta létezett. Nem a „földesúr” és a „szolga” közötti „személyes viszonyon” nyugvó társadalmi szokáshoz kötődött, mint ahogy azt Marc Bloch gondolta, hanem a *servi* házasodásának volt véleményem szerint a következménye. Elfogadottá vált számukra a teljes értékű házasság, a *matrimonium*; innen eredtek a jobbágság példa nélküli jogai és szertartása. Ezek a rítusok azonban az ezredforduló után is fennmaradtak és jóval túléltek a 11. századot. Összhangba hozták őket néhány, a római jogból származó s a rabszolgatartásra vonatkozó formulával, de ez az összegzés eredeti volt. E rítusok és a jogrend nagyon megfelelték a falusi kis gazdaságokra telepített paraszti pároknak csakúgy, mint a ministeriálisoknak, a csodában részesülteknek²⁷, a megszokottól eltérő státusú jobbágyok különféle kategóriái számára (ők olyan férfiak és nők voltak, akik nem tettek munkára vonatkozó fogadalmat, mégis a fizikai függőség hatálya alá tartoztak).

Túl nagy figyelmet szenteltek Léo Verriest-nek és a kelletténél kevésbé vizsgálták Marc Bloch gondolatait. Léo Verriest elhitette, hogy a „nem szabadok” „ki voltak zárva” a „közintézményekből”, ez azonban nem helytálló a 9-10. századi jobbágyok vonatkozásában. Megtörtént, hogy a közintézményekben csoportosan panaszt tettek uraik ellen, a földesurak pedig a maguk részéről az igazságszolgáltatás erejére támaszkodtak a jobbágyi kötelezettségek kimondása vagy megerősítése érdekében. A jobbágyi állapot ellentéte nem annyira a „szabadság”, hanem inkább a lovagság, nemesség volt. A 9. századtól fogva egyszer-mászor szolgának tekintik az összes nem nemest, mindazokat, akiknek csak a karoling igazságszolgáltatás alsóbb fokozataival volt dolguk – egy, a valóságban nagyon kényszerítő és szinte magán jellegű igazságszolgáltatással, amely ráncszedett a „dolgozókra”, és adandó alkalmal hozzájárult a jobbágyi állapot örökössé tételéhez.

Mindemellett a jobbágság sokkal kevésbé volt egyöntetű, mint a lovagság. A valóságban mindig is nagyon változatos volt a helyzete. Nem a jobbágság volt a paraszti lét kizárólagos megjelenési formája, és mértéke is egyénenként változott. Ugyanígy fogalmaznák a lovagság esetében is. Ettől eltekintve azonban ténylegesen többféle jobbágság létezett: különbséget kell tenni például a jobbágság fogalma – ami a 10-11. században ideológiai szempontból ráncszedett az egész földesúri uralom alatt levő osztályra –, valamint a személyi függőség rítusa között, ami nem volt rákényszerítve minden földet művelő emberre, másfelől nem csupán a földet művelőkre volt ráerőltetve. A 9. században létezett a Párizsi medencében egy tipikusan „jobbágyi szolgálat”: a robot, amely szórványosan megmaradt még a 10. században is. Ezt követően azonban egyre inkább átalakult, mivel a Karoling-kori „uradalom” nem őrződött meg változatlan formában a jóval kisebb terjedelmű 11. századi „uradalomban”, főleg pedig azért, mert a kisbirtok fölött ott volt a váruradalom, amely ugyan kevesebb specifikusan jobbágyi vonást foglalt magában, mint a „földesúri birtok”, nem volt azonban mentes a jobbágság minden eszméjétől. Gyakorolta a felső szintű igazságszolgáltatást, és minden paraszttól adót csikart ki, úgy mint a 10-11. századra nagyon jellemző védelmi pénz és önkéntes felajánlásokat, melyek természetesen legkapcsolódtak a helyi háborúkhöz. A helyzet tehát meglehetősen különbözött a 9. századitól; a várurasságok korában a lovagság egységesebbé vált, míg a szolgasság fellazult.

²⁷ Azok az emberek, akik például egy csodás gyógyulást követően, fogadalmuknak megfelelően egyházi szolgálatba álltak. – A ford.

A váruradalom a Karoling-kori grófi hatalom folytatásaként gyakran kíméletlen erőszakossággal működött, kétségkívül előzményénél is hatékonyabban. Georges Dubynek azonban nem volt igaza 1978-ban, midőn egyszerűen csak „a katonai megszállás területén uralkodó rablási jog”-ként határozta meg a váruradalmat, hiszen az szabályozó szerepkört is betöltött és ideológiai alappal is rendelkezett.

Meghamisítják tehát a képet azok, akik különféle erőszakos cselekedetekkel kapcsolatos anyagokból rajzolják meg azt az ezredforduló körüli néhány esztendő társadalmi-intézményi válságának alátámasztása végett, ami állítólag kegyetlen, szívszaggató és soha sem tapasztalt méretű volt. Az általános értelemben vett erőszakosság viszont nagyon is létezett, s inkább megértem Pierre Bonnassie felháborodását, mint a fordított előjelű szélsőséget, a parasztságának a lovagok, a felső papság és a ministeriálisok által történő kizsákmányolásának tagadását. Óhózzá hasonlóan én is úgy vélem, hogy a szolgaság eszméje, vagyis a megvetés és a megaláztatás fennmaradt még azokban az időszakokban (11-12. század) és azon vidékeken (déli és nyugati részek) is, amikor és ahol az okiratgyűjtemények nem sok „jobbágyot” minősítettek így.

Számomra azonban úgy tűnik, hogy a 9. században, amikor Pierre Bonnassie (egy 1985-ben megjelent tanulmányában) az antik típusú rabszolgaság agóniáját teszi, egészen másról van szó. A középkori jobbágyság Nagy Károly korától fogva már minden főbb jellemvonással rendelkezett.

Ezt követően pedig véleményem szerint nem az ezredforduló környékén, hanem főleg 1070-1130-tól kezdődően vesz némileg új fordulatot a társadalmi osztályok története: megjelennek a városok, a pénz, a társadalmi kapcsolatok jogiasítása... Mindemellett megfigyelhető még az a középkori világ, amelynek ideológiai szerkezete már a 9. században is felismerhető volt.

Zárszó

Az ezredik év körüli „feudális forradalom”-mal az a legfőbb probléma, hogy nincs benne a forrásokban! Csak egy kiméra, amely azonban a 2000. év közeledtével veszélyes lehet a benne rejlő tömegkommunikációs és kereskedelmi lehetőségek miatt. Vele együtt visszatérnek – még komolyan hitt emberek tollán is – az „ezredik év rémségci”! Amikor így állnak a dolgok, nem kellene-e összefognia minden hiteles történésznek, mindazoknak, akik nem adják el magukat a médiának? Szükség van arra, hogy a holnap Európájában létezzen egy erős és igaz történeti gondolkodás, vele együtt, általa pedig legyen kritikai szellem és társadalmi tisztánlátás.

Fordította: **Kordé Zoltán**

A hunok társadalmi szerkezete

Tibor Schäfer

*Untersuchungen zur Gesellschaft des
Hunnenreiches auf kulturanthropologischer
Grundlage*

(Studien zur Geschichtsforschung des
Altertums, 3.) Kovács Verlag,
Hamburg, 1998. 341 old.

Schäfer Tibor munkáját olyan tudományos előzményekre építette, melynek alapjait Reinhard Wenskus rakta le 1961-ben megjelent *Stammesbildung und Verfassung* című monográfiájában. Ez a kora középkor történetírása számára új távlatokat nyitó szemlélet már nem elsősorban egy-egy nép tényleges történelmét, hanem sokkal inkább annak kialakulását, az etnogenezis folyamatának leírását, modellezését tekinti a kutatás tárgyának. Wenskus elképzelései – elsősorban Szűcs Jenő munkásságának köszönhetően – már Magyarországon sem ismeretlenek. Szűcs Jenő volt az, aki először próbálta meg a gentilizmus speciálisan germán fejlődési mintáját a honfoglalást megelőző korok magyarságára alkalmazni. Wenskus szemléletének követői, Herwig Wolfram, Joachim Herrmann, Walter Pohl stb. mellé csatlakozik e kötet szerzője is, aki a nomád hunokkal kapcsolatban használja fel a gentilis modellt.

Schäfer Tibor célja a hun társadalmi és politikai intézmények szerkezetének (*Stammesverfassung*) feltérképezése. Ezt szem előtt tartva – Wenskus eredményei mellett – a kultúranthropológiából ismert, a társadalom változását evolúciós folyamatnak értékelő elképzeléssel közelít a hun társadalom felépítménye felé. Azok, akik a társadalmi változásokat egy, az evolúcióhoz hasonló folyamatnak képzik el, három eltérő fejlődési fázist különböztetnek meg. A differenciálatlan társadalmat (*egalitarian society*) tekintik kiinduló pontnak, melyet az egyszemélyi uralomra (*chiefdom*) épülő berendezkedés, majd az úgynevezett archaikus civilizáció (*archaic civilisation*) követ. Schäfer e három fejlődési fok mentén igyekezett a hun társadalmat

leképező párhuzamokat találni. Ennek során nem elégedett meg a délorosz steppe, illetve az eurázsiai lovasnomád birodalmak nyújtotta lehetőségekkel, hanem más kontinenseken, elsősorban afrikai népek között próbált meg analógiákra lenni.

A szerző munkájának első felében egy részletes tudománytörténeti áttekintésbe ágyazva a hun történet, ha tetszik etnogenezis, olyan sarkpontjaival foglalkozik, mint a hunok eredete, nyelve. Véleménye szerint nem szabad a hiung-nu – hun kapcsolatokat kizárólag a nyelvi és genetikai összefüggésekre korlátozni. A különböző nyelvi és korú írott forrásokban a hunok, illetve a hiung-nuk elnevezéseivel kapcsolatba hozható névalakok azonosítása alapján Schäfer úgy látja, hogy az európai hunok hagyományörző magja, vagyis az a csoport, amely a hun nevet ténylegesen viselte, jelentékeny szerepet játszott az egykori hiung-nu birodalomban. Véleményét az európai hunok ismert önnevezésének és a hiung-nuk elnevezésének azonosítására alapozza. Úgy látja, hogy az áthidalhatatlannak tűnő térbeli távolságokat a nomádok könnyűszerrel legyőzhették, hiszen a hunokat valamivel később az avarok, majd a kunok követték, Kína határától egészen a Kárpát-medencéig.

A hunok nyelvének kérdésével kapcsolatban Schäfer összefoglalja az eddig felmerült nézeteket, és – minden különösebb indok nélkül – egy közelebről meg nem határozható altaji nyelvre teszi le a voksát. Az altajista Gerhard Doerfer *Zur Sprache der Hunnen* (CAJ 17. [1973]:1-50) címmel egy hosszabb tanulmányt szentelt a kérdésnek. Véleménye szerint a rendelkezésre álló források alapján a hunok nyelvét nem lehet meghatározni.

Schäfer szerint a hun etnogenezis elemeinek, azaz a származásnak és a nyelvnek a meghatározása egyszersmind a társadalmi szerkezet leírásának a kiindulópontját is jelentheti. A hiung-nu – hun kontinuitás kapcsán, a hiung-nuk kínai forrásokkal igazolható differenciált társadalmát a szerző az Eu-

rópában megjelenő hunok közösségére nézve is feltételezi. Meg kell azonban jegyezni, hogy ez a kiindulópont már önmagában támadható, hiszen amíg a hiungnu – hun kapcsolatok minden kétséget kizáróan nem tisztázódnak, új elképzeléseknek sem szolgáltathatnak alapot. Ezenkívül a hun társadalomra vonatkozó első írott forrás, Ammianus Marcellinus történeti munkája nem tud a hunok közötti társadalmi különbségekről. Schäfer Tibor azonban Ammianus Marcellinus megjegyzéseit a hunok társadalmáról csak történeti toposzoknak tartja.

A kötet szerzőjének véleménye szerint a hunok esetében egy olyan nemzetségi és törzsi keretekre épülő politikai szerveződéssel kell számolni, amelynek párhuzamai már a masszagéták és a szkíták társadalmát is jellemezték. Így mind a két korai nomád néppel, mind a hunokkal kapcsolatban egy olyan törzsekből álló szövetségi rendszerből kell kiindulni, melynek csúcsán egy király, illetve királyi hatalommal rendelkező vezető állt.

A hunok legfőbb vezetőjének hatalma – a megnövekedett számú írott forrásokra támaszkodva – Attila uralkodása alatt már jól vizsgálható. Schäfer szerint Attila nem volt despotikus uralkodó. Hatalmának jellege alapján, melyet nem támogatott valódi adminisztrációs szervezet és szakrális megerősítés, a hun birodalom a társadalmi evolúció második fokára, azaz a *chieftom* fázisba helyezhető.

A hun társadalom rétegei között ott találjuk a törzsi arisztokráciából álló vezetőket, a szabadokat és a rabszolgákat. Mielőtt ezek helyzetével részletesen foglalkozna, Schäfer elvlasztja a birodalom „nem hun”, elsősorban germán és iráni népcit a „valódi hunoktól”, majd röviden ismerteti az előbbiektől társadalmi szerkezetét érintő történeti források információit. Könyvének a rövid részfjezeteiben különös hangsúlyt kap a germánokra jellemző „kíséret” intézményének leírása.

A „valódi hun” társadalmi struktúra abba a differenciált felépítménybe ágyazódik be, melyet a hun vezető réteg mint régi hiungnu örökséget őrzött meg. Láttuk, hogy Attila nem nevezhető despotikus uralkodónak. Hatalmát birodalmának az a törzsi arisztokráciája korlátozta, mely saját felfegyverzett

kíséretére támaszkodott. Ez a kíséret egyszerre jelentette a törzsi arisztokrácia hatalmának bázisát és a hun birodalom katonai potenciáljának döntő részét. A kíséret felépítés, jellege tulajdonképpen a germánok hasonló intézményével azonos.

A hun társadalom két jelentékeny csoportja, a vezető réteg és a kíséret mellett Schäfer külön szól a rabszolgák rétegéről, akik – szerinte – leginkább a háztartásokban kaptak feladatokat. Ugyanakkor katonai szolgálatok teljesítésével nyitva állt előttük az út, hogy a társadalom ranglétráján feljebb kapaszkodjanak, és a katonai kíséret tagjává váljanak.

Ezen a ponton megkérdőjelezhető a szerző eljárása, mellyel a birodalom népcit hunokra és nem hunokra osztotta. Elképzelhetetlen ugyanis, hogy a rabszolgák túlnyomó többsége „valódi hun”, azaz annak a tradícióhordozó magnak a tagjai közül való, akik a valamikori hiungnu birodalom vezető szerepet játszottak. Bár ez az ellentmondás csak a rabszolgákkal kapcsolatban tűnik ennyire élesnek, ennek alapján joggal kételkedhetünk egy kizárólag hun kíséret, sőt vezető arisztokrácia feltételezésében is. Elég csak az Attila körül feltűnő számos germán előkelőre gondolni. Ez azt jelenti, hogy a társadalmi kategóriákat úgy, mint vezető réteg, kíséret és rabszolgák, nem lehet a „soknemzetiségű” hun birodalom egészétől elvlasztani, és kizárólag egy-egy etnikumra feltételezni, illetve ott vizsgálni.

A társadalmi kategóriákat érintő problémák tárgyalását a hun társadalom nő tagjai helyzetének felvázolásával zárja a szerző. Elutasítja a nők teljes kiszolgáltatottságának lehetőségét, és egy olyan munkamegosztási rendszerben gondolkodik, melynek párhuzamai a legtöbb lovasnomád népnél fellelhetők.

A könyv befejező fejezete *A szellemi élet* kérdéseivel foglalkozik. Itt kapott helyet a hunok vallását, írását és a hun társadalom hagyományait érintő tudományos munkák bemutatása és értékelése.

Schäfer Tibor munkája, a csekély számú forrás ellenére, a hun társadalom egészét átfogó rekonstrukciót igyekezett nyújtani úgy, hogy egyszersmind a kora középkor törté-

netével foglalkozó kutatások új szemléletével közelítette meg a problémákat. Kiindulópontjában azonban nem tudta magát elszakítani azoktól a régi hagyományoktól, a hiung-nu rokonság és a hunok nyelvének kérdésétől, melyekre mindeddig a hun kutatás az elméleteit építette. Ebben a kategóriába utalható a könyvet záró etimológiai melléklet is, melyben a legfontosabb „hun” nevek és glosszák etimológiáit érintő javaslatok összefoglalását találjuk, és amely Schäfer Tibor könyvének valódi tartalmától meglehetősen messze áll.

Ugyanakkor a hunok származását és nyelvét érintő, majd ebből kiinduló elképze-

lései nem vesznek el Schäfer könyvének értékeiből, hiszen az elsődleges források kommentárjai és az eddigi szakirodalom teljességre törekvő értékelése mellett olyan széles sávban mozgó párhuzamokra támaszkodott, amelyek segítségével etnikai specifikumoktól független társadalmi jellemzőket sikerült meghatározni. Ha a könyvben előforduló elképzelések a jövő kritikáit nem is minden esetben állják majd ki, e munka gondolatébresztő hatása, előremutató jellege vitathatatlan.

Keller László

Egy elfelejtett szent: Magyar Mózes

Ivancsó István

Magyar Mózes – liturgikus tiszteletének tükrében.

Görög Katolikus Hittudományi Főiskola,
Nyíregyháza, 1997. 138 old.

Moiszej Ugrin, azaz Magyar Mózes az ortodox egyház szentje. Ezért tisztelete, kultusza nem alakult ki a (katolikus és protestáns) magyarság körében. Elsősorban azért nem, mert a hazai görögkeleti közösség a maga 40-45 ezer fős hívői lélekszámával nem tudta népszerűsíteni szentjét. Ráadásul a hívőknek csupán a töredéke (kb. 8 ezer fő) tartozik a Magyar Ortodox Adminisztratúra juriszdikciója alá. Ez pedig az egyetlen egyházi fórum, amely a magyar származású Mózes, mint a nemzeti ortodoxia szentjét, példaképpé magának vallja.

Berki Feriz, Pirigy István és Puskely Mária összefoglaló – szentekről, illetve a keleti kereszténységről szóló – műveiben¹ Magyar Mózes neve is szerepel – rövid ismertetéssel.

Magyar Mózes élete az utóbbi években vált egyre ismertebbé. Több cikket, tanulmányt írtak életéről és jelentőségéről.² Az 1994. szeptember 22-én Szegeden rendezett

szlavisztikai konferencián – amely Magyarország és az ortodoxia kapcsolatát vizsgálta történelmi, nyelvészeti, filológiai, zentortónci szempontok alapján – Ferincz István és Lepahin Valerij³ tartott róla előadást.

Az első önálló könyv, amely Magyar Mózes életének, szentségének, liturgikus és népi tiszteletének történetét dolgozza fel, 1997-ben jelent meg. Szerzője, Ivancsó István a nyíregyházi Görög Katolikus Hittudományi Főiskola tanára. A tanulmány eredetileg írójának teológiai licenciátusi dolgozata, amelyet a római Pápai Keleti Intézethez nyújtott be. Ivancsó István célja könyvével az, „hogy az olvasók megismerkedhessenek szentünkkel, s példája épülésre szolgáljon erkölcsi értékeit vesztő világunkban.”

A kötet újdonsága, hogy írója Magyar Mózes nem filológusként, irodalomtörténészként, történeti kutatóként, hanem hívőként, teológusként közelíti meg. Ivancsó görög katolikus pap, teológiai tanár, aki a keleti rítusú keresztények szemével néz a szentre. Ezt tükrözi a munka ötödik fejezete, amelyben Mózes mint példaképet, keresztény példaképet vizsgálja. Felfedezi benne a kötelességteljesítést, a hivatáshoz való hűséget és a szüzesség erényeit, amelyek a szerzetesi élet alapvető hármasszabályán alapulnak (szegénység – engedelmesség – szüzesség).

Ivancsó ismerteti Mózes életének forrásait, amelyek között legfontosabb a kijevi Pecserszkaja Lavra⁴ Paterikonja. A Paterikon olyan 13-15. században szerkesztett gyűj-

¹ Vö. Az orthodox kereszténység. Szerkesztette Berki Feriz. Budapest, 1984. 116.; Berki Feriz: Az Ortodox Egyház Magyarországon. In: Az 1000 éves orosz kereszténység. Szerkesztette Tarr Kálmán. Budapest, 1988. 98.; Berki Feriz: Kelet és Nyugat között. In: Az ortodoxia története Magyarországon a XVIII. századig. Szerkesztette H. Tóth Imre. Szeged, 1995. 10.; Pirigy István: A magyarországi görög katolikusok története I. Nyíregyháza, 1990. 52.; Puskely Mária: Virágoskert vala híres Pannónia. Budapest, 1994. 78-84.

² Vö. Iglói Endre: Magyar Mózes legendája. Filológiai Közlemények, 1962/1-2. 1-16.; Péterfalvi János: Magyar Mózes, a kijevi barlangkolostor szerzetese a XI. században. Történelmi Szemle, 1973/4. 311-330.; Ruzsa György: Magyar Mózes. Vigilia, 1974. 454-455.

³ Az előadások írott változata megjelent Az ortodoxia története Magyarországon a XVIII. századig című tanulmánykötetben (Szeged, 1995. Szerkesztette H. Tóth Imre.): Ferincz István: Magyar Mózes és Efrém – az ortodox egyház szentjei. 37-44. és Lepahin Valerij: Szentéletű Magyar Mózes – a Második József. 45-54. (a továbbiakban: Lepahin 1995.)

⁴ A Pecserszkaja Lavra, a kijevi Barlangkolostor a 11. század első harmadában jött létre. Első lakója az Athosz-hegyről visszatérő szerzetes, Szent Antonij volt, első archimandritái pedig Varlám és Feodoszj.

temény, „amely az ott nyugvó szentek nevét, tanításait és életük anekdotikus eseményeit tartalmazza.”

Ivancsó István megkísérli Szentéletű Mózés életének kronológiáját felállítani. Mózés 990-995 között született. Feltehetően Erdélyből került a kijevi uralkodócsalád szolgálatába. 1015 és 1018 között – átveszelve a trónharcokat – Kijevben, Predszlavánál (Jaroszláv fejedelem hűgánál) tartózkodik, ahol már készül a szerzetesi hivatásra. Az 1018-as lengyel támadás után fogolyként Lengyelországba hurcolják, ahonnan csak 1025-ben térhet vissza. A kijevi Barlangkolostorban telepszik le, ahol csodatévő szerzetesként tisztelik. Itt halt meg 1043. július 26-án, ez a nap egyben liturgikus tiszteletének napja is.

Magyar Mózés legendájának – amelyet magyar nyelven először Iglói Endre közölt 1962-ben – elemzését a tanulmány második fejezetében találjuk.

Mózés – a legenda szerint – erős testű, széparcú férfi. Szépsége megragad egy fiatal gazdag lengyel özvegyasszonyt, akinek férje a kijevi hadjáratban esett el. Az asszony mindent megtesz, hogy a férfit megszerezze: próbálkozik ígéretekkel (szabadság, vagyon, házasság), fenyegetésekkel (büntetések, halál), ám eredménytelenül. Végül maga mellé fekteti az ágyba, de Mózés kijelenti: undorodik tőle. Az özvegy dühében megvereti (naponta száz botütés), majd kasztráltatja.

Ivancsó a legendát és szentünk életét két egységre osztja. Az első a haláltól való meneküléstől a lengyelországi fogságig tart. Mózés urát, Borisz rosztovi fejedelmet és testvérét, Magyar Györgyöt a kijevi belviszályok közepette megölték (1015).⁵ A lengyel támadás után fogolyként Mózest is Lengyelországba hurcolták (1018). Itt öt évig a láncoktól, egy évig az ártatlanságáért szenvedett. A legenda középpontjában ez a „hatodik év” áll. Ivancsó István tizenkét részre osztja Mózés szenvedéstörténetét: a rabságból való kiváltástól a megcsonkításig.

A szent életének második egysége a szerzetesi élet a kijevi Barlangkolostorban 1025 és 1043 között (a hagyomány szerint ő a monostor harmadik lakója). Magyar Mózés életrajzának azonban van két homályos pontja: hogyan került – testvéreivel együtt – Kijevbe, illetve élete utolsó éveit hogyan töltötte a kolostorban?

Mózés fivéreit, Magyar Szent Györgyöt (ünnepe: július 24.) és Novotorzszoki Szent Efrémet (emléknapja: január 28.) szintén tiszteli az orosz egyház.

Ivancsó István külön fejezetet szentel könyvében Mózés ikonográfiai ábrázolása vizsgálatának. Közli a podlinniek (ikonok festéséhez készített segédkönyvek) leírását a magyar szent ábrázolásával kapcsolatban, hiszen a keleti egyház ikonja „arról akar tanúságot tenni látható formában megjelenítve, hogy Isten jelen van a szentben.” Gondos kutatómunka után a szerző felsorolja az összes Magyar Mózés ábrázolást: ikonokat, freskókat, könyvillusztrációkat, valamint egy szobrot, amely a római Szent Péter bazilika magyar kápolnájában látható.⁶

Magyar Mózés liturgikus tiszteletét részletesen kifejti emléknapja, szentté avatásának története, liturgikus szövegeink genezisé.⁷

A liturgikus szövegek ismertetése kapcsán a keleti szertartásban előforduló himnuszok, istentiszteleti formulák szorulnak bemutatásra. Ivancsó részletezi például a szti-

⁵ Ld. Lepahin Valerij: Georgij Ugrin, azaz Magyar György – az alig ismert szent. Actas, 1998/1. 72-78.

⁶ Művelődéstörténeti érdekesség, hogy Rómában, a katolikus egyház centrumában az Orosz Ortodox Egyház egyik szentjének domborműve látható. (Bár az ismertető szöveg kijelenti: „Még a keleti egyházszakadás előtt meghalt. A nép már életében szentnek tartotta és tisztelte.”)

⁷ Ivancsó leírja a keleti és a nyugati egyház kanonizációs gyakorlatának eltéréseit, részletezi az ortodox szokásokat. Eszerint az orosz egyházban ritka a szentté avatás, ezt is általános népi tisztelet előzi meg. A Szent Szinódus rendeli el és a pátriárka hirdeti ki. Magyar Mózest a 11. század óta tisztelik szentként. Szentté avatását (117 barlangmonostori szerzetessel közösségben) Mogila Péter kijevi metropolita végezte 1643-ban. Az orosz szentek katalógusába 1762-ben került be. Valószínűleg ekkor keletkeztek a tiszteletére írt himnuszok is.

chira, tropár, konták, akathisztosz fogalmát.⁸ S ceket Mózes liturgikus énekeinek tükrében mutatja be.

A szerző lefordította Magyar Mózes liturgikus szövegét⁹ és ceket a kötet tizenhat oldalas függelékében forrásként közli. Ez a szövegek első teljes magyar nyelvű publikálása.

Ivancsó István öt fejezeten keresztül bemutatja, „elfelejtett szentünk” életét, liturgikus tiszteletének irodalmi-zenei és képzőművészeti vetületét, ezenkívül Magyar Mózes szentként, követendő példaképként állítja elénk.¹⁰ A kötet jelentősége, hogy átfogó képet ad Magyar Mózesről. Nemcsak életének bemutatására törekszik, hanem ismerteti a koraközépkori magyar és (kijevi) orosz történelem közös pontjait, bevezetést nyújt a keleti kereszténység művészeti és liturgikus életébe.

Különösen fontos a mű a magyarországi bizánci-görög szertartású keresztényeknek és azoknak, akik foglalkoznak történetükkel, vallási szokásaikkal. A görög katolikus felekezet fontos pont Magyarország vallási térképén, hiszen egyszerre hordozza a keresztény Kelet és a keresztény Nyugat értékeit.¹¹

Am Csodatévő Szent Mózeset mégsem tekintik saját szentjének – bár magyar származására büszke –, ugyanis az előző évszázadok katolikus tanítása minden téren mereven elzárkózott az ortodoxiától.

Ivancsó István nehéz helyzetben volt. Tanulmánya a magyar történelemnek, egyháztörténetnek eddig feltáratlan részét vizsgálja. Utalásokból, rövid ismertetésekből és (főleg inkább irodalmi értékű) egyházi művekből kellett összeilleszteni Magyar Mózes életének adatait, vizsgálni hatását. Művében pontos korrajzot készít Mózes környezetéről (a 11. századi Kelet-Európa) és bemutatja az Orosz Ortodox Egyház első századait, belső fejlődését, rávilágítva a magyarság és az ortodoxia mély, történelmi gyökerű kapcsolatára is.

A kötethez bő és igényes jegyzetanyag (számos külföldi – orosz, olasz, francia, angol, német – forrás felhasználásával), irodalomjegyzék tartozik, valamint függeléként Szentéletű Magyar Mózes istentiszteleti szövegei.

Miklós Péter

⁸ Akathisztosz: a bizánci egyházi költészet egyik műfaja, versformája huszonnégy versszakból áll, amelyek kezdőbetűi a görög ábécé szerint következnek. Konták: költői homília, témáját az ünnep tartalmából meríti, szövegében drámai hatások, elképzelt párbeszéd szerepelnek. Sztichira: a liturgikus ünnep titká, a napi szent érencyit magasztaló ének. Tropár: a görög egyházi költészet egyik alapvető egysége, rövid himnusz, saját dallamon énekelt költői szöveg. Ldásd bővebben Ivancsó István: Görög katolikus liturgikus kislexon. Nyíregyháza, 1997. 1-59. és Király Ernő: Mi, görög katolikusok. Szeged, 1995. 114-131.

⁹ Magyar Mózes liturgikus szövegével, szentségének bibliai és hagyománybéli alátámasztásával részletesen foglalkozik: Lcpahin 1995.

¹⁰ A könyv öt fejezetről és egy függelékről áll: I. Mózes életének történelmi forrásai, II. Magyar Mózes élete, III. Magyar Mózes liturgikus tisztelete, IV. Mózes ikonográfiai ábrázolásai, V. Mózes mint példakép.

¹¹ E ponton szeretnénk felhívni a figyelmet a fel lendülő görög katolikus szellemi életre. A nyíregyházi Szent Atanáz Görög Katolikus Hit-

tudományi Főiskola kiadványai között egyre nagyobb helyet foglalnak – a hittankönyvek, népszerűsítő olvasmányok mellett – a színvonalas művészeti albumok, fontos teológiai művek, igényes egyháztörténeti könyvek, tanulmányok is.

Újabb könyv a német lovagrendről

Font Márta
A német lovagrend alkonya
 JPTE TK Kiadói Irodája
 Pécs, 1997. 149 old.

Úgy tűnik, az utóbbi években reneszánszát éli hazánkban a lovagrendkutatás. 1996-ban Pósn László tollából jelent meg egy igen alapos munka, mely a Német Lovagrend korai történetét ismerteti.¹ Font Márta, a pécsi egyetem professzora pedig 1997-ben jelentette meg szintén komoly és alapos művét, mely a Rendet a 15. század elején érő gazdasági és hatalmi krízisről szól, végső soron a lovagrendi állam megszűnéséhez, át-szervezéséhez vezető útról és különösen annak első állomásáról, a tannenbergi (grünwaldi) csatáról. Mindenképpen említésre méltó, hogy hazánkban korábban még nem jelent meg hasonló témájú szintézis, ezért a történészhallgatók bizonyára nagy haszonnal forgatják az elkészült munkát, sőt az érdeklődő nagyközönség számára sem érdektelen ez a modern, olvasmányos stílusú és gazdagon illusztrált összefoglalás.

A könyv három nagy szerkezeti egységből áll. A kötet felét alkotó *első fejezet* az 1410. évi hadjárat előzményeit, Lengyelország, Litvánia és a Német Lovagrend történetét mutatja be a 15. századig. A fejezet első és második része mintegy huszonnégy oldal terjedelemben Lengyelország és Litvánia történetét vázolja fel a 10. és a 15. század között. A szerző sorra veszi az államalapítástól kezdődően valamennyi lengyel király és litván fejedelem uralkodását. Ismerteti valamennyi uralkodó politikai portréját és történelmi szerepét, a 12. század közepétől elmélyülő lengyel anarchiát és a baltikumi térség nemzetközi kapcsolatrendszerének alakulását. Mindvégig a politikatörténet keretein belül marad, pedig az említett terü-

tek gazdasági, társadalmi, etnikai, vallási stb. viszonyait, intézményeit is jó lenne megismernünk. Nem kerülnek sorra például a poroszok, ahogy a 13. századi dán missziók és az orosz expedíciók sem. A legszükségesebb azonban a társadalmi és gazdasági viszonyok bemutatása lenne. A szerző – noha többször is említi (lásd például 59. és 80. o.), hogy a lovagrend városai Hanza-joggal bírtak – nem ismerteti a Hanza gazdasági szerepét, pedig a német kereskedelmi szövetség nagyban hozzájárult a Rend baltikumi misszióinak, hódításainak költségeihez, a lovagok támogatásához. A Hanza tehát támogatta a lovagokat. Ugyanakkor ennek a fordítottja is igaz: „a Hanza gazdasági fölénye kezdettől azon alapult, hogy a közvetlen kelet-nyugati kereskedelmi érintkezést megátolva, gyümölcsöztetni tudta a maga számára kisajátított közvetítő kereskedelmet”,² melyhez a Német Lovagrend katonai ereje volt szükség.

Az első fejezet harmadik része rövid áttekintést nyújt a Német Lovagrend szentföldi és erdélyi szerepléséről, illetve a baltikumi lovagrendi állam első két évszázadáról. A közel-keleti viszonyok elbeszélésekor sor kerül a johannita és a templomos lovagrend történetjének rövid bemutatására is. A 40. oldalon a János-lovagok kapcsán fontos megállapítást tesz a szerző: „harcos renddé a Szentföld világi uralkodóinak igénye tette őket, hiszen az alkalmoszerűen szerveződő kereszties háborúk lovagjaival szemben ők képesek voltak a helyi, stabil haderőt biztosítani”. A lovagrendek kezdetben valóban leginkább betegápolással és a zarándokok ellátásával foglalkoztak, s csak később, a kihívások hatására váltak fegyverforgató szervezetté, de a karitatív tevékenység továbbra is fontos maradt számukra. A szerző ismerteti a Rend tagságának hierarchiáját és a lovagrendi állam vezetésének szerkezetét. Ez utóbbit egy világos, jól átgondolt ábra segít-

¹ Pósn László: *A Német Lovagrend története a XIII. században*. Debrecen, 1996. (a továbbiakban: Pósn)

² Nábráczky Béla: *A Hanza-városok szövetsége. Élet és Tudomány 1964. LI. szám 2406.*

ségével szemlélteti. Majd a baltikumi megtelepedés és államalapítás évtizedei, évszázadai következnek, melyek során a lovagok európai középhatalommá váltak. Az 51. oldalon a szerző megállapítja: „A lovagrendi állam legnagyobb kiterjedését a XIV. század második felében érte el. Ekkor az Odera melletti Neumarktól 900 km hosszan egészen Novgorodig nyúlt a Balti-tenger partja mentén. A tengerparttól számított szélessége 100-400 km között ingadozott.” Ekkora területtel rendelkezett a lovagok állama, s a központi hatalom erejét növelte, hogy nem volt világi nagybirtokosság, a birtokok legnagyobb része a Rend tulajdonában volt. Ez a korabeli Európában példátlanul erős centralizációt jelentett.

A Baltikum történetének részletes bemutatása során időnként egészen messze kalandozunk a Német Lovagrendtől, melynek európai és szentföldi története, belső életének bemutatása, értékelése ennek következtében az indokoltnál kisebb hangsúlyt – mindössze tizenegy oldalnyi terjedelmet – kapott. A rövid összefoglalás következtében a rendtörténet elbeszélésébe számos vitatható elem került. A 44. oldalon például a szerző azt állítja, hogy „...amikor Monfort 1268-ban mohamedán kézre került, és véget vetett a rend szentföldi működésének, nem okozott törést a lovagrend életében”. Valójában 1268-ban még nem ért véget a német lovagok szentföldi szereplése, hiszen a nagymester egészen 1291-ig Akkonban maradt, s a lovagok addig folytatták a Szentföldön betegápoló, zarándokvédő és harcászati tevékenységét.

A szerző az 54. oldalon leszögezi: „a nagymestert hivatalából letenni nem lehetett, a megválasztás után az illető élete végéig nagymester maradt”. A nagymesteri cím általában csakugyan élethossziglan tartott, de a „nagykáptalannak jogában állt megbuktatni a nagymestert, ha az egyedül akarta gyakorolni a hatalmat”.³ Ez történt Heinrich von Plauen nagymesterrel is 1413-ban, amikor is a generális káptalan megfosztotta tisztségétől (erről az eseményről a

szerző is beszámol a 140. oldalon). Az 58. oldalon szintén apró pontatlanság található. A szerző leszögezi: „A lovagok szerzetes katonák, akiknek a belépéskor szegénységi esküt kellett tenni, valamint engedelmességi, szüzességi és tisztasági fogadalmat.” A szüzességi és a tisztasági eskü azonban ugyanazt jelentette, ezért csak az egyik felsorolása szükséges.

Megkérdőjelezhető az 59. oldalon található állítás is: „A lovagokat a nem nemcesi származású testvérek szolgálták ki, az ún. féltestvérek (Halbbrüder), akik nem viselhették a lovagok jellegzetes köpenyét sem. A harcokban azonban könnyűlovasként ők is részt vehettek.” Ebben az esetben a lovagrendi társadalom három fontos elemének, a sarientes testvérek, a szolgák (servientes) és a féltestvérek (confratres) összemosásáról van szó. Ugyanis – Pósnán László szerint – a sarientes testvérek vettek részt a csatákban, s ők a Rend teljes jogú fegyveres tagjai voltak, de a lovagok fehér köpenye helyett szürkét viseltek. A nem nemcesi származású szolgák a Rendtől személyükben függttek, többnyire fizikai munkát végeztek, illetve a lovagok fegyverhordozói voltak. A féltestvérek világi életüket élve lehetőségeik szerint saját eszközökkel igyekeztek a Rendet pártolni. Rendszeresen adományokat tettek a Német Lovagrend javára. A Rend leghíresebb féltestvére II. Leó örmény király volt.⁴ Vagyis a féltestvérek nem feltétlenül voltak szegények és nem nemcesi eredetűek.

Az első fejezetet mintegy kilenc oldalas európai körkép zárja, amely jó nemzetközi háttérként szolgál a Rend 14-15. századi történetéhez. Különös hangsúly esik a kelet-európai és kelet-közép-európai államok politikai helyzetére, de sorra kerülnek a nyugat-európai országok is. A 14-15. századi európai diplomácia felvázolását követően a lovagi hadviselés 15. századi helyzetét, a lovag-ság harci szerepének csökkenését ismerteti a szerző.

A mű második fejezete gyakorlatilag a könyv másik felét alkotja. Ebben a szerző a külföldi és a hazai szakirodalom alapos – nemegyszer annak szükséges kritikáját el-

³ Pósnán László: A német lovagrend Poroszországban. História, 1992. VII. szám 15.

⁴ Pósnán 60-61.

végző – felhasználása mellett a téma primer forrásait (például Jan Długosz krónikáját és a Rend ún. zsoldoskönyveit) is felvonultatva harmincnégy oldal terjedelemben és nyolc térképen részletesen, lépésről lépésre beszámol az 1410. július 15-i tannenbergi csatáról. Ezek a térképek egy-egy pillanatképként nagyban hozzájárulnak a csata eseménycinek nyomon követéséhez, az egyes hadmozdulatok minél pontosabb megértéséhez, az elbeszélés élménnyé válásához. Kétségtelen, hogy ez a fejezet a kötet legalaposabb, legjobban sikerült része. Impozáns és igazán meggyőző, ahogy a szerző – a primer források felhasználásával – eligazítja az olvasót a csatában résztvevő hadseregek létszámára vonatkozó elméletekben. A lovagok seregének létszámát tizenhatezer és harminckétezer közöttire, a lengyel-litván szövetség hadait pedig huszonnégyezer és negyvenegyezer közöttire becsülik a hadtörténészek. A szerző a 103. oldalon leszögezi: „mindent egybevetve az a benyomásunk, hogy a mértéktartóbb becslés járhat közelebb a ma már ellenőrizhetetlen valósághoz”. Hála a gondos munkának, a tannenbergi az egyik legjobban feldolgozott kelet-európai középkori csatává vált a magyar nyelvű szakirodalomban. Font Márta minden korábbi próbálkozását felülmúló pontossággal és részletességgel beszéli el az 1410-1411. esztendő történéseit: a lengyel-litván hadjáratot, a tannenbergi csatát és az azt követő I. toruńi békét. A 85-86. oldalon a szerző felvázolja az 1410-1411. évi hadjárat nemzetközi kapcsolatait. A két felet támogató nemzetközi bázis látszólag a Rend számára volt kedvezőbb, hiszen a cseh, magyar, brandenburgi uralkodók, akik közül a római király is kikerült, befolyásosabbak voltak a lengyel-litván szövetséget támogató V. Sándor pápánál. Csakhogy sem Vencel, sem Zsigmond nem jelentett tényleges segítséget, hiszen Vencel még csak hadat sem üzent a lengyeleknek, s Zsigmond is megelégedett némi csapatösszevonással a magyar-lengyel határ közelében. Tényleges segítséget tehát egyik fél sem kapott külföldről.

Vitatható azonban a szerző azon megállapítása, mely szerint az 1386. évi lengyel-litván uniót követően „a lovagoknak szem-

besülniük kellett azzal a kellemetlen ténnyel, hogy a környéken elfogytak a keresztesletlen pogányok: a lovagrend létét igazoló érvrendszer kezdett recsegni-ropogni” (73. o.). Valójában a kereszténység hivatalos felvétele ellenére a litvánok nagy része még sokáig pogány maradt. Janusz Tazbir szerint még „a XVI. század elején, a reformáció megindulását megelőzően is nagyon sok litván paraszt, bár titokban, de pogány isteneket imádott”.⁵ Vagyis a litvánok keresztény hitre térítése más népekhez hasonlóan több évszázadot vett igénybe, s a pogányság továbbélése miatt az 1386. évi lengyel-litván uniót követően még jó néhány évtizedig akadt térítő munkája a Rendnek. A szerző a 83. oldalon megjegyzi, hogy a Német Lovagrend számára – szűkség esetén – „mozgósíthatók voltak a lovagrend távolabbi rendtartományai élők lovagok is”. Vagyis az európai rendházakból érkező személyek is anyagi segítségéről és utánpótlásról esik itt szó, de a lovagok egyéb európai birtokairól és rendházairól egyetlen rövid felsorolás (58. o.) kivételével szinte semmit sem találunk a kötetben. Pedig a Baltikumon kívül is termett babér a lovagok számára a fegyveres harcban és a szegényápolásban egyaránt. Az kétségtelen, hogy a hangsúly 1230-tól egyre inkább a balti területekre tevődött át, de ezt pontatlanság lenne kizárólagos jelenlétnek tekinteni. Hiszen a Rend a baltikumi állam 1525. évi megszűnése után is tovább működött, s napjainkban is betegápoló és karitatív tevékenységet végez.

A csata következményei című harmadik fejezet szolgál arra, hogy a szerző beszámoljon az 1410-1411. évi hadjárat és az I. toruńi béke következményeiről. A három oldalas terjedelm azonban nem teszi lehetővé, hogy kellő mértékben részletezhessék a Rendet sújtó 15. századi gazdasági és hatalmi krízist, mely a lovagrendi állam további gyengülését, újabb területek feladását s a lengyel király befolyásának növekedését eredményezte. A 143. oldalon felhívja figyelmünket a szerző, hogy a tannenbergi

⁵ Janusz Tazbir: Lengyel nemzettudat a XVI-XVII. században. Világtörténet, 1984. IV. szám 45.

csata a Jagelló-dinasztia politikai és katonai sikersorozatának első állomása volt. Európa keleti felén az ütközetet követően hamarosan egy új nagyhatalom született. Az 1466. évi ún. II. toruńi békében a teuton állam teljes egészében a lengyel király hűbérese lett, a dinasztia tagjai pedig a lengyel mellé a cseh (1471) és a magyar királyság (1440-1444, 1490-1526) trónját is elfoglalták.

Fontos megemlíteni, hogy a kötetet alapos és jól áttekinthető bibliográfia zárja, amely komoly segítséget jelent a további részletek iránt érdeklődőknek. A szerző gondos munkáját dicséri, hogy a csatára vonatkozóan még szépirodalmi feldolgozásokat is gyűjtött. Tovább növeli a könyv értékét a mű végén található kép-, térkép- és ábrarajzok. Az illusztrációk nagy száma (harminchárom kép, tizenhat térkép és három ábra) külön érdeme a műnek és a szerzőnek egyaránt. A három ábra könnyen áttekinthetővé teszi a lovagrendi állam szerkezetét, a tannenbergi csatában részt vevő lovagrendi sereg és a lengyel-litván szövetség haderejé-

nek vezetését. A képek (pl. Marienburg alaprajza az 52. oldalon) és ábrák forráshelyét azonban szerencsés lett volna közölni. Noha nyilvánvaló, hogy Font Márta rendkívül alapos, hasznos és hiánypótló munkát végzett, azonban mégsem állítható, hogy műve alapján megismerhető a Német Lovagrend alko-nyának, a lovagok 15-16. századi történetének „átfogó” históriája. Kétségtelen, hogy a szerző a bevezetőben leszögezte: „a témáról elsősorban áttekintést akartam adni, a részletek iránt érdeklődők figyelmébe ajánlom a szakirodalmi tájékoztatót” (1. o.), pusztán politika- és cseménytörténeti adatokkal mégsem lehet megírni egy szerzetesi lovagrend történetét. Ugyanakkor ki kell emelnem, hogy a mű pontatlanságai ellenére nagy haszonnal forgatható az egyetemi és főiskolai oktatásban, de tudnunk kell, hogy az egésznek csak részét tartjuk a kezünkben, s mint ilyen, mindig is torzítani fog valamelyest.

Vajda Tamás

Magyar kalandozások a Nyugat szemével

Maximilian Georg Kellner:
Die Ungarneinfälle im Bild der Quellen bis 1150. Von der „Gens destenda“ zur „Gens ad fidem conversa“. Studia Hungarica 46. Schriften des Ungarischen Instituts München. München, 1997. 225 old.

A szerző bevezetőjében megállapítja, hogy máig, azaz a lechfeldi csata után több mint egy évezreddel a nyugati tudományos és népszerűsítő művekben, de a lexikonokban és iskolai tankönyvekben is egy olyan kép tükröződik, miszerint a magyarok vérről írták be magukat Európa történelemkönyvébe. A magyarok mint templomok és kolostorok kíméletlen pusztítói, férfiak, asszonyok és gyerekek lelkiismeretlen gyilkosai, arany-, ezüsttárgyak és drágakövek kapzsi rablói mutatkoznak. Ezután a szerző felteszi a kérdést: ez a kép mennyiben felel meg a valóságnak? Hogyan értelmezték a kortársak a magyar kalandozásokat? Milyen okok vezettek e szörnyű víziók kialakulásához?

Ezekre a kérdésekre a források gondos elemzése, az cseményektől való időbeli távolságának, illetve a különböző korszakok szellemi-kulturális hatásainak vizsgálata adhat kielégítő választ. Ezért a kötet szerzője először a forrásokat veszi sorra, kronológiai sorrendben:

I. fejezet: (10-61. o.)

1. *A 900 előtti források* között Theophanest és annak latin fordítását Anastasius bibliothecariust, az Annales Bertinianit és a Carmina Mutinensiat tárgyalja.

2. *900-955 (Lechfeld)* között Regino műve, az évkönyvek (Annales Corbeicensis, Alamannici, Reichenau és Sankt Gallen), valamint Polypiticum Virdunense és Miracula Sancti Wigberti kerül bemutatásra.

3. *955-től Szent István haláláig (1038)* címet viselő fejezet időszakának forrásai a magyar kalandozások cseményeit már nem kortárs beszámolókból merítik. A magyar fenyegetés megszűnése után a kalandozás

irodalmának növekedése figyelhető meg, amelyet nem lehet csak I. Ottó kezdeményezésének tekinteni. Az aktuális veszély elmúltával a középkori szerzőknek mód nyílt az élmények nyugodt feldolgozására, melynek során egyes elemek különös hangsúlyt kaptak, míg mások kiestek, illetve a szerzők művészi hajlamaik bemutatására törekedtek. Ebben a fejezetben a következő források szerepelnek: Vita sancti Deicoli, veronai Rather levele, Liudprand, Flodoard, Hrotsvith, Widukind, magdeburgi Adalbert (Regino folytatója), kölni Ruotger, Radonus, Gerhard, Folcuin művei, Vita sanctae Wibrodac, János velencei pap és merseburgi Thietmar munkái. A források kapcsán a szerző két fontos megjegyzést tesz. A magyarok a korszak más idegen hódítóival, azaz a saracénokkal és vikingekkel együtt többé-kevésbé azonos elbírálás alá esnek. A magyar kalandozásokat az egyházi szerzők általában Isten büntetésének tekintik az elkövetett bűnök miatt.

4. *A 11. század közepétől freisingi Ottóig* című fejezet elején Kellner leszögezi, hogy ekkor már a magyar kalandozás szemtanúi sincsenek életben, így a korszak szerzői a megmaradt írott forrásokat használhatták fel. Emellett még egy alapvető változás állott be, mégpedig az, hogy a magyarok felvették a kereszténységet, és ezzel a latin Európa részévé lettek. E két tényező elsősorban a ha- giographikus irodalomban hozott alapvető változást. A magyarság pogány múltját – amelynek megtestesülése a nyugati szerzők számára nyilvánvalóan a kalandozások voltak – szembeállították a keresztény jelennel, ezért az elmúlt időket a valóságnál is sötétebb színekkel ábrázolták. A kalandozó magyarokról tehát a 12. századra kialakult az a jellemző kép, amelyet a mai népszerűsítő irodalomban is megtalálunk. Ebben a fejezetben Ekkhard, Wipo, brémai Ádám, hersfeldi Lampert és freisingi Ottó műveinek bemutatása található.

A források ismertetésekor többnyire a latin szövegeket idézi a szerző, de a legújabb

német nyelvű szakirodalom is megtalálható az egyes auktorokkal kapcsolatban. Sőt néhány filológiai megjegyzések is helyet kapnak. Mindjárt a legelső forrás (Theophanes és latin fordítása) bemutatásánál nyilvánvalóvá válik, hogy a kötet szerzője – mint maga is bevallja – a magyar nyelvű szakirodalmat nem ismeri, de még csak magyarul tudó szakemberrel sem konzultált, hiszen a korszakkal foglalkozó alapmunkákban 750-es évekbeli magyar szerepléssel kapcsolatban ez a forrás nem szerepel. Kellner egy Moór Elemér¹ cikkre hivatkozik, ugyanakkor az általa idézett Moravcsik művet, a Byzantinoturcica-t nem olvasta el alaposan, hiszen ott egyértelműen az olvasható, hogy a turk népnév alatt Theophanes nem a magyarokat, hanem a kazárokat értette.² Így tehát egy magyar kalandozó hadjáratnak nehezen lehet minősíteni a turk nevű nép 755-ös támadását a Kaspi kapu ellen. Más kérdés, hogy a korai magyar történettel kapcsolatban felvethető, hogy ebben az időben a Kaukázusban lehettek a magyarok. Ugyanis a muszlim források 757 táján egy szavárd nevű népet jeleznek a Kur folyó közelében.³ Ehhez még hozzátehetjük, hogy Marván arab hadvezér, majd később kalifa 737-ben a Volga vidékéről egy szakáliba nevezetű népesség közül 20 ezer családot a Kaukázusba költöztetett.⁴ Ezen szakáliba név alatt nyilvánvalóan nem szlávokat, hanem valamilyen finnugor nyelvű népességet kell értenünk, mivel a Volga középső folyásánál ekkor még szláv népesség nem élt. A szakirodalomban tehát egy ilyen feltevés már megfogalmazódott, azonban Theophanes adata önmagában erre nem ad alapot.

A következő forrás, az Annales Bertiniani 862-es adatával kapcsolatban Ungvári Jenőnek jelent meg cikke, amelyben meg-

kérdőjelezte, hogy a szövegben előforduló Ungri alatt kalandozó magyarok érthetők-e.⁵ Ez a cikk azonban már Kellner könyvének publikálása után jelent meg, ezért csupán kiegészítésképpen említem.

A kronológiai források bemutatásával, illetve a magyar kalandozásokhoz való viszonyulásuk felvázolásával a szerző teljesítette az általa kitűzött célt. Ezután két lehetőség kínálkozott: az első, hogy historiográfia író, de akkor folytatni kellett volna a források, illetve a modern feldolgozások magyar kalandozásokéinak bemutatását. Erre azonban nem vállalkozott abból kiindulva, hogy a kép alapvetően már a 12. századra kialakult, s azóta jelentős változásra vonatkozásban nincs. A másik lehetőség – amit a szerző is választott – részleteiben elcmezni a forrásokat abból a célból, hogy elválasztható legyen egymástól a valóság-tartam és az irodalmi hagyományok, a toposzok, a mítoszok és az előítéletek. Ehhez a vizsgálathoz azonban nem elég csupán a latin nyelvű forrásokra jellemző toposzok vizsgálata, hanem szükség van a magyar s azon keresztül a steppci háttér alapos ismeretére is. Míg a nyugati háttér bemutatása – ha nem is minden tekintetben – megbízható, addig a magyar, illetve nomád vonatkozások ismerete és feldolgozottsága hiányos. Ez a megközelítés ugyanis megköveteli a magyar kalandozások nem latin (muszlim, görög) forrásainak bevonását is legalább alapfokon, ami sajnálatos módon elmaradt.

A második fejezetben a magyarok etnogenezisének és őshazájának kérdését tárgyalja a szerző (63-90 o.): kik is tulajdonképpen a magyarok és honnan jöttek. Erre az antik mitológia és a Biblia alapján keresték a választ. Az elnevezés önmagában is meghatározó jellegű. A különböző elnevezések közül először azokat veszi sorra, amelyek a magyarokra mások neveit használja. Mindjárt az elején azonban nem ártott volna tisztázni, hogy a magyarok önelnevezése, valamint a nyugati források, majd a mai nyugati nyelvek névhasználata, amelyek az *ungri* formára megy vissza, nem esik egybe.

¹ Moór, E.: Die Benennungen der Ungarn in den Quellen des IX. und XI. Jahrhunderts: UAJb 30. 1958. 191-229.

² Moravcsik, Gy.: Byzantinoturcica. I-II. Berlin, 1983³. I, 534, II, 321.

³ Czeglédy K.: A kangarok (besenyők) a VI. századi szír forrásokban. Magyar őstörténeti tanulmányok. Budapest, 1985. 276. 115. jz.

⁴ Zimonyi, I.: The Origins of the Volga Bulgars. Szeged, 1990. 70.

⁵ Ungváry, J.: ...qui Ungri vocantur. Magyar Nyelv, 1997. 441-446.

Ezután Kellner idézi a magyarokra vonatkozó hun és avar népcneveket, majd a szakirodalommal egybehangzóan megállapítja, hogy ezek mögött a mindegyik steppei népre alkalmazott nomád képzet toposza mellett a szállásterület egybecsése is áll. A latin források *turci* neve nyilvánvalóan bizánci hatást tükröznek. Emellett a magyarokra vonatkozóan előfordul még az Agareni alak, ami nyilván a bibliai Hágár nevéből származik, és az ungri elírása lehetett. Ezenfelül szóba jön még a szaracénok, umbriaiak, pannoniaiak és pártusok nevének alkalmazása is a magyarokra. Külön fejezetben foglalkozik az „Ungarn” elnevezéssel, amelyről megállapítja, hogy az onogur népnévre mehet vissza, de Silagi tanulmányára hivatkozva ezt kétségesnek tartja. Kellner nem ismeri Róna-Tas András 1988-ban német nyelven megjelent tanulmányát, amelyben többek között a magyarok idegen elnevezéseit tárgyalja.⁶

A magyarokra alkalmazott elvont elnevezéseket is összegyűjtötte a szerző; az első csoportba azokat a vonatkozásokat, ahol a magyarokat az állatvilágba tartozónak tekintették, akiket brémai Ádám szerint meg kell szelídíteni. A másik nagy csoport a keresztény közösséggel szemben a magyarok pogányságát említi ki. Ilyen a *pagani*, *gens nefandissima*, *ethnici* kifejezések. Ennek a kategóriának a másik változatában az is kifejezésre jut, hogy ezeknek a pogányoknak a hadjáratai valójában az Isten büntetésének megtestesülése. Ezek közé sorolja a következő adatokat: *flagellum Domini*, *pestis antiqua*, *gens ferocissima*, *gens belli asperissima*, *gens crudelissima*. A szerző a továbbiakban nem foglalkozik azzal, hogy ezen absztrakt elnevezések mögött milyen népfelfogás húzódik, jóllehet éppen a német történetírásban indult el a vita a középkori nép fogalmi tisztázása érdekében, és ebben a témakörben

jelentős új eredmények születtek, amelyeket fél lehetett volna használni. Elég, ha csak Beumann cikkére,⁷ illetve Szűcs Jenő⁸ idevágó kutatásaira utalunk.

A második részben a magyarok eredetének kérdése kerül tárgyalásra. A szerző meglehetősen merészen a magyar őstörténet-kutatásnak a nehézségeit részben politikai okokkal magyarázza, azaz azzal, hogy a szocialista korszakban nem voltak megfelelőek a körülmények. Az ilyen sommás ítéletekkel azonban jobban kellene vigyázni, hiszen mint az irodalomjegyzékből kiderül, a szerző még az idegen nyelven megjelent magyarországi irodalom legnagyobb részét sem ismeri, nem is beszélve a magyarul megjelent tanulmányokról.

A középkori latin szerzőknél a Bibliára és az antik hagyományokra visszamenően a magyarok Góg és Magóg leszármazottai, akik északon Szkítiában laktak, és így lett Szkítia a magyarok őshazája először Reginónál. Az antik hagyományból czenkívül két földrajzi név tűnik még fel: Maeotis, amely Azovtenger neve, és Rifci hegyek, amelyet az Urál hegységgel lehet azonosítani. Ezek után pedig Kellner Hérodotosz *jürka* népét Marquart nyomán azonosnak véli Pomponius Mela Turcae és ifjabb Plinius Tyrcac adatával, majd ezzel a magyar őshaza kérdését megoldottnak tekinti. A magyarság kialakulásának és korai történetének helyszíneit a fent említett helyekkel kapcsolatba lehet hozni, de annak semmi köze nincs a tudományos megközelítéshez, hiszen a középkori szerzők és a modern történettudomány módszerei nem azonosak. Sajnos itt is megállapítható, hogy a szerző nem ismeri a vonatkozó szakirodalmat, így Fodor István németül is olvasható összefoglalását sem a

⁶ Róna-Tas, A.: Ethnogenese und Staatsgründung. Die türkische Komponente in der Ethnogenese des Ungartums: Studien zur Ethnogenese. Band 2. Rheinisch-Westfälische Akademie der Wissenschaften. Abhandlung 78. Opladen, 1988. 107-142; magyarul összefoglalva: Róna-Tas A.: A honfoglaló magyar nép. Budapest, 1996. 209-242.

⁷ Beumann, H.: Die Bedeutung des Kaisertums für die Entstehung der deutschen Nation im Spiegel der Bezeichnungen von Reich und Herrscher. Aspekte der Nationalbildung im Mittelalter. Hrsg. v. H. Beumann und W. Schröder. Sigmaringen, 1978. 317-365.

⁸ Szűcs J.: A magyar nemzeti tudat kialakulása. Szerkesztette Zimonyi István. Budapest, 1997. 373-380.

magyar őstörténetről.⁹ A kézirat lezárásakor ugyanakkor még nem állhatott rendelkezésre Kristó Gyula angol nyelvű összefoglalása.¹⁰

A *Maeotistól Pannóniáig* című részben a latin forrásokra, valamint Vajay Szabolcs, Györfly György és Eggers műveire alapozva megbízható összefoglalás olvasható a 9. század második felének nyugati kalandozásairól és a honfoglalásról. Végezetül a Kárpát-medencei magyarság szállásterületéről a nyugatiak geográfiai képét mutatja be a szerző, amelyről megállapítja, hogy abban az antik Pannónia tradíciót alkalmazták, és a valóságos földrajzi ismeretek csak a 11. századi német támadások nyomán kerültek a forrásokba.

A harmadik fejezet az etnográfiai jellegű tudósításokat tartalmazza (91-95 o.). A magyarok életmódjára vonatkozóan elsősorban Reginora alapozva tipikus nomád kép bontakozik ki. A társadalmi szerkezet vizsgálata csak a magyar vezérek forrásokban előforduló terminusaira (rex, dux) korlátozódik.

A negyedik fejezet, *A magyar kalandozások katonai aspektusa* címen a legrészletesebb (97-173 o.), mivel a forrásokban ez központi helyet foglal el. A magyar kalandozások céljával kapcsolatban Kellner megállapítja, hogy a kalandozó magyarokat a zsákmányszerzés vezette, szemben a normanokkal és szaracénokkal, akik a hódítás kapcsán területek leigázására is törekedtek. A magyar támadások elsősorban kolostorok és templomok ellen irányultak, ahonnan arany,züst és más kincseket zsákmányoltak. A nemesfém tárgyak mellett fontos bevételi forrás volt a védelmi pénz, amelyet béke fejében fizetettek ki. Egy harmadik lehetőségként kínálkozott a foglyok kiváltásáért követelhető váltságdíj. Az elfogott emberek egy részét a Kárpát-medencébe hurcolták, ahol szolgaként alkalmazták őket. Összefoglalásként Kellner megállapítja, hogy a magyarok mint a hunok és avarok, tehát a nomádok általá-

ban a zsákmányért indítottak háborút, ami a latin Európa számára felfoghatatlan és értelmetlen volt, hiszen a nyugati gondolkodásban azért folytattak harcot, hogy egy népet alá vessenek és annak területét a sajátjukhoz csatolják. Így aztán a magyarok az igazi militarizmus megtestesítői lesznek, amikor is a harc önmagában a harcért folyik. Ez a megközelítés meglehetősen egyoldalú, hiszen egyrészt a magyar kalandozások többsége mögött nyugati felkérés állt, tehát a nyugati uralkodók a magyarokat egymás elleni harcaikban használták fel, másrészt nem érthető, hogy milyen erkölcsi alapon állva minősíthető bármelyik támadó háború elfogadhatóbbnak a másiknál. Természetesen nem arról van szó, hogy a magyar kalandozásokat a romantikus magyar történetírás nyomán dicsőséges hadjáratoknak tekintjük, ezeket az újabb kutatások is egyértelműen zsákmányoló jellegűeknek tartják, amelyek motívumaira azonban sokkal árnyaltabb magyarázatot dolgoztak ki.

A magyar felderítéssel kapcsolatban a szerző két fogalmat használ: az *Erkundung*, amely szélesebb értelemben gyűjt információkat a megtámadandó terület belső viszonyairól (a támadásra várható reakció, számolniuk-e a támadással, milyen nagyságú haderővel rendelkeznek, mennyi idő alatt mobilizálható a haderő, topográfiai földrajzi környezet); a másik terminus, az *Aufklärung* alatt pedig szorosan a katonai akcióval kapcsolatos felderítés értendő (az ellenséges csapatok száma, mozgása, az átkelők és utak állapota és használhatósága, a különböző területeken lévő csapatok koordinálása és biztosítása váratlan eseményekkel szemben). A szerző megállapítja, hogy a magyarok ezeket a módszereket többnyire mesterien alkalmazták, és általában politikai válságok, azaz uralkodóváltás, lázadások és felkelések idejére időzítették támadásaikat, melyek során igyekeztek biztosítani az útvonalakat és a segrészek együttműködését.

A kalandozó harcokban résztvevő német és magyar csapatok létszámát illetően csak feltételezésekkel számolhatunk, hiszen a források adatai a legtöbb esetben megbízhatatlanok. Kellner szerint 955-ben Ottó nyolc légiója 4000 harcost jelenthetett, míg

⁹ Fodor István: Verccke híres útján. Budapest, 1975.; német fordítás: Die grosse Wanderung der Ungarn vom Ural nach Pannonien. Budapest, 1982.

¹⁰ Kristó, Gyula: Hungarian History in the Ninth Century. Szeged, 1996.

nyolc légiója 4000 harcost jelenthetett, míg a támadó magyar had létszámát 895-ben Bulgária ellen és 900-ban Liutpold ellen 4000-5000 főre becsülte. Az Augsburgot megostromló magyarok létszámát 955-ben pedig 1500-ra tette. Végül egy 934-es adat 300 magyar lovasára hivatkozva megállapítja, hogy már egy ilyen csapat is elég erős volt egy váratlan támadás végrehajtására, például egy kolostor megtámadására. A magyar haderő létszámáról a magyar nyelvű szakirodalomban azonban sokkal árnyaltabb és több adatot feldolgozó tanulmányok olvashatók.¹¹

A *magyarok fegyverei* című részben először a reflexíj kerül bemutatásra. A magyar reflexíjjal 450 méterig lehetett lőni, és 1500 lovas percenkénti 12 lövés esetén 18 000 nyilat zúdíthatott az ellenfélre. Ez volt az a fegyver, amellyel szemben az európai haditechnika nem tudott versenyre kelni, mivel az távolról tudott komoly veszteséget okozni szemben az európai harcmodorral, amelyben az ember ember elleni közvetlen harc volt a meghatározó. A vágó és szúróeszközök közül a lándzsa és a szablya szerepel még a forrásokban. Az utóbbi a közelharcban volt meghatározó jelentőségű, hiszen ideális lehetőséget nyújtott arra, hogy a nyeregben felállva a ló és lovas együttes energiáját kihasználja a vágásnál. A magyar kutatás eredményeit itt is figyelmen kívül hagyja a szerző, jóllehet ezek nagyobb része német nyelven is hozzáférhető.¹²

A stratégia, taktika és harcmodor azon alapult, hogy a magyarok a lehető legkisebb embervesztéssel a legtöbb zsákmányra tegyenek szert. Ehhez szükség volt a megfelelő időzítésre, így általában a magyarok kisebb egységekben, váratlanul támadtak. Ennek a taktikának azonban az volt a veszélye, hogy egy nagyobb ellenséges csapatba ütközve vereséget szenvednek. Így a magyarok na-

gyobb crök összezsapását kerültk, mert ennek a kimenetelre kétséges volt, és ráadásul nagy embervesztéssel járt. Az európai koraközépkori ütközetekben a taktika eléggé egyszerű volt: az ellenséges lovas és gyalogos csapatok egymás ellen vonultak és többségében párharokban vívták meg a csatát. Ezzel szemben a magyarok az új segítségével távol-sági harcra építettek. Végül csetben lovasági támadásra is rászánták magukat. A nyílzáport követően általában meghátráltak és színlelt menekülésbe kezdtek, hogy az ellenfél zárt hadrendjét feltörjék. Majd miután ez sikerrel járt, visszafordultak, és lecsaptak a támadó félre. Emellett a törbeccsalást is gyakran alkalmazták. A hadjáratokhoz szükséges pihenőhelyekről és táborhelyekről is vannak adataink. A nomád harcmodor egy tipikus leírását adja Maszúdi a 934-es Bizánc elleni magyar kalandozás kapcsán, ahol a két szárny felől középre vonuló nyílás egységek folyamatos nyílzáport zúdítanak az ellenfélre, majd a bizánci hadrend megbomlása után következett a mindent elsöprő lovasroham. Ez a leírás azonban kimaradt Kellner munkájából.¹³ A különös harcmodor kapcsán szó esik a Velence elleni támadásnál használt börtömlőrökről, illetve a megerősített helyek és várak megvívásáról. Ez utóbbival volt a nomád seregeknek a legnagyobb nehézsége.

Azután a szerző számba veszi, hogy a magyarok a nyugat-európai hadakon kívül kikkel ütköztek meg. Közülük a bulgárok és Bizánc ismert. Ekkhardra hivatkozva a szerző a magyarok és szaracénok közötti véres csatát¹⁴ nyilvánvalóan egy kisebb összecsapás kiszínezett leírásának véli, ugyanakkor a 942-es hispániai magyar kalandozás újabb arab forrásairól nem tud.¹⁵ Mint minden seregnek, így a magyaroknak is volt még egy ősi ellensége, ez pedig a járvány. 924 kapcsán Flodoard említi, hogy az egyik magyar sereget a járvány szinte teljesen elpusztította.

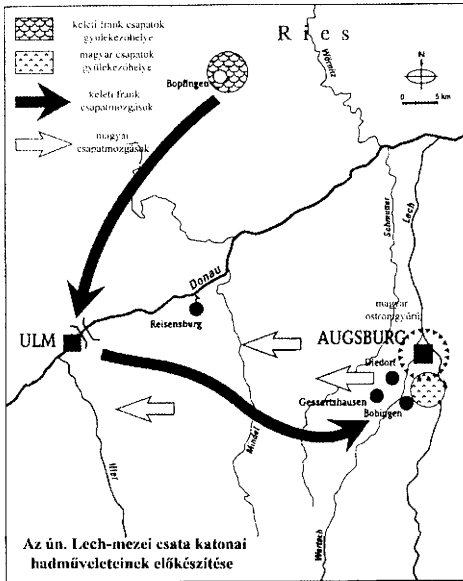
¹¹ Kristó Gyula: A magyar állam születése. Szeged, 1995. 129-137., a vonatkozó irodalom felsorolásával.

¹² Bálint, Cs.: Die Archäologie der Steppe. Wien-Köln, 1989. 213-217.; magyar nyelvű legutóbbi összefoglalás: Kovács L.: Fegyverek és pénzék: Honfoglalás és régészet. Szerkesztette Kovács L. Budapest, 1994. 181-194.

¹³ A honfoglalás korának írott forrásai. Olajos Terézia, H. Tóth Imre és Zimonyi István közreműködésével szerkesztette Kristó Gyula. Szeged, 1995. 55-56. (a továbbiakban: HKÍF)

¹⁴ HKÍF 255-256.

¹⁵ Vö. HKÍF, 61-68.

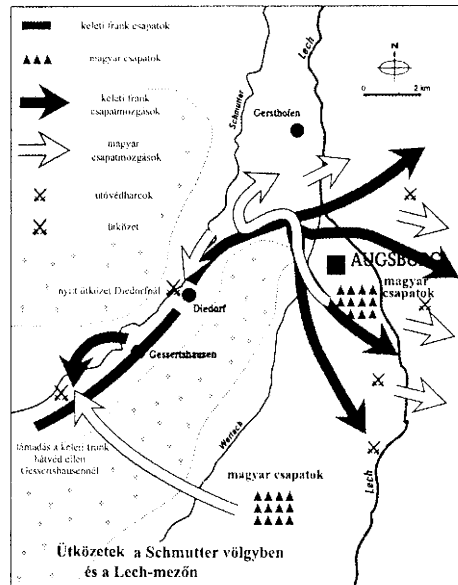

A hadifoglyokkal való bánásmódról megállapítható, hogy a magyaroknak nem állt érdekében az elfogottak meggyilkolása, hiszen vagy kiváltották őket, vagy pedig szolgaként alkalmazták otthonukban. Ezzel szemben a keresztény ellenfelek esetében számos esetben értesülünk arról, hogy a pogányokkal szemben minden eszköz megengedhető volt, így az elfogottak lemészárlása is, sőt a vendégjog semmibe vételéről (Kurszán megmérgezése) is van adatunk.

A magyar kalandozással szokatlan összekapcsolni I. Henrik várrendszerének kiépítését. Kellner felhívja a figyelmet arra, hogy Henrik ténylegesen sokat tett a védelem kiépítése érdekében, azonban vele kapcsolatban egy szisztematikus várrendszer felépítése nem jöhet szóba. Elsősorban a már meglévő erődítések rendbetételére, továbbfejlesztésére szorítkozott tevékenysége. Nemcsak a nagyobb városokat vették körül fallal, hanem kisebb helységeket, kolostorokat is igyekeztek megerősíteni. Emellett a lakosság számára veszély esetén használatos mentősvárakat létesítettek (Flichburg). Kellner felhívja a figyelmet még arra, hogy a nyugat-római birodalom bukása óta nem állt rendelkezésre professzionális hadsereg, hanem a Karolingkorban a sereg szabad parasztságból rekrutálódott. A szaracén, normann és magyar támadások nagyban hozzájárultak egy kato-

nai rend kialakulásához, és Lechfeldnél már egy ilyen haderő győzte le a magyarokat.

A továbbiakban azokat a csatákat veszi sorra a szerző, ahol sikeresen védekeztek a magyarok ellen. A 900-as Linz melletti, a 909-es Rott folyó melletti, a 913-as Inn melletti csatákban az a közös, hogy mind-egyik víz közelében zajlott, a magyarokat a vízbe szorították, czáltal a legfontosabb fegyverük, az íj használhatatlanná vált. 933-ban Riade mellett nem került sor csatára, hanem a magyar seregek I. Henrik csapatai láttán megfutottak, és csupán a táborukat sikerült bevenni. A győzelem jelentősége nem katonai, hanem inkább politikai, ugyanis Henrik elérte, hogy a keleti frank birodalom népei egy célért egy táborba gyűltek össze. A lechfeldi ütközettel kapcsolatban Kellner megállapítja, hogy korszakos jelentőségre Ottó propagandájának hatására és a magyar kalandozások megszűnése következtében tett szert. Kellner a csatával kapcsolatban új interpretációt ad: a német csapatok Bopfingen környékén gyülekeztek, majd augusztus 9-én Ulmtól keletre keltek át a Dunán. Az éjszaka Gessertshausen környékén tölthették, majd hajnalban menetoszlopba fejlődve a Schmitter folyó völgyét kövërve indultak

A térkép forrása: M. G. Keller: Die Ungarneinfälle im Bild der Quellen bis 1150. München 1997. 183-184.

Augsburg felé. A magyarok egy csapatteste átkelt a Wertach folyón Bobinggennél és hátba támadta Ottó seregét. Először a poggyászt biztosító nyolcadik csch légiót, majd a svábokból álló hatodik és hetedik légiót szórták szét, azonban Konrád ellentámadására megfutottak. Azután Diedorf környékén a Schmitter völgyében kerülhetett sor a döntő összecsapásra. A szűk völgyes terep a németeknek kedvezett, így meghátrálásra készítették a magyar sereget. A harmadik fázisban már csak az üldöző csapatok és a menekülő magyarok közti utóvédharcok folytak a Lechfelden. Kérdés azonban, hogy a magyarok miért nem fejlődtek újra hadrendbe a nekik kedvező nyílt terepen. Erre az lehet a magyarázat, hogy a feltételezhető nyári zápor tönkretette a magyar haderő csodafegyverét, az íjat, így csak a menekülés jöhetett szóba.¹⁶

Az ötödik fejezet a magyarság útját mutatja be a középkori Európába (175-180). A szerző rövid áttekintést ad a nyugati téritésekről és a német-magyar politikai érintkezésekről, amelyek a magyarság megkeresztelkedéséhez vezettek.

Összefoglalásként Kellner megállapítja, hogy a honfoglalás után vált a magyarság a nyugat számára veszélyessé. A magyar kalandozások az egykorú források szerzőinek megítélésében a szaracénok és a normannok vállalkozásaihoz hasonlíthatók. Az ezredforduló után, azaz a magyarság megkeresztelkedését követően alakul ki a hagiografikus irodalomban a pogány nomád sztercotípiája, melynek következtében a magyarok lesznek a 10. század első felének főbűnősei, jóllehet a belső harcok, a szaracénok és normannok támadásai nem jártak kevesebb áldozattal.

Kellner művének megjelenését az motiválta, hogy az doktori disszertációként készült, és Németországban csak akkor használható a doktori cím, ha megjelent a dolgozat. Mindenesetre el kell azon gondolkoznunk, vajon fordított esetben mit szólna egy német középkorász ahhoz, hogy egy külföldi középkori német témát választ, s jóllehet a latin forrásokat jól ismeri, a német nyelvű

másodlagos irodalmat nyelvtudás híján nem használja fel. Az már csak súlyosbítja a helyzetet, hogy a magyar szerzők német nyelvű munkáinak egy részét sem dolgozta fel. Legalább annyi elvárható lett volna, hogy a magyar középkort jól ismerő német szakemberhez (pl. Hansgerd Göckenjan) forduljon, vagy valamely magyar középkorással felvegye a kapcsolatot, és ezáltal legalább a magyar kézikönyvek adataival megismerkedjen.¹⁷ Jó lett volna továbbá a tágabb nomád háttérnek is utánanézni, tehát olyan német nyelvű alpmunkákat kézbe venni, amelyek a hunokkal,¹⁸ avarokkal,¹⁹ kazárokkal²⁰ és dunai bulgárokkal²¹ foglalkoznak. Mindezek ellenére a kötet a magyar történészek számára haszonnal forgatható, hiszen a szerző a nyugati források és a történeti háttér alapos ismeretében fontos új eredményekre jut és számos új szempontot vet fel.

Zimonyi István

¹⁶ Vö. Kristó Gyula: Az augsburgi csata. Budapest, 1985. 81-102.

¹⁷ Vö. Kristó Gyula: Levedi törzssövetségéről Szent István államáig. Budapest, 1980. 229-434.; Kristó Gyula: Az Árpád-kor háborúi. Budapest, 1986.; Györffy György: A kalandozások kora. In: Magyarország története I/1. Budapest, 1984. 651-716.; Korai magyar történeti lexikon (9-14. század). Főszerkesztő Kristó Gyula. Budapest, 1994.

¹⁸ Bóna, I.: Das Hunnenreich. Stuttgart, 1991.; Maenchen-Helfen, Otto J.: Die Welt der Hunnen. Eine Analyse ihrer historischen Dimension. Wien - Köln - Graz, 1978.

¹⁹ Szádeczky-Kardoss, S.: Avarica. Über die Awarengeschichte und ihre Quellen. Szeged, 1986.; Pohl, W.: Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567-822 n. Chr. München, 1988.

²⁰ Ludwig, D.: Struktur und Gesellschaft des Chazaren-Reiches im Licht der schriftlichen Quellen. Münster, 1982.

²¹ Beševliev, V.: Die protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte. Amsterdam, 1981.

Történelem a nevekben

Benkő Loránd: *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról.*
Budapest, Akadémia Kiadó,
1998. 185 pld.

A névtan fontos szerepet tölt be más tudományágak, elsősorban a történettudomány mellett. A tulajdonnevek vizsgálata által nyert eredményeket történelmi következtetések levonására lehet felhasználni. Ilyen következtetések esetén azonban a névtani eredmények mellett más szempontokat is figyelembe kell venni, önmagukban ezek az eredmények nem perdöntőek. Mivel a névtani eredmények segíthetik más tudományágak művelőit, fontos, hogy a névtanosiak akkor is rámutassanak téves megállapításokra, ha megnyugtató választ az adott kérdésben nem tudnak adni.

Benkő Loránd Árpád-korra vonatkozó névtani kérdéseket taglaló cikkei közül tizenkilenc közleményt jelentetett meg jelen tanulmánykötetében. A tanulmányok egy része már megjelent cikkek átdolgozása, más részét pedig még nem publikálta a szerző. A könyv végén található könyvészeti tájékoztató alapján megtudhatjuk, hogy melyek a korábban már közölt alkotások, s ezeket hol találjuk meg, illetve változtatott-e rajtuk a szerző vagy sem. A közölt anyag két nagyobb egységre bomlik: az első nyolc közlemény Anonymus-tanulmányokat, az ezt követő tizenegy pedig vegyes tárgyú névtanulmányokat tartalmaz. A második rész a székelykérdés mellett elsősorban településtörténeti kérdésekre ad választ.

Az Anonymus-tanulmányok sorát a helynév – személynév – történés korrelációjának vizsgálata nyitja meg. Anonymus Gestájában a személynév és a helynév közötti viszony lehet „nyílt jellegű”: mind a személynév, mind a helynév megjelenik a szövegben, de a névadás aktusa nem szükségszerűen található meg. A viszony lehet

„burkolt jellegű”: vagy csak személynév vagy csak nemzetségnév található meg a szövegben, a helynév azonban konkrétan nem szerepel. E négy csoportra bontva elemzi Benkő Loránd a Névtelen *Gesta Ungarorum*-ában található helyneveket. A fent említett korreláció szempontjából vizsgálja meg Erdély egykori négy helységnevét, ami P. mester munkájában egy eset kivételével (*Esküllő*) mint személynév jelenik meg. Az Anonymus-tanulmányok során azonban nemcsak Erdély helyneveit tekinti át a szerző, hanem a Felső-Tisza-vidék neveit is.

A földrajzi nevek vizsgálata során az egyik legfontosabb, ugyanakkor legnehezebb feladat a név eredetének kimutatása. Az etimon ugyanis történeti következtetések levonására adhat alkalmat. Benkő Loránd ilyen szempont szerint fogta vállatóra Anonymus *Borona* helynevét. Itt és könyve más részeiben is ilyen típusú vizsgálat esetén kitér a nézetével nem egyező véleményekre is. Ezt azért tarthatjuk szerencsésnek, mert ezáltal lehetőséget nyújt az olvasó számára, hogy állást foglalhasson a különböző nézetek között. A Névtelen munkájában található *Tasvár~Sárvár* tulajdonnevek kapcsán foglalkozik Benkő Loránd a kettős névadás, illetve a névváltás kérdésével. Ezen helységnevek vizsgálata után azonban arra a megállapításra jut, hogy a *Tasvár* elnevezés valószínűleg a Névtelen találmánya.

P. mester munkájában nemcsak a helynevek, hanem a személynévek is érdekes lehetőségeket rejtenek magukban. Ezek közül is különösen figyelemre méltó a beszélőnevek vizsgálata. Ezek között két nagyobb típust különböztet meg Benkő Loránd. Az első típusba azok a személynévek tartoznak, amelyeknél a nevek jelentése és a családban betöltött szerep között kapcsolat mutatható ki (pl. *Előd, Emesü, Bors*). A második típusban azon személynévek neveit veszi sorra, amelyeknél a nevek jelentése és egy vele kapcsó-

latos esemény között található összefüggés (pl. *Álmos*). Az egyik tanulmányában a szerző Anonymus munkájában fellelhető kun személynveket is elemzi. E tulajdonnevek vizsgálatakor Németh Gyula művét, a *Honfoglaló magyarság kialakulásának* második kiadását (Budapest, 1991.) bírálja.

Az első rész tanulmányaiban a nevek egy harmadik típusával is találkozunk, a népnévvel. Anonymus népnévei közül a szláv népek elnevezései kerülnek a központba. A cikk során Benkő Loránd végigtékint, hogy az egyes elnevezések alatt mit ért P. mester, illetve, hogy e nevekről milyen névtani megállapításokat lehet levonni. Végül választ ad arra a kérdésre, hogy a Névtelen miért nem érzékeli e népek együvé tartozását. A fejezet utolsó cikkében a Felső-Tisza-vidék kapcsán a szerző a szláv népnévek közül a *Rutheni*, *Sclavi* és *Bulgari* elnevezésekre újból visszatér.

A második egység vegyes tanulmányai között is találhatunk kapcsolatot. Az első tanulmány elméleti kérdéseket taglal, illetve megoldandó kérdéseket vet fel. A következő két cikk az előzőhöz kapcsolódva egy-egy névtípus jellemzőit vizsgálja. Lazán ehhez a részhez kapcsolható az utolsó öt tanulmány is, amennyiben ezekben is földrajzi nevek állnak a középpontban. A közbülső három közlemény a székelyek kérdéséhez nyújt névtani háttérrel.

A problémafelvetést követően Benkő Loránd a *Fehérvár* és *Földvár* helynevek kapcsán az elnevezés alapjára keresi a választ. *Fehérvár* esetén kimutatja, hogy ez a név a Kárpát-medencében nyelvi örökségként jelenik meg. A *Földvár* nevek vizsgálata kapcsán pedig arra mutat rá, hogy a szó funkcionális tartalma nem a korábban elfogadott 'földből készült vár', hanem 'lepusztult várhely' jelölése volt. A kötet egy későbbi cikkében a szerző a *Vízszamos* és *Szamosfalva* elnevezések közötti kapcsolatot kutatja. Mára a *Vízszamos* elnevezés kihalt, de Benkő megnyugtatóan bizonyítja, hogy a nevek kialakulásának oka a zavaró homonímia elkerülése volt. Az első fejezetben már tárgyalt névváltás kérdéséhez kapcsol-

ódva beszél a Tisza melletti *Tokaj* három lehetséges elnevezéséről (*Hímesudvarhely – Körév – Tokaj*). *Hímesudvarhely* és *Tokaj* azonosítása szerinte lehetetlen. *Körév* esetében azonban csak annyit tud mondani, hogy nem szükséges ez az azonosítás. A cikk további részében a *Tokaj* helynév etimóját veszi vizsgálat alá.

A székelykérdéshez három különböző megközelítéssel nyújt segítséget. Elsőként olyan vízneveket vizsgál meg, amelyek a Székelyföld neveivel mutatnak rokonságot. Ezek elgondolkodtatókká azáltal válnak, hogy mindegyik víznév ritka, éppen ezért véletlen egyezésként magyarázni azokat eléggé nehézkes. A székelység településtörténetéhez nyújt adalékot a következő cikk is, amely rámutat arra, hogy számos közép-bihari helynév a régi Telegdiszék területén is feltűnik. Ez a tanulmány az első rész tagja is lehetne, ugyanis kiindulópontja Anonymus Gestájának 50-51. capitulumuma. A második egységbe történő elhelyezése azonban szükségszerű volt a székelykérdés miatt. A témát a *Kézdi szék* névetimóját cáfoló cikk zárja le. Igaz, választ a kérdésre ez a tanulmány sem tud adni, de rámutat arra, hogy a *Kézdi* név eredeztetése a *Keszdi* törzsnévből nem megfelelő. Hasonló bírálatot találunk egy későbbi cikkében is *Dés* nevének etimológiája kapcsán. *Kézdi* névvel ellentétben itt a szerző választ is ad az etimon kérdésében, a *Dés* helynevet ugyanis személynévre vezeti vissza, szemben Melich János latin eredeztetésével.

A kötet olvasása során talán a legérdekesebb a szószállítók útvonalait jelölő utak elnevezésének vizsgálata. Benkő Loránd bebizonyítja, hogy azon korábbi feltevések, amelyek e tulajdonnevekben só szavunkat keresték, hibásak. Sokkal inkább egy német jövevényszót kell keresnünk e szavakban, amely kettős átvétellel került a magyarba.

A kötetet lezáró cikk ismételtelen Anonymus munkájához nyúl vissza. A mű 44. capitulumában említett Begej területrészt és a Bega folyó neve közötti kapcsolatot tárja fel a szerző. P. mester munkájához kötődése miatt a tanulmánynak inkább az első

részében kellett volna helyet kapnia, a második egységben való elhelyezkedését ugyanakkor támogatja az a körülmény, hogy a munka e rész többi tanulmányához hasonlóan módszertani kérdéseket is felvet, illetve megválaszol.

A kötet a névtan iránt érdeklődők számára elméleti-módszertani alapot is nyújt-

hat, elsősorban a helynevek tekintetében. Benkő Loránd tanulmánykötetét ugyanakkor a névtannal foglalkozók mellett a történészek és a nyelvtörténészek is haszonnal forgathatják.

Weisz Boglárka

Alberti és a „pictor doctus”

Leon Battista Alberti:

A festészetéről - Della pittura, 1436.

Fordítás, bevezető tanulmány és jegyzetek:

Hajnóczy Gábor.

Balassi Kiadó, Bp., 1997. 180 old.

A magyarországi kultúrtörténet és művészettörténet régi adósságát törlesztette Hajnóczy Gábor, amikor lefordította, tartalmas bevezetéssel és tudós jegyzetekkel látta el a 15. századi itáliai művészet és irodalom egyik legkimagaslóbb alakjának, Leon Battista Albertinék *A festészetéről* címet viselő remekművét. A korabeli traktátusi irodalom e gyöngyszeme kétségtelenül többféle igény és érdeklődés kielégítésére szolgál: művészettörténészek és a Quattrocento kultúrájával foglalkozók számára egyaránt hasznos könyv, hiszen Alberti műve szakmaspecifikussága mellett érdekelt kordokumentum is. Maga az értekezés keletkezéstörténete is ezt sugallja: mint ismeretes, először latin, majd olasz nyelven írta meg a szerző; ezzel kétség kívül a nyelvi vitákban foglalt állást, a „volgare”, a beszélt olasz nyelv irodalmi alkalmassága mellett érvelve. A *Della pittura* mint kordokumentum az olasz humanista kultúra sajátos pillanatában született, amikor a cicerói latin, az írott kultúra nyelve a legkimagaslóbb humanista gondolkodók elitrétegnek szánt írásainak szinte kizárólagos nyelve volt még. Ugyanakkor az első humanisták, sőt maga Petrarca esetében is nyilvánvaló, hogy a klasszikus latin nyelven leírt gondolatok ugyanazon szerző révén gyakran olaszul is – esetleg más műfajban – megfogalmazásra kerültek.

Alberti könyvének egyik érdekessége éppen abban áll, hogy a festészettel kapcsolatos gondolatait azonos műfajban vetette papírra latin, illetve olasz nyelven. Így egy olyan művet tart kezében az olvasó, amely érdekelt művészetelméleti, egyben filológiai utazásra invitál. Míg a *De pictura* a klasszikus retorika technikájának tökéletes ismeretéről tanúskodik és elsősorban humanistáknak készült,

addig a *Della pittura* a retorikus szerkezet megtartása mellett, az olasz terminológia megteremtésére törekedve valószínűleg a festőket, a festészet iránt érdeklődő laikusokat vette célba, erre egyébként maga Alberti is utalt az értekezés utolsó fejezetében. A fordítónak tehát ezzel az érdekes és a korszakot alapvetően jellemző, Alberti részéről tudatos kettősséggel kellett számolnia.

Hajnóczy Gábor, a művészettörténész-fordító számára művészettörténeti és fordítói állásfoglalást egyaránt igényelt az értekezés, minthogy a latin és az olasz nyelv mellett a számos kiadás közötti választás kérdése is megoldásra várt: az előző részletesen tájékoztatja az olvasót a problémákról, egyben filológiai hasznos útmutatást is nyújt a fordítás során figyelembe vett változatokról. A kötet külön érdekessége, remek szerkesztői és fordítói ötlettől vezérelve az – az Alberti-szöveg esetében eddig még nem alkalmazott megoldás –, hogy Hajnóczy az olasz változathoz hiányzó, de a megelőző latin szövegben meglévő mondatokat is befüzte a magyar fordításba. Ennek köszönhetően elmondható, hogy valóban minden részletében kellő hűséggel kidolgozott, teljes fordítást olvashatunk.

Hajnóczy Gábor pontos, Alberti stílusához igazodó, de felesleges archaizálástól mentes, gördülékeny fordítása kétségkívül filológiai precíz munka. Ami külön értékessé teszi a kétnyelvű kiadást, az a szakmai erudíció, a Quattrocentóban is éppen érlelődő szakkifejezési konzekvens használata. A veretes 15. századi szöveg hű fordítását egy tudós felkészültséggel megírt és megszerkesztett jegyzetapparátus kíséri és egészíti ki.

Hajnóczy Gábor közel harminc oldalas előszava a festészet korabeli felfogásáról, Albertiről, mint a Leonardo da Vincit közvetlenül megelőző egyetemes emberről, a humanista traktátus lényegéről tájékoztatja az olvasót. Külön kiemelendő az Alberti-féle két ajánlás filológiai-társadalmi magyarázata, amellyel Hajnóczy rámutat arra az utóbbi

évtizedekben egyre többet kutatott kapcsolatra, amely a reneszánszkori festészet és a festő udvari, társadalmi státusza, megbecsültsége között létezett. Az előszó azzal válik teljessé, hogy az Alberti által tárgyalt legfontosabb kérdések (rajz, kompozíció és „jelenc”, azaz a história, a megvilágítás és a négy alapszín, valamint a „pictor doctus” ideálja) művészettörténeti szempontból képezik a vizsgálat tárgyát. Hajnóczy Gábor figyelmét az sem kerüli el, hogy a „művelt festő” kapcsán érintett morálfilozófiai kérdések révén Alberti egy másik énjé, a *Della famiglia* moralizáló írója is elének tárul.

A kétnyelvű könyvet a név- és tárgymutató mellett egy igényesen összeállított, minden részletre kiterjedő irodalomjegyzék teszi teljessé, amely a kéziratok és a kiadások ismertetésén túl a klasszikus ókori, illetve korabeli forrásokról és az Alberti által tárgyalt művészetelméleti kérdések modern szakirodalmáról is részletes tájékoztatást nyújt. Mindezek alapján bizonyára nem hat meglepetésként, ha mindenkinek, aki e témakör iránt érdeklődik, jó szívvel ajánljuk a könyvet.

Vígh Éva

Számunk szerzői

Dominique Barthélemy	<i>történész, Párizs</i>
Benda Gyula	<i>történész, ELTE, Budapest</i>
Font Márta	<i>történész, JPTE, Pécs</i>
Homonnai Sarolta	<i>történész, MTA-JATE, Szeged</i>
K. Horváth Zsolt	<i>PhD-hallgató, ELTE, Budapest</i>
Dominique Iogna-Prat	<i>történész, Auxerre</i>
Keller László	<i>egyetemi hallgató, JATE, Szeged</i>
Miklós Péter	<i>egyetemi hallgató, JATE, Szeged</i>
Pierre Monnet	<i>történész, Göttingen</i>
Picrre Nora	<i>történész, Párizs</i>
Scláf Levente	<i>PhD-hallgató, ELTE, Budapest</i>
Szcgfű László	<i>történész, JGYTF, Szeged</i>
Takács Károly	<i>régész, Győr</i>
Ungváry Jenő	<i>történész, Budapest</i>
Vajda Tamás	<i>PhD-hallgató, JATE, Szeged</i>
Vígh Éva	<i>irodalomtörténész, JATE, Szeged</i>
Wcisz Boglárka	<i>PhD-hallgató, Szeged</i>
Zimonyi István	<i>történész, JATE, Szeged</i>

A fordításokat BENDA GYULA, GALAMB GYÖRGY, K. HORVÁTH ZSOLT, KISS GERGELY, KORDÉ ZOLTÁN és NOVÁK GYÖRGY készítette illetve ellenőrizte.

Köszönjük mindazoknak,

akik személyi jövedelemadójuk 1%-át egyesületünk s így folyóiratunk számára ajánlották fel.

A befolyt **31 906 Ft**-ot e számunk nyomdai előállításának költségeihez használtuk fel.

Előre is köszönjük azoknak, akik a következő évben is megtisztelnak bennünket bizalmukkal és támogatásukkal.

Adószámunk: **19079581-2-06**.

CONTENTS

Essays

- UNGVÁRY, JENŐ
Steadfast Savartians? 5
- SZEGFŰ, LÁSZLÓ
Once more on the sermons of St. Gerald 12
- FONT, MÁRTA
On the nature of the authority of the Kievan (Grand) Prince 22
- HOMONNAI, SAROLTA
„...cundo in nuncium regis versus regem Hungariac...” – A diplomatic journey and what it cost in 1346 34
- IOGNA-PRAT, DOMINIQUE
The Christian making of political space 57
- MONNET, PIERRE
Medieval *Patria* in a German context, between the organization of an empire and regional forms of consciousness 73
- SELÁF, LEVENTE
Alexander the Great and the Trojans in Burgundian literature 95

Debate

- TAKÁCS, KÁROLY
Observations on a recent volume of the historical geography of the Árpád era by György Györffy 123

Theory and Method

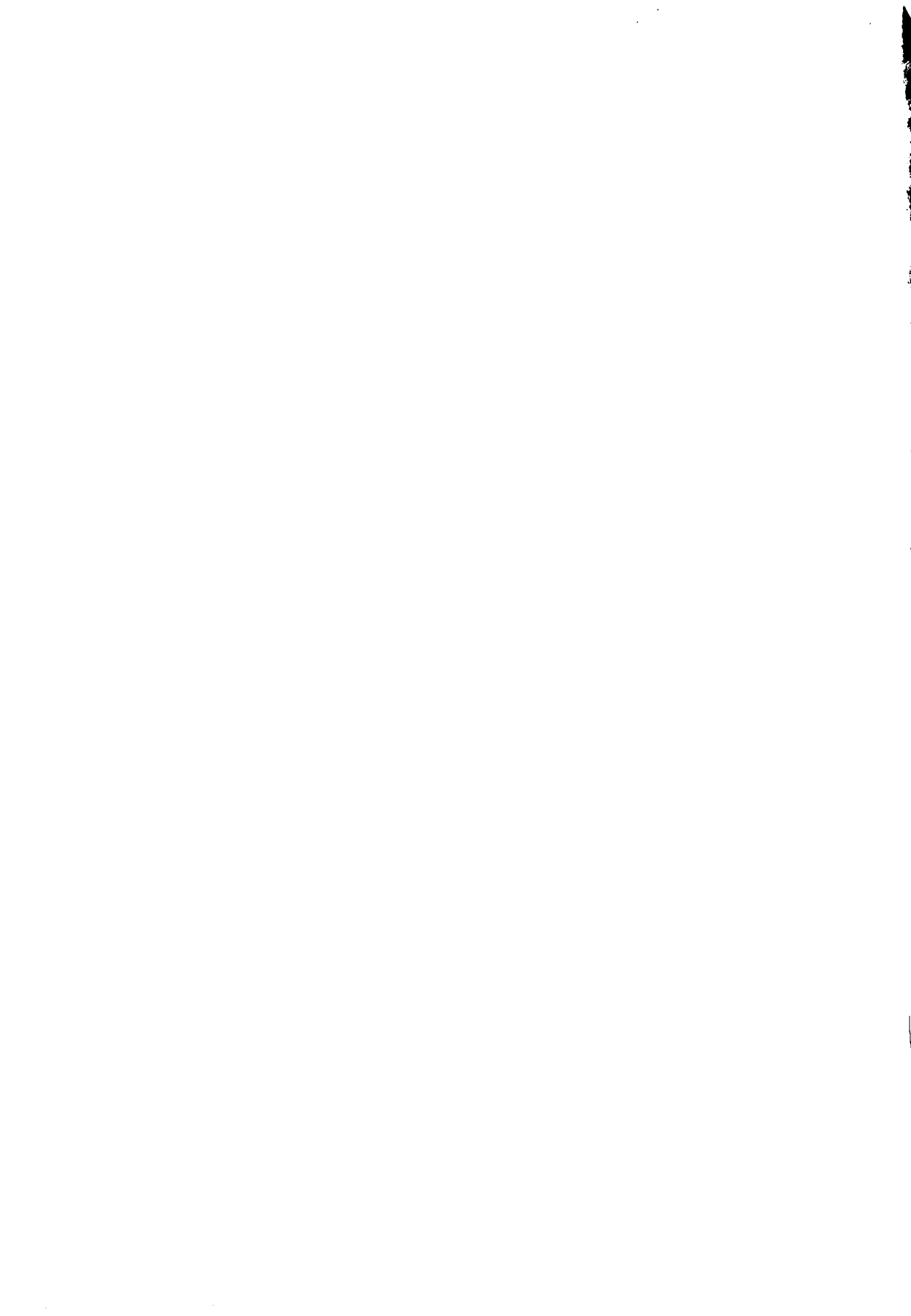
- K. HORVÁTH, ZSOLT
À la recherche du mémoire perdu. Pierre Nora and the French panorama of historical memory research 132
- NORA, PIERRE
Between memory and history. The problematics of places 142

Beyond the Borders

- „Every generation is like pages of the same book...” Interview with Dominique Barthélemy 158
- Bibliography of the works of Dominique Barthélemy 163
- BARTHÉLEMY, DOMINIQUE
The atropy of historical thinking: the theory of „the transformation around the millenium” 166

Reviews

- The social structure of the Huns
(*Tibor Schäfer: Untersuchungen zur Gesellschaft des Hunnenreiches auf kulturanthropologischer Grundlage. [Studien zur Geschichtsforschung des Altertums, 3] Kovács Verlag, Hamburg, 1998.*)
KELLER, LÁSZLÓ 174
- Mózes Magyar: a forgotten saint
(*Ivancsó István: Magyar Mózes – liturgikus tiszteletének tükrében. Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza, 1997.*)
MIKLÓS, PÉTER 177
- A new book on the Teutonic Knights
(*Font Márta: A német lovagrend alkonya. JPTE TK Kiadói Irodája, Pécs, 1997.*)
VAJDA, TAMÁS 180
- The 9th-10th-century Magyar looting raids in the eyes of the West
(*Maximilian Georg Kellner: Die Ungarneinfälle im Bild der Quellen bis 1150. Von der „Gens destenda“ zur „Gens ad fidem conversa“. [Studia Hungarica 46.] Schriften des Ungarischen Instituts München, München, 1997.*)
ZIMONYI, ISTVÁN 184
- History in names
(*Benkő Loránd: Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998.*)
WEISZ, BOGLÁRKA 191
- Alberti and the „pictor doctus”
(*Leon Battista Alberti: A festészetről – Della pittura, 1436. Fordította, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Hajnóczi Gábor. Balassi Kiadó, Budapest, 1997.*)
VÍGH, ÉVA 194
- Authors 197

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

* * *

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé. Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén. A folyóirat előfizetési díja egy évre 1040 Ft. A lap ára egy szám megrendelése esetén 260 Ft+postaköltség, könyvesboltban 320 Ft.

* * *

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: Magiszter Könyvesbolt, V. ker., Városház u. 1.; Balassi Könyvesbolt, II. ker., Margit utca 1–3.; Eötvös Könyvesbolt, V. ker., Kecskeméti u. 2.; Litea Kft., I. ker., Budavár, Hess A. tér 4.; Írók Boltja, Parnasszus Kft., Andrássy út 45.; Atlantisz Könyvesbolt, V. ker., Váci utca; ELTE BTK könyvtár, Piarista köz 1.; Osiris Könyvesbolt, V. ker., Veres Pálné u.

Szeged: Katedrális Bt.: Sík Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27., Könyv- és Jegyzetbolt, Dugonics tér 12.; Móra Könyvesbolt, Kárász u. 5.; Egyetemi könyvtár, Petőfi S. sgt.; JGYTF Kiadó Jegyzetbolt, Boldogasszony sgt. 6.; Tolkien Könyvesbolt, Kossuth L. sgt. 1.

Miskolc: Fókusz Könyvesbolt, Pátria üzletház;
Bibliofil Kft., Kazinczy Könyvesbolt, Széchenyi u. 33.
Nyíregyháza: Bessenyei György Tanárképző Főiskola jegyzetboltja,
Sóstói utca 31/B
Szombathely: Berzsenyi Dániel, Tanárképző Főiskola jegyzetboltja
Károli Gáspár tér

* * *

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179.

Telefon:62/454-000/31-85

e-mail:actas@jate.u-szeged.hu

<http://www.lib.jgytf.u-szeged.hu/actas/>

Felclős kiadó: Deák Ágnes

Olvasószerkesztő: Benkes Réka

Technikai szerkesztő: Lengyel A. Gábor

A borítót tervezte: Szekeres Ferenc

Nyomdai munkálatok: Délmagyarország Könyv-, Lapkiadó
és Nyomdaipari Kft., Szeged.

ISSN 0237-7934

Bolti ár: 320,- Ft

Előfizetőknek: 260,- Ft

... leginkább a forrásoknak kell befolyásolniuk a történészeket, azoknak az emlékeknek, amelyeket megfejtenek. Meg kell érteni és tudni kell értékelni őket, ez pedig olyan erőfeszítést kíván, amire napjainkban nem helyeznek kellő hangsúlyt: ez a mi nagy hátrányunk a száz évvel ezelőtti módszertani iskolával szemben, és így tudnak manapság súlyos tévedések - mint például az „ezredév körüli változások” - elterjedni. Tudjuk tehát - anélkül, hogy naiv pozitivisták lennénk -, hogy minden történész következtetéseket von le, és érveket épít ezen emlékekből, valamint hogy a múlt igaz megelevenítésére tesz kísérletet. Mindehhez eszmékre, sőt egy kis költészetre van szükség. Úgy hiszem, hogy a középkorászok számára a társadalmi antropológia az eszmék nagy tárházát jelenti; sokat köszönhetünk Jacques le Goffnak, aki arra ösztönöz bennünket, hogy még többet merítsünk innen, még ha nem is mindig vagyok meggyőződve annak hasznosságáról, ahogyan ezt ő maga teszi. Ma már nem lehet úgy gondolkodni az etnikai sajátosságokról, a rokonsági kapcsolatokról és az istenítéletekről, mint hajdanán... E területen nagy megújulás tapasztalható, egy lehetséges - sőt már folyamatban levő - nagy fejlődés. Dühös vagyok, hogy az ezredév körüli átalakulás elvesztegeti az időnket. Hagyjunk fel végre vele, és térjünk rá erre a valódi megújulásra!

Beszélgetés Dominique Barthélemyvel számunk 158-162. oldalán.